

پیشکش "رادا" به تبرستان
www.tabarestan.info

مرکز و پیرامون

جلد چهارم

ویراستاران: هلن سانسیسی و ردنبورخ، آملی کورت
ترجمه مرتضی ثاقبفر

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

دیجیتال روزنامه زهره

پیشکش "رآ" به تبرستان

تاریخ هخامنشی

www.tabarestan.info

جلد چهارم

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

«۶۷۹»

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tajarestan.info

تاریخ هخامنشی

جلد چهارم

مرکز و پیرامون

مجموعه گزارش‌های کارگاه پژوهشی تاریخ هخامنشی دانشگاه خروینگن
در سال ۱۹۸۶

ویراستاران

هلن سانسیسی و ردنبورخ و آملی کورت

ترجمه مرتضی ثاقب‌فر

عنوان و نام پدیدآور :	تاریخ هخامنشی / ویراستاران هلن سانسیسی وردنبورخ و آملی
کوتر:	متوجه مرتضی ثاقبفر.
شابک :	۹۷۸-۹۶۴-۳۱۵-۶۷۵-۶
دوره :	۹۷۸-۹۶۴-۳۱۵-۶۸۴-۸
متریدات :	۹۷۸-۹۶۴-۳۱۵-۶۷۶-۳
متریدات :	۹۷۸-۹۶۴-۳۱۵-۶۷۷-۰
متریدات :	۹۷۸-۹۶۴-۳۱۵-۶۷۸-۷
وضعیت فهرستنويسي:	فیبا.
یادداشت :	A chaemenid history. 1991.
یادداشت :	کتابنامه.
مندرجات :	ج. ۱. منابع، ساختار و نتیجه گیری ج. ۲. منابع یوپاتی - ج. ۳.
موضوع :	ایران -- تاریخ -- هخامنشیان. ۵۵۸-۳۲۰ ق.م.
شناسه افزوده :	شناسه افزوده
شناسه افزوده :	کوتر، آملی، ۱۹۴۴ -
شناسه افزوده :	Kuhrt, Amelie
شناسه افزوده :	ثاقبفر، مرتضی، ۱۳۲۱ -
ردیبدنده کنگره :	Sancisi-weardenburg, Heleen
ردیبدنده دیویسی :	۹۵۵/۰۱۴
شماره کتابشناسی ملی :	۱۲۸۲۳۹۶

تاریخ هخامنشی (جلد چهارم) مرکز و پیرامون

ویراستار: هلن سانسیسی وردنبورخ و آملی کوتر

ترجمه مرتضی ثاقبفر

چاپ اول: ۱۳۸۸

شمارگان: ۳۰۰۰ نسخه

حروفنگاری و صفحه‌آرایی: توس (مریم خسروی)

لیتوگرافی: پیجاز

چاپخانه: آزاده

شابک جلد چهارم: ۹۷۸-۹۶۴-۳۱۵-۶۷۸-۷ ISBN 978-964-315-678-7

شابک دوره ۹ جلدی: ۹۷۸-۹۶۴-۳۱۵-۶۸۴-۸ ISBN 978-964-315-684-8

کلیه حقوق چاپ و انتشار این اثر - به هر صورت - محفوظ و مخصوص انتشارات توسع است.

فروشگاه: تهران، خیابان انقلاب، اول خیابان دانشگاه، پلاک ۱ - تلفن: ۰۶۴۶۱۰۰۷، فکس: ۰۶۹۷۰۶۷۷

دفتر مرکزی: تهران، خیابان انقلاب، خ دانشگاه بن بست پور جوادی شماره ۱۵ - تلفن: ۰۶۴۹۱۴۴۵-۷

نشانی ایمیلی: info@toospub.com وبسایت: www.toospub.com

فهرست

کوتاه‌نوشت هایگزین ۷
"راد" به تبرستان

دیباچه ۱۱
www.tabarestan.info

متون بارویی تخت جمشید ۱۹

د.م. لوئیس

تخت جمشید در عصر پسین ۲۹

پیر کالمایر

یادداشت‌هایی بر خط میخی و ادبیات پارسی باستان ۶۹

کلاریس هرمن اشمت

ماد در دوره‌ی هخامنشی: عصر آهن پسین در غرب میانی ایران ۱۰۵

استوارت براون

روابط میان آسیای میانه و شاهنشاهی هخامنشی ۱۲۵

برتیل لیونه

هخامنشیان و هندوستان ۱۴۵

ویلم و خل سانگ

هخامنشیان در خلیج فارس ۱۷۱

ژان فرانسو سال

عربستان در دوره هخامنشیان ۱۹۹

دیوید ف. گراف

شوش و شوشیان در دوره هخامنشی: داده‌های باستان‌شناسی ۲۲۵

رمی بوشارلا پیشکش "راد" به تبرستان

بابلیه هخامنشی: منابع و مشکلات www.tabarestan.info ۲۵۹

آملی کورت

بایگانی کسر ۲۸۳

ماتیو استالبر

مدارک مکتوب درباره فلسطین ۲۹۹

پیتر اکرود

مدارک جدید درباره تقسیمات اداری فلسطین در دوره‌ی یونانیان ۳۲۱

افرائیم استرن

شهرهای فینیقی در دوره‌ی هخامنشی: ملاحظاتی درباره وضع کنونی... ۳۳۱

ژوزت لا

قبرس در دوران چیرگی ایرانیان ۳۴۷

یوزف ویزه هوفر

تأثیرات متقابل ایرانیان و یونانیان بر یکدیگر ۳۶۷

مایکل ویکرز

کاوش در یک امپراتوری زودگذر ۳۸۱

هلن سانسیسی وردنبورخ

کوتهنوشت‌ها

AAntHung	<i>Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
AASOR	<i>Annual of the American School of Oriental Research</i>
AchHist I	Sancisi-Weerdenburg, H. (ed.), <i>Achaemenid History I: Sources, Structures, Synthesis</i> , Leiden 1987
AchHist II	Sancisi-Weerdenburg, H. & Kuhrt, A. (eds.), <i>Achaemenid History II: The Greek Sources</i> , Leiden 1987
AchHist III	Kuhrt, A. & Sancisi-Weerdenburg, H., (eds.), <i>Achaemenid History III: Method and Theory</i> , Leiden 1988
ADFU	<i>Ausgrabungen der deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka</i>
AfO	<i>Archiv für Orientforschung</i> .
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AJAH	<i>American Journal of Ancient History</i>
AJP	<i>American Journal of Philology</i>
AMI	<i>Archäologische Mitteilungen aus Iran</i> .
AMI Erg.	Koch, H. & Mackenzie D.N., <i>Kunst, Kultur und Geschichte der Achämenidenzeit und ihr Fortleben</i> (AMI Ergänzungsband 10), Berlin 1983
Bd 10	
ANET	J.B. Pritchard (ed.), <i>Ancient Near Eastern Texts</i> , Oxford-Princeton 1955 ² (1969 ³)
AnSt	<i>Anatolian Studies</i>
AOAT	<i>Alter Orient und Altes Testament</i>
AOF	<i>Altorientalische Forschungen</i>
AOMIM	<i>Arabie Orientale, Mésopotamie et Iran Méridional de l'Age du Fer à l'époque islamique</i> , sous la direction de Rémy Bouchart et Jean-François Salles, Paris 1984
AOS	<i>American Oriental Series</i>
ASNP	<i>Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa</i>
BaM	<i>Baghdader Mitteilungen</i>
BASOR	<i>Bulletin of the American School of Oriental Research</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i> .
BE	<i>Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, Series A: Cuneiform Texts</i>
BIN	<i>Babylonian Inscriptions in the collection of J.B. Nies</i> .
BiOr	<i>Bibliotheca Orientalis</i>
BM	<i>Tablets in the collections of the British Museum</i>
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
CAH	<i>Cambridge Ancient History</i> .
CBS	<i>Tablets in the collections of the University Museum of the University of Pennsylvania, Philadelphia</i>
CDAFI	<i>Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran</i> .
CHI	<i>Cambridge History of Iran</i>
CII	<i>Corpus Inscriptionum Iranicarum</i>
CIS	<i>Corpus Inscriptionum Semiticarum</i> , Paris
CISFP	<i>Atti del I. Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici</i> , Roma

CRAI	Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
CSSH	Comparative Studies in Society and History
DAFI	Délégation Archéologique Française en Iran
Dar.	J.N. Strassmaier, <i>Inscriptions von Darius (Babylonische Texte, X-XII)</i> Leipzig, 1897
DISO	C. F. Jean & J. Hoftijzer, <i>Dictionnaire des Inscriptions Sémitiques de l'Ouest</i> , Leiden 1960-65
Durand TBER	J.-M. Durand, <i>Textes babyloniens d'époque récente. (Recherche sur les grandes civilisations, Cahier no. 6. Études assyriologiques)</i> , Paris, 1981.
EKI	König, E.W., <i>Die elamischen Königsinschriften</i> (AO Beiheft 8), Graz 1965
EW	East and West
FGrH	Fragmente der Griechischen Historiker, F. Jacoby (ed.), Berlin 1922-
FFF 83	Failaka. Fouilles Françaises 1983 sous la dir. de Jean-François Salles, Coll. Travaux de la Maison de l'Orient 9, Lyon 1984
FFF 84-85	Failaka. Fouilles françaises 1984-1985, sous la dir. de Yves Calvet et Jean-François Salles, Collection Travaux de la Maison de l'Orient 12, Lyon 1986
FuB	Forschungen und Berichte
GKAV	Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien
HdA	Handbuch der Altertumswissenschaft
HdO	Handbuch der Orientalistik
HThR	Harvard Theological Review.
IrAnt	Iranica Antiqua.
IEJ	Israel Exploration Journal
ISMEO	Istituto per il Medio ed Estremo Oriente
JA	Journal Asiatique
JAOS	Journal of the American Oriental Society.
JCS	Journal of Cuneiform Studies
JEOL	Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux
JESHO	Journal for the Economic and Social History of the Orient
JHS	Journal of Hellenic Studies.
JNES	Journal of Near Eastern Studies.
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society.
JSOT	Journal for the Study of the Old Testament
KAI	H. Donner & W. Röllig, <i>Kanaanäische und aramäische Inschriften</i> , 3 vols, Wiesbaden 1962-64
LSJ	Liddell, H.C. & Scott R., <i>A Greek-English Lexicon</i> , rev. ed. by H.S. Jones
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
Moore Michigan Coll.	E. W. Moore, <i>Neo-Babylonian Documents in the University of Michigan Collection</i> . Ann Arbor, 1939.
NC	Numismatic Chronicle
OECT	Oxford Editions of Cuneiform Texts
OIP	Oriental Institute Publications
OLP	Orientalia Lovaniensia Periodica.
Or	Orientalia
OrAnt	Oriens Antiquus

۹ □ کوته‌نوشت‌ها

PBS	Publications of the Babylonian Section, Univ. of Pennsylvania.
PCPh	Proceedings of the Cambridge Philological Society
PF	Persepolis Fortification [tablet]
PFT	R.T. Hallock, <i>Persepolis Fortification Tablets</i> (OIP 92), Chicago 1969
PSAS	Proceedings of the Seminar for Arabian Studies, London
PSI	<i>Papiro Greci e Latini</i> , Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei papiro greci e latini in Egitto
RA	Revue Archéologique
RdA	Revue d'Assyriologie
RE	Pauly's Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft: bearbeitet von G. Wissowa (Stuttgart)
REA	Revue des Études Anciennes
REG	Revue des Études Grecques.
RES	Revue des Études Sémitiques
RN	Revue Numismatique
ROMCT 2	G. J. P. McEwan, <i>The Late Babylonian Tablets in the Royal Ontario Museum</i> (Royal Ontario Museum Cuneiform Texts 2), Toronto, 1982
RStudFen	Rivista di Studi Fenici
RTP	Briant, P., <i>Rois, Tributs et paysans</i> , Paris, 1982.
SBAW	Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
SBÖAW	Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
Stevenson Ass. -Bab. Contracts	J. H. Stevenson, <i>Assyrian and Babylonian Contracts with Aramaic Reference Notes</i> Vanderbilt Oriental Series. New York, 1902.
StIr	Studia Iranica.
TAPhA	Transactions of the American Philological Association
TAVO	Tübinger Atlas des Vorderen Orients
TBER	F. Joannès, <i>Textes économiques de la Babylonie récente</i> (Etudes Assyriologiques Cahiers 6), Paris, 1982
TCL	Textes cunéiformes du Louvre
TSBA	Transactions of the Society for Biblical Archaeology
TuM	Texte und Materialien der Frau Professor Hilprecht Collection of Babylonian Antiquities im Eigentum der Universität Jena
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis
UCP	University of California Publications in Semitic Philology
UET	Ur Excavation Texts
UVB	Vorläufige Berichte über die von der Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen
VAB	Vorderasiatische Bibliothek
VAS	Vorderasiatische Schriftdenkmäler der Königlichen Museen zu Berlin
VDI	Vestnik Drevnej Istorii
WdO	Welt des Orients
WVDOG	Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orientgesellschaft
YBC	Tablets in the Babylonian Collection, Yale University Library
ZA	Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete
ZKM	Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

دیباچه

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

این مجلد، که نسبت به مجلدات پیشین، بیشتر حاوی مقالاتی در زمینه‌ی باستان‌شناسی است، تقدیم می‌شود به لویی واندربرگ به مناسبت شصت‌وپنجمین سال تولد او، باستان‌شناسی که تا پیش از کاوش‌های او در ایران، نادانسته‌ها بسیار بود. کتاب باستان‌شناسی ایران باستان او که در میان آثاری که انتشار داده یکی از بسیار است، فراورده‌ی فعالیت پیشگامانه‌ای است که ما هنوز از میوه‌های آن بهره می‌گیریم. اندیشه اهدای این مجلد به این "نستور"^{*} بلژیکی باستان‌شناسی ایران، با شور و اشتیاق از سوی همه شرکت‌کنندگان در کارگاه پژوهشی استقبال شد. همه ما دلایل بسیاری داریم که سپاسگزار لویی واندربرگ باشیم. یاوری سخاوتمندانه‌اش که مجموعه بزرگ انتشارات خود را در اختیار ما نهاد، خوشامدگویی و روی بسیار خوشن در "حوزه‌ی علمیه" شهر گشت [=گان]، دلگرمی‌های پرمهرش از فعالیت‌های جدید ما، یا تنها تجربه گرانهایی که در مجموع آثارش در اختیار ما نهاده است همگی تأثیر فراوانی بر مطالعه‌ی باستان‌شناسی ایران داشته‌اند. رسم ما این نبود و نخواهد بود که جلدی از مجموعه مجلدات تاریخ هخامنشی را پیشکش هیچ پژوهنده‌ای سازیم؛ و استثنایی که برای لویی واندربرگ قابل شده‌ایم، خود نشان روش سیاست خالصانه ماست.

در مجلدات تاریخ هخامنشی ما، برخلاف پیشینیان دلیستگی به شکوه شاهانه و

*- Nestor: از پهلوانان اسطوره‌ای یونان که در کتاب ایبلیاد فرمزاوای کهن‌سال بسیار محترمی است که دیگران با شکیابی به اندرزهایش گوش می‌سپارند، هرچند بی‌اتر باشد. در اینجا منظور پیشگامی اوست در باستان‌شناسی ایران -م-

زندگی درباری چندان جایی ندارد، درباری که برق شکوهش چشم یونانیان سده‌های پنجم و چهارم را خیره کرده بود و حتی تا همین اوآخر نیز جذابیتش دل از تاریخ‌نویسان جدید می‌ربود. رفته‌رفته برای ما روشن شده است که جنبه دیگری در تاریخ شاهنشاهی هخامنشی وجود دارد، که هنوز توجه درخور خویش را نیافته است. این شاهنشاهی فقط دربار باشکوه نداشت، بلکه افزون بر آن، جمعیت عظیمی داشت که تلاش‌های روزانه آن اقتصادی را به جنبش ^{وامی}_{پنهان} داشت که شالوده ساختار حکومتی بر روی آن بنا شده بود. تاکنون غالباً چنین پنداسته شده که آسایش و رفاه سراسر امپراتوری بستگی به هوش‌های هریک از شاهان داشته است. اما اگر آن‌گونه که بارها مؤلفان یونان سده چهارم الفا کرده‌اند چرخش امور در اوج خود چنین بوده است، این پرسش پیش می‌آید که پس رابطه مقابل مرکز با زندگی روزمره مناطق دوردست شاهنشاهی چگونه برقرار می‌شده است. ساختار اداری در سطح محلی و منطقه‌ای و مناسبات آن چه با سطوح پایین جمعیت و چه با بالاترین سطح سازمان امپراتوری، هنوز درست برای ما شناخته نشده است.

در سال‌های اخیر، دانش باستان‌شناسی در افزایش درک ما از زندگی روزانه نواحی منفرد و نیز کاوش‌های ویژه، سهم سزاوار و شایانی داشته است. با این حال این مشکل باقی است که این دانش تازه را چگونه با منابع کاملاً متفاوتی نظری تاریخ‌نویسی تلفیق کنیم. مجلد کنونی کوششی است برای گردآوری مصالح لازم جهت یافتن نمایی کلی از شاهنشاهی و "طرح درست صورت مسأله". به راستی شاهنشاهی ایران وقتی از زوایای مناطق گوناگون نگریسته می‌شد، چگونه به‌نظر می‌آمده است؟ این شاهنشاهی چه اثری بر سنت‌های موجود و بر ساختارهای اجتماعی و اقتصادی داشته است؟ آیا تحولاتی قابل روایی در اوضاع محلی وجود داشته که حاصل مداخله دولت مرکزی بوده باشد؟ این یگانه روشنی است که به‌وسیله آن می‌توان تصویر کلی و آسان پذیرفته شده بر بنیاد تاریخ‌نویسی یونانی را بازیینی و در عین حال تصحیح کرد. کارگاه پژوهشی سال ۱۹۸۶ با موضوع "باستان‌شناسی محلی و روایات مکتوب در شاهنشاهی ایران" سازمان داده شد و هدف آگاهانه‌ی آن، به دست آوردن یک نمای کلی کامل از وضع کنونی تحقیق بود. به زودی روشن شد که توزیع نابرابر

مدارک - فراوان بودن مدارک در برخی مناطق نسبت به مناطق دیگر - گنجاندن ایالات پیچیده‌ای نظیر آسیای صغیر و مصر را در یک اجلاس ناممکن می‌سازد، بنابراین پژوهش جداگانه و کاملاً مستقلی به این دو منطقه در سال ۱۹۸۸ اختصاص داده شد. مرکز شاهنشاهی، یعنی ماد، پارس و ایلام با همکاری لوئیس، کالمایر، هرن اشمت، براون و بوشارلا مورد بررسی قرار گرفت.^{۲۰} این اجلاس هیچ باستان‌شناسی شرکت نداشت، اما این کمبود با بهره‌گیری از مقاله‌ی سامانه در ۱۹۸۹ AJA جبران شد، زیرا مقاله او مصالح لازم را برای بحث درباره فرایندهای تحوّلات انتظام شده در قلب شاهنشاهی هخامنشی فراهم ساخته بود. اما همان‌طور که لوئیس در مقاله‌اش می‌نویسد، هنوز کار زیادی درباره دستگاه اداری هخامنشی باقی مانده است. بایگانی کشف شده در آنجا^{*} بهترین سازمانهای پژوهشی در مورد ساختار اداری دربار شاهی را برای ما فراهم می‌سازد، اما کار در روی آن هنوز مراحل آغازین خود را طی می‌کند. در مورد مراحل بعدی ساختمان و پیکرتراشی‌های تخت جمشید، کالمایر در ارزیابی خود از تاریخچه این بنای اظهارنظر می‌کند که هنوز شکاف‌های زیادی در پژوهش این مرکز شاهنشاهی وجود دارد. این واقعیت که در مورد وضع اسکان در اطراف کاخ‌های تخت جمشید تا این اندازه کم اطلاع داریم (کالمایر، ص ۹ به بعد)، خود مشکلی بسیار بزرگ در راه درک ما از فرایندهای اجتماعی - اقتصادی و تأثیرات فتوحات ایران بر اشراف پارسی است. در حال حاضر فقط خود صفحه تخت جمشید برای تحقیق در اختیار ماست، اما، چنان‌که کالمایر می‌گوید، امکانات ما برای درک بیشتر تحوّلات ایدئولوژیک از طریق بازتاب‌های آن بر پیکرتراشی و معماری (به‌خصوص با روشی که بانو مارگارت روت در کتاب شاه و پادشاهی در هنر هخامنشی ۱۹۷۹) پیشنهاد می‌کند) به پایان نرسیده است. کلاریس هرن اشمت در مقاله خود به بررسی و بازنگری پدیده شگفت‌انگیز پیدایش ناگهانی "ادبیات پادشاهی" می‌پردازد. این پدیده چه در پیدایش و شکل فیزیکی خود (خط) و چه در محتوا گرچه تا حد زیادی

*- تا جایی که من آگاهی دارم، بیش از سی هزار لوحه گلی در تخت جمشید کشف شده و دو سال بعد یعنی در ۱۳۱۴ به آمریکا حمل شده است (محمدتقی مصطفوی، گزارش‌های باستان‌شناسی، ج ۱، شهریور ۱۳۲۹، صص ۱ و ۲) اما هنوز با همه اظهار نگرانی‌ها از کمبود منابع از سوی همه محققان جهانی - از جمله در این کتاب - کمتر از سه هزار قطعه آن خوانده و ترجمه شده است. من نمی‌دانم چه عامل یا انگیزه‌ای می‌تواند این تأخیر هفتادساله را توجیه کند؟ - م

مرهون پیشینیان بین‌النهرین است، اما در عین حال مهارت‌های فنی ایلامی نیز در آن سهم عمده‌ای داشته است. در این زمینه نیز با مطالعه کتبه‌های سلطنتی و ضمن استفاده از روش تطبیقی - یعنی مقایسه دقیق روایات و ترجمه‌های نوشته شده به هر زبان در یک کتبه‌ی واحد، چنان‌که هرن اشمتیت با ارائه‌ی یک مثال انجام داده است - می‌توان به پیشرفت‌هایی دست یافت. دوره‌ی هخامنشی در ماد، برخلاف فارس، هنوز ناشناخته‌های فراوانی دارد. کمبود و ناچیزی ^{تاریخ} ^{ماد} - که ^{بررسی} ^{ماد} را به ما می‌دهد - که از الگوهای گوناگونی استفاده کنیم که در حال حاضر به دلیل قلت مدارک همچویک از آن‌ها به تنهایی اثبات‌پذیر نیست. در این‌جا یگانه امید ما آن است که در آینده کاوش‌های جدید داده‌های لازم برای حل این مسأله معمامی را در اختیار بگذارند.

معمای دیگر محل شوش و سرزمین پیرامون آن است. در این‌جا که یونانیان آن را مرکز اصلی امپراتوری می‌دانستند، کاوش‌های باستان‌شناسی که از اوایل قرن نوزدهم پیوسته ادامه داشت، کمتر از آنچه انتظار می‌رفت نتیجه داد و حتی در اوایل فعالیت‌های باستان‌شناسی جایی برای ارائه گزارش‌ها و کتاب‌های سطحی و نسنجدۀ باز کرد. به راستی دریار ایران چگونه و چه تأثیری بر نظام موجود اقتصادی - اجتماعی می‌نهد؟ بوشارلا در مقاله خود، که در آن به بررسی نتایج حاصله از این امر پرداخته است، پیشنهاد می‌کند که همه تحقیقات آینده باید هم دوره‌های پیش از استقرار هخامنشیان در این محل و منطقه و هم دوره‌های پس از ایشان را در نظر گیرند.

یک بحث مشهور جدید مربوط می‌شود به تأثیر ساختار حکومتی بر فرهنگ ملل و اقوام زیردست. این مسأله بارها طی بحث‌های سال ۱۹۸۶ کارگاه، خود را به نحوی نشان داده بود؛ به هر حال در بحث‌های این اجلاس تقریباً اثری از شاهنشاهی ایران در گزارش‌های باستان‌شناسی نمی‌بینیم. چنان‌که یکبار در پایان جلسه‌ای طولانی، رئیس جلسه با خشم بانگ زد «اصلًاً چیزی به نام امپراتوری ایران وجود داشته است یا نه؟» پس این مشکل کماکان باقی است که درحالی‌که می‌دانیم این امپراتوری وجود داشته، باید جوابی یافتن الگوی درستی برای تحلیل باشیم. بحث درباره‌ی سرشت ساختار شاهنشاهی در مقاله بانو برتیل لیونه از دیدگاه باستان‌شناسی مطرح شده

است. او تأکید دارد که از سویی در دوره تقریبی فتوحات ایران با تغییر محسوسی برخورد نمی‌کنیم، حال آنکه با تغییر اربابان (یعنی پس از فتوحات اسکندر) جابه‌جایی و انتقال فرهنگی بیدرنگی در گزارش‌های باستان‌شناسی به چشم می‌خورد. اما سرزمین‌های شرقی شاهنشاهی تقریباً از لحاظ باستان‌شناسی دست‌نخورده و کاوش نشده‌اند. و خل سانگ در مقاله خود بر ^{www.tajestan.info} یک‌چنان‌بهیج برسی و کاوشی شاهنشاهی هخامنشی تأکید می‌ورزد و نشان می‌دهد که تقریباً هیج بررسی و کاوشی درباره‌ی روابط این شاهنشاهی با شبه‌قاره هند انجام نگرفته است.^۱ احتمالاً دست‌کم بخشی از ارتباطات ایران با مناطق شرقی از طریق خلیج [فارس]^{*} انجام می‌گرفته است. گزارش‌های باستان‌شناسی از منطقه‌ی خلیج [فارس] عملیاً تاکنون در مورد دوره ایرانیان وجود نداشت و همانند لوح سپیدی خالی مانده بود. ظاهراً از سده‌های ششم و پنجم ق.م. هیج اثری بر این‌جا نمانده است. چنان‌که ژان فرانسوال نشان داده است، کاوش‌های بیشتر و دقیق‌تر در این ناحیه وضع را کمی بهبود بخشدیده است. با آن‌که هیج نشانه و ردپایی از یک سلطه مؤثر سیاسی از دوره مورد بررسی به دست نیامده است، فرانسوال نتیجه می‌گیرد که در سوی عربی خلیج [فارس] نظام سیاسی احتمالاً بسیار سست‌تر بوده است. در مقاله گراف، کل شبه‌جزیره عربستان مورد بحث قرار می‌گیرد. در این‌جا نیز چگونگی روابط سیاسی با شاهنشاهی ایران در معرض بحث و اختلاف‌نظر بوده است و منشأ این اختلاف‌نظر پیوندهای مالیاتی میان شاهان ایران با اعراب بر اساس گواهی کتبه‌های سلطنتی ایران و نوشه‌های هرودوت است. پیشنهاد گراف آن است که راه حل این است که میان دو گروه از اعراب که هریک پیوند متفاوتی با شاهنشاهی داشته‌اند، تفکیک قائل شویم. به‌نظر گراف هنوز مجموعه کتبه‌های فراوانی وجود دارند، که نویددهنده اطلاعات ثمربخش‌تری هستند.

*- این مجلدات دانشگاه خرونینگن تا جایی که من می‌بینم داعیه علمی‌ترین و درعن حوال بی‌طرفانه‌ترین پژوهش را درباره هخامنشیان دارد، اما چنان که می‌بینید ناگهان از سال ۱۹۸۶ (سال ۱۳۶۵ که سال برگزاری این اجلاس است) نه تنها در مقدمه کتاب بلکه در سراسر آن و به‌خصوص در مقاله ژان فرانسوالی فرانسوی رسمآ نام "خلیج عربی - فارسی" ذکر می‌شود؛ چنان‌که بعداً نیز می‌بینیم این کار در سایر رسانه‌های غربی نیز تکرار می‌گردد. این پرسش مطرح است که به راستی غربیان چه خیالی در سر دارند که این‌چنین عمدتاً احساسات بر حق ناسیونالیستی ما ایرانیان را تحریک می‌کنند؟ - م

در کارگاه‌های پژوهشی پیشین، بهویژه اجلاسی که در ۱۹۸۳ برگزار شد (و به عنوان جلد یکم تاریخ هخامنشی انتشار یافت) روشن شد که تاکنون بابلیه مورد غفلت قرار گرفته است. بحث درباره بابل به عنوان مرکز شاهنشاهی به دلایل گوناگون چار آسیب زیادی شده است که یکی از مهمترین این دلایل آن بوده که شاهنشاهی ایران یا از چشم مورخان باستانی یونان نگریسته شده است^۲ یا از دیدگاه ایران‌شناسان. آشورشناسان (به استثنای مهم داندامایف) همیشه تمایل داشته‌اند این دوره را نادیده بگیرند. در این مجلد، آملی کورت خلاصه‌ای از هدایت موجود و امکانات شروع پژوهش بر اساس آن‌ها را معرفی می‌کند. هریک در مجلد یکم همین کتاب در مقاله "شهری نهم: باستان‌شناسی در تقابل با تاریخ" قبل از طرح کلی باستان‌شناسخانه کار را ارائه داده است. استوپلر می‌کوشید تا از طریق یک مورد پژوهشی از "بایگانی کسر" نشان دهد که حتی داده‌های اقتصادی می‌توانند شاخص‌هایی از دگرگونی و تبدیل در امپراتوری را فراهم سازند، و به شیوه‌ای قانع‌کننده استدلال می‌کند که چه در مورد سیاست بلندمدت شاهنشاهی و چه اقدامات سیاسی کوتاه‌مدت آن باید در جست‌وجوی کنش‌های متقابل میان شرایط ساختاری درحال تحول باشیم.

اکروید با حرکت به سوی نیمه‌غربی شاهنشاهی، وضع و "جان‌کلام" روایات عهد عتیق، یوسفوس و مدارک به دست آمده و خوش‌چین شده از پاپیروس‌های سامریه و الفانین را معرفی می‌کند و این کار به رغم مشکلات بزرگی انجام می‌گیرد که بسیاری از مدارک و گواهی‌های ظاهری را بسیار پیچیده و گاه غیرقابل فهم ساخته‌اند و علت آن دست‌بردن‌های مکرر، تصنیع ادبی، عدم دقیقت تقویمی و گاهشماری و ناهمانگی‌ها و تردیدهایی است که جماعت یهودی نسبت به شاهان هخامنشی داشته و این موضوع ردپای خود را در برخی از اسناد نهاده است. کمبود و نقص بزرگی که در این جا نیز مانند سایر مقالات پدیدار می‌شود، نیاز به روشن‌سازی دقیق‌تر وضع سیاسی در یهودیه چه پیش و چه پس از حکومت ایران است. بدون این تعریف یا روشن‌سازی دقیق معلوم نمی‌شود که چه تغییرات واقعی توسط فاتحان انجام شده و این نکته کماکان در پرده ابهام خواهد ماند. افرانیم استرن بر اساس مدارک جدید، همانند سایر شرکت‌کنندگان در این اجلاس، معتقد است که وضع مدیریتی شاهنشاهی در

این جا برخلاف آنچه تاکنون پنداشته شده، چندان ایستا نبوده است. تاکنون اغلب فرض می‌شد که ایرانیان نظام اداری پیشین آشوری را بدون تغییراتی مهم دریست پذیرفته‌اند و در تمام طول دوره چیرگی خود، این نظام را کماییش دست‌خورده حفظ کرده‌اند. سکه‌هایی که به تازگی کشف شده‌اند، نشان می‌دهند که طی واپسین سال‌های دوره ایران، بزرگان محلی و ایالتی از خود مختاری بسیار زیادتری برخوردار بوده‌اند. ژوزف لاوی مدارک موجود در مونه‌فینیقیه را بلادقت گردآوری کرده است. منابع در این زمینه، اگرچه توزیع بسیار نامتوازنی دارند، نسبتاً قابل اعتماد هستند. مسأله که کمی دو سویه میان جهان یونانی و شهرهای فینیقی پیش از فتح اسکندر از اهمیت خاصی برخوردار است. در این جا نیز مانند جاهای دیگر، نیاز به رویکردی مورد تأکید قرار گرفته که در آن استمرار سنت‌های فرهنگی محلی که از دوره تقویمی فراتر می‌رود، به درستی در نظر گرفته شود.

برخلاف کارگاه‌های پژوهشی پیشین، موضوع پذیرش یونانی‌ماهی و یونان‌مداری که بر ادراک قبلی ما از شاهنشاهی ایران غالب بود، این‌بار چندان فraigیر نبوده، گرچه به کلی نیز از بین نرفته بود. یوزف ویزه هوفر و مایکل ویکرز در دو مقاله ماقبل آخر این مجلد به بحث درباره‌ی این پدیده پرداخته‌اند. به عقیده ویزه هوفر، تاریخ قبرس نیز غالباً از همین دیدگاه بررسی شده است. او معتقد است باید این تاریخ را از دیدگاهی دیگر و نو پژوهید، چنان‌که همه داده‌ها آن‌گونه که درخورشان است و بدون سازگار کردن پیش ذهنی [a priori] آن‌ها با نگرش‌هایی "ایران‌دوستانه" یا "یونان‌دوستانه" بررسی شوند. ویکرز نیز خواهان تحلیل داده‌های باستان‌شناسی است و در مقاله‌ی خود بر تأثیر شاهنشاهی ایران به خصوص بر جامعه‌ی درحال تحول آتن تأکید می‌ورزد و عقیده دارد که شاهنشاهی ایران نقش الگو را برای امپراتوری آتن ایفا کرده است.

طی دو روز بحث‌های فشرده و عمیق، معلوم شد که بازتاب ساختار سیاسی بر مدارک محلی در اکثر بررسی‌ها عملأً نادیدنی است. داده‌های موجود باستان‌شناسی نه پاسخ روشنی به این پرسش می‌دهند که ساختار شاهنشاهی چگونه بوده است و نه این معما را می‌گشایند که آیا شاهنشاهی هخامنشی دولتی یکپارچه و یکدست

بوده است، یا سست پیوند و تکه‌تکه. این وضع چندان خرسندکننده نیست و نمی‌توان به آسانی یکی از دو گزینه را انتخاب کرد چنان‌که بتواند با خطوط مرزی میان دو رشته‌ی علمی، یعنی میان تاریخ و باستان‌شناسی، تلاقی و سازگاری داشته باشد. سانسیسی وردنبورخ در فصل آخر این مجلد می‌کوشد تا پیش شرط‌های ضروری برای ساخت الگویی جهت استفاده در پژوهش‌های آینده را پیش‌نمایند و طرحی کلی از آن‌ها ارائه دهد. جنبه بینایی این الگو باید ایجاد امکاناتی برای درنظر گرفتن توسعه و تحول و تغییر و تبدیل و دگرگونی باشد. بنابراین اگرچه نتیجه کلیه کارگاه پژوهشی بیشتر زادن پرسش‌های تازه بود، تا پاسخ - که البته مگر پژوهش چیزی جزیافتن پرسش‌های ارزشمند است؟ - ولی یک چیز روشن گردید و آن این بود که: دیدن شاهنشاهی هخامنشی به عنوان موجودی راکد و ایستا، و به عنوان واپسین مرحله‌ی تاریخ با عظمت خاورمیانه‌ی باستان، دیگر به کلی سپری و منسخ و کهنه شده است.

در پایان مایلیم از نهادها و اشخاصی که ما را در برگزاری ششمین اجلاس کارگاه پژوهشی هخامنشی یاری کردند سپاسگزاری کنیم: "صندوق دانشگاه‌های خرونینگن" و دانشکده هنر خرونینگن به خاطر کمک‌های مالی بزرگوارانه ایشان، یان ویلم درایورس [Drijvers] و یعنی اسخولتن [Jenny Scholten] به خاطر کمک به سازماندهی، م. آ. وس [Wes] به علت قبول زحمت ریاست بر اجلاس‌های طولانی، ماریان گالیاردی [M. Gagliardi] و ماره‌نیکه سارنل [Marijke Sarneel] به خاطر زحمت غالباً دشوار و خسته‌کننده‌ای که در تایپ کردن دست‌نویس‌ها متحمل شدند.

هلن سانسیسی وردنبورخ
 مؤسسه‌ی کلامیک دانشگاه خرونینگن

آملی کورت
بخش تاریخ، یونیورسیتی کالج لندن

متون بارویی تخت جمشید*

د. م. لوئیس**-آکسفورد

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

متون بارویی تخت جمشید به زبان ایلامی که بیش از ۲۱۰۰ قطعه‌ی آن توسط مرحوم ریچارد هالوک استنساخ و ترجمه و چاپ شده است، تاکنون بزرگ‌ترین مجموعه منسجم از مدارک درباره دستگاه اداری ایران را در اختیار ما قرار می‌دهد، یقیناً مجموعه که بی‌گمان به همین اندازه ارزش دارند و نیز گروه کوچک‌تر متون آرامی همین بایگانی، به علت دشواری خواندن هنوز انتشار نیافتدند. اکثر آنان مربوط به نقل و انتقال و هزینه‌ی مواد خوراکی در منطقه‌ی تخت جمشید در ۱۵ سال متنه‌ی به سال ۴۹۳ ق.م. هستند.

هیچ گزارش کلی روزآمد شده از این متون وجود ندارد. مقاله‌ی خود هالوک در جلد دوم تاریخ ایران کمبریج*** (۱۹۸۵) از هنگام ترجمه‌ی اولیه و چاپ نشده در ۱۹۷۱ تا سال ۱۹۸۵ تغییری نکرده، اما از آن زمان تاکنون وقایع مهمی رخ داده است. من در اینجا افزون بر بهره‌گیری از کارهای مهم زبان‌شناسی گرشویچ و هیتنس، بر یک مقاله از هیتنس (۱۹۷۱) درباره‌ی جزئیات امور اداری، یک مقاله از داندامایف (۱۹۷۵) درباره جمعیت‌های وابسته و یک مقاله از سامنر (۱۹۸۶) درباره‌ی الگوهای اسکان در دشت تخت جمشید تأکید نهاده‌ام. هُنگ برداشتی به درازای یک کتاب از لوحه‌های مذهبی

*- لوحه‌هایی که با نشانه و پیشوند PF آورده‌ایم از PFT هستند و آن‌های که با CDAFT 8, 1978 نشان داده‌ایم از PFa هستند.

**- D.M. Lewis

***- ترجمه فارسی مرتضی ثاقب‌فر، نشر جامی، ۱۳۸۵، صص ۴۷۲ تا ۴۹۹.

در سال ۱۹۷۷ منتشر کرده است. درباره نام‌های لوحه‌ها، مایر هوفر (۱۹۷۳) بحث مفصلی دارد، ولی مانیاز شدیدی به چهره‌نگاری و توجه به تغییر ظاهری داریم و بیشتر کارهای منتشر نشده‌ی من درباره‌ی لوحه‌ها (سال‌های ۱۹۸۰، ۱۹۸۴ و ۱۹۸۵) به این موضوع اختصاص یافته است. برخی از متون (التبه به آهستگی) شروع به ورود به ادبیات عمومی‌تری کرده‌اند.^۱ تنها متن لوحه‌ها نیستند که اهمیت دارند. مُهرهایی که بر این لوحه‌ها زده شده‌اند، یکی از بزرگ‌ترین مجموعه‌های متسخین "نورنیارند. هالوک و می‌توانند به موضوعاتی چون کاربرد مُهر و تاریخ هنر، باقی از نورنیارند. هالوک یک مقاله‌ی مقدماتی خود (۱۹۷۷) را به این نکته اختصاص داده بود و انتشار کامل آن را مارگار特 کول روت بر عهده گرفته است.

در این مقاله قصد پرداختن به همه مسائل در کار نیست، بلکه من فقط می‌خواهم به این مضمون کلی بپردازم که آنچه می‌توان با احتیاط، اقتصاد دولتی نامید، چیست و مقامات شاهی در مورد تولید خوراک و سایر مواد چه می‌کرده‌اند. این مضمون شاید بهترین مقدمه‌ای باشد برای حجم عظیم اطلاعاتی که لوحه‌ها باید در اختیار ما بگذارند. نخست آنکه این لوحه‌ها کاملاً روش می‌سازند که هرکس در عرصه‌ی دولتی اقتصاد ایران، میزان سهمیه ثابتی داشته است و به زبان دیگر، چون برخی از سهمیه‌ها به اندازه و مقیاسی بوده که یک فرد قادر به مصرف آن نبوده است، دستمزد ثابتی به صورت جنسی به او پرداخت می‌شده است. والاترین مقام در این متون فردی است به نام پارناکا که کمابیش شاید بتوان او را رئیس امور اقتصادی پارس دانست که ظاهراً عمومی شاه بوده و در هر کجا می‌رفته یا اقامت می‌کرده، در هر حال سهمیه روزانه‌اش ۲ گوسفند، ۹۰ کوارت شراب و ۱۸۰ کوارت^{*} آرد بوده است. گوبریاس از یاران اصلی داریوش [در کودتا علیه مُخ] و پدر مردوکیه، ظاهراً بالاترین سهمیه یا جیره را داشته است (لوئیس ۱۹۷۷، صص ۴-۷). در آغاز پنداشته می‌شد که این سهمیه‌های زیاد برای آن بوده تا هر شخصیت مهمی بتواند تمام اهل خانه‌ی خود را تغذیه کند، اما لوحه‌ی

1- Hinz 1976-9; Cook 1983; Dandamaev 1985. By contrast, CHI 2 (1985) and Frye 1984 are almost unaffected by the decipherment of the tablets.

* در برخی فرهنگ‌ها معادل ۹۷/۰ لیتر / کیلو و در برخی دیگر ۱۲/۱ لیتر / کیلو ذکر شده و تقریباً می‌توان معادل یک لیتر یا یک کیلو دانست. - م

PFa4 خلاف این نظر را نشان می‌دهد؛ «پارناکا همراه با پسر بچه‌هایش روزانه ۴۸۰ کوارت (آرد) دریافت می‌کند. خود پارناکا ۱۸۰ کوارت می‌گیرد. هریک از پسر بچه‌هایش یک کوارت دریافت می‌کند».

این "پسر بچه‌ها" ما را با متنهایه دیگر مقیاس اجتماعی آشنا می‌کنند. ۱ این کوارت آرد معیاری عادی و نزدیک به میانگین است، اما از مدارک معلوم می‌شود که میزان مهارت، سن و جنس هر فرد نیز باعث تفاوت زیادی می‌شده است.^۲ از گروهی که ظاهراً در یک کارگاه لباس‌دوزی کار می‌کرده‌اند، ولی تخصص‌های آنان مفهوم نیست (PF ggg)، سه فرد مذکور ماهانه دارای ۴۵ کوارت، ۱۷ زن ۴۰ کوارت، ۲ مرد و ۳۶ زن هریک ۳۰ کوارت، ۳ زن ۲۵ کوارت، ۱۵ مرد و زن مختلط ۵ کوارت سهمیه داشته‌اند، اما ۱۵ کوارت، ۶ پسر و ۵ دختر، ۱۰ پسر و ۵ دختر ۵ کوارت سهمیه گوسفندان شغل پسرها و دخترها معلوم نیست و احتمالاً نوجوان بوده‌اند. مردم عوام جورواجوری هستند که ۶۰ کوارت سهمیه می‌گیرند. در این مقیاس اجتماعی، سهمیه گوسفندان چندان مرسوم نیست و در صورت دادن آن نیز در ماه به هرکس $\frac{1}{9}$ ، $\frac{1}{15}$ یا حتی $\frac{1}{3}$ یک گوسفند می‌رسد. درباره شراب و آبجو بررسی کاملی انجام نگرفته و در صورت دادن آن نیز به صورت اضافی پرداخت می‌شده است. با این حال سفر کردن عملی تشنگی آور محسوب می‌شد؛ چنان‌که مثلاً ۱۵۰۰ طناب‌ساز که درحال مسافرت از تخت جمشید به شوش هستند، هریک در روز تقریباً $\frac{1}{3}$ لیتر [شراب یا آبجو؟] سهمیه دارند. (PF 1542).^۳ پرداخت سهمیه‌ها بسیار سازمان یافته است. مسافران در طول جاده اسناد مهرشده‌ای در اختیار دارند که توسط شاه یا مقامات شهری بر صادر شده‌اند و در آن‌ها سهم تغذیه‌ی هرکس معین شده است.^۴ لوحه‌های مهر شده توسط پرداخت‌کننده و دریافت‌کننده به عنوان گزارش داده‌ست بد تخت جمشید بازگردانده می‌شوند. اما اطلاعات گسترده‌ای هم درباره‌ی گروه‌های کاری داریم که معلوم نیست چنان‌که آن‌ها

۲- فاکسال و فوریز (۱۹۸۲) از معیار مصرف غلات در دوران باستان کلاسیک که اکنون معلوم شده، اطلاع نداشته‌اند و بنابراین بهتر است از روش‌های ایشان با دقت و موشکافی بیشتری استفاده شود.

۳- در "متون خزانه" بعدی خواهیم دید که کمبود سهمیه با دادن نقره جبران می‌شده است. (هالوک ۱۹۶۰)؛ اثبات این نکته در دوره متون ما دشوارتر است اما بنگرید به PFT صص ۳۲-۳ و ۱۹۴۶، صص ۴-۱۲.

۴- این اسناد مستند که مدارک تازه‌ای در مورد شهرها، شهری‌ها و جابه‌جایی‌های شاه در اختیار ما قرار می‌دهند.

براساس نام مقاماتی که "انتصاب" یا "توزيع و سهمیه‌بندی" آن‌ها را در اختیار دارند ذکر می‌شود. صورت وضعیت سهمیه‌های آن‌ها ما را قادر می‌سازد تا تصویر روشنی از ابعاد و اندازه عملیات به دست آوریم. داندامایف (۱۹۷۵) جدول‌هایی تهیه کرده و در آن‌ها نشان داده است که در لوحه‌ها، ۱۵۳۷۶ نفر در لیست حقوق ذکر شده‌اند که طی دوره‌ی سال‌های ۵۰۹ تا ۴۹۴ به ۱۰۸ رosta وابسته بوده‌اند و فقط ۸۷۲۸ نفر ایشان متعلق به سال ۳۲ [پادشاهی داریوش] هستند. مقیاس کلی با برخی جرح و تعذیل‌ها درست به نظر می‌رسد و مشاهدات کلی او درباره‌ی توازن میان مردان و زنان و تعداد کودکان بر روی لیست حقوق نیز درست است. اینان به طور کلی جعیت‌های وابسته بوده‌اند، نه کارگران مزدگیر، البته اگر برداشت ما از اصطلاح وابسته با وضع آنان به درستی سازگار باشد. گردا / کورتش (Garda / Kurtash) لزوماً در هرجا وابستگی یکسانی ندارند و ما دلیلی نداریم فکر کنیم که اینان بوده و بوده شده و داغ خورده‌اند. چنان‌که آرشام در مصر می‌کرد (درایور ۱۹۶۵: VII). همچنین دلیلی نداریم بیندیشیم که چنین نبوده‌اند [؟!] چنان‌که برخی از گروه‌های بزرگ قومی دست‌کم جمعیت‌هایی بودند که کوچ داده شده بودند. (لوئیس ۱۹۷۷، صص ۶۷-۶۸)

گاه اطلاعات درباره‌ی این کارگران کافی است و با جرح و تعذیلی از درک خود درباره‌ی واژه‌ها، می‌توانیم تصویر کاملی درباره‌ی مرتبه فعالیت‌های آنان در محل یا منطقه خاصی بسازیم (هیتس ۱۹۷۱، ص ۲۶۶ به بعد). در سال ۴۹۵ در اوروندوش (PF 864) ۷۷ کارگر با مشاغل زیر به کار اشتغال داشته‌اند: ۲ جوشن‌دوز، ۲۰ نگهبان خزانه، ۷ صنعتگر یا استادکار، ۱۹ اثاثیه‌ساز، ۱۴ چوب حمل‌کن و یک خدمتکار خانه و همگی مرد، همراه با ۷ پسر بچه، ۴ زن و ۳ دختر. در شیراز (PF 865) ۱۸۱ کارگر وجود داشته است: یک محافظ تسليحات، ۶ مدیر اردوگاه، یک فلزکار، ۲ هنرمند، ۱۰ نگهبان خزانه، ۴ صنعتکار، ۵ اثاثیه‌ساز و ۵ خدمتکار خانه. اما در این‌جا زنان نیز فعال هستند، با مشاغلی نظیر یک رئیس، ۵۱ هنرمند و ۴۵ صنعتکار با همان دستمزد مردان هم شغل خود، به اضافه‌ی ۲ دایه‌ی شیرده، ۱۱ آشپز و ۸ دختر در سنین مختلف. راکما [Rakma] (PF 866) با ۳۱۱ حتی بزرگ‌تر بود. این‌گونه مؤسسات را می‌توان کماییش کارگاه و حتی کارخانه نامید.

ما در ارتباط با این کارخانه‌ها متونی نیز درباره پوست داریم، زیرا حیوانات نیز وضعشان بایگانی می‌شد و یک سرپرست عمومی به عنوان "سرگاودار" داشتند. در اینجا نیز با ارقام بزرگ و شخصیت‌های مهم سروکار داریم. بنگرید به متون گزارشی PF 2007 به بعد، که اکثراً فقط مربوط به گوسفند و بز هستند.⁵ ۲۰۰۷ PF فهرستی از ۱۶۸۴۴۳ رأس بز و گوسفند با دو دسته نر و سه دسته ماده برای هریک ارائه می‌دهد. PF 2014 مربوط به طولیه کوچکی است برای حیوانات بزرگتر که به ترتیب بزرگی به کوچکی، از ۱۲ تا ۳۵ دام در آن‌ها وجود دارند. مرغداری‌ها و به سخن درست‌تر مزارع پرورش پرندگان نیز وجود دارند. در همه گزارش‌های مربوط به اینان تعداد جانوران موجود و آن‌هایی که سهمیه دریافت دانه دارند، ذکر شده‌اند. ماهیت دقیق هدف این گزارش‌ها آشکارا از متون مربوط به پرندگان و به خصوص در ۲۱-۳۰ PF 1943: پیداست. که فهرست ۱۰ نوع پرنده و سهمیه‌ی دانه‌های روزانه ایشان از ۱ تا ۱/۵ کوارت آمده است. به نظر هالوک بیشترین سهمیه‌ها متعلق به اردک‌ها و غازها بوده است، که البته من هنوز در جست‌وجوی شترمرغ هستم.

این‌ها حیواناتی هستند که توزیع سهمیه‌های آن‌ها چه برحسب ورودی چه خروجی، اهمیت دارد. دیگران فقط برحسب ورودی ذکر شده‌اند و بارها به اشاراتی درمورد سهمیه اسب‌ها و گاه شترها برخورد می‌کنیم. با موضوع پرورش اسب‌های سلطنتی در ایران، از طریق منابع یونانی آشنایی داریم (بریان ۱۹۷۹، صص ۱۵۹-۶۰) و این‌که نواحی دیگر بهویژه ماد، چراگاه‌ها و تأسیسات مجهزتری نسبت به پارس داشته است. اما ۱۷۹۳ PF اشاره به قرارگاهی دارد که در آنجا ۱۳۵ مرد مراقبت از اسب‌ها و مادیان‌های شاه و شاهزادگان را بر عهده دارند، گرچه در هریک از محل‌ها بیش از ۹۰ اسب ذکر نشده است (PF 1769) و بیشتر جزئیات مربوط به جاهایی است که آشکارا محل پرورش و نگهداری اسب نامیده شده‌اند. یکی از جذاب‌ترین و دلنشیان‌ترین جنبه‌های متون ما فراوانی (PF 757 ff) مواردی است که برخی اسبان خاص سهمیه شراب دریافت می‌کرده‌اند (نک. هومر. ایلیاد، VIII، ۱۸۹).

محل‌های پرورش و نگهداری اسب در چاپارخانه‌ها یا ایستگاه‌های کنار جاده‌های

5- On which see Briant 1979.

شاهی بود و بازرسی و رسیدگی به وضع این ایستگاه‌ها دغدغه‌ی اصلی توزیع کنندگان سهمیه را تشکیل می‌داد. برخی از این دستگاه‌ها کار چندانی نداشتند و می‌توان پنداشت که دستگاه اداری نسبت به آنان زیاده از اندازه گشاده دست بود. ۱۹۶۹ PF و ۱۹۷۰ و ۲۰۷۷ مربوط به ایستگاه‌هایی است که در سال چهارهم پادشاهی داریوش تأسیس شده و پیوسته برای مدت سه سال سهمیه‌ی دانه و علوفه دریافت می‌کردند. پس از گذشت سه سال که ظاهراً دیگر نیازی به آنان نبود، برچیده شدند و سهمیه‌های آنان به جاهای دیگری منتقل شد.

دیگران پرتحرک‌تر بودند بهویژه جاهایی که یا تأسیسات صنعتی داشتند و یا به عنوان مرکز عرضه به نواحی کارگری عمل می‌کردند. اسناد روزانه طبعاً درازترند و در آن‌ها انواع دادوستدهایی که در الواح منفرد دیده می‌شوند خلاصه و جمع‌بندی شده‌اند. از یک ایستگاه یا پایگاه بزرگ به دشواری می‌توان انتظار گزارشی کامل یا تراز شده از غله یا آرد را داشت، چون گزارش‌ها در لوحه‌های متعددی و طبق مجوزهای سهمیه‌بندی پخش شده‌اند؛ و در نتیجه در متون روزانه فقط می‌توان سرجمع پرداخت‌های منظم یا مسافرتی را مشاهده کرد - و البته نه هر دوی آن‌ها را. لوحه‌های شراب (متلاً ۳۰ PFA) تصویر ساده‌تر و روشن‌تری را ارائه می‌دهند.

اکنون روشن شده است که همه متون روزانه (متون ۷) در اصل شامل متون صورت حساب یا حسابداری بوده‌اند (متون W) که گاه در همان جدول مستطیلی آمده‌اند و گاه جداگانه. قاعده‌تاً همین متون حسابداری باید مدرکی باشند که نشان دهنده اجناس از کجا آمده‌اند. اما همیشه لزوماً چنین نیست. آن‌ها قاعده‌تاً باید هنگام گزارش انتقال از جای مشابه دیگری باید تفصیلی باشند، اما رسیدها همیشه در مقایسه با اقلامی که دریافت می‌کنند نسبتاً کوچک‌تر هستند و فقط با عنوان "تدارکات" (haduš) از آن‌ها یاد شده است. منبع نهایی رسیدهای "هدوش" هرگز مشخص نشده است. احتمالاً منبع همان بنگاه بالاتری بوده که صورت حساب را فرستاده و از این‌رو نیازی به مشخص کردن آن نمی‌دیده‌اند (Hallouk 59).

این وضع البته آزاردهنده و حتی کلافه‌کننده است، اما برای من دشوار است باور کنم که منبع عرضه به این بزرگی، چه از طریق خرید یا به صورت مالیات، بخش خصوصی

محلی بوده باشد. می‌دانیم که ایالت پارس نظرآ ملزم به پرداخت مالیات نبوده (هرودوت III، ۹۷، ۱). بعید می‌نماید که همیشه کاملاً چنین بوده باشد (ئخ ۱۹۸۰) و حداقل متون C4 تأیید می‌کنند که گهگاه گوسفند و بز به عنوان مالیات دریافت می‌شده‌اند، اما در مورد غله و شراب متون مشابه وجود ندارند. امکان دارد که برخی از جاهای دیگر در درجه اول از بابلیه می‌آمده‌اند. اهل این که املاک سلطنتی در درون خود این سیستم، مواد غذایی تولید می‌کردند که اندازه گفته روشن است و بهترین گواه آن متون کاملاً مشروح F هستند که نشان می‌دهند مقادیر زیادی غله به عنوان بذر برای مقامات سلطنتی کنار گذاشته می‌شده‌اند. قاعده‌تاً این میزان باید ۱۰ درصد محصول باشد، اما برای برخی غلات این نسبت به ۳/۳۳ درصد کاهاش می‌یافته است. من فقط می‌توانم فرض کنم فعالیت‌های بزرگ و کلانی که اجناس را از محل‌های تولید یا از خارج از منطقه انتقال می‌داده‌اند، اسناد کاملاً جداگانه‌ای می‌داشته‌اند. به هر حال روشن است که این الواح کلی بازتابنده‌ی فقط بخشی از فعالیت‌ها هستند. مدارک فراوانی وجود دارد که حتی در تخت جمشید "کاتبان بابلی بر پوست می‌نوشته‌اند" و احتمالاً به زبان آرامی^۶ شاید این‌ها نشان از مقادیر بیشتری باشند.

در این متون درباره ارتش مطالب بسیار اندکی است، اما به دشواری می‌توان باور کرد که در ارتش، دیوان‌سالاری وجود نداشته است. در واقع نیز می‌دانیم که چنین بوده، چون مدارکی از پاپیروس به زبان آرامی از الفانین داریم که نشان از دیوان‌سالاری در پادگان آن‌جا دارند (کاولی ۱۹۲۳، ص ۲۴؛ پورتن ۱۹۶۸، ص ۸۰ به بعد). کاملاً محتمل به نظر می‌رسد که در انبارهای موقت و بزرگ تدارکاتی که خشایارشا هنگام لشکرکشی به اروپا در سال ۴۸۰ در مسیر ارتش خود ساخته بود (هرودوت، VII، ۲، ۲۵)، مقدار زیادی کارهای دیوانی و دفتری چه در مورد عرضه و چه توزیع اجناس انجام می‌شده است. البته نباید فرض کنیم که کار دفتری و دیوانی همیشه بی‌نقص انجام می‌گرفته است. کم نبودند مواردی که خطاهای یک جمع فرعی نادیده می‌مانندند و به جمع کل منتقل می‌شدند یا مواردی که سال‌ها به صورت حساب‌ها رسیدگی نمی‌شدند. چه بسا گاه دستگاه مدیریت نیز از برخی مشکلات آگاه می‌شد:

۶-دو لوحه به زبان اکدی در تخت جمشید شناسایی شده‌اند که یکی عمومی و دیگری خصوصی بوده است (استالپر ۱۹۸۴).

شاکشابانو ش در نامه‌ای به میرین زانا می‌نویسد: «سندهای درباره (این واقعیت) به پارناکا فرستاده شده که حسابداران حساب‌ها را تحويل نداده‌اند. مردی که این لوحه‌ها را حمل (?) می‌کرده گریخته است. حال آیا می‌توانید این مرد را دستگیر کنید و او را به ماد بفرستید؟ در ماد به حساب او (رسیدگی خواهد شد). به علاوه وقتی لوحه‌ای از سوی خود به پارناکا می‌فرستید، نام حامل لوحه را روی لوحه بنویسید و آن‌گاه بفرستید. بدین قرار پارناکا دستور داده و من آن‌جا نوشتم. سابقًا نام این مرد [= حامل] نوشته نمی‌شد» (PFa 28).

باید روشن شده باشد که سهم لوحه‌ها در آگاهی‌بخشی تاریخی ما هنوز مراحل آغازین خود را طی می‌کند. من قبلاً در این باره که چه کارهایی انجام شده و چه کارهایی باقی مانده است، نکاتی را متنذکر شده‌ام. هنوز نمی‌توان پیش‌بینی کرد که سهم لوحه‌های انتشار نیافته نه تنها انفراداً بلکه به علت آثاری که بر معرفت کلی ما درباره ساختار موجود دستگاه اداری هخامنشی دارد، تا چه اندازه خواهد بود. اکنون تخت جمشید، غیر از جاهای اندکی از بابل برای دوره‌هایی کوتاه، بهترین استاد را درباره شاهنشاهی هخامنشی در اختیار ما نهاده است. اما این که این اطلاعات را تا چه اندازه می‌توان تعمیم داد و چه پیش‌بینی‌هایی درباره سایر نواحی برایمان فراهم خواهد ساخت، نکته‌ای است که شاید اصلی‌ترین مشکلات روش‌شناسی برای محققان دوره‌ی هخامنشی در آینده باشد.

كتاباتنا

- Briant, P., 1979, 'L'élevage ovin dans l'empire achéménide', *JESHO* 22, 136-161
- Cook, J.M., 1983, *The Persian Empire*, London
- Cowley, A.E., 1923, *Aramaic Papyri*, Oxford
- Dandamaev, M.A., 1975, 'Forced labour in the palace economy in Achaemenid Iran'. *Altorientalische Forschungen* 2, 71-78
- Dandamayev, M.A., 1985, *Politichestskaya Istoika Achemenidskoi Derzhavy*, Moscow
- Foxhall, L., & Forbes, H.A., 1982, 'Sitometreia: The role of grain as staple food in Classical antiquity', *Chiron* 12, 41-90
- Frye, R.N., 1984, *The History of Ancient Iran*, HdA. Abt. 3, T.7, München
- Hallock, R.T., 1960, 'A New Look at the Persepolis Treasury Tablets', *JNES* 19, 90-100.
- Hallock, R.T., 1977, 'The use of seals on the Persepolis Fortification Texts' in: Gibson, M. and Biggs, R.D. (eds.), *Seals and Sealings in the Ancient Near East*, Malibu, 127-33
- Hinz, W., 1971, 'Achämenidische Hofverwaltung', *ZA* 61, 260-311
- Hinz, W., 1976-9, *Darius und die Perser. Eine Kulturgeschichte der Achämeniden*, 2 Bde, Baden-Baden.
- Koch, H., 1977, *Die religiösen Verhältnisse des Dareioszeit: Untersuchungen an Hand der Elamischen Persepolistäfelchen*, Wiesbaden
- Koch, H., 1980, 'Steuern in der achämenidischen Persis?', *ZA* 70, 105-37
- Koch, H., 1981, 'Hofschatzwärte' und 'Schatzhäuser' in der Persis', *ZA* 71, 232ff.
- Koch, H., 1983, 'Zu den Lohnverhältnissen in der Dareioszeit in Persien' in: *AMI* Erg. Bd. 10, 19-50
- Koch, H., 1987, 'Götter und ihre Verehrung im achämenidischen Persien', *ZA* 77, 239-278
- Koch, H., 1988, *Persien zur Zeit des Dareios. Das Achämenidenreich im Lichte neuer Quellen* (Kleine Schriften aus dem vorgeschichtlichen Seminar der Philipps-Universität Marburg 25), Marburg
- Lewis, D.M., 1977, *Sparta and Persia*, (Cincinnati Classical Studies N.S. 1), Leiden
- Lewis, D.M., 1980, 'Datis the Mede', *JHS* 100, 194-5
- Lewis, D.M., 1984, 'Postscript 1984' in: Burn, A.R., *Persia and the Greeks*, London (repr. of 1962)
- Lewis, D.M., 1985, 'Persians in Herodotus' in: *The Greek Historians. Literature and History*, Papers presented to A.E. Raubitschek, Stanford, 101-117
- Mayrhofer, M., 1973, *Onomastica Persepolitana. Das altiranische Namengut der Persepolis-Täfelchen* (SbÖAW 286), Wien
- Porten, B., 1968, *Archives from Elephantine. The life of an ancient Jewish military colony*, Berkeley-Los Angeles
- Sumner, W., 1986, 'Achaemenid Settlement in the Persepolis Plain', *AJA* 90, 3-31
- Stolper, M., 1984, 'The Neo-Babylonian Text from the Persepolis Fortification', *JNES* 43, 299-310

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

تخت جمشید در عصر پسین

پِتر کالمایر* - برلین

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

تصویر دیرآشنای ما از شناخته شده‌ترین اقامتگاه شاهنشاهی ایران باستان طی بیست سال اخیر، بی‌آنکه حفریات قابل ذکری انجام گرفته باشد، دستخوش دگرگونی‌های بزرگی شده است. تنها بخش اندکی از این دگرگونی‌ها از طریق تاریخ‌گذاری‌های جدید پدید آمده است، چون در حقیقت ما کتبه‌های مهم را از همان سال ۱۹۳۸ که ارنست هرتسفلد آن‌ها را معرفی و تفسیر کرد، می‌شناسیم. ولی آنچه ناگزیر باید مورد تجدیدنظر قرار می‌گرفت، تصور ما از یک مجتمع ساختمانی با طرح و نقشه‌ای یکدست و یکپارچه بود؛ و آنچه که با رها کردن این تصور باید به ناچار تغییر می‌یافتد و دگرگون می‌گردد، نظریه‌های مربوط به مورد و منظور از ساخت هریک از بنایها و نقش بر جسته‌های مربوطه بود.

صرف‌نظر از انتشاراتِ شایان تقدیر مربوط به حفریات باستان‌شناسی، که حتی پس از مرگ اریش ف. اشمیت نیز به‌ نحوی تحسین برانگیز ادامه یافت، مهم‌ترین انگیزه‌ها از سوی آن بریت و جوزیه تیلیا به ما داده شد. با آنکه این دو نفر در مورد فعالیت‌های درازمدت خود به انتشار گزارش‌های اولیه و مختصراً اکتفا کرده‌اند، توانسته‌اند چشم ما را به‌ نحوی اثبات شده و غیرقابل انکار - در حداقل شش مورد مهم به روی واقعیت باز کنند:

الف) ورودی اولیه و قدیمی صُقه در جبهه‌ی جنوبی قرار داشت (3ff: 1978 تیلیا)؛
 ب) صُقه‌ی پرسپولیس بعدها به سمت غرب گسترش یافت و به پلکان بزرگ و شکوهمند امروزی در جبهه‌ی شمال غربی مجهز شد (18ff: 1978 تیلیا)؛
 پ) محدوده‌ی کاخ آپادانا در اثنای ساخت و ساز گسترش یافت (125ff: 1972; 1968 تیلیا)؛
 ت) نقش بر جسته‌هایی که در خزانه پیدا شده، قبل از میانه نماهای پیشین کاخ آپادانا به کار رفته بودند (175ff: 1972 تیلیا)؛
 ث) گستردترین و جزء پردازی شده‌ترین ترکیب بندي هنری در تخت جمشید، پلکان اردشیر یکم بود که بعدها در "کاخ H" کار گذاشته شد (265ff: Tilia 1974; 1972 تیلیا).
 ج) تقریباً در همه جای تخت جمشید، نقش بر جسته‌ها در پردازش جزئیات ناتمام مانده‌اند. (67ff: 1978 تیلیا).

روشن شدن این نکات قبل از هر چیز بحث مجددی در مورد تاریخ‌گذاری افریزهای کاخ آپادانا به راه انداخت¹ و تعیین تاریخ جدیدی برای دروازه‌ی سه بر جی (Tripylon) را میسر ساخت (127ff: 1983: 65ff, 71ff: 1976 رُف کالمایر)؛ حتی برای توالی و ترتیب تاریخی تکمیل شدن هریک از اجزاء بنای نیز بر مبنای کتبیه‌های کاخ تچره و کاخ آپادانا الگوی مبنایی حاصل گردید:

آپادانا	تچره:	
فقط داریوش	—	تأسیس
داریوش و خشاپارشا (دروازه)	—	برج و بارو:
—	داریوش	نقش بر جسته‌های داخلی:
خشاپارشا به تنها بی	خشاپارشا (جنوب)	نقش بر جسته‌های روی
	اردشیر سوم (غرب)	پاسنگ ستون‌ها:

همان‌طور که از نقش بر جسته‌ی ناتمام مقبره (شماره VII) قابل تشخیص است 1975 کلاوس -کالمایر، پیکره‌ها عمدتاً از بالا به پایین تراشیده و پرداخته شده‌اند تا از به

1- V. Gall 1974; Porada 1979; Calmeyer 1976: 78f.; Shahbazi 1976; Calmeyer 1982-3: 154ff; Roaf 1983: 10ff., 127ff; demnächst: Koch 1987.

خطر افتادنِ قسمت‌های تکمیل شده احتراز شود.

با پذیریش این نوع تفسیر و تعبیر پویا که تیلیا آن را به ما تحمیل کرده است، یکی از تصورات قدیمی که مورد توافق همگان بود، عمدتاً متغی شد: منظو، تصور طراحی صُفَّهی تخت جمشید توسط معمارانِ داریوش یکم به عنوان مکانی جهت برگزاری جشن سال نواست که روند برگزاری آن در نقش بر جسته‌ها منعکس شده است.^۲ در این میان در ارتباط با مورد استفاده صُفَّه، جشن‌های دیدگر (147ff: 1980 سانسیسی و ردبورخ) و یا مراسم صرفاً دولتی و ناوابسته به زمانی خاص (1980: 1979; 1975b: 107ff: 1975: 1976 کالمایر 77ff: 93f) کالمایر به عنوان تفسیر پیشنهاد شده است.

اما در تمام این موارد، باز هم همیشه دوره‌ها و مراحل قدیمی‌تر در مرکز توجه قرار داشتند. این توجه ویژه به دوره‌های قدیم، به سادگی قابل درک است: لوحه‌های کشف شده در خزانه دربار (301ff: 1971 هیتس) که مربوط به دوره‌ی حکومت داریوش و خشایارشا هستند، منبع مهمی محسوب می‌شوند و پژوهشگران را به مقایسه ترغیب می‌کنند، و ایضاً تعیین قدمت نقش بر جسته‌های کاخ^۳ در پاسارگاد و در این رابطه مسئله‌ی پیدایش خط میخی باستانی پارسی نیز برای پژوهشگران بسیار جالب و وسوسه‌انگیز است؛ سهم هنرمندان یونانی در ساختن تخت جمشید که حدس و گمان‌های زیادی در مورد آن زده شده^۴، پژوهشگران را بیشتر به مقایسه با هنر یونانی کهن ([آرکائیک] و امی دارد و از مقایسه با هنر جدیدتر کلاسیک یونان بازمی‌دارد؛ و بالاخره این که مشاهده توالی سبک‌ها در دوران نخستین، یعنی در دوره حکومت کوروش و داریوش، بهتر و چشمگیرتر است.^۵ اما چنانچه قصد ما توصیف و تحلیل مراحل پسین در تخت جمشید باشد، باید ذهن خود را از این مسائل آزاد کنیم و بهویژه از منحصر کردن توصیف خود به شرح نابودی و زوالی آثار وابنیه احتراز نماییم.^۶ بنابراین بهنظر می‌رسد که از دیدگاه روش‌شناسی، درست‌تر آن است که روند بررسی خود را بر عکس، یعنی از آخر شروع کنیم.

2- Pope 1957; Ghirshman 1957; Erdmann 1958. Von E.F. Schmidt dagegen vorsichtig umgangen.

3- W. Nagel 1979: 75ff. mit Forschungsbericht.

4- Richter 1946; Nylander 1966; 1970; Farkas 1974: 83ff.; von Roaf 1980 erstmals auf Texte gegründet.

5- Farkas 1974: 7ff., 29ff.; vgl. Calmeyer 1977: 302ff.; demnächst Calmeyer: 1986.

اسکندر

در مورد تسخیر تخت جمشید به دست اسکندر شرح نسبتاً مفصلی از دیودوروس (XVII 70-71) در دست است. این گزارش شامل نکاتی است که وضعیت کاخ و ارگ شاهی را به ما نشان می‌دهند:

تخت جمشید مادرشهر (metropolis) شاهنشاهی پارس است (τῆς Περσῶν βασιλείας). اسکندر آن جا را برای مقدونیان نفرت‌انگیزترین همیه‌ی شهرهای آسیا نامید و همه شهر را، به جز کاخ‌ها، در اختیار سربازانش گذاشت تا غارت کنند. این جا ثروتمندترین شهر در زیر آفتاب بود و خانه‌های خصوصی به گرانبهاترین انواع اسباب و اثاثیه در تمام سال‌ها مجهر بودند... (ترجمه از C.B. Welles).

ما اصطلاح مادرشهر شاهنشاهی پارسی‌ها را از متون کتبه‌های میخی می‌شناسیم؛ این اصطلاح تاحدی به یک اختراع یونانی شباهت دارد و ظاهراً به عنوان نقیضن کلامی اصطلاح نفرت‌انگیزترین شهر آسیا مورد استفاده قرار گرفته است.⁶ ولی به هر حال استفاده از واژه مادرشهر (متروپولیس) نشان‌دهنده یک مرتبه و موقعیت بی‌نظیر در میان شهرهای شاهنشاهی، آن هم به‌خاطر قدامت تاریخی آن است. این برداشت گرچه نادرست است⁷ اما از قرار معلوم در اوآخر دوران هخامنشیان مورد قبول عامه بوده است.

کاخ‌هایی (basileia) که از غارت مستثنی شدند، در فصول بعدی (XVII 72/2) یعنی در شرح به آتش کشیده شدن تخت جمشید بار دیگر ذکر می‌شوند؛ از قرار معلوم منظور از آن‌ها بنای‌های روی صفه است؛ و ظاهراً منظور از "ثروتمندترین شهر در زیر آفتاب" و خانه‌های خصوصی این شهر، اشاره به بخش‌هایی است که بعضاً در همین اوآخر حفاری

6- Vgl. Curtius Rufus V 6,1.

7- برو واضح است که پاسارگاد قدیمی‌تر از تخت جمشید است و شوش نیز از قرار معلوم قبل از تخت جمشید تکمیل شد. به عنوان مثال: 304,307 Farkas 1974: 40ff; vgl. Calmeyer 1977: 124f شاید اشاره‌ی پلوتارک (در کتاب اندر فضاییل باتوان = Mor 246B) که نوشه است شاهنشاه اوخوس [ارdashیر سوم] هرگز به پاسارگاد نیامد بلکه شهر را دور زد تا سکه‌های طلایی را که طبق سنت، پرداخت آن‌ها به زنان و اجب بود صرفه‌جویی کند، هسته‌ای از حقیقت داشته باشد: در زمان اردشیر سوم چنین مراسمی در پاسارگاد انجام نگرفت.

شده‌اند (تصویر ۱) و در پای صفة قرار دارند.^۸ این بخش‌ها در ادامه متن، آکرا (*akra*) نامیده می‌شود:

اسکندر بر صفة ارگ فرود آمد *ακραν την πατέαν* و همی گنجینه‌های آن جا را تصاحب کرد. این گنجینه‌ها مجموع درآمدهای دولتی بودند که از زمان کوروش، اولین شاه پارسیان تا آن زمان گردآوری و ذخیره شده بودند و گاو صندوق‌ها انباشته و پر از نقره و طلا بودند (ترجمه C.B. Wells).

در اینجا هم دوباره درباره‌ی قدمت رویدادها اغراق شده است: البته درست است که از زمان کوروش بزرگ به ذخیره کردن و ایجاد خزانه می‌پرداختند، اما نه در این مکان. نکته جالب، استفاده از حالت جمع برای واژه‌ی "گنجینه" است: *گنجینه‌ها = thesauros* آیا در آن زمان گنج‌های متعددی در بنای‌های مختلف نگهداری می‌شده است؟ در ادامه بازهم از کاخ‌ها سخن به میان آمده، اما این‌بار صریحاً و مؤکداً در محدوده آکرا (*akra*) [دز، قلعه]، که معادل خط میخی آن را احتمالاً باید در واژه‌ی *vitha* [خانه]^۹ جست‌وجو کرد، که در کتبه‌های قدیمی بارها ذکر شده است (XVII 71, 3ff).

تصور می‌کنم بی‌جانیست مختصراً درباره‌ی محوطه کاخ‌های شهر *περιπάτων βασιλεών* سخن بگوییم تا جلال و شکوه ساختمان‌هایش مشخص شود.

ارگ (*akra*) [مجتمع] باشکوهی است که باروی سه‌گانه‌ای آن را در میان گرفته است. اولین قسمت [این بارو] بر شالوده مستحکمی استوار است. کنگره‌هایی در بالا دارد و ارتقاعش شانزده ذراع است. دومین بارو در همه‌ی جزیيات مثل دیوار اول است، اما دو برابر آن ارتفاع دارد. حصار سوم (*περιβολε*) مستطیل شکل است؛ دیوارهایش شصت ذراع بلندی دارد و از سنگ‌های محکم و سخت چنان خوب و کامل ساخته شده است که تا ابد باقی بماند. در هر طرف دروازه‌ای با درهای برجین دارد و در کنار هریک از آن‌ها گاو‌هایی از برنج است که بیست ذراع بلندی دارند. این

-۸- به گزارش شاهدان عینی، در جریان عملیات تسطیح، تعداد زیادی خشت و صفحات سنگی در بخش غربی صفة پیدا شد و سریعاً بدجای دیگری منتقل گردید (تصویر ۱: "جادرهای سلطنتی" و افون بر این در زیر هتل جدیدالتأسیس).

بنابراین شرح یاد شده اغراق‌آمیز نیست. درباره بنای‌های حفاری شده در پای صفة: اکبر تجویدی - ۱۹۷۶ (۲۵۳۵).
-۹- DPe; DPh; DPi و لی بر عکس و از قرار معلوم نقل به معنا: DNA 52f. به موازات [تفسیر کتبه] DPe در نمونه علامی [کتبه] پنج بار اصطلاح hal-mar-raš ذکر می‌شود (Weissbach 1911: 82ff) آیا منظور «دز» است؟

گارها را گذاشتند تا در بیننده احترام ایجاد کنند، اما دروازه‌ها برای حفاظت و امنیت ساخته شده‌اند.

در جبهه شرقی صفة و به فاصله‌ی چهار پلتر ارتفاعات موسوم به شاه کوه قرار دارند که مقبره‌ی شاهان در آن است. سینه‌ی کوه را تراشیده و در آن چندین مقبره درست کرده‌اند که دخمه‌ی شاهان مرده است. راهی پیرای بالا رفتن و دخول به این مقابر وجود ندارد و تابوت مردگان را به وسیلهٔ *کاستگاه‌هایی* که برای این کار تعییه کرده‌اند، بالا می‌کشند. اقامتگاه‌های شاهان و اعضای خاندان سلطنتی و نیز سکونتگاه‌های نجیبزادگان بلندپایه (*στρατηγικαί*)، همگی با سامان با شکوه و نیز بنای مناسب جهت نگهداری اموال و گنج‌ها (*χρεημάτων*) بر روی صفة‌ی سلطنتی ساخته شده است.^{۱۰}

از آن‌جا که آن بخش از کوه رحمت (تصویر ۱) که چسبیده به صفة است، به وضوح رو به بالا شبیب دارد، پس ناگزیر باید این منطقه‌ی محصور با دیوار، بخشی از "آکرا" [دژ] بوده باشد. از طرف دیگر منظور از درونی‌ترین بارو از سه دیوار، که در آخر توصیف شده، یعنی بلندترین دیوار «مستطیل شکل...» [که] از سنگ‌های محکم و سخت چنان خوب و کامل ساخته شده است که تا ابد باقی بماند، با اطمینان کامل و بدون شک همان حصار تقریباً مستطیل شکلی است که فقط صفة را محاصره کرده است (تصویر ۱) و چنانچه از پایین به آن نگریسته شود، به واقع نیز بسیار بادوام و محکم به نظر می‌رسد. دومین بارو شاید همان باشد که دامنه‌ی کوه را محصور نموده است؛ و ارنست هرتسفلد مدعی است که باروی اول، یعنی بیرونی‌ترین حصار را [قبل از نابودی] در محوطه به چشم دیده بود.^{۱۱}

۱۰- گوکوفسکی Goukovsky 222: 1976 (یادداشت تکمیلی در مورد 71/7 XVII به مناسب تشریح مقابر) منبع متفاوت و جداگانه‌ای را که جدیدتر از اردشیر دوم است - احتمالاً دیتون مطرح می‌کند. هموند نیز این نظریه را تأیید می‌کند (10: 56f., 178 n. 1983): «این شرح حتی پس از ساخته شدن "مقابر" (71/7)، یعنی بعد از اردشیر دوم - وفات ۳۵۸ ق.م. - و اردشیر سوم - وفات ۳۳۸ ق.م. - نوشته شده»، بدون شک سال ۳۳۸ را می‌توان به عنوان دورترین مرز زمانی یا *terminus post* پذیرفت، اما قبول آن به عنوان نزدیک‌ترین مرز زمان یا *terminus ante* قطعی نیست، چون تمام این جزئیات ممکن است در جریان تغییر شهر و یا حتی پس از ویران شدن تخت جمشید ثبت شده باشند. امکان این‌که دیتون در دوره‌ی سلطنت داریوش سوم از تخت جمشید بازدید کرده باشد وجود دارد، اما چندان محتمل نیست.

۱۱- هرتسفلد (204: 1941) - آنچه که توسط او (در سال ۱۹۲۹) در قسمت راست پایین نقشه ضمیمه‌ی نوشتارش به

[برخلاف نوشه‌ی دیودور] در "هرچهارسوی" محوطه داخلی، برج و دروازه نساخته بودند. این دیوار فقط یک دروازه آن هم در جبهه‌ی غربی دارد، اما می‌توان پذیرفت که یک شاهد عینی در زمان اسکندر - به خصوص اگر که چنین شاهدی را به آکرا راه نداده باشد و او به غارت شهر مشغول بوده باشد - ناگزیر [از راه دور] سه برج و دروازه سر به فلک کشیده را به چشم دیده بوده است: "دروازه‌ی ملل"، دروازه ناتمام مستقر در شمال تالار صدستون و دروازه سه دهانه که در مرکز، روی بلندی میانی قرار دارد و حتی امروز هم یک سروگردان از بنای‌های اطرافش بلندتر است (تصویر ۲: E، k و M)؛ شاید ورودی جنوبی در دوره‌ی بعد از هخامنشیان به مجتمع اضافه شده باشد (27: 1978 تیلیا).

اما نویسنده از قرار معلوم در بخش توصیف مقبره‌ها، محل استقرار خود را تغییر داده بوده است: چون حاشیه‌ی کوهی که محل مقابر است فقط در صورتی در جبهه شرقی صَفَه و به فاصله چهار پلترا قرار دارد که تماشاگر در میدان جلوی آپادانا یا جلوی تالار صدستون ایستاده باشد (تصویر ۱). این واقعیت که دیودوروس این کوه، یعنی دامنه‌ی شرقی کوه رحمت امروزی را *oros basilikos* نامیده و ادعا کرده است که "مقبره‌ی شاهان" [مقبره شاهان به طور عام، نه مقبره برخی از شاهان] در آن قرار دارد، نشان می‌دهد که [در زمان نگارش مطلب] دیگر کسی از گورهای قدیمی ذکری به میان نمی‌آورده است. این‌که آیا گورهای متعدد توصیف شده مقبره‌های خصوصی را نیز شامل می‌شود یا نه، مشخص نیست، چون تصویر جامعی از تپه وجود ندارد. به احتمال زیاد همین مقبره‌های سلطنتی هستند که اسکندر پس از بازگشت از لشکرکشی به هند آن‌ها را نبیش شده و غارت شده بازیافت: آریان Arrian (VI 30, 1-2) گزارش خود درباره‌ی مجازات اورکسینس Orxenes را با بازگشت اسکندر

τὰ περσῶν ταῦθεν ἀγάπη μὲν οὐδέποτε.

دیودوروس نهایتاً مطلب را چنین جمع‌بندی می‌کند: «اقامتگاه‌های شاهان و

→ عنوان "دیوار شهر" علامت‌گذاری شده، به طور قطع نه یک دیوار بلکه بخشی از بنایی است که توسط اکبر تجویدی حفاری شده است. امروزه تمام این محوطه به خاطر ساخت فروگاه و توسعه‌ی روستاهای و مزارع تسطیح شده است؛ جوزیه تیلیا هم طبق اظهاراتش در حضور اینجانب، هنگام بازدید از منطقه توانسته بود آثار دودیواری را که هر تسفلد به جسم دیده بود، پیدا کند.

کاخ‌های سرداران، همگی با سامان با شکوه و گنج خانه‌هایی که جهت نگهداری گنج‌های سلطنتی تجهیز شده‌اند، در این آکرا به طور پراکنده مستقر هستند. «آیا قدرت مدارانی چون باگواس^{۱۲} توanstه بودند به چنین کاخ‌هایی راه یابند؟ یا این که قصر او روی تپه قرار داشته است؟»

این شرح و توصیف، چنان‌که از یاد نبریم که ما از چگونگی ساخت‌وسازهای روی تپه‌ی بالای صفة اطلاعی نداریم^{۱۳}، چندان هم بدینیست. شرح یادشده در عین حال با آنچه استрабو در کتاب جغرافیا (XV 3, 2-3) درباره ارگ‌های سلطنتی نوشته است، همخوانی دارد: تخت جمشید به شدت مورد احترام قرار داشت و حاوی "گنج‌ها" (*γάτα*) و خزانه‌ها^{۱۴} (*Mnemata Thesauroi*) (منظور مقبره است؟) برای پارسی‌ها بود. منبع مورد استناد استрабو - که کمی قبل از این نام پولوکلیتوس (*Polykleitos*) را به عنوان منبع ذکر کرده - با منبع مورد استفاده دیودوروس متفاوت است، چون در اینجا از پاسارگاد نیز یاد می‌شود.

نهایتاً سه مطلب در مورد اوضاع تخت جمشید، قبل از تسخیر آن، قابل ذکر باقی می‌ماند: "سرداران و نجیب‌زادگان بلندپایه" به آکرا نفوذ کرده و راه یافته بودند؛ مکان‌های متعددی بهت نگهداری و محافظت گنج‌ها وجود داشته و این‌که تخت جمشید محل دفن شاهنشاهان بوده است.

داریوش سوم (۹)

مقبره‌ی نیمه‌کاره شماره VII (تصویر ۱: پایین، سمت راست) تا همین اواخر به‌نحوی بلاعارض گور داریوش سوم محسوب می‌شد که می‌گفتند ساختمان آن به‌خاطر ورود اسکندر ناتمام مانده بود (107: 1970 اشmitt). اما طرح این پرسش به‌جا و منطقی است که داریوش سوم، که می‌دانیم قبل از جلوس بر تخت سلطنت ولیعهد نبود، چگونه

۱۲- دیودوروس مدارج ترقی این شخصیت را مفصل‌شرح داده است. باگواس باغ مشهوری در بابل و خانه‌ای در شوش داشت (6) Cauer 1970: 107. معنی که این خانه در ارگ شاهی شوش قرار نداشت: RE II, (1896) 2771f. s.v. Bagoas.

۱۳- Nö Ideke 1887: 141ff. Vgl. Schachermeyer 1975: 658ff.

۱۴- آیا برابر نهاده‌ای است برای [گز = گنج]^{۱۵} به هرحال در اینجا هم دوباره واژه به صورت جمع آمده است.

توانست در دوره‌ی حکومت کوتاه و پر از تلاطم‌ش تا این حد [در ساختن مقبره‌اش] پیشروی کند.

جنس صخره در این محل بی‌نهایت نامناسب است، این واقعیتی است که وصله‌پینه‌های بی‌شمار [در سنگ] صحبت آن را ثابت می‌کند. به علاوه مشاهدات موردي فني (اتاک‌هاي سربى)، باستان‌شناختي (پوشش سرو مو) و سبک‌شناختي نشان داده‌اند (کلاوس - کالمایر 1975: 95ff) که قدمت اين مقبره را از ديدگاه تقدم و تاخر تاریخی باید در فاصله‌ی بین مقبره‌های نقش رستم و مقابر کوه رحمت جای داد؛ یعنی این بنا تلاش ناموفق اولیه‌ای بوده است از سوی صاحب مقبره‌ی شماره ۷. اما این فرمانروا بی‌شک فعالیتی از نوع دیگر را بالاجبار به سرانجام رسانده بود: منظور ضرب سکه به منظور پرداخت حقوق سربازان سپاه سلطنتی است. آن بخش از سکه‌های نقره‌ای که ما ضرب آن‌ها را به آخرین سال‌های دوران هخامنشیان و یا حتی شاید به دوره‌ی سلطه‌ی اسکندر نسبت می‌دهیم، [او] به دلیل وزنشان نشان‌دهنده وجود نوعی تورم [در اقتصاد کشور] می‌باشد؛ [ثانیاً] به دلیل پافشاری بر به تصویر کشیدن نقش کمانگیر [بر این سکه‌ها] - که احتمالاً منظور از آن‌ها حمامی کردن شاهان دوران گذشته است (کالمایر 1979) - بر اتخاذ یک موضع محافظه کارانه دلالت دارند و [ثالثاً] به دلیل به نمایش گذاشتن حرکت خشنی که در حالت زانوزدن کمانگير مشاهده می‌شود، نشانگر نوعی سبک کهن [آرکائیك] هستند. چنین سکه‌هایی در تخت جمشید پیدا نشده: یعنی به احتمال زیاد این سکه‌ها در غرب و در بابل ضرب شده بودند.

اردشیر سوم - آخوس

متن کتیبه‌ی A^3Pb ، پلکان غربی کاخ تچره (تصویر ۲: I) را افزوده‌ی اردشیر سوم معرفی می‌کند. از وضعیت درهای کاخ تچره چنین برمی‌آید که در اینجا غارت و چپاولی صورت نگرفته بود؛ شاید پلکانِ ترقی موقعی بود و با مصالح نامناسب و سبک ساخته شده بود (رُف. 190: 1983).

نمای پیشین، ۱۲ "هیأت نمایندگی" با هدایای مختلف و دو صحنه‌ی جنگ شیر و

نره‌گاو را نشان می‌دهد که در اطراف کتیبه مستقر شده‌اند.¹⁵ ترتیب استقرار این هیأت‌های نمایندگی، که در اینجا فقط دوازده عدد هستند، برداشتی است از ترکیب هنری قدیمی منقوش بر نمای پیشین [مقبره] اردشیر اول (A.B. Tilia 1972: 309ff - مقایسه شود با: 1974: 153f رُف) 1892: 153f کالمایر; 89. این‌که انتخاب عدد دوازده یک اتفاق تصادفی یا یک تلخیص مبتنی بر نیاز و شرایط نیست را کورتیوس روقوس (III 9-12) با توصیف عبور «سواره نظام ۱۲ ملت با سلاح‌ها و البسه متفاوت» از التزام داریوش سوم، به اثبات رسانده است. پس ما در این‌جا با نوعی تشریفات مربوط به دوران پسین [هخامنشیان] سروکار داریم: به عبارت دیگر این تصویر با محدوده‌ی واقعی حاکمیت [شاه] هیچ رابطه‌ای ندارد.

ی. ف. اشمیت (1953: 228) سبک تجسمی این هیأت‌های نمایندگی و قلم خشنی را که در اجرای آن‌ها به کار رفته است با نمای پیشین مقبره شماره VI که کتیبه‌های آن (APP) تکرار رونوشت‌واری از کتیبه‌های مقبره‌ی داریوش هستند¹⁶، یعنی شاه مربوطه را معرفی نمی‌کنند، مقایسه کرده است. مقایسه این دو نقش بر جسته بسیار قانع‌کننده است: تمام جزئیات با دقیق تمام و با پرش‌های حجمی تند اجرا شده‌اند. خطوط و حرکات پیکره‌ها کاملاً حشک و منجمد و تناسب [اعضای پیکره‌ها] ناموزون و ستیر است (تصویر ۱۰ از مقبره). در قسمت پشت نمای پیشین پلکان، جایی که مطابق معمول خدمتکاران¹⁷ با اغذیه مختلف از پله‌ها بالا می‌روند (تصویر ۱۳) نیز همین مشخصات مشاهده می‌شود؛ علت این‌که پیکره‌ها حالت تجسمی ضعیفتری دارند را باید در الگوهای آن‌ها یعنی در مقبره‌ها و پلکان‌های قدیمی‌تر جست‌وجو کرد. نباید فراموش

15- Schmidt 1953: 228, Pl. 152ff. Rekonstruiert: Tilia 1942: 56f. Delegationen: *ibid.* Fig. 48, 70, 75, 94, 127, 129f.

16- Schmidt 1970: 109 Pl. 25ff, 67ff؛ بجز یک استثنای جالب: کتیبه‌های مربوط به [هیأت‌های] تک و Maka Karer کاریه جای‌جا شده‌اند. در این‌جا سنگ‌نوشته‌ی جدیدتر از ارجحیت برخوردار است. (Calmeyer 1982: 119ff) یکی دیگر از مشخصه‌های مهم سبکی، ابروی پیکره‌هاست (Roaf 1983: 141).

17- این خدمتکاران به احتمال زیاد خواجه بوده‌اند. به نوشته آتابیوس (XIV 652b) این خواجه‌ها برای شاهنشاه غذا می‌برند. این افراد بر روی نقش بر جسته، یک درمیان پارسی و مادی هستند و هردو چانه‌های خود را پوشانده‌اند: به علت فقدان ریش؟ یک پارسی که سر و چانه‌اش را به همین شکل پوشانده است در نقش بر جسته‌های خزانه در حالی که دستمالی روی بازو انداخته در پشت سر شاهان مشاهده می‌شود. اکبر شهبازی (5- 153-6b) این شخص را - به درستی - پیشکار [خرانهدار] خانی خشایارشا معرفی کرده است.

کنیم که ما در اینجا رونوشت‌ها را مقایسه می‌کنیم و به نقد نسخه‌های کپی پرداخته‌ایم. اردشیر سوم در جای دیگری هم دست به خلق آثار زده است: در "کاخ H" (تصویر ۲: H) همان کتیبه (A^3Pb) و یک کتیبه تاحدی متفاوت (تصویر ۱۴: 19 Fig. 2; Pl. XLII - XLV: 1985 شهابازی: A^3Pa) روى بلوک‌های سنگی منقوش به نگهبانان و خدمتکاران (تصویر ۱۴) حکاکی شده است؛ این بلوک‌ها از قرار معلوم در دوره‌ی پس از هخامنشیان از "کاخ G" (تصویر ۲: G) به این مکان آورده شده و مجدداً مورد استفاده قرار گرفته‌اند (Tilia 1972: 243ff; bes. 255f, 314f). نگهبانان در این نقش بر جسته با نگهبانان مقبره شماره VI و پیکره‌های دیواره‌ی پلکان قابل مقایسه‌اند، اما خدمتکاران (تصویر ۱۴)، به ویژه در مقایسه با خدمتکاران دیواره‌ی پلکان (تصویر ۱۳)، مطلب جدیدی به ما می‌آموزنند: این پیکره‌ها حتی از پیکره‌های دیواره‌ی پلکان هم جزیيات حجمی کمتری به معرض تماشا می‌گذارند؛ در اینجا تقریباً تمام جزیيات به صورت خطی اجرا و به نمایش گذاشته شده است. ظاهراً در هردو مورد از الگوهای مشابه و مشترکی استفاده شده، اما اختلاف و تفاوتی بزرگ‌تر از این بین نحوه اجرای دو گروه کاری متعلق به یک دوره، قابل تصور نیست. تنها در صورتی که پیشاپیش نگاهی به همانندی‌های آثار مربوط به دو دوره اردشیر اول (تصویر ۱۲) و خشایارشا اول (تصویر ۱۱) بیفکنیم، می‌توانیم مشخصه‌ها و مشترکات آثار مربوط به عصر پسین هخامنشیان را به خوبی درک کنیم.

فعالیت‌های ساختمانی اردشیر سوم را زمانی می‌توانیم به درستی ارزیابی و تحسین کنیم، که به یاد بیاوریم از دوره‌ی اولین شاهی که این نام را بر خود نهاد تا سال‌های سلطنت اردشیر سوم، هیچ فعالیت ساختمانی‌ای بر روی صفحه انجام نگرفته بود: جزیيات اکثر آثار ناتمام مانده (نک بعد) و حتی ساختمان دروازه‌ی سنگی M در ابتدای کار به صورت خام رها شده بود: محوطه اطرافِ بلاواسطه‌ی این آثار، پر از سنگ لاشه و کارگاه‌های سنگتراشی و قطعات نیمه‌کاره بود (تصویر ۱). از سرگیری فعالیت‌های ساختمانی در چنین مکانی و ساختن بناهای نو، هرچند در ابعاد کوچک^{۱۸}، پس از ۶۶ سال، یعنی پس از دو نسل فتور، نشانگر همان انرژی سرشاری است که

۱۸- اردشیر سوم در کتیبه A^3Pa , آنچه را که به وسیله‌ی او ساخته شده "اوسته شنام" *ustašanām* نامیده است: منظور پلکان است؟ یا خانه؟

اردشیر أخوس در بازسازی اجباری و قهرآمیز امپراتوری اش نیز از خود نشان داده بود. در این میان، ماجرا به طنزی تلغی می‌ماند که مادر شهر سلسله‌ی هخامنشیان به دست مردی بار دیگر شکوفا گردید که گرچه پرشاخ و برگ‌ترین شجره‌نامه را در میان شاهان هخامنشی به خود اختصاص داده است ($A^3 Pa$)، اما در عین حال خانواده‌اش را نابود و ریشه‌کن کرد و به مثابه اولین شاه هخامنشی باشندگانها دو تابوت دیگر در مقبره‌اش دفن شد.

مقبره شماره‌ی ۷ (اردشیر دوم - منه‌مون [= با حافظه]؟)

از اردشیر دوم، بناها و کتیبه‌های متعددی در شوش و همدان باقی مانده - اما حتی یک کتیبه از او در تخت جمشید به دست نیامده است. این واقعیت مؤید این حدس و فرضیه است که اردشیر [دوم] شوش را بار دیگر معمور و شکوفا نمود، اما (مثل پدرش؟) از تخت جمشید به هیچ وجه استفاده نکرد. با این حال ما برخی دلایل نه چندان محکم در دست داریم که این گمان را بر می‌انگیزنند که مقبره‌ی شماره ۷ احتمالاً متعلق به اوست. اجرای فنی و هنری این مقبره از مقبره شماره VI بهتر است، تناسب‌ها متعادل‌تر (تصویر ۸ در مقایسه با پیکره‌ی مثابه در مقبره شماره VI: تصویر ۱۰) و حرکات (تصویر ۹) موزون‌تر و باوقارت‌ترند. اما از نظر باستان‌شناسی بین این دو نقش بر جسته، شباهت‌های زیادی وجود دارد (پوشش سر در تصویر ۸ و ۱۰ در مقایسه با تصاویر ۴ تا ۷)، که این امر را بهترین وجه در پیکره‌های نماینده‌گانی که اثنایه بر دوش کشیده‌اند می‌توان مشاهده کرد (Fig. 39-58: 1970 آشمي). هردو نقش بر جسته به نحوی بارز به نمونه اصلی، يعني به مقبره‌ی داریوش اول (یا به الگوی اولیه‌ی آن؟ مقایسه شود با: 1982: کالمایر) تأسی جسته‌اند. سنگتراشان مقبره ۷ این کار را با هنرمندی قابل تحسینی انجام داده‌اند که نشان‌دهنده‌ی درک عالی آنان از ارزش‌ها و معیارهای تجسمی است (تصویر ۹). به خوبی قابل تصور است که این اثر توسط گروه‌های کاری مجرب و با سابقه‌ای انجام گرفته که شاید از شوش یا همدان به تخت جمشید آورده شده بود؛ چنین اقدامی نیز به رفتار اردشیر دوم شباهت تام دارد.

مقبره شماره VII را می‌توان، همان‌طورکه در بالا به آن اشاره شد، نخستین تلاش

جهت اجرای مقبره ۷ به حساب آورد. به هر حال یکی از صاحبان این دو مقبره بود که به مثابهٔ نخستین فرمانرو، ارگ تخت جمشید (آکرا) را به محل دفن شاهان تبدیل نمود؛ یعنی آن را به "کاخ کنه" به مفهوم یک سنت قدیمی بابلی میانه و کهن و نوآشوری تبدیل نمود.^{۱۹}

داریوش دوم، نتووس (مقبره شماره III ؟)

پیشکش "راد" به تبرستان www.tabarestan.info

تنها به‌حاطر تخصیص مقبره به هر فرمانروایی که دوران سبلطنتش دراز بوده، مقبره شماره IV در نقش رستم را به داریوش دوم نسبت داده‌اند. اما تعداد فرمانروایان از تعداد مقبره‌ها بیشتر است؛ و اتفاقاً کتزیاس - برخلاف روای معمول - در مورد داریوش دوم هیچ اشاره‌ای به این‌که او به Περσας آورده شد، نکرده است: این شاه، مادری بابلی داشت (Ktestas *FGrH* 688-F15)، در بابل درگذشت (F 16) و احتمالاً در همانجا به خاک سپرده شد (1975b: 112 کالمایر).

ولی اگر بخواهیم مقبره‌ای به او نسبت دهیم، چنین مقبره‌ای فقط می‌تواند مقبره شماره III در نقش رستم باشد که به دلیل مکان نامناسب، چگونگی استقرار و تکنیک مطلقاً بد اجرای نقش بر جسته‌هایش، قطعاً آخرین، یعنی جدیدترین مقبره از سری مقبره‌های این مکان است (Kleiss-Calmeyer 1975: 97ff). سطح و رویه‌ی خشن، جزیيات بسیار کم و تناسب‌های فوق العاده نامطمئن و غیرطبیعی (تصویر^{۲۰} مؤید این ادعا است. به هر حال داریوش دوم که به "حرامزاده" [نتووس] و "سوری" نیز ملقب شده بود (Nö Ideke 1887: 57)، نخستین شاه هخامنشی است که در تخت جمشید (برخلاف شوش) کتیبه و بنایی از خود به‌جا گذاشته، یعنی که او آغازگر دوران فتور در ساخت و ساز بر روی صُفهٔ تخت جمشید است.^{۲۰}

۱۹- Calmeyer 1975b: 107ff. ریچارد فرای (1974: 384) نیز متوجه این تغییر در کاربرد تخت جمشید شده و بر همین اساس این حدس را مطرح نموده که شاید [به همین دلیل] هرودوت اصولاً تخت جمشید را ندیده بود و کتزیاس هم آن را صرفاً به عنوان محل دفن شاهان می‌شناخت.

۲۰- این‌که وجود آثار متعلق به بعد از اواسط قرن پنجم در خزانه قابل اثبات نیست، با این فرض همخوانی دارد. Cahill 1985: از قرار معلوم در این‌جا [در خزانه] نیز هرگونه فعالیت رسمی تعطیل شده بود.

اردشیر اول، دراز دست (Makrocheir)

در اینجا هم دوباره به خاطر دوره‌ی طولانی حکومت اردشیر اول این گرایش وجود دارد که یکی از مقبره‌های مذکور را به این شاه نسبت دهنده؛ به دلایل مربوط به تقدم و تأخیر نسبی قدامت آثار، مقبره شماره‌ی IV در نقش رستم برای این منظور، بیشتر از سایر مقابر مطرح است (مقایسه شود با: 112: 1975b کالمایر). پیکره‌های نقش بر جسته‌ی این مقبره (تصویر ۷) از نظر سبک با برداشت‌های ما از کاخ‌های تاریخ‌گذاری شده تخت جمشید مطابقت و همخوانی خوبی دارند: پرداخت دقیق سطوح و خطوط مرزی ظرفی‌تر اما جمع‌وجورتر از آثار دوره‌ی خشایارشا / داریوش اول مؤید این ادعایست (تصویر ۷ در مقایسه با تصویر ۵). این مقبره از نظر باستان‌شناسی با گور شماره III قرابت زیادی دارد.

اردشیر اول در صفة کاخ به طریق اولی و در حد اعلی به سنت دو نسل گذشته‌ی خود اقتدا کرده است. او بیشتر از هر شاه هخامنشی به تکمیل آثار [نیمه‌کاره] پرداخته و این واقعیتی است که غالباً ندیده گرفته می‌شود؛ از آنجا که اردشیر را برای جانشینی درنظر نگرفته بودند، و از آنجا که مجبور بود به خونخواهی پدر و برادر تظاهر کند - چون خود او به عنوان قاتل در مطان اتهام قرار داشت - و از آنجا که مجبور بود در برابر ارتیان (Artabanos) غاصب قد علم کند (76f: 1976 کالمایر)، روی آوردن به سنت‌گرایی تنها سیاست ممکن بود.

اعدام عجیب او، که احتمالاً نخستین اقدام وی در تخت جمشید بود، نشانگر همین سیاست است: اردشیر قسمت هندسی وسط را از هردو نمای پیشین کاخ آپادانا، که به نقش بر جسته‌های خزانه سلطنتی موسوم بودند، برداشت و جای آن‌ها را با نگهبانان پارسی و مادی‌ای که حضور آن‌ها در نگاه اول بی‌معنا به‌نظر می‌رسد، پُر کرد^{۲۱}؛ بی‌معنایتر از این، فضای خالی‌ای است که در وسط این ترکیب جدید به چشم می‌خورد (CXIIIff., Pl.CXXIII 1972 تیلیا)، اکبر شهبازی (1976b) این اقدام عجیب را به زیبایی تمام توضیح داده است: نمایش نقش برادر و پدر، واجب‌الحرمة، یعنی مقدس و ممنوع و

21- Tilia 1972: 173ff. Vgl. Roaf 1983: 144f., der aber leider Shahbazi 1976b nicht kannte.

نمایش نقش قاتلان و توطئه‌گران غیرقابل تحمل بود؛ بنابراین اردشیر نقش بر جسته‌ها را در خزانه‌ی سلطنتی محبوس نمود و به جای آن‌ها نگهبانانی را در معرض تماشا قرار داد که تلاش ارتباً غاصب را بی‌اثر ساخته بودند.^{۲۲}

از دیدِ دانش کتبیه‌شناسی، تعلق نمای پیشین پلکان - که هم از نظر حجم کار و هم به لحاظ محتوا، اثری بس عظیم محسوب می‌شود - به اردشیر اول قطعی است. بقایای این اثر غالباً با اختلاف زمانی کم‌وپیش در محوطه‌ای که به "کاخ H" موسوم است، به کار گرفته شدند (شهربازی ۱۹: ۱۹۸۵). بازسازی این بقایا یکی از شاهکارهای آن بریت و جوزپه تیلیا محسوب می‌شود. این افریز نقش بر جسته، که حاملین هدایا را نشان می‌دهد، از نظر سبک نیز یک نقطه‌ی اوج به حساب می‌آید: پیکره‌ها از پیکره‌های کاخ آپادانا کوچک‌ترند و در بسیاری از جزییات باستان‌شناختی و شمایل‌نگاری با این الگوها فرق دارند؛ در اجرا ظریفترند، از نظر نمای کلی یکدست‌ترند و از نظر حجمی - تجمیسی خوب‌شاؤند و استادانه هستند. این ظرافت و استادی در مرور [پیکره‌های] پیش‌پلکان - که مطابق معمول خدمتکاران را نشان می‌دهد (تصویر ۱۲) و در دیگر موارد مشابه که بعضاً از نظر کیفیت کار دارای سطح پایین‌تری است، نیز صدق می‌کند - به‌ویژه در مقایسه با نمونه‌های بعدی (تصویر ۱۳ و ۱۴) و همچنین در مقایسه با نمونه‌های قبلی (تصویر ۱۱): یعنی که حرکات قوی‌تر است ولی از تأکید بر نمایش شدت و حیث و شکوهمندی [پیکره‌ها] کاسته شده است. نخستین کسی که این سبک را توصیف و ارزیابی کرد، او مستند (اوستد ۱۹۴۸، ص ۳۵۲) بود.

[پیکره‌های] نمایندگان ملل در دروازه سه بر جی، که متأسفانه به شدت آسیب دیده‌اند، نیز به همین سبک و سیاق، که جوزپه تیلیا به درستی آن را "stile molle" نامیده است، تعلق دارند^{۲۳}؛ تاریخ‌گذاری این‌بنا از طریق و به استناد به تاج، اریکه‌ی سلطنتی و سایر نشانه‌های عتیقه بر روی دروازه‌ها (71ff: ۱۹۷۶ کالمایر) و نیز از طریق

۲۲- بدین ترتیب اردشیر سوم را دیگر نمی‌توان به عنوان یکی از سفارش‌دهندگان (Roaf 1983: 145) این تغییرات مدنظر قرار داد.

۲۳- Schmidt 1953: Pl. 80-81; Calmeyer 1982: Taf. 20-24. در نوشتار ۱۹۸۳ (Roaf)، بهنحوی غیرقابل درک به این امر توجه نشده. پیکره کمانداران روی مهر S.P.Noë ("neat style") نیز شاید به همین سبک تعلق داشته باشد.

بررسی نقوش روی دیوار پلکان^{۲۴} میسر گردید.

با استناد به کتیبه‌ای که در تالار صد ستون، اما نه در جای اصلی و اولیه‌اش، پیدا شده، می‌توان پذیرفت که ساخت این بنا، که دومین بنای عظیم تخت جمشید است^{۲۵}، توسط خشاپارشا آغاز شد، توسط اردشیر یکم ادامه یافت، اما همانند بنای دروازه‌ی سه برجی ناتمام ماند. نقش بر جسته‌های اسطوره‌ای موجود در حجره‌های جانبی، با نقش بر جسته‌های حرمسرا قرابت زیادی دارند؛ اما در عوض نقش بر جسته‌های جالب توجه‌تری که در درهای شمالی و جنوبی مشاهده می‌شوند، به‌وضوح "مدرن‌تر" و خشن‌تر از نقش بر جسته‌های دروازه سه برجی‌اند؛ ولی تصمیم‌گیری در این‌باره که این نقوش قدیمی‌تر یا جدیدتر از نقوش دروازه سه برجی هستند، بسیار دشوار است.^{۲۶} به‌هرحال اردشیر این تالار عظیم و نیز دروازه سه برجی را (تصویر ۲: M) ناتمام رها کرد؛ [و] هیچ‌کس کار را از سر نگرفت.

خشاپارشا یکم

قدمت بنای "دوازده ملل"، حرمسرا و پلکان جنوبی کاخ تخریب (تصویر ۲: K, C, IT) با استناد به کتیبه‌های داریوش، دقیق و بی‌تردید مشخص است. در حقیقت تاریخ‌گذاری کاخ مسکونی (هدیش، تصویر ۲: F) نیز معلوم و مشخص محسوب می‌شود، اما در این مورد اخیراً مشکلی پیش آمده است: از چهار تصویر کاملاً یکسان شاه که در دو مدخل بزرگ شمالی قرار دارند، سه تصویر مزین به کتیبه‌های خشاپارشاست (XPe)، اما متن کتیبه‌ی چهارم چنین است: «داریوش شاه‌بزرگ، پسر ویشتاسپ، هخامنشی

24- Roaf 1983: 142ff. ولی او [از] بخش میانی را مربوط به سال‌های آخر سلطنت خشاپارشا می‌داند. به‌هرحال کیفیت نقش بر جسته‌ها در ورودی شمالی، نازل است.

25- Roaf 1983: 142ff., der den Mittelteil aber für späten Xerxes hält. Die Qualität der Reliefs im nördlichen Aufgang ist jedenfalls inferior.

26- Calmeyer 1976: 71ff; Roaf 1983: 142-26. هردوی این پروژه‌گران دروازه سه برجی را قدیمی‌تر می‌دانند. من با بدینه و تردید رُف در مورد انتخاب تاج‌های شاهان به عنوان معیار تعیین قدمت و تاریخ‌گذاری (v. Gall 1974: 132) موافق نیستم: موضوع نوارهای باریک و غیرسلطنتی (Mitrai) در این بحث جایی ندارند. برای منظور موردنظر ما، تأکید بر شکل تاج اردشیر یکم، یعنی توجه به لبه فوچانی تاج که منحنی وار به بیرون باز شده است (Fig. 132: 132) ردیف دوم از پایین)، کافی است.

(شهریاری ۱۹۸۵، ص ۱۲ و ۲۰، نقشه ۳ شکل XIII). این متن کتیبه‌های مدخل کاخ تچره را در ذهن تداعی می‌کند و بنابراین، به حق موجب بحث‌هایی شده است: آیا [وجود این کتیبه] بدان معناست که داریوش در زمان حیات خود به پرسش اجازه داده بود کاخ اختصاصی‌ای بسازد که از کاخ خود او بزرگ‌تر باشد؟ یا [داریوش] از آن‌رو تاجی شبیه به تاج خشایارشا بر سر نهاده که در این زمان سلطنت را به پرسش توفیض کرده بود؟ و یا این‌که نصب این کتیبه بدان معناست که داریوش در آن زمان دیگر در قید حیات نبود؟^{۲۷}

افزون بر این، کتیبه‌ی نامبرده مشکل و پرسشی را مطرح می‌کند که به تمام کاخ‌های هخامنشی مربوط می‌شود و فعلًاً پاسخی برای آن یافت نشده است: موضوع مربوط به تصاویر مضاعف و کاملاً یکسانی است که روی دیواره و چهارچوب درها مشاهده می‌شود و منظور از آن‌ها شاید نمایش تصویر آیینه‌وار [شاه] (مثلًاً در مدخل شرقی دروازه سه برجی) و شاید هم تجسم یک حالت افزایشی [additive] بوده است (مثلًاً در همین مورد و نیز در مدخل‌های جنوبی تالار صد ستون).

در حقیقت تاریخگذاری پلکان کاخ آپادانا هم با توجه به کتیبه‌های مربوطه، کاملاً معلوم و قطعی به نظر می‌رسد (XIX-XXV: 1985 شهریاری: ۱۹۷۹b پارودا)، مضارفاً که تصویر وجود یک طرح [جامع و بازنده] از دوره‌ی سلطنت داریوش هم هنوز زنده است.^{۲۸} من از میان تمام استدلال‌هایی که پلکان آپادانا را به خشایارشا نسبت می‌دهند، استدلال قدیمی هرتسفلد را محکم‌ترین و موجه‌ترین می‌دانم: انتخاب ملل مختلفی که هیأت‌های نمایندگی آن‌ها بر دیواره پلکان نقش بسته است، با دوره‌ی پس از جنگ سلامیس همخوانی و مطابقت دارد.^{۲۹} به هر حال این مخالفان نسبت دادن پلکان به خشایارشا هستند که باید استدلال‌های خود را مطرح کنند، نه طرفداران این نظریه. سبک اجرای نقش برجسته‌ها در دوران

-۲۷ (RLA IV, 355 ff) w. Nageff²⁷ یکی از نمایندگان فرضیه‌ای است که می‌گوید داریوش شاه به علت پیری از سلطنت کناره گرفت.

-۲۸ Porada 1979b مقایسه شود با 91: 1979 Root (با این استدلال نادرست که گویا تنها شاهنشاهی که ولیعهدی تعین نمود، داریوش بود).

-۲۹ Calmeyer 1982: 154ff و همچنین با سال‌های پس از کتیبه‌ی معروف به "دیو":

خشایارشا - صرف نظر از این که آپادانا متعلق به او است یا نه - برخلاف دوره‌های بعدی، یکدست و یکنواخت است؛ مشخصه‌های این نوع اجرا عبارتند از: احجام جسمی و وزین، درجه‌بندی و زیروبم‌های ظریف و فراوانِ حجمی تجسمی، استفاده بسیار کم از امکانات و ابزارهای خطی و گرایش اندک به نمایش حرکت [در پیکره‌ها] (تصویر ۱۱). در کاخ‌های بخش جنویی صُفَه (تصویر ۱، پایین) چندین قالب مُهر کشف شده که (قبل؟) از آن‌ها برای [مهر کردن] لوحة‌های خزانه سلطنتی استفاده می‌شد (تجویدی ۱۹۷۶، ص ۱۹۴ به بعد). افزون بر این، ۱۳ ماهیچه پاستون [Torus] که روی آن‌ها بخش‌هایی از یک نوع کتیبه تاکنون ناشناخته‌ی متعلق به خشایارشا یکم (XPI) حکاکی شده و بالاخره یک لوح سنگی که بعداً از آن به عنوان ماهیچه پاستون استفاده شده و متن XPF روی آن حک گردیده (استوه ۱۹۷۵، ۲۵-۱۹). نیز در کاخ‌های مذکور کشف شده است. این یافته‌های نشان می‌دهند که به احتمال زیاد ساختمان بنا در زمان خشایارشا آغاز شده بوده، اما تکمیل بنا و استفاده از آن به دوره‌ی سلطنت اردشیر یکم بر می‌گردد.

داریوش یکم

آنچه گفته شد در مورد مقبره شماره‌ی II نیز صدق می‌کند، فقط با یک استثنای پیکره‌ها لاغرترند (تصویر ۵). همین تفاوت به علاوه‌ی تاج شاه که به تاج داریوش شباهت تام دارد، این گمان را بر می‌انگیزاند که خشایارشا در سال‌های ولایت عهده‌ی خود مقبره‌اش را ساخته و آماده کرده، همان‌طور که آشوریانی‌پا نیز گورش را در دوره‌ی ولایت عهده‌ی اش بنا کرده بود. (کالمایر ۱۹۷۶، ص ۸۱ به بعد).

در هرحال این سبک از سبک مورد استفاده در نقش بر جسته‌های سطوح داخلی چهارچوب درهای کاخ تخریب، که قدمت کمتری دارند، (تصویر ۴) چندان متفاوت نیست. تأسیس کاخ آپادانا هم مربوط به همین سال‌های پسین سلطنت داریوش، یعنی سال‌های پس از قیام ایونی است. این نتیجه‌گیری، اخیراً هم از طریق آنالیز

سکه‌ها و هم از طریق تحلیل کتیبه‌ها، به تأیید رسیده است.^{۳۰} دومین گنج خانه‌ی بزرگ و وسیع، احتمالاً پس از سی‌امین سال سلطنت داریوش اول و به عنوان محل جمع‌آوری Kapnuški های کهنه و محلی ایجاد شده بود (کاوازه ۱۹۸۶، ص ۲۷۲).

از مراحل سبکی قدیمی‌تر در دوره‌ی سلطنت داریوش، تنها سه نکته مطرح و قابل توجه به‌نظر می‌رسد: این‌که از قرار معلوم، پیکره‌ی تعدادی از "پهلوانان سلطنتی" در کاخ تچره، از اکثر نقش بر جسته‌های دیگر قدیمی‌ترند (لوشی ۱۹۶۸، ص ۸۹ به بعد؛ این‌که کتیبه DNA (مقبره‌ی شماره I) حاوی فهرست نسبتاً جدیدی از ملل است^{۳۱}؛ و این‌که تعدادی از نگهبانان مادی که پیکره‌ی آن‌ها تاحد زیادی شده و ابتدایی اجرا شده و بعضاً ناتمام رها شده است (تصویر ۳) و در حاشیه‌ی جنوبی بخش مرتفع‌تر صُفَه قرار دارد، در سال‌های بعد به خاطر عملیات ساختمانی، در زیر سقف بنای حرمسرا (تصویر ۲) قرار گرفتند و سرپوشیده شدند. استقرار این پیکره‌ها در این مکان، احتمالاً با ورودی اولیه و قدیمی صُفَه که در جبهه‌ی جنوبی قرار داشت، مرتبط بوده (تیلیا ۱۹۷۸، ص ۱۱۱ به بعد) و نیز بدون شک با سیاست دوره‌ی نخستین سلطنت داریوش، که طرفداری از مادها بود، بی‌ارتباط نبوده است (کالمایر ۱۹۸۲، ص ۱۲۴ به بعد). قدیمی‌ترین نشانه‌های فعالیت داریوش در تخت جمشید، کتیبه‌های حاشیه‌ی جنوبی صُفَه‌ی اصلی است که به احتمال زیاد با ورودی مذکور در فوق (در جبهه‌ی جنوبی) مربوط بوده است (نک. تیلیا ۱۹۷۸، ص ۳ به بعد). متن پارسی این کتیبه‌ها حاوی یکی از قدیمی‌ترین فهرست‌های ملل تابعه در دوره‌ی داریوش است.

جمع‌بندی

فهرست زیر، که برای منظور دیگری تهیه شده، نسبت و رابطه‌ی تخت جمشید با سایر پایتخت‌های کهن را نشان می‌دهد. تاریخ‌گذاری‌های دقیق تر مبتنی بر کتیبه‌ها را با خط ایرانیک مشخص کرده‌ایم، پنج مرحله‌ی نخست، مراحل سبکی هستند.

۳۰- در مورد سکه‌ها: Munzen: Roaf 1983: 138f; Stronach 1985: 443f. این دو نفر از نتیجه‌گیری مشابهی که از آنالیز کتیبه‌ها حاصل شده بود، هیچ اطلاعی نداشتند: (Calmeyer 1982: 123f).

۳۱- و این فهرست نیز به نوبه‌ی خود با پیکره‌های نقش بر جسته دقیقاً مربوط و مطابق است و بدین ترتیب قدمت این نقش بر جسته نیز مشخص و معلوم محسوب می‌شود (Calmeyer 1982-3: 111ff).

کوتاهنوشت نام کتیبه‌ها	نام محل	نام شاه
DB <i>DPd; DPe-g</i>	پاسارگاد G: "Genius"; پاسارگاد S: موجودات مختلط آشوری - بابلی بیستون	کوروش سوم داریوش یکم، A
DSm	تخت جمشید: صَفَه شوش: آغاز ساختمان پاسارگاد P: کوروش و خدمتکاران شوش: نقش بر جسته‌های روی خشت: نگهبان تخت جمشید، صَفَه فوکانی: نگهبان مادی تجربه: سطوح داخلی چهار چوب درهای قدیمی تر	داریوش یکم، B داریوش یکم، C
DNa; DNb? PFT 140/5 DPh; DH? DPA-c; XPK (شاهزاده) کتیبه‌های روی پاسنگ ستون، DSu	مقبره شماره I: نمای پیشین قدیمی ترین مُهرها تأسیس آپادانا: Criesedenmünnzen تجربه: سطوح داخلی چهار چوب درهای جدیدتر سوئز / شوش: تندیس، سنگ قبر	داریوش یکم، D
XPc XPg DPb ^H XPd-e (کتیبه ضد دیو) XPf; XPi XPb XPa A ¹ Pa	مقبره شماره II (خشایارشای شاهزاده؟) تجربه، پلکان جنوبی: خدمتگار آپادانا: دروازه‌ها هدیش: شاه، خدمتگار، داریوش خشایارشای شاهزاده آپادانا: نماهای پیشین: هیأت‌های نمایندگی دروازه ملل مهر منقوش به نقش کمانگیر؟ نمای پیشین به کار رفته در H: هیأت‌های نمایندگی تالار صد ستون دروازه سه برجی	خشایارشای یکم، A خشایارشای یکم، B اردشیر یکم

نام شاه	نام محل	کوتنه نوشته نام کتبیه‌ها
خشایارشا دوم؟ داریوش دوم	کاخ Shaur: خدمتکار؛ مردان مادی مقبره شماره‌ی IV: نمای پیشین؟ مقبره شماره‌ی III: نمای پیشین؟ مقبره شماره‌ی III: نمای پیشین؟	D ² Sa-b
اردشیر دوم	بازسازی شوش مقبره‌های VII (ناتمام) و V: نماهای پیشین؟	A ² Sa-b
اردشیر سوم	بازسازی شوش تجربه: پلکان غربی: هیأت‌های نمایندگی	A ³ Pb
	کاخ H: نگهبان مقبره شماره VI: نمای پیشین	A ³ Pa; A ³ Pb A?P

من امیدوارم تغییرات متعددی که تخت جمشید دستخوش آن‌ها شده، نه تنها نقشه‌ی ساختمانی، بلکه مورد استفاده و عملکرد آن را نیز شامل شده باشد. مسلماً با بررسی لوحه‌های خزانه‌ی سلطنتی دائمآً بهتر و بیش از پیش با دوران سلطنت داریوش و خشایارشا آشنا خواهیم شد. آنچه مورد انتظار است، آشنایی بیشتر با رفت‌وآمدّها و دادوستدهای یک شهر بزرگ (یکی از چهار پایتخت امپراتوری هخامنشی) است.

شاید بتوانیم برای شخص داریوش، عملکرد دیگری را هم مدنظر قرار دهیم: بانو هلن سانسیسی وردبورخ خدمتکاران کاخ تجربه (تصویر ۴) را با مراسم تدهین به منظور اجرای رقص موسوم به توکته Tykta که در جشن تولد شاه اجرا می‌شد، مرتبط دانسته است (1980: 147ff). اگر این نظر صحیح باشد، چنین مراسمی تنها در کاخ تجربه نمایش داده می‌شد؛ پیکره‌های یاد شده در هیچ جای دیگری تکرار نشده‌اند. نقش‌های متعدد و متنوع نگهبانان نیز از سطوح داخلی چهارچوب درها ناپدید می‌شوند. در عوض، در دوره‌ی پادشاهی خشایارشا، نگهبان در همه‌جا نقش نگهبانانی پدیدار می‌گردد که غذا یا حیوان حمل می‌کنند (تصویر ۱۱)؛ ظهور نخستین ترکیب هنری بزرگ، یعنی صحنه‌ی تقدیم هدایا و نمایش ملازمین شاه نیز مقارن با همین دوره است. البته می‌توان چنین استدلال نمود - و چنین هم استدلال خواهد شد - که

طراحی این ترکیب‌بندی هم به زمان داریوش برمی‌گردد. اما شاید بهتر آن باشد که خود را از پیش‌داوری علیه خشایارشای "غیرمستقل" آزاد کنیم، او را به "عدم استقلال فکری" متهم نسازیم و برای وی نیز در ارتباط با نمایش شیوه و روش حکمرانی‌اش، ذاته‌ی هنری ویژه و مستقلی قائل شویم (برای مقایسه: سانسیسی وردنبورخ ۱۹۸۰، صص ۳۵-۶).
پیشکش "راد" www.presto.info

به‌نظر می‌رسد که اردشیر یکم کار روی این طرح و برنامه را^{۱۴} ادامه داد؛ به هر حال سنگتراشان و مجسمه سازان وی این برنامه و ترکیب‌بندی را ظرفیت‌تر و تکثیر نمودند، اما از قرار معلوم با مرگ او همه فعالیت‌ها قطع شد و کارها نیمه کاره ماند: دروازه سه بر جی، بدون کتیبه و نالار صد ستون، بدون مدخل رها شد.

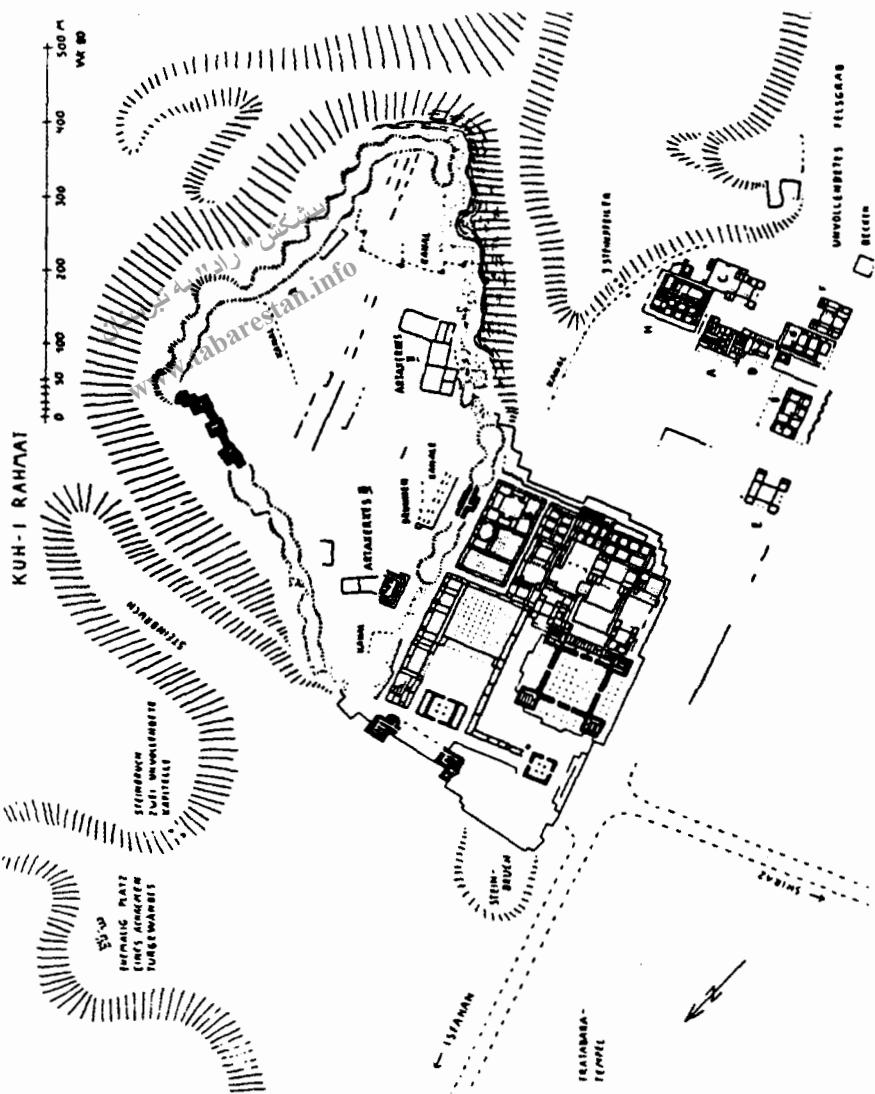
از قرار، این اردشیر دوم بود که اندیشه بین‌النهرینی "کاخ کهنه" یعنی تبدیل قصر سلطنتی به مدفن شاهان را زنده کرد؛ یعنی پس از ده‌ها سال فتور در عرصه عملیات ساختمانی، برای تخت جمشید عملکرد کاملاً جدیدی منظور نمود و بالاخره جانشین او، یعنی اردشیر سوم، فعالیت ساختمانی بر روی صفه‌ی کاخ را، دست‌کم در دو بنای مختلف، دوباره فعال کرد و احتمالاً در همان سال‌های پادشاهی او و یا حداقل در سال‌های پرهرج و مرج پس از آن بود که "سرداران" غیرسلطنتی به ارگ شاهی نفوذ کردند. اینک ظرفیت خزانه‌ی قدیمی کاخ دیگر به هیچ وجه کفاف نیاز را نمی‌داد؛ در پایان چندین ساختمان، که توسط نگهبانان به دقت حفاظت می‌شدند، مملو از گنج شده بودند.

كتابناه

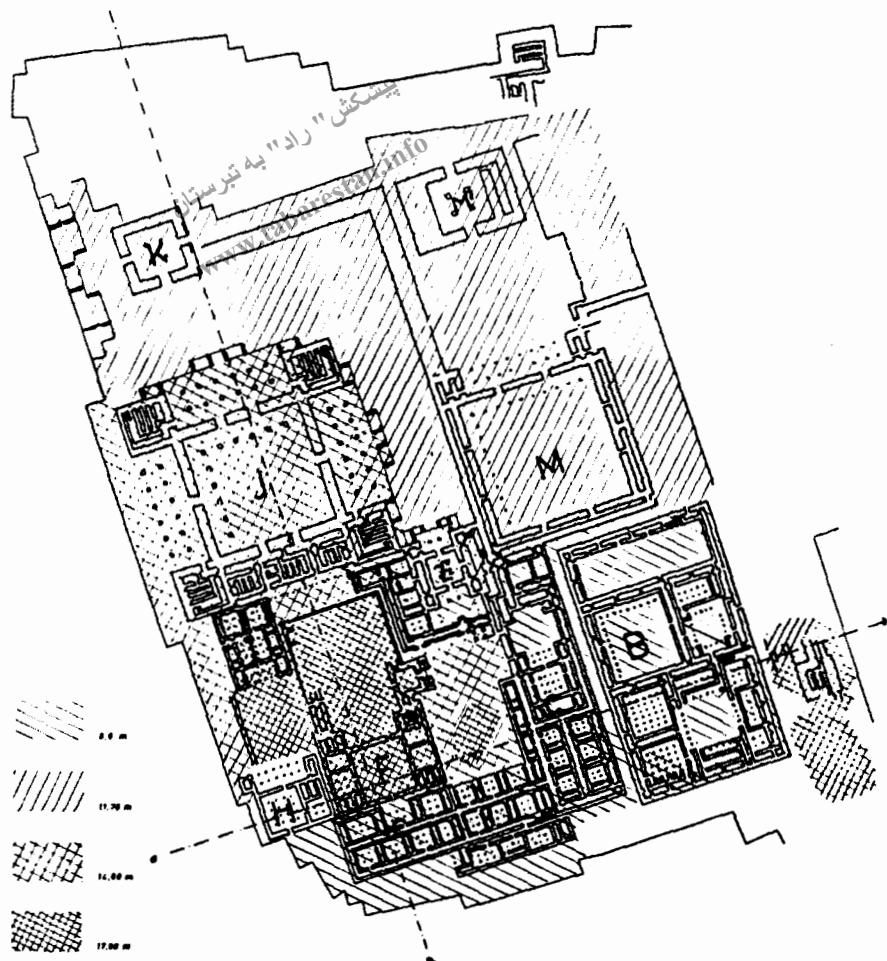
- Ali-Sami, 1958, *Persepolis*, transl. by R.N. Sharp, 3rd ed., Shiraz
- Amandry, P., 1966, 'L'art achéménide' in: Bernard, M.-L. e.a. (eds.), *Mélanges offerts à Kasimierz Michałowski*, Warszawa, 233-238
- Amiet, P., 1974, 'L'art achéménide', *Acta Iranica I*, Leiden, 163-170
- Barnett, R.D., 1957, 'Persepolis', *Iraq* 19, 55-77
- Cahill, N., 1985, 'The Treasury at Persepolis: Gift-Giving at the City of the Persians', *AJA* 89, 373-89
- Calmeyer, P., 1975a, 'The Subject of the Achaemenid Tomb Reliefs', *Proceedings of the IIIrd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran*, 1974, Teheran, 233-242.
- Calmeyer, P., 1975b, 'Zur Genese altiranischer Motive: III Felsgräber', *AMI* 8, 99-113.
- Calmeyer, P., 1976, 'Zur Genese altiranischer Motive: IV. „Persönliche Krone“ und Diadem, V. Synarchie' *AMI* 9, 45-95.
- Calmeyer, P., 1977, Rez. v. Ann Farkas, *Achaemenid Sculpture*, 1974, *ZA* 67, 299-308
- Calmeyer, P., 1980, 'Textual Sources for the Interpretation of Achaemenian Palace Decorations', *Iran* 18, 55-63
- Calmeyer, P., 1982-3, 'Zur Genese altiranischer Motive VIII. Die „statistische Landcharte des Perserreiches“ I', *AMI* 15, 105-187; 'Zur Genese altiranischer Motive VIII. Die „Statistische Landcharte des Perserreiches“ - II', *AMI* 16, 141-222.
- Calmeyer, P., 1983, 'Zur Rechtfertigung einiger grossköniglicher Inschriften und Darstellungen: die Yaunā' in Koch, H. & McKenzie, D.N., (Hsg.), *Kunst, Kultur und Geschichte der Achämenidenzeit und ihr Fortleben* (AMI Ergb. 10), 153-167.
- Calmeyer, P., 1986, 'Dareios in Bagestana und Xerxes in Persepolis: Zur parataktischen Komposition achaimenidischer Herrscherdarstellungen', *Visible Religion* 4, 76-95
- Erdmann, K., 1958, 'Persepolis: Daten und Deutungen', *MDOG* 91, 21-47
- Farkas, A., 1974, *Achaemenid Sculpture* (Uitgaven van het Ned. Hist.-Arch. Inst. Istanbul XXXII), Leiden
- Frankfort, H., 1946, 'Achaemenian Sculpture', *AJA* 50, 6-14
- Frye, R.N., 1974, 'Persepolis Again', *JNES* 33, 383-386
- Gall, H. von, 1972, 'Persische und medische Stämme', *AMI* 5, 261-283
- Gall, H. von, 1974, 'Die Kopfsbedeckung des persischen Ornats bei den Achämeniden', *AMI* 7, 145-161
- Ghirshman, R., 1957, 'Notes iraniennes VII. A propos de Persépolis', *Artibus Asiae* 20, 265-278
- Godard, A., 1952, 'Les travaux de Persépolis', in: Miles, G.C. (ed.), *Archaeologica Orientalia in memoriam Ernst Herzfeld*, New York, 119-128
- Goukovsky, P., 1976, *Diodore de Sicile, Bibliothèque historique XVII*, (Ed. Budé), Paris
- Hammond, N.G.L., 1983, *Three Historians of Alexander the Great*, Cambridge
- Herzfeld, E., 1929, 'Rapport sur l'état actuel des ruines de Persépolis et proposition pour leur conservation', *AMI* 1,1.
- Herzfeld, E., 1938, *Altperische Inschriften*, (AMI-Ergänzungsband 1), Berlin
- Herzfeld, E., 1941, *Iran in the Ancient East*, Oxford.
- Herzfeld, E. (1968), *The Persian Empire. Studies in the Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, (hrsg. v. G. Walser), Wiesbaden
- Hinz, W. (1969), *Altiranische Funde und Forschungen*, Berlin

- Hinz, W., 1971, 'Achämenidische Hofverwaltung', *ZA* 61, 260-311
- Kawami, T.S., 1986, 'Greek Art and Persian Taste: Some Animal Sculptures from Persepolis', *AJA* 90, 259-267
- Kawase, T., 1986, 'Kapnuški in the Persepolis Fortification Texts', in: De Meyer, L., Gasche, H., Vallat, F., (eds.), *Fragmenta Historiae Elamicae. Mélanges offerts à M.-J. Steve*, Paris, 263-275
- Kleiss W. & Calmeyer, P., 1975, 'Das unvollendete achaemenidische Felsgrab bei Persepolis'; IV. Zur relativen Datierung der Felsgräber, *AMI* 8, 94-98
- Koch, H., 1987, 'Einige Überlegungen zur Bauplanung in Persepolis', *AMI* 20, 147-159
- Krefter, F., 1971, *Persepolis. Rekonstruktionen* (Teheraner Forschungen 3), Berlin
- Lerner, J., 1973, 'A Painted Relief from Persepolis', *Archaeology* 26, 116-122
- Luschey, H., 1967, 'Die Kunst Irans zur Zeit der Achaimeniden, Alexanders des Großen und der Seleukiden' in: *Propyläen Kunstgeschichte* 1 (Hsg. K. Schefold), Berlin, 291-301
- Luschey, H., 1968, 'Studien zu dem Darius-Relief in Bisutun', *AMI* 1, 63-94
- Luschey, H., 1974, 'Zum Problem der Stilentwicklung in der achämenidischen und sasanidischen Reliefkunst', *IrAnt* 11, 113-133
- Moorey, P.R.S., 1979, 'Aspects of Worship and Ritual on Achaemenid Seals', in: *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Iranische Kunst und Archäologie. München 1976* (AMI Erg. Bd 6), Berlin, 218-226
- Nagel, W., 1979, 'Pasargadae. Ein Lagebericht zum Problem des Beginns Achämenidischer Kunst und altpersischer Schrift', *MDOG* 111, 75-88
- Nagel, W., 1982, *Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte. Iranische Staaten und Reiternomaden vor Darius*, Berlin.
- Naster, P., 1974, 'Indices de peinture des reliefs à Persepolis', *OLP* 5, 47-51
- Nöldeke, Th., 1887, 'Persepolis', in: *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Berlin
- Nylander, C., 1966, 'Clamps and Chronology - Achaemenian Problems II', *IrAnt* 6, 130-146
- Nylander, C., 1970, *Ionians in Pasargadae*, Uppsala
- Nylander, C., 1974, 'Mason's Marks in Persepolis. A Progress Report', in: *Proceedings of the 1Ind Annual Symposium of Archaeological Research in Iran*, Tehran, 216-222
- Olmstead, A.T., 1948, *History of the Persian Empire*, Chicago
- Pope, A.U., 1957, 'Persepolis as a Ritual City', *Archaeology* 10, 123-130
- Porada, E., 1979a, 'Achaemenid Art, Monumental and Minute', in: Ettinghausen, R.E. & Yarshater, E. (eds.), *Highlights of Persian Art*, Boulder, Col., 57-94
- Porada, E., 1979b, 'Some Thoughts on the Audience Reliefs of Persepolis', in: Kopcke, G. & Moore, M.B. (eds.), *Studies in Classical Art and Archaeology. A Tribute to P.H. von Blanckenhagen*, Locust Valley, 37-43
- Porada, E., 1985, 'Classic Achaemenian Architecture and Sculpture', *CHI* II, 793-827
- Richter, G.M.A., 1946, 'Greeks in Persia', *AJA* 50, 15-30
- Roaf, M., 1974, 'The Subject Peoples on the Base of the Statue of Darius', *CDAFI* 4, 73-160
- Roaf, M., 1980, 'Texts about the sculptures and sculptors at Persepolis', *Iran* 18, 65-74
- Roaf, M., 1983, *Sculptures and Sculptors at Persepolis*, (Iran 21)
- Root, M.C., 1979, *The King and Kingship in Achaemenid Art* (Acta Iranica 19), Leiden.
- Root, M.C., 1985, 'The Parthenon Frieze and the Apadana Reliefs at Persepolis: Reassessing a Programmatic Relationship', *AJA* 89, 103-120

- Root M.C., 1988 'Evidence from Persepolis for the dating of Persian and Archaic Greek Coinage' *NC* 148, 1-12
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1980. *Yaunā en Persai. Grieken en Perzen in een ander perspectief* (diss. Leiden)
- Sarre, F. & Herzfeld, E., 1910. *Iranische Felsreliefs*, Berlin
- Schachermeyr, F., 1975. *Alexander der Große*, Wien
- Schmidt, E.F., 1953. *Persepolis I: Structures, Reliefs, Inscriptions* (OIP 58), Chicago.
- Schmidt, E.F., 1970. *Persepolis III: The Royal Tombs and Other Monuments* (OIP 70), Chicago
- Shahbazi, A. Sh., 1976a. *Persepolis Illustrated*. (Institute of Achaemenid Research Publications 4), Tehran
- Shahbazi, A. Sh., 1976b. 'The Persepolis „Treasury Reliefs“ once more', *AMI* N.F. 9, 151-156
- Shahbazi, A. Sh., 1978. 'New Aspects of Persepolitan Studies', *Gymnasium* 85, 487-500
- Shahbazi, A., 1985. *Old Persian Inscriptions of the Persepolis Platform* (CII 1.1), London
- Steve, M.-J., 1975. 'Inscriptions des Achéménides à Suse (fin)', *StIr* 4, 7-26
- Stronach, D., 1985. 'Tepe Nūsh-i Jan: the Median Settlement': 'Pasargadae', in: *CHI* 2, I, 832-855.
- Tadjvidi, A., 2535 (= 1976). *Dānestānihā-ye novin darbāreh-ye honar va bāstān=šenasi 'asr-e Hakhamānešī bar bonyāde kāvošhā-ye pandj sāle Takht-e Djamšid*, Tehran
- Tilia, A.B., 1968. 'New Contributions to the Knowledge of the Building History of the Apadāna', *EW* 18, 96-108
- Tilia, A.B. & Tilia, G., 1972. *Studies and Restorations at Persepolis and Other Sites of Fārs I* (IsMEO Reports and Memoirs XVI), Roma
- Tilia, A.B. (1974). 'The Persepolis Sculptures in the Light of New Discoveries' in: Farkas 1974, 127-134
- Tilia, A.B., 1978. *Studies and Restorations at Persepolis and Other Sites of Fārs II* (IsMEO Reports and Memoirs 18), Roma
- Trümpelmann, L., 1983. 'Zu den Gebäuden von Persepolis und ihrer Funktion' in: Koch, H. & McKenzie, D.N. (Hsg.), *Kunst und Kultur der Achämenidenzeit und ihr Fortleben*, (AMI Erg. Bd. 10), Berlin, 225-237
- Vickers, M., 1985. 'Persepolis, Vitruvius and the Erechtheum Caryatids: The Iconography of Medism and Servitude', *RA*, 3-28
- Walser, G., 1965. *Audienz beim persischen Großkönig*, (Lebendige Antike), Zürich
- Walser, G., 1966. *Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis* (Teheraner Forschungen 2), Berlin
- Weissbach, F.H., 1911a. *Die Keilinschriften der Achämeniden* (Vorderasiatische Bibliothek 3), Leipzig

تصویر ۱: نقشه کلی ارگ شاهی تخت جمشید و محوطه پیرامون آن - ترسیم از و. کلاس

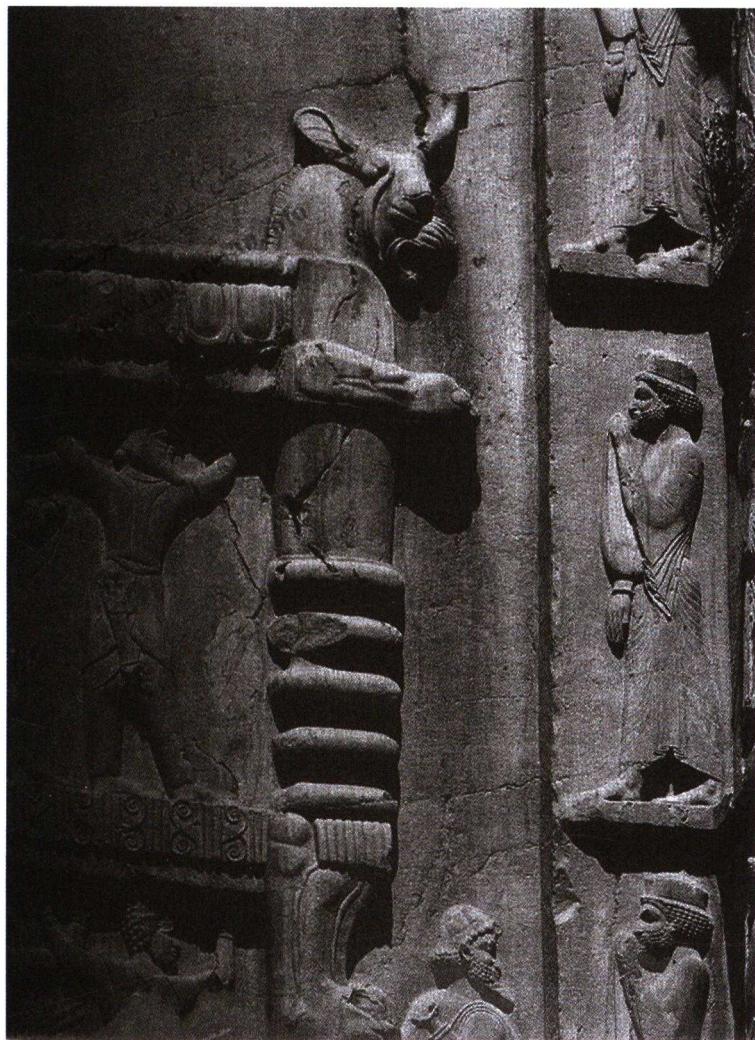
تصویر ۲: صُفَّه کاخ تخت جمشید همراه با نمایش مقدار اختلاف سطح بناهای مختلف - نقشه از اردمان تصویر ۲۴ تصویر a (انتخاب حروف به پیشنهاد ا. ف. اشمیت) ۱۹۵۸، ص ۲۴

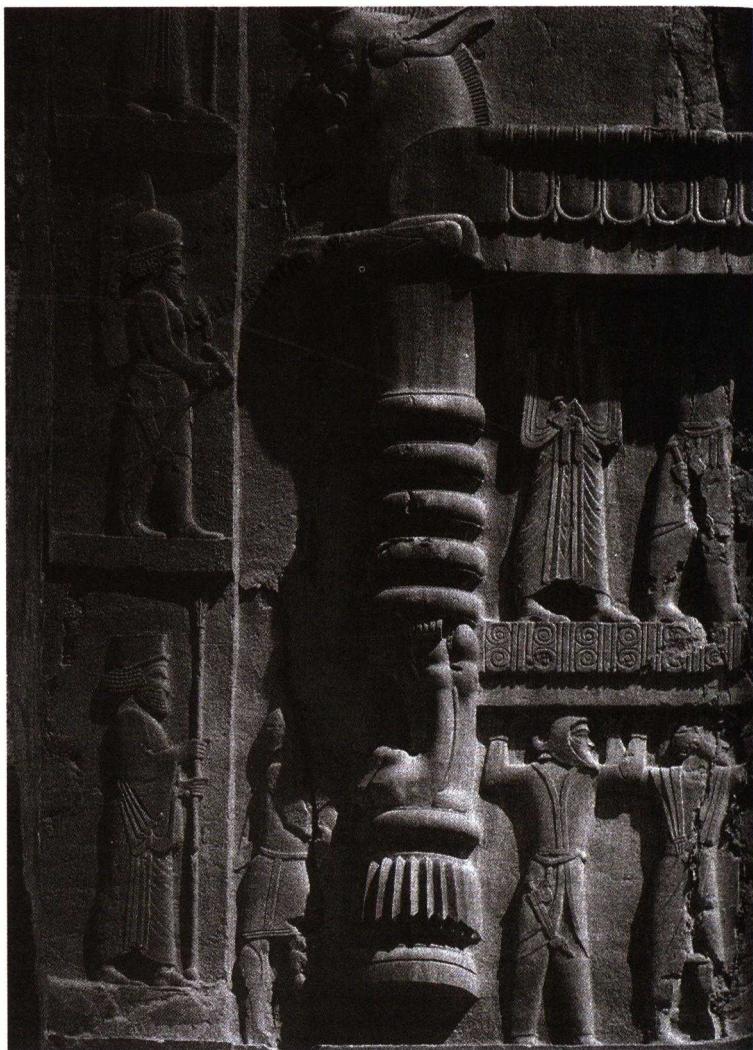
تصویر ۳: نگهبانان مادی در صُفَه کاخ؛ این پیکره‌ها بعداً "سرپوشیده" شدند و زیر سقف "حرمسرا" قرار گرفتند - عکس از ب. گرونه والت

تصویر ۴: خدمتکار با روغن دان و دستمال در کاخ تچره - عکس از رستمی

تصویر ۵: جزئیات نمای پیشین مقبره II "متعلق به خشایارشا" - عکس از گرونه والت

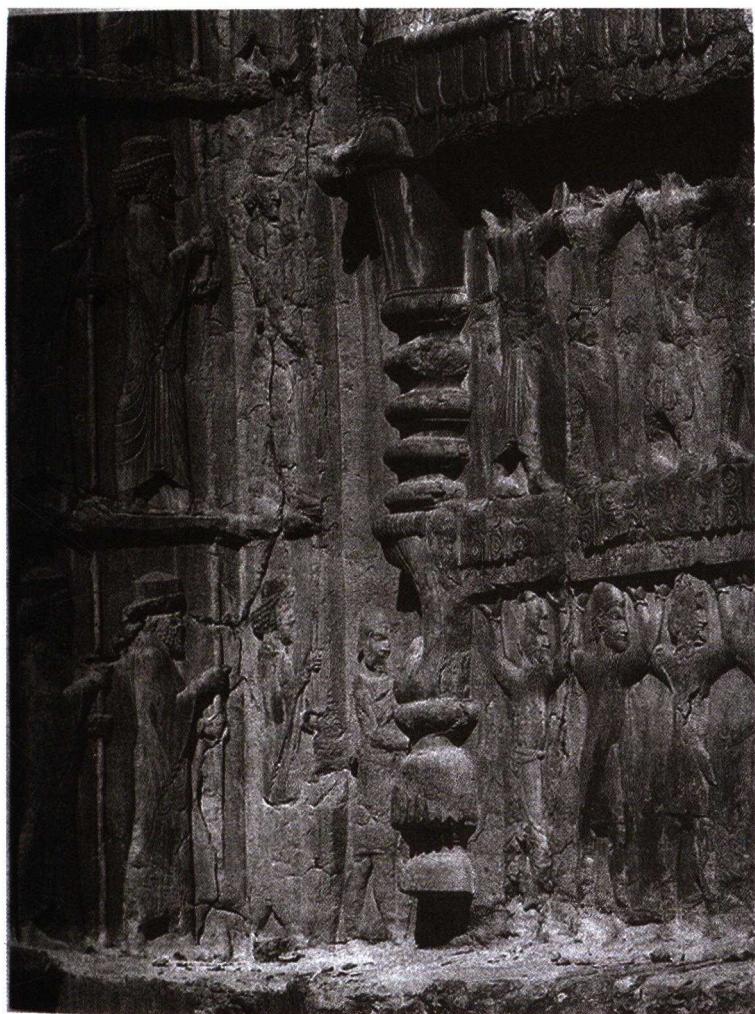
تصویر ۶: جزئیات نمای پیشین مقبره شماره III - عکس از ب. گرونه والت

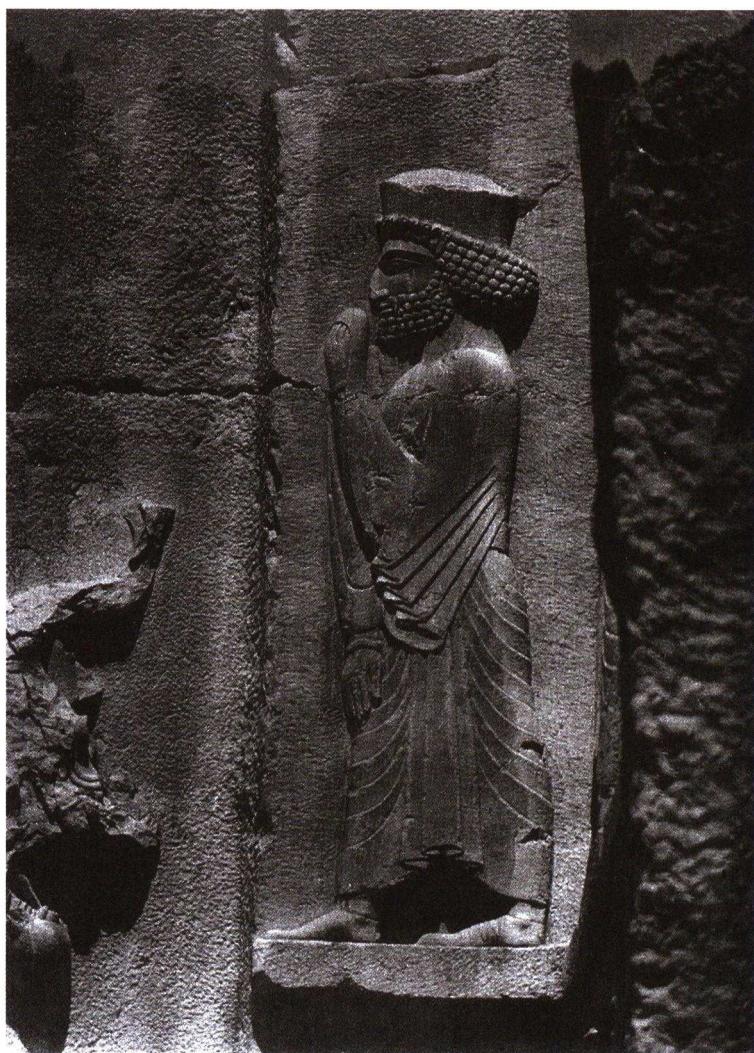
تصویر ۷: مردی در حال نیایش؛ در حاشیه سمت راست مقبره شماره IV۔ عکس از گرونه والت

تصویر ۸: مردی در حال نیایش؛ در حاشیه راست مقبره شماره ۷- عکس از گرونه والت

تصویر ۹: جزئیات نمای پیشین مقبره شماره V - عکس از گروننه والت

تصویر ۱۰: مردی در حال نیایش؛ در حاشیه راست مقبره شماره VI - عکس از گرونه والت

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

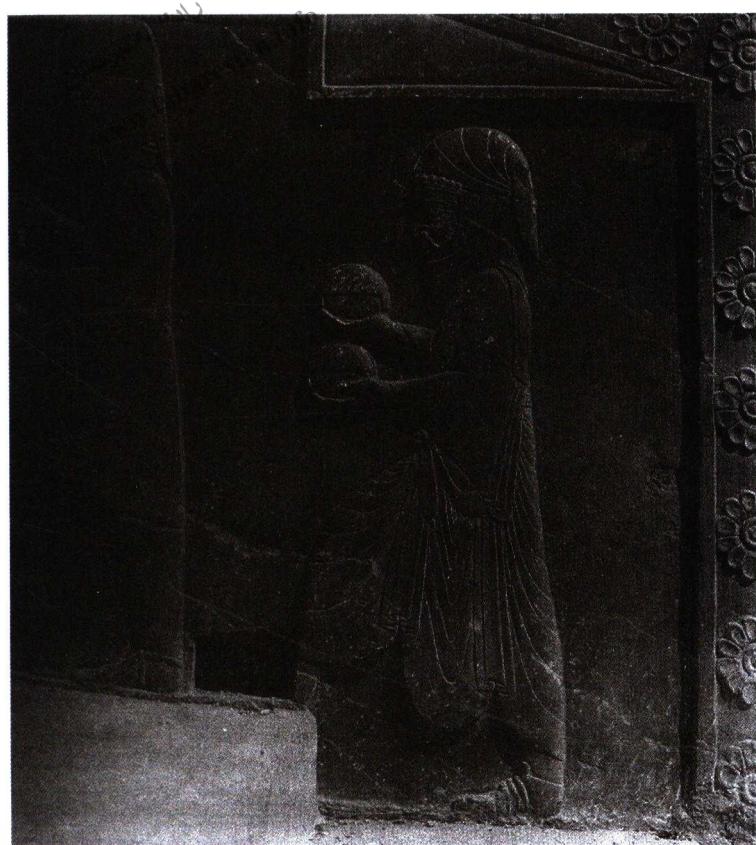

تصویر ۱۱: حمل‌کنندگان مواد غذایی در کاخ هدیش متعلق به خشایارشا، پلکان غربی - عکس از مؤلف

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

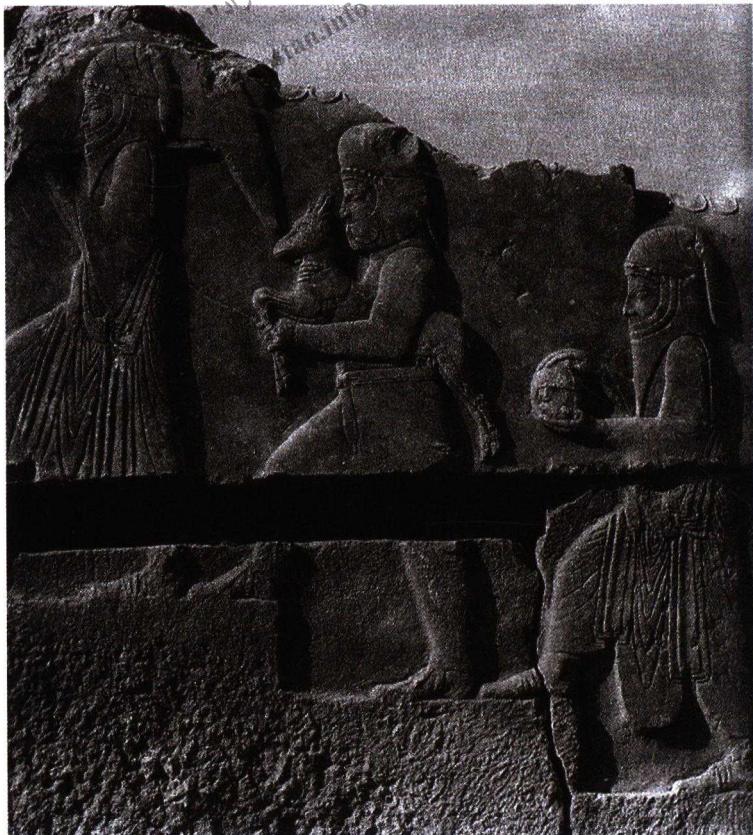

تصویر ۱۲: حمل کنندگان مواد غذایی در "کاخ H"؛ متعلق به نمای پیشین منسوب به اردشیر یکم - عکس از مؤلف

تصویر ۱۳: حمل کنندگان مواد غذایی در کاخ تچره؛ پلکان غربی منسوب به اردشیر سوم - عکس از مؤلف

پیشکش "رای"

تصویر ۱۴: حمل کنندگان مواد غذایی در "کاخ H" متعلق به نقش برجسته‌های تکمیلی
منسوب به اردشیر سوم - عکس از مؤلف

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

یادداشت‌هایی بر خط میخی و ادبیات پارسی باستان*

کلاریس هِرِن اشمیت** - پاریس

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

چگونه می‌توان بر اساس اسنادی مانند کتیبه‌های سلطنتی هخامنشی از زندگی روزمره سخن گفت؟ چه این مربوط به زندگی روزمره‌ی شاه باشد، یا مربوط به زندگی روزمره مردم و اقوام زیردست، به‌هرحال کمترین چیزی که درباره‌ی چنین پرسشی می‌توانم بگویم آن است که مرا در نوعی مخصوصه می‌گذارد و دچار مشکل می‌کند. اما هر مخصوصه و تنگیابی خود نوعی مبارزه‌طلبی است و بُرد و باخت - گذشته از شادی رفتن به کارگاه خرو نینگن - را نمی‌توان "کمترین" نامید. پس می‌روم سر اصل مطلب: چگونه شیطان نابغه‌ای توانسته با خط میخی پارسی باستان متون سلطنتی را به زبان‌های پارسی باستان، ایلامی و اکدی بنویسد و موفق به تألیف چنین متونی ادبی شود؟ چه کسی در گمنامی و در سایه شاه بزرگ توانسته چنین سنگنیبسته‌هایی را ابداع کند؟ گرچه چگونگی زندگی روزمره‌ی کاتبان و دیلان شاهی راز سریه‌مهر شده‌ای است که هرگز بر ما گشوده نخواهد شد، من می‌خواهم با تلاشی برای نزدیک شدن به کاری که آنان کرده‌اند، بدین‌وسیله سپاس دور و ناقص خود را تقدیم ایشان کنم تا ادای احترامی کرده باشم.

*- عنوان این مقاله در اصل به زبان لاتینی *Nugae Antico-Persianae* بوده که به معنای "خرده‌ریزها" یا "خرت‌وپرت‌هایی درباره..." است و مترجم فارسی عنوان بالا را ترجیح داده است - م.

**- Clarisse Herren schmidt

می‌بینید که من پرسش‌های مربوط به خط میخی پارسی باستان و تألیف ادبی را به هم نزدیک کرده و آشکارا از ادبیات سخن می‌گوییم. این هم ترفند کار است: آیا اصلاً پیوندی میان آن‌ها وجود دارد؟ خوشبختانه آملی کورت و هلن سانسیسی وردنبورخ برای باز کردن این‌گونه کلاف‌ها، چوب جادویی هوش و زیرکی خود را در اختیار مدعاوین خویش نهاده‌اند؛ وقتی دیدید وضع به راستی نویلکننده است همیشه می‌توانید مقاله‌ها را از نو مرور کنید تا بتوانید از آن‌ها الهام بگیرید و موضع خود را برگزینید و پیش بروید و در پایان نتیجه‌گیری‌های شخصی خود را بیفرمایید. پس من نیز با همین شیوه عمل می‌کنم، به این‌جا و آن‌جا تکی می‌زنم و دانه‌ای برمی‌چیم؛ می‌آن‌که ادعای نکرشی کلی و حتی پاسخی قطعی داشته باشم.

۱- مسئله خط میخی پارسی باستان

من به هیچ‌وجه نمی‌خواهم مانند پیر لوکوک (۱۹۷۴) کل مسئله را بررسی کنم، زیرا هرگونه پرسش مربوط به رابطه‌ی میان خط و زبان را کنار می‌گذارم. با این حال در بخشی از کار، چاره‌ای جز دنبال کردن مسیر لوکوک را ندارم.

۱-۱- مشکلات مربوط به منشأ نشانه‌های گرافیکی

منشأ نشانه‌های خط میخی پارسی باستان، آشکارا بین‌النهرینی است، یعنی از مجموعه‌ی گُوه* و میخ به هم سوار شده تشکیل می‌شود؛ اما به نظر لوکوک «کوشش‌ها برای اثبات سرچشمه گرفتن نشانه‌های خط میخی پارسی باستان از نشانه‌های آشوری - بابلی همگی به ناکامی انجامیده‌اند. حداقل چیزی که می‌توان یافت، شباهتی است میان *ba* پارسی باستان و *ba* اکدی هجادار؛ نشانه‌ی "L" بی‌گمان استثناء است، چون فقط در کلمات بیگانه پدیدار می‌شود و بنابراین علامتی است قرضی ولی ساده شده و تبدیل آن به هجایی نوبابلی یا ایلامی هخامنشی (۱۹۷۴، صص ۳۸-۳۹).»

*- گوه تکه چوبی است که نجار درون شکاف می‌گذارد. در این‌جا منظور این علامت (<) یا (>) است که به آن "زاویه‌ی قائمه" نیز گفته‌اند.

I-۱-۱-گ. کو亨: خاستگاه خط میخی پارسی (۱۹۸۳)

در همان سالی که مقاله‌ی یاد شده‌ی لوکوک نوشته می‌شد، کو亨 نیز بی‌آن‌که بداند دست به کار شد و چنان که خواهیم دید، کوشید ثابت کند که بخش اعظم نشانه‌های خط میخی پارسی باستان از الفبای سامی گرفته شده است؛ و از آن بالاتر از دلایل دیرینجر (۱۹۶۸) و گلب (۱۹۷۴) که معتقد بودند خط میخی پارسی باستان از سویی شباهت ناچیزی به سایر خط میخی‌ها دارد و از سویی دیگر حاصل خلاقیت فردی کسی است که به فرمان شاه آن را ابداع کرده است، دقیقاً استفاده کرد. بنابراین یک مخترع خط میخی پارسی باستان وجود داشته که در زمان پادشاهی داریوش یکم و به فرمان او به این اختراع اقدام کرده است. پس کو亨 می‌کوشد تا فرایندهای ذهنی این مخترع در هنگام ابداع خط میخی پارسی باستان را از طریق چهار شیوه روشن سازد:

- مخترع در برخی موارد از الگوهای سامی (فینیقی و آرامی) پیروی کردو بدین ترتیب نشانه‌های پارسی باستان را برای: n, d, b, k, s, z, ſ, m, y, x, h و θ ساخت؛
- او سه نشانه را تغییر شکل داد تا با نشانه‌های مشابه اشتباه نشوند: t, r, k, θ؛
- آنگاه نشانه‌های دیگر پارسی باستان را بر اساس علایمی که وجود داشتند ابداع کرد؛
- او در برخی موارد تحت تأثیر باهمایی [cooccurrence] برخی صدایها در اصطلاحات خویشاوندی قرار گرفت؛ و بدین ترتیب بود که مثلاً نشانه‌های P و ئ که در کلمه *püça* یعنی "پسر" باهمایی دارند روشن شدند؛ یا t که از نشانه پارسی باستان m سرچشمه می‌گیرد و قبلًا بر اساس الگوی سامی ساخته شده بود و در واژه *mâtar* (= مادر) باهمایی دارند؛ همچنین ۷ می‌باید از ئ به علت باهمایی در واژه *svas* (= خواهر) سرچشمه گرفته باشد، و u از d به علت کلمه *du* (= دختر)؛ و بالاخره ئ که از t مشتق می‌شود به علت باهمایی آن‌ها در واژه *pitā* (= پدر).

- در موارد دیگر، مخترع نشانه‌ی یک صدای صامت را بر اساس نشانه‌ای که قبلًا نمایانگر همین صامت (با مصوتی دیگر) بود ابداع کرد؛ مثلاً t از ^۱t/a، ^۲d از ^۱t/a، ^۲d از ^۱m/a، ^۲m از ^۱n/a، ^۲n از ^۱m/a، ^۲m از ^۱x/a؛ و بالاخره g از x مشتق شده‌اند؛

۱- آقای مایر هوفر، سال‌ها پیش نسخه‌ای از مقاله‌ی کو亨 را در اختیار من قرار دادند، که از این فرصت استفاده می‌کنم و سپاس خود را ابراز می‌دارم.

- همچنین *a* از *d* مشتق کرد به علت توالی آن‌ها در کلمه‌ی پارسی باستان *adam* (= من)، و نیز شاید *k*^۱ پارسی باستان از سامی *ku* گرفته شده باشد. در مجموع کوهن غیر از *c*, *f*, *u*, *t*^۲, *l*, *j*, *g*^۳, *v*, همه نشانه‌ها را توضیح می‌دهد. این مقاله جالب دارای کاستی‌های زیر است:
- کوهن در برخورد با بن‌بست درباره‌ی الفبای هجایی آکلی، احتمالاً از منشأ اکدی *a* و ادر پارسی باستان غافل مانده است.
- بی‌گمان رابطه خویشاوندی *v* و *d* پارسی باستان را به بهانه باهمایی آن‌ها در واژه‌ی خیالی *svas*^{*} (= خواهر) نمی‌توان پذیرفت؛ همین نکته در مورد نشانه‌های *d* و *u* و نام *du*^{*} (= دختر) نیز صادق است.
- من به سختی می‌توانم باور کنم که *n* از *p* گرفته شده باشد، به علت باهمایی آن‌ها در واژه *pitâ* (= پدر) و *p* و *ء* باهم برای نوشتن *puça* (= پسر) ابداع شده باشند.^۲ به علاوه، کوهن گذرا متذکر می‌شود که نشانه‌های دارای *u* ذاتی یا "جدانشدنی"، تقریباً همگی دارای گوه هستند؛ از جمله *u* به استثنای *t*.

I-۱-۲-م. مایرهوفر: ملاحظاتی درباره منشأ خط میخی پارسی باستان (۱۹۷۹)

مایرهوفر در این مقاله نمی‌کوشد تا خاستگاه‌های گرافیکی نشانه‌های پارسی باستان را در الفبای سامی یا جای دیگری بیابد؛ او الهام و شهودهای کوهن درباره‌ی سرچشممه گرفتن نشانه‌های پارسی باستان از نشانه‌های "اولیه" (*b*, *k*^۴) را گسترش می‌دهد و به این نتیجه می‌رسد که این حروف از اسامی خاص شاهانی چون کوروش و بردیا یا مفاهیم بنیادی "شاه" و "پادشاهی" گرفته شده‌اند؛ او به این دو اصل را نیز می‌افزاید: این نشانه‌های "اولیه" ساده هستند (نشانه‌ی *k*^۵) فقط دو عنصر دارد، در تمام خط میخی پارسی باستان از این‌گونه یکتا است، نشانه‌ی *t*^۶ نیز "садه" است،

۲- در واقع به نظر من بافت و چهارچوب تاریخی ابداع خط میخی پارسی باستان مداخله‌ی اصطلاحات خویشاوندی به عنوان منبع اشتراق نشانه‌ها را ضروری نمی‌سازد؛ بدون درنظر گرفتن این نکته که بازسازی‌ای که می‌توانیم بدین‌سان انجام دهیم بسیار بی‌ماهی و ضعیف است؛ چنان‌که می‌دانیم عموم نقش بزرگی در خانواده ایرانی داشت؛ آیا بر اساس اصطلاح عموم نشانه‌هایی ساخته‌اند که ما همه از آن بی‌خبر باشیم؟

و از آغاز، خط میخی پارسی باستان خط الفبایی نیست، بلکه خطی هجایی است. بدین ترتیب دو نشانه‌ی ساده و هجایی k^m و a^n را درست کرده‌اند و این آخری نشانه a را برای تکمیل نام کوروش پدیدآورده است: $a^k r^m k^l$; همچنین برای نوشتن نام کمبوجیه، $ujiya$ را در اختیار داشته‌اند که در اثر اشتقاق b^m را به دنبال داشته است؛ و برای نوشتن نام بردیا نخست b^m را داشته‌اند که بنابر اصل اشتقاق "به اضافه یک" b^m را به دنبال داشته و پس از آن a^n می‌آمده است (ص ۲۹۴).

در دنباله مقاله، مایر هوفر چگونگی ایجاد نشانه‌های هجایی برای جلوگیری از املای خطای اسمی جاها را توضیح می‌دهد: اگر نشانه‌ی m^a وجود نمی‌داشت، املای $a-r-m-i-n$ ممکن بود $armaina^*$ خوانده شود، حال آنکه وجود نشانه‌ی m^a خواننده را وادر به قرائت $armina$ = [ارمنستان] می‌کند.

مقاله مایر هوفر فوق العاده جذاب است، اما مشکلات متعددی پدید می‌آورد که نظریه‌اش را آسیب‌پذیر می‌سازد.

چه چیزی به ما اجازه می‌دهد بگوییم نشانه a^n نشانه ساده‌ای است؟ این‌که سه عنصر دارد؟ یا این‌که در تماس با نشانه‌ی k^l - به راستی "ساده" - برای نوشتن نام کوروش قرار دارد؟ به این حساب پس نشانه‌های n^b و f^c نیز به همان "سادگی" هستند، ولی بر اساس این "سادگی" آن‌ها چیزی نمی‌توان ساخت.

اگرچه اشتقاق سه نشانه‌ی اول لازم برای نشانه‌گذاری و در واقع نوشتن [نام بردیا] $b-r-d-y$ بسیار زیباست، ولی در عوض حداقل مستلزم ذکر دو نکته است: ۱- بعده خواهیم دید که b و a به راستی شبیه به نشانه‌های اکدی هستند (که در مورد a^n چنین نیست)؛ ۲- قاعده‌ی اشتقاقی "به اضافه یک" به ما اجازه نمی‌دهد شکل نشانه نهایی $y-f^c$ را توضیح دهیم که تماماً نوشته می‌شود.

- اگر بخواهیم یک قاعده اشتقاقی "به اضافه یک" بنویسیم که ظاهراً کاربرد داشته باشد - ولو بسیار اندک و برای یک کلمه - در آن صورت باید زحمت بکشیم و آن را تعمیم دهیم؛ و آنگاه اشتقاق‌های ممکن زیر را خواهیم داشت:

می دهد <i>mⁱ</i>	<i>y</i>	می دهد <i>nⁱ</i>	<i>d</i>
می دهد <i>r</i>	<i>b</i>	می دهد <i>u</i>	<i>d</i>
می دهد <i>L</i>	<i>b</i>	می دهد <i>e</i>	<i>d</i>
		می دهد <i>θ</i>	<i>K^u</i>
		می دهد <i>t</i>	<i>M^u</i>

اما این اشتقاق‌ها برگرد یک نام سلطنتی یا مفهوم بنیادی مهرتب نشده‌اند، و معنایی نمی‌سازند.

- اگر وجود یک قاعده اشتقاقی را پذیریم، شاید باید در پی قواعد دیگری نیز باشیم؛ که البته یافتنی‌اند:

اشتقاق از طریق جایه‌جایی یک میخ یا یک گوه؛ مثلًا: *a* خواهد داد *t* .
 - اشتقاق از طریق تبدیل^۳ یک میخ به یک گوه بدون جایه‌جایی؛ مثلًا *θ* می‌تواند به *f* تبدیل شود؛ همراه با جایه‌جایی نیز چنین است: *z* می‌شود *v* ، *g* می‌شود *x* .

اشتقاق از طریق دو برابر کردن *k* باید بشود *x*

اگر همه این اشتقاق‌ها از لحاظ صوری امکان‌پذیرند، بدان معناست که می‌توان با آن‌ها شکل برخی نشانه‌ها را نسبت به شکل برخی دیگر توصیف کرد، حال آن‌که کلاً معنایی ندارند. در واقع چگونه می‌شود مثلاً اشتقاق از *a* به سوی *u* توجیه کرد؟ اگر اشتقاق زنجیره‌ی *a-b-r-d-y* (با حذف *y*) به‌نظر می‌رسد کارکردش نوشتن نام پسر کوچکتر کوروش [یعنی بردیا] باشد، می‌بینیم که چنین زنجیره اشتقاقی برای نوشتن نام کمبوجیه کارکردی ندارد: *Ka^mb(a)ujya*، زیرا هیچ راهی برای مشتق کردن *U* از *b*، *az U* و غیره درست نیست؛ این نه تنها یک مشکل صوری، بلکه مشکلی خانوادگی نیز به وجود می‌آورد؛ یعنی پس آیا در زمان کوروش املای نام پسر کوچکتر را به پسر ارشد ترجیح

۳- اشتقاق از طریق جایه‌جایی بسیار است: *U* می‌دهد *g*, *r* می‌دهد *L*; *a* می‌دهد *h* و غیره؛ اما همه این‌ها می‌توانند جهت معکوس نیز داشته باشند.

۴- کوهن منطق برخی اشتقاق‌ها از طریق تبدیل، به‌خصوص تبدیل *g* به *x* را بررسی کرده است؛ اما *k^m* نیز می‌تواند به *x* تبدیل شود.

می‌داده‌اند؟ بهتر است بس کنیم و دست‌کم دیگر برای هخامنشیان یک مشکل خانوادگی - که نداشته‌اند - نظر اشیم...

سرانجام این‌که البته بدون شک شیوه‌هایی از اشتقاء وجود دارند اما توصیف آن‌ها با روشنی بی‌ابهام و سیستمی ممکن نیست؛ این اشتقاء‌ها "نشانه‌های پایه"‌ای فرض شده‌اند که به احتمال زیاد منشأ آن‌ها الگویی اختیار شده از خطی دیگر بوده است و بالاخره، مجموع تشکیل شده از نشانه‌های پایه و نشانه‌هایی مشتق به ما اجازه نمی‌دهد که در مورد کل خط میخی پارسی باستان به نتیجه‌ای برسیم؛ پس یگانه نتیجه غیرقابل انکار و اجتناب ناپذیر آن است که این خط را اختراع کرده بوده‌اند.

۱-۳-ج. درمه: [DÉrme] جنبه‌های ترسیمی و آوانگاری خط پارسی باستان (۱۹۸۳)

درمه پس از تحلیل شیوه‌های ترسیمی و ترکیبی خط میخی پارسی باستان، خاستگاه ترسیمی آن را خط هجایی نواکدی و خط الفبایی آرامی می‌داند و می‌گوید این کار با دوران یا چرخش احتمالی هر نشانه انجام گرفته (مانند کوهن که او نیز همین نظر را داشت) و یک مرحله الزامی ساده‌سازی را طی کرده است. آنگاه بر این اساس به نتایج زیر می‌رسد:

- این ۵ نشانه مسلمًا از نواکدی سرچشمه گرفته‌اند: t, ç, b, r, L.
- این ۷ نشانه شاید از نواکدی سرچشمه گرفته‌اند: M, g, k, u, i, d, v.
- این ۸ نشانه مسلمًا از آرامی کهن سرچشمه گرفته‌اند: k, u, θ, n, m, s, z, h.
- یک نشانه، یعنی α شاید از آرامی کهن گرفته شده باشد.
- ۵ نشانه مخلوطی هستند از نواکدی و آرامی کهن: i (او این دو نشانه آخر را باهم حساب می‌کند).

- ۱۰ نشانه غیرقابل توضیح هستند: x, c, t, j, d, r, y, p, v.

روی هم‌رفته می‌توان به نتایج زیر رسید: به‌نظر من درمه به دو نشانه‌ای که خاستگاه آن‌ها را نواکدی می‌داند، یعنی b و L فقط ϵ و τ را اضافه می‌کند (یعنی الگوی اکدی را وقتی به یک نشانه پارسی باستان منطبق می‌سازد به بیش از ۵ عنصر نمی‌رسد و آنگاه آن را قاعده ترسیمی خط میخی پارسی باستان می‌نامند)، که به

راستی باید گفت از این همه کار چندان دستاوردی محسوب نمی شود. وانگهی عملاً می بینیم که وضع تمامی نشانه های پارسی باستان فقط از شباهت ظاهری دو نشانه i یا M "ذاتی" با اکدی داوری شده اند و منشأ بقیه از لحاظ اکدی بودن یا در دسته "شاید" هستند یا در دسته‌ی "غیرقابل توضیح" و این کار بسیار عجیب است.

I-۴-۱- برای ادامه بحث بهتر است پژوهش های کوهن و از زمینه را در جدول زیر بگنجانیم و مقایسه کنیم:

پیشکش www.tabarestan.ir	پارسی باستان	پارسی باستان	پارسی باستان
آرامی کهن ^ا ئ؟	𠂔	a	
نو اکدی i + آرامی کهن /h/	مشتق از p پارسی باستان به علت باهمایی در pitar (= پدر) پارسی باستان	𠂔	i
نو اکدی U ₇		𠂔	u
آرامی کهن k + نو اکدی ka ₄	فینیقی و آرامی کهن ك	𠂔	k
آرامی کهن q	فینیقی و آرامی ك	𠂔	k ^u
نو اکدی 4 g ^u ₁₄ , qi	اشتقاق از h پارسی باستان فینیقی و آرامی ه و ئ، چ /h/	𠂔	x
نو اکدی j, ju	اشتقاق از z پارسی باستان	𠂔	g
نو اکدی ta	اشتقاق از m پارسی باستان به علت باهمایی آنها در mātar (= مادر) پارسی باستان.	𠂔	g ^u
		𠂔	c
		𠂔	j
		𠂔	ji
		𠂔	t

پارسی باستان	پارسی باستان	کوهن	درمه
t ^u	ت	اشتقاق از f پارسی باستان	
θ	ث	آرامی t آرامی	
ç	چ	ایجاد شده با p پارسی باستان که به هم شباهت دارته به علت باهمایی در a (= پسر) www.tabarestan.info	نواکدی Sa به تبرستان
d	د	فینیقی، آرامی d آرامی کهن d + نوآرامی دا	
d ⁱ	د ⁱ	اشتقاق از d ^u پارسی باستان	
d ^u	د ^u	اشتقاق از t ^u پارسی باستان	نواکدی di
n	ن	فینیقی / آرامی n عر آرامی کهن n	
n ^u	ن ^u	اشتقاق از n ^u پارسی باستان	
p	پ	ایجاد شده با ؕ (نک. بالا)	نواکدی wi, wa + آرامی کهن w
f	ف		(همین در مورد f و v پارسی باستان)
v	و	اشتقاق از v پارسی باستان به علت واژه (خواهر) Svas	نواکدی bá, pa
b	ب	فینیقی و آرامی b	آرامی کهن m
m ⁱ	م ⁱ	اشتقاق از m ^u پارسی باستان	نواکدی mé, mi
m ^u	م ^u	اشتقاق از m پارسی باستان	نواکدی mu
y	ي	از سامی ya	
r	ر	از فینیقی r که به شکل منجر می‌شود که قبل از نشانه b بوده و از این رو میخ دارد	نواکدی ra
r ^u	ر ^u		

پارسی باستان	پارسی باستان	کوهن	درمه
L	ل	𐎼	نواکدی la
v	و	𐎻	آرامی کهن s
s	س	𐎻	آرامی کهن š
z	ز	𐎻	آرامی کهن z
h	ه	𐎻	آرامی کهن h بنگرید به x پارسی باستان

این جدول نشان می‌دهد که:

- کوهن و درمه هفت نشانه پارسی باستان $\ddot{\theta}$, \ddot{s} , \ddot{m} , \ddot{n} , \ddot{z} , $\ddot{θ}$, \ddot{s} و \ddot{h} را مشتق شده از "الفبای سامی" می‌دانند؛
- هردوی آنان تقریباً درباره‌ی k و d توافق دارند، مضافاً بر این‌که درمه به خاستگاه دوگانه‌ای اعتقاد دارد؛

- نشانه‌های b و L پارسی باستان بی‌شک خاستگاه اکدی دارند؛
- من نیز مانند درمه خاستگاه سامی k ‌ی پارسی باستان را می‌پذیریم.
- ۱-۵- کاربرد ایلامی سه پیشنهاد دیگر را به من القا می‌کند که با احتیاط پیش می‌نمهم:

۱- \ddot{k} و \ddot{d} پارسی باستان.

درمه برای ۴ پارسی باستان به یک رابطه پدر و فرزندی با sa نواکدی اعتقداد دارد، رابطه‌ای که مستلزم تبدیل میخ‌های بالایی عمودی به میخ‌های بالایی افقی است؛ این نشانه در ایلامی با ارزش $ṣa$ (وایساخ ۱۹۱۱ LXXXIII، شماره ۱۱۲؛ کامرون ۱۹۴۸، ص ۷۸ شماره ۱۱۷) یا za (PFT: 86) وجود دارد.

۲- ایلامی به پارسی باستان ca نوشته می‌شود (مایرهوف ۱۹۷۳، ص ۶۰-۶۲ و ۶۵)؛ ایلامی پارسی باستان به ایلامی می‌شود $hacā$ ؛ $as-ba-za-na$ ایلامی پارسی باستان به ایلامی می‌شود $ha-iz-za$ ؛ به همین سان zi ایلامی به پارسی باستان می‌شود ci ؛ پس من پیشنهاد می‌کنم فکر کنم نشانه \ddot{z} اکدی و $ṣa$ ایلامی الگو قرار گرفته است: ۱- برای ایجاد ۴ پارسی باستان و ۲- برای ایجاد اشتراق دوگانه‌ی C پارسی باستان. برای انجام

این کار کافی بوده یک میخ افقی بالا را به سمت راست پایین انتقال دهد.

- درمه برای "ن" پارسی باستان پیشنهادی ندارد، و کوهن اشتقاق از "ن" پارسی باستان را پیشنهاد می‌کند؛ به نظر من منطقی است که در اینجا "ن" ایلامی را الگوی مستقیم بدانیم؛ کافی بوده که هر نشانه بدون تغییر جنبه کلی نگاره فقط دو برابر شود. نشانه "ن" ایلامی نسبتاً با "آشوری و بابلی تفاوت دارد (و این حاصل تکامل خط ایلامی بر اساس خط بابلی کهن است) (اینتر ۱۹۶۹، ص ۶۸).

- کوهن برای "پ" پارسی باستان معتقد به ابداع مشترک با پارسی باستان است، ولی درمه پیشنهادی ندارد. آیا نمی‌توان فرض کرد که "پ" پارسی باستان از "ib" ایلامی یعنی "پ" (PFT: 83) اخذ شده است؟ شاید می‌بایست منشأ [این نشانه] پارسی باستان را پنج عنصر بدانیم، چون هیچ‌یک از نشانه‌های دیگر پارسی باستان دارای پنج عنصر، میخ و / یا گوه و چرخانده شدن نیستند. به علاوه باید دانست که "ip" ایلامی تقریباً یک نشانه‌ی الفبایی است، باتوجه به این‌که پسوند "p" در حالت جمع دارای پایه‌های اسمی با هجای پایانی واکه‌ای (یا صدادار) است، مثال: "šlu" (= آقا) (PFT: 735) که جمع آن می‌شود "šlu" یا "tilm-ip" (= دشمن) که جمع آن می‌شود "tilm".

چرا باید به نشانه "ip" ایلامی رضایت دهیم؟ شاید چون "pa,bá" اکدی از قبل منشاء "b" پارسی باستان "پ" بوده و "ba,pá" اکدی دارای همان شکل ۲ پارسی باستان بوده است. این پیشنهادها پر مخاطره‌اند، اما چندان از حقیقت دور نیستند. من این پیشنهاد را می‌افزایم: کوهن ملاحظه کرده که نشانه‌های با "جدانشدنی" تقریباً همگی دارای گوه هستند؛ از جمله "و" غیر از "ء"؛ خوب گوه تنها هم در ایلامی و هم در اکدی "خوانده می‌شود؛ در ایلامی نشانه "ن" نیز وجود دارد؛ اما کاتبان ایلامی در برخی بازنویسی‌های خود از کلمات پارسی، صدای "ا" را با نشانه "و" می‌نویسند مانند: برای "u-ra-mas-da" اهرامزدا (PFT: 770)، یا "da-ri-ya-u-iš" برای داریوش (PFT: 680) هرچند "و" در بسیاری اسامی خاص دیگر نیز وجود دارد. با این حال بعيد نیست که حضور گوه در نشانه‌های دارای "و" "جدانشدنی" معلوم استفاده از نشانه "و" اکدی ایلامی شده باشد.

اگر پذیریم کاتبان ایلامی نقش کوچکی در ابداع خط میخی پارسی باستان داشته‌اند، آیا می‌توان این نقش را فراتر از این پنداشت؟ به عبارت دیگر، علایمی که درمه، و

خود من در پی او فکر می‌کنیم از خط هجایی نوакدی گرفته شده‌اند، آیا ممکن نیست از خط هجایی ایلامی اخیر سرچشمه گرفته شده باشند؟

- ابداع ؟ پارسی باستان ممکن است از اکدی یا ایلامی الهام گرفته باشد، زیرا علامت **ZZ** در هردو خط با صداها یا ارزش‌های کمابیش برابر (در اکدی **ša** و **za** در ایلامی) وجود دارد.

- همین نکته در مورد سرچشمه گرفتن **L** پارسی باستان از **ba** اکدی و / یا ایلامی صادق است.

- ایضاً همین نکته درمورد سرچشمه گرفتن **r** پارسی باستان از **ra** اکدی و / یا ایلامی صدق می‌کند (گرچه در ایلامی این نشانه کمی پیچیده‌تر است).

- از دیرباز، **b** پارسی باستان را مشتق شده از **bá, pa** **ဘ** اکدی دانسته‌اند؛ باری ارزش این نشانه بیشتر **pa** (صامت بی‌واک یا خفه) است تا **ba** (واک‌دار) (مالبران - لابا ۱۹۷۶، شماره ۲۹۵)؛ در واقع همین نشانه در ایلامی با ارزش **pa** وجود دارد نه **ba**؛ باری برای آن‌که نشانه‌ای که ارزش عادی آن حاوی صامت بی‌واک است الگوی **b** پارسی باستان قرار گیرد، باید زیانی را تاب بیاورد که همیشه‌نمی‌تواند اصوات خفه را از رسا یا بی‌واک را از واک‌دار تشخیص دهد، چنان‌که زبان ایلامی چنین است؛ حال باید بدانیم **ဘ** ایلامی را نگرفته‌اند؛ زیرا این همان **g** پارسی باستان است. پس به‌نظر من، الگوی **b** پارسی باستان نشانه **pa, bá** اکدی و ایلامی بوده است ولی به میانجی ایلامی.

- به عقیده درمه **t** پارسی باستان از **ta** اکدی سرچشمه گرفته و من گمان می‌کنم این نظر درست است؛ نشانه **ta** ایلامی را نمی‌توانسته‌اند بگیرند، چون در ایلامی در واقع وجود ندارند و صدای **[ta]** در ایلامی هخامنشی به‌وسیله نشانه **da**، **ta** نوشته می‌شده است.

به‌نظر من "الگوی" اکدی که نقش آن در ایجاد خط میخی پارسی باستان بسیار کمتر از هر الگوی سامی دیگر است نمی‌توانسته کاملاً از ترجمه کاتبان ایلامی مصون بماند، پس این کاتبان انطباق‌های خود را چه بر اساس نشانه‌های ایلامی انجام داده باشند یا اکدی، قاعده ابداع نشانه‌های پارسی باستان را حداکثر برپنج عنصر بنا

کرده‌اند و نشانه‌های پارسی باستان را با نشانه‌های ایلامی که همان ارزش را داشته باشند، نساخته‌اند.

۱-۶-چند نکته دیگر

- خط میخی پارسی باستان از مجموع ۳۶ علامتی ^{گوه} دارد، هفت علامت آن یعنی $\frac{۱}{۵}$ با گوه شروع می‌شوند: k^u , x^u , u^u , k^d , g^u , g^d و h^u ; خط هجایی ایلامی هخامنشی از ۱۳۱ نشانه‌ای که دارد، حاوی ۱۰ نشانه است که با گوه شروع می‌شوند، حال آنکه این تعداد در خط هجایی نوبابلی ۲۸ است از مجموع حدود ۳۹۰ علامت (من در اینجا نشانه‌هایی را که با دو گوه روی هم و با یک رشته گوه شروع می‌شوند به حساب نیاورده‌ام). پس نسبت نشانه‌هایی که با گوه شروع می‌شوند در خط میخی پارسی باستان بسیار زیادتر است.

- خط میخی پارسی باستان هشت علامت با گوهی و سط دارند که عبارتند از θ , y , f , r^u , n^u , m^i , m^u و z ؛ از این تعداد درمه و کوهن فقط θ را برابر اساس یک الگوی سامی توضیح داده‌اند و من نیز n^u را برابر اساس الگوی ایلامی تبیین کرده‌ام؛ و بقیه یا اشتقاقي یا ابداعی هستند.

- مجموع دو گروه بالا با پانزده نشانه‌ی j^i , m^u , m^i , n^u , r^u , y , f , θ , h , d^u , g^u , g , x , u , k^u حاوی ۸ نشانه (از مجموع ۱۱) "هجدار" خط میخی پارسی باستان هستند. پس این نشانه‌ها به احتمال زیاد ابداعی هستند (غیر از k^u و n^u) که ظاهراً از روش مشترک همهی سیستم‌های میخی استفاده کرده‌اند، که البته تاکنون درباره‌ی آن چندان تحقیقی انجام نگرفته و آن استفاده‌ی گسترده از گوه است.

- از ۷ نشانه که در بالا دیدیم با یک گوه شروع می‌شوند، k^u از $|q|$ سامی و h از $|h|$ سامی می‌آیند، حال آنکه منشأ بقیه کمابیش نامعلوم است؛ در چنین شرایطی از یک سو گروه متشكل از h و از سوی دیگر گروه متشكل از x و g و g^u توجه‌برانگیزند: در اینجا برای عالیم ساخته شده برای پارسی باستان از شیوه اشتقاد درونی استفاده شده، ولی چگونگی آن تقریباً توصیف‌ناپذیر است، زیرا ظاهراً دارای هیچ منطق ترسیمی نیست، حال آنکه چنین تحلیلی از صدایها وجود دارد.

- بعید نیست که در اینجا نیز با اشتراقی ایضاً م بهم سروکار داشته باشیم، برای نشانه های ^a و ^d بر اساس ^h که خود با سازش دادن یک "الگوی" سامی انجام گرفته باشد؛ چنین است برای گروه ^m و ^u بر اساس ^m؛ و چنین است برای ^t بر اساس ^t، اما البته بدون منطق و بالآخره شاید همراه با کوهن پذیریم که از پارسی باستان نیز از ز پارسی باستان سرچشم می گیرد.

در حالی که روش های اشتراق از یکسو چه از نظر ترسیمی و چه از لحاظ آواشناختی [فونتیک] روشن نشده اند، و از سوی دیگر نشانه های توضیح داده نشده ای (a) وجود دارند، لائق به نظر من باز شناختن اشتراق از ابداع بسیار دشوار است؛ در واقع این دو روش نشانه سازی عملاً چنان جدایی ناپذیر و مشابه یکدیگر هستند که هریک برای استفاده گسترده از گوه متکی به دیگری است.

این کاربرد فراوان گوه ها در اشتراق و در ابداع علامت ها، به نظر من با این تصور منافات دارد که خط میخی پارسی باستان فراوردهی یک تکامل تاریخی و قدیمی بوده است؟ در واقع از مجموع تکه های گوناگون یک سیستم میخی چند رگه خلق کرده اند که خصوصیت ترسیمی نوآورانه ای دارد و با تحلیل اصوات زبان انجام گرفته که بی شک ملهم از "البای سامی" بوده است.

از این رو، من در مورد ابداع خط میخی پارسی باستان دیدگاه زیر را پیشنهاد می کنم: کل این خط آگاهانه و نه اتفاقی^۵ برای نوشتن سنگنیشتهای بیستون ساخته شده است و البته پیش از داریوش و بنایه خواست شاه وقت: کاتبان ایلامی در این میان سهم برتر را نداشته اند، اما درباره نقش آنان که با این کار بیگانه نبوده اند دوباره سخن خواهیم گفت؛ سرمشق آرامی مهمتر از "الگوی" ایلامی - اکدی است گرچه در اینجا پای یک خط میخی در میان بوده است؛ علائم هجایی بی تردید ابداع شده اند تا مانع از قرائت نادرست شوند، بی آن که بدایم منظور شان اجتناب از کدام قرائت بوده است، زیرا چنان که سپس خواهیم دید من باور ندارم که کتبهای بیستون اولین متن طولانی مکتوب به خط میخی پارسی باستان بوده است.

۵- اصطلاحی که لوکوک (۱۹۸۳، ص ۳۸) به کار برده است.

I-۲- یادداشتی درباره سیستم خط

لولوک با این عنوان بالا در سال ۱۹۷۴ (ص ۳۸۴۶) به بحث درباره قواعد ترسیم‌های ناقص و علامت جداگانه کلمات از یکدیگر پرداخت و کوشید تا خاستگاه سیستم خط پارسی باستان را بیابد؛ ولی هدف من در اینجا این نیست و قصد ارائه پاسخی قطعی به این پرسش را نیز ندارم، بلکه فقط می‌خواهم به بحث درباره نقاط هم‌سوی این خط با ایلامی بپردازم.

می‌دانیم که در خط میخی پارسی باستان حروف *n* و *m* مکبیده (یعنی با انسداد درون‌سویی) نوشته نمی‌شوند و گویا در ایلامی نیز چنین بوده است: نام ایزد *Humban* را هم می‌شد *Hu-ban* نوشته و هم *Su-ki* یا *Su-un-ki* نوشته؛ رسم الخط‌هایی خیشومی (یا تودماغی) نوشته نشود به هیچ وجه امری استثنایی نیست (EKI: p.190)؛ همچنین نام "شاه" را می‌شد از لحاظ آوانگاری *Ku-tuk-ka* یا *Ku-un-tuk-ka* نوشته؛ رسم *Humba-nummenna* (حدود سده‌ی سیزدهم ق.م.) تا زمان آتمیتی - این سوسن‌ناک [Atamiti-Insusnak] (حدود ۶۵۰ ق.م.) رواج داشتند.* برای املای ناقص *n* جلوی *d* یا *t* من نتوانستم در هالوک جز مثال زیر چیز دیگری پیدا کنم: اسم خاص *Kundakka* یا *Ku-tuk-ka* نوشته می‌شد

.(PFT: 714)

- در مورد املای خاص *h* در پارسی باستان^۶ وضع پیچیده است: *h* نه جلوی *u* نوشته می‌شد نه جلوی صامت [حرف‌بی‌صدا]، و نادریست *h* غیر از نام *Indus* [= هند - هیندو ش] نوشته نمی‌شد. اگر این پذیده اخیر با ایلامی همبستگی‌ای نداشته باشد، می‌دانیم که *h* دیگر در این زبان، در برخی موقعیت‌ها، نوشته نمی‌شود: در پیشوند و پسوند‌های

*- تصور کنید که غیر از بابلیان و آشوریان، ایلامیان نیز در داخل خاک ایران از سیزده قرن پیش از میلاد و نیز اورارتویی‌ها (قریباً ارمنستان) در شمال ایران و هندی‌های هم‌زبان و هم‌نژاد در شرق ایران از حدود ۱۸۰۰ ق.م. کتاب ریگ‌ودا با زبان و خط سانسکریت را داشته‌اند، ولی اقوام آریایی ایرانی با داشتن گاهان زرتشت و اوستایی با حدود ۵۰ میلیون کلمه که بر ۱۲ هزار پوست گاو نوشته شده بود (↔ نامه‌تسر)، خطی که بتواند روی پوست بنویسد نداشته‌اند، ۵۰ میلیون کلمه را حفظ می‌کردند، اسناد اداری خود در زمان هخامنشیان را نیز به زبان آرامی می‌نوشتند و اوستا از زمان ساسانیان مکوب شده است!! از این نامه قول‌تر می‌شود ادعای کرد که غریبان و حلقه‌بگوشان ایرانی آنان ادعا می‌کنند؟ - م - لوكوك (۱۹۷۴، ص ۴۰) یکباره نفوذ "الگوی" ایلامی در این زمینه را حذف کرد؛ اما خود را در چشم‌اندازی از همگرایی قرار نداد.

مربوط به افعال نوشته نمی‌شود (گریلو، ۱۹۸۷: ۱۳، ۲، ۱)⁷ و در آغاز کلمه گرایشی به غیرملفوظ شدن می‌یابد: چنان‌که برای "این" به جای ^h، زرا داریم (PFT: p696) و ^h Hišnilik/Tšnilik و غیره (من در ایلامی میانی فقط توانستم جفت Humban (PFT: 768) را برای نام یک الله پیدا کنم).

امیدوارم بتوانم منظورم را به درستی بفهمام: من ^{بجهی} هیچ وجه نمی‌خواهم ثابت کنم که از ایلامی به عنوان "الگو" استفاده شده است، زیرا اصولاً این اصطلاح برای توصیف روابط پارسی باستان با هرگونه خط نامناسب است؛ اما گمان می‌کنم که مخترعان خط میخی پارسی باستان که از سرمشق‌های متعدد الهام گرفته‌اند از برخی کاربردهای کاتبان ایلامی بی‌اطلاع نبوده‌اند. به عبارتی، اگر "الگوها" جای دیگری هستند، انتخاب و نظام‌بندی آن‌ها روابط عجیب خود را با امکانات خط ایلامی حفظ کرده‌اند.

درمورد علامت جداکننده کلمات از یکدیگر که البته در میخی ایلامی وجود ندارد و به احتمال زیاد از خط اورارتوبی اخذ شده (دیاکونوف، ۱۹۷۰، ص ۱۰۲) نیز وضع به همین ترتیب است؛ با این حال این علامت نظیر کاربرد متعدد معروف‌ها در خط ایلامی را نیز دارد و پیش از کلمات می‌آید و "سرشت" (اسامی خاص، عناوین، اسامی محل، اسامی جنگ‌ها، اسامی اشیای چوبی و غیره) را مشخص می‌کند و با این کار در فرایند قرائت، نقش جداکننده واژه‌ها را دارد، زیرا اگر کلمه‌ای با یک معروف در جلوی خود مشخص و بنابراین محدود شده باشد، این معروف در عین حال عامل جداکننده و مرزی است برای نشان دادن پایان کلمه قبلی خود.^۸ آیا می‌خواهیم تعداد معروف‌ها در ایلامی هخامنشی را

۷- پیار از فرانسوی گریلو سپاسگزارم که دستتویس عناصر دستور زبان ایلامی خود را قبل از چاپ در اختیار من نهاد که من با تاریخ ۱۹۸۷ و بر حسب شماره گذاری بندها نشانی می‌دهم.

۸- مسئله معروف‌ها [determinatifs] در ایلامی هخامنشی و ماقبل هخامنشی اندیشه برانگیز است؛ معروف‌ها عبارتند از m (جلوی اسامی خاص مذکر، اسامی مردم و مشاغل، جلوی ضمایر شخصی، جلوی ضمایر موصولی جانداران و غیره)، h (جلوی اسامی جلوی نشانه اندیشه‌نگار برای "شاه"، جلوی ضمایر شخصی، جلوی ضمایر موصولی اجتماعی را می‌نمایاند، عam، اصطلاحات مربوط به یک محل، کشورها و غیره)، W (جلوی نام جنگل‌ها، چوب‌ها، اشیای چوبی، دانه‌های گیاهی، میوه‌ها و غیره)، f (جلوی اسامی خاص مؤنث، اسامی مشاغل زنانه و جانوران ماده)، d (جلوی اسامی ایزدان، نام‌های ماهها، برخی اصطلاحات واژگان مذهبی و غیره)، V (جلوی اسامی اقوام و کشورها همانند m و h؛ باید افزود "آرم‌نگار" [لوگوگرام] که هالوک در PFT به صورت lg مشخص کرده است نشان می‌دهد که کلمه قبلی به شکل لوگوگرام نوشته شده

به تأثیر کاربرد علامت جداکننده کلمات در پارسی باستان نسبت دهیم؟ به نظر من چنین نیست: زیرا مثلاً در متون Hanne برعکس کلمات مانند Puhu (= جوانه)، rigibal (= وزیر)، Tipi (= کاهن) (در این مورد: **Tin**-**Tin** یعنی "کاهن ماه")، = کاتب [که اکنون به "دیگر" تبدیل شده] (هنریتس، ۱۹۶۲) با معروف ۷ اشخاص را نشان می‌دهند، حال آنکه موضوع نام‌های مشاغل، وظیفه یا منزلت مطرح است و تا جایی که من می‌دانم، این نام‌ها در اسلامی میانه به عنوان معرف اشخاص به کار نرفته‌اند.^۹ به هر صورت اگر چنین تأثیری را بپذیریم پس باید نتایج لازم را نیز بگیریم: در حالی که تعدد معرف‌ها در کتبه‌های شاهی و به خصوص در بیستون، محسوس است. این تأثیر به میزان زیادی در بالاتر از حکاکی متن اسلامی روی تخته سنگ اعمال شده است. با این همه مسلم است که معرف‌ها بمنحوی عجیب و نامعمول در کتبه‌های اردشیر دوم فراوانند.

بار دیگر متذکر می‌شوم که فقط می‌خواهم همگرایی کاربردهای پارسی باستان و اسلامی و فقدان غربت اساسی میان دو سیستم خطی را یادآور شوم که دیگران معمولاً عادت دارند آن‌ها را بسیار بیگانه و دور از هم بنمایانند.^{۱۰} توضیح این همگرایی‌ها و فقدان غربت و بیگانگی فقط می‌تواند معلوم تاریخ کمایش طولانی تماس‌های باستانی میان اسلامیان و پارسیان باشد؛ حتی اگر گفته شود که سرمشق الفباهاي سامي چه از لحظه ترسیمی و چه زبان‌شناختی مهم‌تر از سرمشق اسلامی میانی و اسلامی نو بوده، و نیز حتی اگر بپذیریم که منشاء نمایش ایدئولوژیک خط بین‌النهرین بوده است، باز به نظر من نمی‌توان مسئله منشاء خط میخی پارسی باستان را بدون میانجی‌گری اسلامی مطرح کرد: نمی‌توان کاتبان یا دیبران اسلامی را از جمع کارکنان و روشنفکرانی که در سایه شاه بزرگ کار می‌کرده‌اند حذف نمود.

→ است. شمارش‌های انجام شده در مجموعه کتبه‌های داریوش و لوحه‌ها میانگینی از یک معرف برای ۲۱۴ کلمه در اختیار من نهاد که نسبت بسیار بالایی است. سرانجام بی‌توجهی نسبی در استفاده از معرف‌ها (نک. babili-ra به معنای "یک بابلی" که گاه جلوی آن است m یا m هالوک PFT، ص. ۶۷۴) این اندیشه را تقویت می‌کند که معرف‌ها به منظور جداگر یا ایزار جداکننده کلمات به کار می‌رفته‌اند، ضمن این که این کاربرد در خط اسلامی کماکان حفظ شده، زیرا اگر معرف‌ها احیاناً زیر تأثیر "میخ جداکننده" کلمات پارسی باستان واقع شده بوده‌اند، چرا باید تصور کنیم با معرف‌های معادل دست‌وپای خود را بسته‌اند؟

^۹- به خصوص puhu (= جوانه) که در اسلامی میانه معرف ندارد. (نک. EKI).

^{۱۰}- گمان می‌کنم از زمان واپسیخان ۱۹۱۱ تاکنون.

II-الگوهای ادبی

اکنون مسأله خط میخی پارسی باستان را رها می‌کنم تا به بررسی مسأله الگوهای ادبی برخی کتبه‌های شاهی بپردازم، زیرا در ذهن من این باور جرقه می‌زند که شاید میان ابداع خط و آفرینش نوعی ادبیات رابطه‌ای باشد. در این حانیز مانند مورد خط، کار خود را با مروری بر مقاله‌ها آغاز می‌کنم و با ابراز نظریات شخصی دنبال می‌کنم.

II-۱- استوانه‌ی کوروش

استوانه‌ی کوروش یک متن واقعی بابلی است؛ هارماتا (۱۹۷۱) آن را به‌نحو مقاعدکننده‌ای نزدیک به متون آشوریانیپال می‌داند که داستان بازسازی بابل و استقرار مجدد کیش مردوک را بازمی‌گویند. آملی کورت ضمن موافقت با نظر هارماتا معتقد است که «استوانه کوروش سندی است که سازگار با متون سنتی سلطنتی بین‌النهرین تألیف شده است و جدا از این واقعیت تغییرناپذیر که قهرمان و شخصیت اصلی آن یک پارسی است، هیچ عنصر بیگانه و یا عنصر ادبی جدید در آن دیده نمی‌شود» (۱۹۸۳، ص ۹۲).

به هر روی واقعیتی است بدیهی که از لحاظ تاریخی نیز تأیید می‌شود، چنان‌که آملی کورت نیز می‌نویسد: «اهمیت اصلی متن در هوشمندی کوروش در استفاده از سازوکاری است که از طریق دستکاری در سنت‌های محلی به فتح بابل توسط خود مشروعیت می‌بخشد» (۱۹۸۳، ص ۹۳).

II-۱-۱- متن مصری تندیس داریوش یکم در شوش

آنچه آملی کورت درباره استوانه کوروش می‌گوید، درمورد متن مصری مجسمه داریوش که در شوش کشف شده نیز صادق است. یویوت نیز می‌نویسد (۱۹۷۲، ص ۲۵۴): «متن ۲ (متن اصلی مصری و مهم‌تر از بقیه متون)... به ستایش از شاه اختصاص دارد» یگانه قطعه‌ای است که زبان مردم کوچه و بازار در آن راه یافته است: «عناوینی... که ترجمه دموتیک [= یونانی عامیانه مصری] ادبیات ایرانی درباره

داریوش‌اند. بقیه متن به زبان مصری کلاسیک و با نشر برتر در انشای کتیبه‌های یادمانی هستند»... «گویی تزیینات و متون و چگونگی حکاکی آن‌ها را از یک انبار سنتی بیرون کشیده‌اند... که قبل از هرچیز از طریق جادوی خط و تصویر جاودانه بودن کارکرد پادشاهی و بُرد کیهانی آن را اعلام و استوار می‌کند» (همان، ص ۲۵۹).

بدین معنا، متن مصری تندیس داریوش برابر با استوانه کوروش است. اما وجود عنایون سلطنتی به زبان دموتیک و ترجمه شده از زبان پارسی، نیز وجود نوشه‌هایی به زبان‌های پارسی و اکدی و ایلامی در کنار آن به روشنی یک تفاوت ایدئولوژیک را نمایان می‌سازند: در مورد کوروش، این شاه و سنت اوست که توسط بابل جذب و گوارده شده، اما در مورد داریوش، شاه سنت مصری را گرفته و در جهان خاص خود تحلیل برده است.

II-۱-۳- بیستون: اج. بیکرمن و هد تدمور: «داریوش یکم، بردهای دروغین و مغان» (۱۹۷۸)

بیکرمن و تدمور به الگوهای ایدئولوژیک بیشتر از الگوهای ادبی علاقه دارند؛ داریوش در بند ۱۴ [ستون یکم] بیستون برقراری صلح و آرامش در شاهنشاهی را به زبان مشترکی با ایدئولوژی بابلی بیان می‌کند: «پرستشگاه‌هایی را که گثومات مغ (غاصب) ویران کرده بود مرمت کردم. (اتا پادشاهی راستی بربا شود و این را دویاره استوار سازد) به مردم چراگاه‌ها و رمه‌ها و خانه‌هایی را که گثومات مغ ستانده بود، بازگرداندم»، یعنی قانون رانجات دادم و شهرها را دویاره مسکون کردم و این همه به افتخار و به احترام بنیادگذار دودمانی جدید گفته می‌شود: «شاهی را که از تخته ما برداشته شده بود، آن را من بربا کردم» (۱۹۷۸، ص ۲۴۵).

این مقاله به این زودی قدیمی شده را همه می‌شناسند. یادآوری من در اینجا فقط از آن جهت است که نشان دهن که «الگوهای ایدئولوژیک و الگوهای ادبی» تقریباً از هم تفکیک‌ناپذیرند. در واقع مسئله کتیبه بیستون مانند یک متن ادبی بسیار پیچیده است.

II-۱-۴- بیستون: ج. هارماتا: کارنامه شاهانه و سرود حمامی (۱۹۸۲)

هارماتا در این مقاله فوق العاده فشرده، مسئله الگوهای بیستون را از سر می‌گیرد

و بسط می‌دهد. اندیشه‌های او چنین‌اند:

- متن پارسی بیستون نشانه‌های یک شعر موزون و آهنگین را دارد.
- الگوهای ادبی آن بی‌گمان سالنامه‌های آشوری هستند، اما هارماتا تأثیر رویدادنامه‌های بابلی را نیز منتفی نمی‌داند.

- از آن‌جا که ستون‌های یکم تا چهارم بیستون، تاریخچه اولین سال سلطنت داریوش و ستون پنجم تاریخچه‌ی رویدادهای دو سال بعد را نقل می‌کنند، می‌توان اندیشید که در دربار هخامنشی نیز کتب تواریخ ایام نظیر رویدادنامه‌های بابلی وجود داشته است.

- چون در ترجمه‌اکدی کتیبه، شمار مردگان و زخمی شدگان نوشته شده است، می‌توان اندیشید که سالنامه‌هایی در دربار شاه بزرگ در بابل وجود داشته‌اند که این ارقام را ثبت می‌کرده‌اند، حال آن‌که ثبت شمار مردگان در "کتاب شاهان" [= شاهنامه] فرنگ ایرانی مرسوم نبوده است.

اگر بخواهیم جویای اسلاف اکدی کتیبه بیستون باشیم، طبعاً نگاهمان به سوی متون آشوریانیپال بر می‌گردد و می‌پذیریم که «کتیبه بیستون، همانند متن اصلی و ادبی والای استوانه رسام، از ویژگی‌های شعری شفاهی برخوردار است»^{۸۷}. به هر شمار چنین می‌نماید که اشکال شعری حماسی ایرانی در قالب ادبی آشوری - بابلی ریخته شده‌اند.

- اکنون باید این شکل شعری حماسی را تعیین و تعریف کرد و این تا اندازه‌ای از عبارت تقطیعی شعرگونه "داریوش شاه گوید" *Dārayavauš Xă-yaθiya* *θātiy*: نتایجی ای: داریاووش: خشایاییه] پیداست. کارنامه‌های [= Res Gestae] داریوش حکایاتی نیستند که با ضمیر اول شخص مفرد بیان شوند، چون با این جمله تقطیعی‌گویی نقل قولی از سخنی مستقیم هستند، حال آن‌که حماسه ابتدایی پهلوانی (مثلاً مانند اقوام ساکن سیری) با ضمیر اول شخص مفرد بیان می‌شود و این رسم در سنت مكتوب آشوری نیز حفظ شده است؛ بنابراین معلوم می‌شود که گونه [genre] ادبی "کارنامه‌های" سلطنتی در ایران زاده شده است و این زمانی بوده که فن بیان حماسی بسیار پیچیده شده بوده است و این فن در کتیبه بیستون به کار گرفته شده است.

کوتاه سخن، الگوهای ادبی بیستون هنوز قاطعانه روشن نشده‌اند: نه شبیه سالنامه‌های سلطنتی آشوری هستند و نه رویدادهای بابلی؛ فقط قالب آن‌ها خود را

تحمیل کرده، ولی این قالب با شکل‌های ایرانی پر شده که شاخص روشن و برتر آن همین جمله تقطیعی است.

۲-II- بازهم پژوهش‌هایی نازه درباره بیستون

بی‌گمان هارماتا حق دارد، جمله تقطیعی که در همه جای کتبیه‌های داریوش به چشم می‌خورد به جز در کتبیه‌های هیبروگلیف، معادل و نظری در ادبیات بین‌النهرین ندارد و این یک دستاورد ایرانی است. به این موضوع بازخواهیم گشت.

از سوی دیگر، به نظر من به این علت پیدا کردن الگوهای بین‌النهرینی در کتبیه‌ی بیستون چنین دشوار است، که ما نمی‌توانیم میان "الگوهای ایدئولوژیک" و "الگوهای ادبی" که به هرحال دشوارند، تفکیک قائل شویم.

من نمی‌خواهم در اینجا دوباره به موضوع الگوهای ایدئولوژیک برگردم و تنها یادآور می‌شوم که بیستون به طورکلی متنی است وقف مشروعیت بخشی^{۱۱} به قدرت داریوش و این که این مشروعیت‌بخشی گرچه با مقولات ایرانی بیان می‌شود، ولی از لحاظ همسویی و همگرایی و تأثیر با شیوه‌های مشروعیت‌بخشی سایر ملل مطابقت دارد. به این نکته چارچوب یا قالب مشروعیت‌بخشی افزوده می‌شود که عبارت است از: خط میخی، سنگنیشه‌های بزرگ شاهانه و استفاده از دو (یا حتی سه) زیان. در نزد هخامنشیان تکیه‌گاه یا پایه و مضمون نوشه‌ها از بین‌النهرین الهام گرفته شده‌اند و "الگوی ادبی" رویدادهای سیاسی - فرهنگی بین‌النهرین را دارند که توسط ایرانیان استمرار یافته است.

اما باید به متون و منابعی بازگردیم که خاستگاه کتبیه بیستون‌اند و به شکل سبک‌شناختی آن.

۱-II- من نیز مانند هارماتا فکر می‌کنم شالوده خام و واقعی حکایات بیستون سالنامه‌های سلطنتی ایران هستند، همان‌هایی که کتزیاس با عنوان basilikai = دفترهای شاهی] از آن‌ها یاد کرده و بازتاب این خبر را در کتاب diphTherai

دیودوروس سیسلی (II، ۳۲) نیز می‌بینیم. من در اینجا ترجمه‌ی خود از بند ۷۰ [ستون ۴] روایت پارسی کتبه‌ی بیستون را می‌افرایم:^{۱۲} «داریوش شاه گوید: به خواست اهورامزدا این متن که من بازنویسی کردم به خط آریایی بر لوحه و بر چرم وجود داشت (شاید در این مورد فعلی در زبان پارسی وجود نداشته است)... من نام خود را دوباره ساختم (؟)، به علاوه تبارنامه‌ام را ساختم و این پیش من نوشته و خوانده شد. سپس این نوشته را به همه‌جا در کشورها فرستادم؛ مردم» (ایلامیان از آن نسخه‌برداری کردند)*. این متن به خط آریایی که (قبلاً) وجود داشته و "بازنویسی" شده است مگر ممکن است چیزی غیر از سالنامه‌های شاهی بوده باشد؟ پس این بند ۷۰ [ستون چهارم] بیستون نشان می‌دهد که سالنامه‌هایی وجود داشته‌اند. افزون بر این رابطه تاریخی، داریوش نام و تبارنامه خود را از نو ساخته است؛ پس متن در حضور داریوش و با موافقت او بر اساس اسناد گوناگون تألیف شده است.

خلاصه سنتگنبدی بیستون تا جایی که پیداست، فراورده‌ی تألیفی چندگانه بوده است: گرچه برخی از مطالب آن از سالنامه‌های شاهی برگرفته شده‌اند، یا عنایوین سلطنتی به تدریج و بر حسب نیازهای موقعیت ایجاد شده‌اند، ولی از مراحل دیگر پیدایش آن اطلاعی نداریم چون نمی‌دانیم و نمی‌توانیم بدانیم چه اسنادی پایه بعضی مطالب ستون ۴ بوده‌اند که در واقع سرآغاز "اینه‌ی شهریار" است که در [DNb] کتبه‌ی داریوش در نقش رستم] در XPL [کتبه‌ی تازه مکشوف خشایارشا در تخت جمشید] گسترش بیشتری یافته است.

آنچه از این پس به نظرم روشن می‌نماید، این است که نمی‌توان تاریخچه‌ی خط میخی پارسی باستان را بر پایه‌ی متن بیستون چنان‌که آن را می‌شناسیم، بنا نهاد. یعنی از متن اولیه‌ی آن (Urtext) آگاهی نداریم و درست به همین دلیل بخش اعظم

12- La démonstration philologique doit paraître dans les Mélanges offerts à Gilbert Lazard (000).
* از آن‌جا که این ترجمه با ترجمه‌های کنست (kent، ۱۹۵۳، ص ۱۳۲) و رالف نورمن شارپ (ص ۷۳ نشر پازنیه) که عیناً ترجمه کنست است فرق دارد من ترجمه کنست و شارپ را نقل می‌کنم: «داریوش شاه گوید به خواست اهورامزدا این خط من است که من کردم. به علاوه به خط آریایی بود، هم روی لوح هم روی چرم. به علاوه پیکر خود را بساختم. به علاوه تبارنامه ترتیب دادم. پیش من هم نوشته و هم خوانده شد. سپس من این نوشته را هم‌جا در میان کشورها فرستادم. مردم همکاری کردند.» - م

"الگوهای ادبی" بیستون برایمان کشف‌نایذیرند: نه فقط قالب ایدئولوژیک و محتوایی آن از بین النهرين‌اند، بلکه افرون بر آن پر از شکل‌های ادبی متعددی است که برخی خاستگاهی کهن دارند و برخی فی‌البداهه و بنابه مقتضیات ساخته شده‌اند.^{۱۳}

۲-۲-II- فرضیه‌ی هارماتا مبنی بر این‌که جمله‌ی تقطیعی "داریوش شاه گوید" نشانه‌ای است بر وجود یک روایت و سنت شفاخی نیز به همان اندازه که محتمل است غیرقابل اثبات است؛ با این حال می‌توانیم آیا روایت اکدی کتبیه‌ی ترجمه‌ی دقیق سبک پارسی است یا بر عکس انطباق‌گذاری و سردستی دارد.

- روایت پارسی باستان جمعاً [در پنج ستون] ۶۹ بند دارد (با حذف بند ۷۰ که معادل اکدی ندارد) در حالی‌که روایت اکدی دارای ۵۵ بند است.

- بندهای ۱ تا ۹ پارسی باستان و اکدی به یک نسبت توزیع شده‌اند، این بندهای آغازین هیچ روایتی تاریخی را بیان نمی‌کنند بلکه حاوی القاب شاهانه، تبارشناسی، این‌که اهورامزدا پادشاهی را به داریوش اعطای فرموده، وضع شاهنشاهی، فرمانبرداری کشورها و اقوام از شاه بزرگ هستند؛ اکثر آن‌ها بعداً شکلی قالبی و کلیشه‌ای برای کتبیه‌های بعدی می‌شوند.

- بند ۱۰ پارسی باستان (ستون ۱، سطور ۲۶ تا ۳۵) آغاز روایت رویدادهایی است که به قدرت رسیدن داریوش را توجیه می‌کنند: مرگ کوروش، قتل برديا به دست برادر و مرگ کمبوجیه در بند بعدی ۱۱ داستان گثوماتای مُغ بازگو می‌شود (پارسی باستان ستون ۱، سطور ۳۵ تا ۴۳).

در روایت اکدی، بند ۱۰ حاوی مجموع بندهای ۱۰ و ۱۱ روایت پارسی باستان است: در متن اکدی، داستان با جمله‌های تقطیعی "داریوش شاه گوید" جدا نمی‌شود و یکسره ماجراهی قتلی که موجب بدبهختی کمبوجیه و کامیابی داریوش عليه گثوماتا به عنوان قهرمان اصلی شد بازگو می‌گردد؛ متن اکدی فشرده‌تر و نیز منطقی‌تر از متن پارسی باستان است.

۱۳- در واقع تفاوت زیادی میان عنوانین سلطنتی DBa ایلامی و DB1 ایلامی از القاب و عنوانین "شاه بزرگ" و "شاه کشورها" خبری نیست و ترتیب و سامان آن نیز متفاوت است. می‌دانیم که DBa ایلامی احتمالاً پیش از ستون‌های ۱ تا ۳ DB1 ایلامی و ستون‌های ۱ تا ۴ پارسی باستان نوشته شده است. طی پادشاهی داریوش عنوانین شاهی تغییر کرده‌اند و فی‌البداهه و با افزایش پیروزی‌ها و فتوحات و دگرگونی‌های اجتماعی و سیاسی ساخته شده‌اند.

همین فشردگی و ایجاز را در بخش اعظم دو روایت بعدی می‌بینیم: در واقع مربوط به مرتی ای، فرورتیش، وَهی یزدات، آرَخ و حتی ستون چهارم متن پارسی باستان.

- ماجراهی مرتی ای در روایت پارسی باستان در بندهای ۲۱ تا ۲۳ و در روایت اکدی فقط در بند ۲۱ نقل شده است.

- ماجراهی فرورتیش در پارسی باستان، ۹ بند (از ۲۴ تا ۳۲) را به خود اختصاص می‌دهد و در روایت اکدی فقط ۴ بند (۲۲ تا ۲۵). ایجاز قطعی در روایت اکدی چگونه انجام شده است؟ نخست بدین صورت که متن اکدی، همانند مورد گثوماتا، با بیان ماجراهی شورش فرورتیش (بند ۲۴ پارسی باستان) و واکنش داریوش (بند ۲۵ پارسی باستان) قطع نمی‌شود و مجموع ماجرا در بند ۲۲ نقل می‌شود؛ ثانیاً در متن اکدی، جمله‌ی تقطیعی فقط هنگامی می‌آید که نام سرداری جدید یا متفاوت مطرح می‌شود؛ مثلاً هنگامی که سردار دادَرْشی، سپاه پارسیان علیه فرورتیش را فرماندهی می‌کند، متن پارسی باستان ۳ بند و متن اکدی فقط یک بند دارد. به همین سان متن اکدی ماجراهی نبردهای با فرماندهی وَثُومِیَس را در یک بند (۲۴) بیان می‌کند حال آنکه متن پارسی باستان دو بند (۲۹، ۳۰) را به آن اختصاص می‌دهد، چنین است هنگامی که خود داریوش فرماندهی سپاه را بر عهده دارد (روایت اکدی فقط بند ۲۵، روایت پارسی باستان دو بند ۳۱ و ۳۲).

- ماجراهی وَهی یزدات در پارسی باستان ۹ بند (۴۰ تا ۴۸) دارد و در اکدی عنبد (۳۳ تا ۳۸).

در اینجا میان متون پارسی باستان و اکدی در پیکره داستان تفاوت تأليف وجود دارد، زیرا در بخش‌هایی که کلیشه‌هایی از این نوع دارند: داریوش شاه گوید پس از آن کشور از آن من شد. این است آنچه توسط من... (در فلان جا) کرده شد» (پارسی باستان بندهای ۴۴ و ۴۸، اکدی بندهای ۳۶ و ۳۸) در اکدی و پارسی باستان دارای بریدگی‌ها و حذفیات یکسانی هستند. در واقع دستاوردهای آرتَوَرَدَی در اکدی در یک بند (۳۴) بیان شده‌اند و در پارسی باستان در ۲ بند (۴۱ و ۴۲)، و در دستاوردهای ویوانَ علیه هواداران وَهی یزدات که به مرگ این شورشی می‌انجامد در اکدی در یک بند (۳۷) و در پارسی باستان در ۳ بند (۴۵-۴۷) روایت شده‌اند.

- ماجراهی شورش آرَخ [در بابل] در پارسی باستان بندهای ۴۹ و ۵۰ را در بر می‌گیرد، ولی در اکدی در یک بند (۳۹) بیان می‌شود؛ در اینجا متن اکدی جدایی میان آغاز

شورش و واکنش شاه را فشرده کرده است.

و سرانجام این‌که بخش‌های غیرروایی و ذهنی ستون چهارم متن پارسی، در روایت اکدی همان جدایی‌ها را ندارند؛ مثلاً متن پارسی دو بند (۶۱ و ۶۰) دارد و متن اکدی فقط یک بند (۴۹) که از خواننده - شنونده دعوت می‌شود سخن شاه را باور کند، آن را دروغ نپندازند و آن را از دیگران پنهان نکند ^{و به عزم درست}
اهورامزدا شامل حاش خواهد شد ^{و اگر نکند اهورامزدا} مجازاتش خواهد کرد عنايات اهورامزدا [ترجمه نورمن شارپ]. همچنین در جایی که داریوش از بیننده [بندهای ۹ تا ۱۱، ستون ۴] می‌خواهد فقط در حفظ نقش بر جسته‌ها و کتبه‌های بیستون ^{بکوشد} و بداند که اهورامزدا به او پاداش خواهد داد و در غیر آن صورت مجازاتش خواهد کرد، متن اکدی یک بند (۵۳) دارد و متن پارسی ۳ بند (۶۵ تا ۶۷).

با این حال ایجازه‌ای متن اکدی نسبت به پارسی شکل منظمی ندارد؛ در واقع جنگ میان نیدین تو-بل (Nidintu-Bêl) [این را کن و شارب ندیت بئیر Naditabaira ترجمه کرده‌اند - م.] و داریوش هم در متن پارسی و هم اکدی در ۳ بند حکایت شده است، یا هنگامی که ویستاپ فرماندهی سپاهیان پسرش [داریوش شاه] را بر عهده دارد، هردو متن پارسی و اکدی دارای دو بند هستند (پارسی ۳۵-۳۶ و اکدی ۲۸-۲۹)؛ جایی دیگر روایت اکدی شورش و هی‌یزدات را از واکنش شاه جدا می‌کند، حال آن‌که در ماجراهای مربوط به مرتبه و فرورتیش چنین نمی‌کند.

اما در مجموع، حتی شگفت در بخش‌های ذهنی و تفهمی پایان بیستون، کاتبان و دیبران مسؤول نقل روایت به زبان اکدی، استفاده‌ی معقولانه‌ای از جمله تقطیعی کرده‌اند و دائمآ آن را چنان به کار نبرده‌اند که مزاحم احساس منطقی شود که در منطق هر داستان مکتوب یا سخنرانی وجود دارد. و از آن‌جا که به علت الگویی که در اختیار داشتند مجبور بودند محتوایی بیگانه با فرهنگ آشوری - بابلی خود را بر آن منطبق سازند، ناچار از ایجاز و خرد بهره گرفتند.

من گمان نمی‌کنم چنین کاری بر روی یک متن را بتوان در لحظه دیکته شدن انجام داد؛ اگر چنان‌که ا. فون فوکت لاندر (۱۹۷۸، ص ۷) عقیده دارد، استفاده‌ی مکرراز arkī به عنوان حرف ربط نشان از رشته رویدادهایی دارد که بیشتر برای کلام شفاهی

مناسب‌اند تا زبان مکتوب، همانند جملات ساده‌ی کوتاه، آرایش آزاد واژه، و بروز مکرر ویژگی‌های زبان آرامی، این شاید معلول پدیده‌های متعددی بوده که در درجه نخست می‌توان به ویژگی "ادب شفاهی" در سند پایه اشاره کرد، که به نظر من به زبان پارسی بوده است همراه با فنون ادبی و زبان‌شناختی کاتبانی که مسؤول نوشتن متن اکدی بوده‌اند.

به علاوه، تفاوت‌های متعددی که ر. اشمیت (۱۹۸۰) میان روایات پارسی و ایلامی از یکسو و اکدی از سوی دیگر کشف کرده است، نمی‌توانند همیار به عنوان نتیجه بد شنیدن در هنگام تقریر تعبیر شوند، به خصوص که نیدین تو-بل با نام پدرش به زبان‌های پارسی و ایلامی و بالقب او، زازاگو، به زبان اکدی معرفی شده است (فوکتلاندر ۱۹۷۸، ص. ۲۰). بدون شک کاتبان با سند یا اسناد پایه کار خود، برخوردهایی متفاوت داشته‌اند.

۳-II- قاب سه زبانه‌ی دیوار حائل تحت جمشید: تلاشی برای تحلیل ادبی

تا جایی که من می‌دانم تاکنون کسی به ترکیب ادبی مجموع متون DPd پارسی [کتبیه داریوش در تخت جمشید]، DPe پارسی [ایضاً در تخت جمشید]، DPf ایلامی و DPg اکدی علاقه‌ای نشان نداده است. تلاش من آن است که چنین کنم، اگرچه می‌دانم در این عرصه غیرحرفه‌ای‌هایی مانند من که می‌خواهند دقیق و قاطع باشند، در مخاطره ناکامی قرار دارند. برای آسانی بیشتر کار، نخست ترجمه بخش‌هایی از این چهار متن را عیناً نقل می‌کنم:

* DPd (پارسی) از مجموع ۲۴ سطر در سمت چپ قاب *

(۱ تا ۵) «اهورامزدا بزرگ است، بزرگ ترین خدایان است؛ او داریوش شاه را آفرید، او شاهی را به وی ارزانی داشت. داریوش به خواست اهورامزدا شاه است.

(۵ تا ۱۲) «داریوش شاه گوید: این کشور پارس که اهورامزدا به من ارزانی فرمود، به خواست اهورامزدا و خواست من، زیبا، پر از اسبان خود و جنگاوران خوب است، و از هیچ کشور دیگری نمی‌ترسد.»

(۱۲ تا ۲۴) «داریوش شاه گوید: اهورامزدا، با همه‌ی خدایان دیگر، مرا یاری کند و این کشور

۱۴- ترجمه متن‌ها، برگرفته از پارسی بلستان کنت (۱۹۵۳)، ایلامی گریلو (۱۹۸۷) و اکدی وايسياخ (۱۹۱۱) است.

*- مترجم فارسی در اینجا از عین ترجمه فرانسه نویسنده ترجمه کرده تا امانت را رعایت کرده باشد - م

را از سپاه دشمن، از خشکسالی و از دروغ محفوظ بدارد. باشد که این کشور نه از سپاه دشمن، نه از خشکسالی، نه از دروغ درهم نشکند. این را من با نیایش چون برکتی از اهورامزدا و همه‌ی خدایان درخواست می‌کنم. باشد که اهورامزدا با همه خدایان، این برکت را به من عنایت فرماید!»

DPe (پارسی)، متن دوم از سمت چپ از مجموعه^{۲۴} سطر ۱۱ تا ۵) «من داریوش، شاه بزرگ، شاه شاهان،^{۲۵} همراه کشورهای^{۲۶} بسیار، پسر ویشتاب، هخامنشی، هستم».

۱۸) «داریوش شاه گوید: به خواست اهورامزدا این است که همراهانی که من با پارسیان فرو گشودم که از من ترسیدند و به من باج دادند: ایلام، ماد، بابل، عربستان، آشور، مصر، ارمنستان، کاپادوکیه، سارد، یونانیان دشت و دریا و آن سوی دریا، ساگارتی، پارت، آریا [=هرات]، باکتریا [=بلخ، سغد، خوارزم، ساتاگیدیا، آراخوزیا [=رُخْجَ]، هند، گندارا [=قندهار]، سکاها، مکران».

(۲۴-۱۸) «داریوش شاه گوید: اگر می‌اندیشی که «بتوانم از هیچ‌کس نترسم» پارسیان را محفوظ بدار؛ اگر پارسیان محفوظ باشند، نیکبختی پایدار تا دیرترین زمان و به برکت اهورا بر این کاخ شاهی فروخواهد بارید».

DPf (ایلامی)، متن سوم از چپ؛ جمعاً ۲۴ سطر
 ۱۱ تا ۵) «من داریوش شاه بزرگ، شاه شاهان، شاه اقوام، شاهبر این زمین، پسر ویشتاب، هخامنشی».
 ۱۸) و داریوش شاه گوید: «در این مکان که این دز ساخته شده، پیش از این، هیچ دزی ساخته نشده بود. به لطف (?) اهورامزدا، من این دز را ساختم چنان که اهورامزدا، [و] همه خدایان با او، می‌خواست (یعنی که) این دز ساخته شد. و من آن را ساختم، به پایان رساندم و آن را زیبا و مقاوم کردم، همان‌گونه که بر من مقرر شده بود».

۱۸) و داریوش شاه گوید: من، که اهورامزدا پشتیبانم باشد، همه خدایان با او! و نیز این دز را، و نیز آن کس را که برای این مکان آماده شده بود [حفظ کند]! آنچه دشمن خواهد اندیشید، این است که این را نپذیرد!»

DPg (اکدی)، متن آخر؛ ۲۴ سطر
 ۱۱ تا ۱۲) اهورامزدا بزرگ است، بزرگ ترین همه خدایان است، که آسمان را آفرید، زمین را آفرید، مردمان را آفرید، که شادی و نیکبختی را برای مردمان آفرید، که داریوش را برای شاه بودن آفرید، که پادشاهی این سرزمین پهناور را به داریوش شاه ارزانی فرمود، که بر آن کشورهای بسیار، پارس، ماد و کشورهای دیگر با زبان‌های دیگر وجود دارند، باکوهها

و دشت‌ها، در این سوی رود تلخ و در آن سوی رود تلخ، در این سوی زمین تشنه‌ساز و در آن سوی زمین تشنه‌ساز.»

۱۲) «شاه داریوش گوید: با پشتیبانی اهورامزدا، این است کشورهایی که این [سرزمین] را ساخته‌اند و این جا گرد آمده‌اند: پارس، ماد و کشورهای دیگر با زیان‌های دیگر، کوه‌ها و دشت‌ها، در این سوی زمین تشنه‌گر و در آن سوی زمین تشنه‌گر، چنان‌که من به آنان سامان بخشیدم. آنچه کردم همه را به پشتیبانی اهورامزدا کردم. باشد که اهورامزدا مرا حفظ کند، با همه خدایان متوافق نیز آنچه...؟!».

۱-۳-II-۱- پیداست که هر متن به عنوان کل دانسته می‌شده، که معنایی خاص و مستقل از مجموع داشته است؛ در واقع تکرار مجموع القاب و عناوین شاه، به اسلامی و آفریده‌ها به اکدی تنها می‌توانسته از آن رو باشد که بخواهند متنی کامل برحسب معیارهای کتبیه‌های شاهی پدید آورند.

۱-۳-II-۲- اما این نیز پیداست که با ترکیب و تأییفی کلی سروکار داریم: اگر دو متن پارسی مکمل یکدیگرند، که اولی بر خصلت مقدس رابطه اهورامزدا - داریوش - پارس تأکید می‌ورزد و دومی بر قدرت واقعی شاهی تأکید دارد، این خصوصیت مکمل بودن به مجموع متون تسری می‌یابد: در پایان DPe به وجود تخت جمشید (= کاخ شاهی) اشاره شده، در متن DPf (ایلامی) از ساختن آن یاد شده و در متن DPg (اکدی) ساختن آن ثبیت گشته است ضمن این‌که DPg که بخش اعظم اطلاعات پراکنده متون قبلی را از سرگرفته، نقش خلاصه و نتیجه‌گیری برای مجموع متون ایفا می‌کند.

۱-۳-II-۳- اما باز هم هست. اگر دقیق‌تر بنگریم، متن ایلامی و متن اکدی دارای رنگ‌آمیزی ادبی خاصی هستند و هریک ادبیات قومی را که به زبان او سخن می‌گویند، بازمی‌تابانند. ساخت یا ترکیب متن ایلامی عبارت است از: ذکر مجموعه عناوین، تاریخچه بنا، دعا (و در این جا نفرین) که در ادبیات سلطنتی ایلامی بسیار رایج بوده است: اکثر متون مادی - ایلامی که از شوش به دست آمده‌اند، ترکیبی این‌گونه دارند. اما باز تا جایی که امکانات اجازه می‌دهد، دقیق‌تر بنگریم.

در میان متون سلطنتی نوایلامی، متن شوتور-نهونته [Štur-Nahhunte] (EKI 71 A+B) که در گوری نزدیک ارگ [= آکروپول] شوش پیدا شده است، جنبه جالب مشابهی دارد؛ در این جا ترجمه ف. گریلو از آن را نقل می‌کنیم (۱۹۷۸: متن نوایلامی، شماره ۱):

«من، شوتور- نهونته، پسر هومبانی‌منا، شاه آنزان (و) شوش، گسترش‌دهنده امپراتوری، معبد را با ماسه سنگ لعاب‌دار ساختم و در گوشه‌های آن سنگ رُخام قرار دادم، سپس آن را به پینی‌گیر، خدای خود و فرمانروای آسمان، اهدا کردم. هر کس بخواهد دعای پینی‌گیر را برباید، (آن را) تحويل خواهد داد، و حشت پینی‌گیر بر او باد!»^{۱۵}

اما البته متون نوایلامی شوش به آنچه در تخت جمشید دیدیم، نزدیکتر هستند؛ و از آن‌جا که این متون در سده دوازدهم ق.م. نوشته شده‌اند، شاید این نزدیکی گستاخانه به نظر برسد؛ ولی باید توجه داشت که میان دوره مادی - ایلامی و دوره‌ی نوایلامی، سنت کاملاً گستته نشده بوده است، چون شاه نوایلامی شوتروک- نهونته دوم (۶۹۹ تا ۷۱۶^{۱۶}) در یکی از متن‌های شوشی خود از شاهانی مانند هوتلوتوش - این‌شوش نک [Sihhana-Hamru-Lagamar] و سیلهن - هَمرو - لَاغامَر (حدود ۱۲۰ ق.م.) سخن می‌گوید.

هنگام عملیات سال ۱۹۷۷ (والا، ۱۹۷۸، ص ۹۷) آجری در شوش پیدا شد که متن شناخته شده توسط کونیگ (EKI61c) آن را تکمیل کرد و این متن نیز به همان ترتیب توسط گریلو ترجمه شد (۱۹۸۷: متن ایلامی میانه شماره ۹): «ای این‌شوشنک! بزرگ در میان خدایان، سرور شهربرین». من، هوتلوتوش - این‌شوشنک (هستم) گسترش‌دهنده‌ی امپراتوری، فرمانروای ایلام و شوش از تبار سیلهها. آنچه سروران کهن نکردند (و بنابراین) دزدیده نشده بود، من در مدت زندگی‌ام با نوسازی کوکونوم [kukunnum]^{۱۷} این‌شوشنک با آجرهای رنگین و آجرهای درخشان دوباره ساختم، و در آن‌جا به درستی و با روشی قاطع، دروازه سیمین (و) زَرِین سوهرتر [Suhter]^{۱۸} طلایی را نصب کردم. (آنگاه) آن را به تو اهدا نمودم. باشد که این‌شوشنک لگدمال کند کسی که آن را بردارد و برباید و خود تصاحب کند، (آن کس را) که بر القاب شاهانه آن چکش بکوبد زنده نگذارد و هراس از هوتلوتوش - این‌شوشنک و سیلهها را براو مستولی گردداند!» وقتی به متون شوشی شیلهک - این‌شوشنک، شاه بلاfacile قبل از هوتلوتوش

15- Carter & Stolper 1984: 234, 235.

۱۷- یعنی "قریانگاه؟" نک. شماره ۱۸.

۱۶- یعنی «معبد بالا»

می‌نگریم، نیز چنین است؛ و همگی اساساً متون کوتاهی هستند (جز EKI شماره‌های ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸ و ۵۵) در ارتباط با ساختن یا مرمت بناهاتو سط شاه‌امضاکننده (EKI 3244، 57-59)؛^{۱۸} ترکیب و ساختار کتیبه‌ها تقریباً همیشه همان است: مجموعه عنوانین سلطنتی، تاریخچه بنا (ساخته شدن یا نشدن توسط شاهان پیشین، ویرانی، بازسازی و غیره)، اهدای بنا به خدا و بیان آرزو. مثلاً 43: EKI با ترجمه ف. گریلو (۱۹۸۷: متن ایلامی و میانه شماره ۶): «من، شیلهک - اینشوشنک، پسر شوتروکش نهونته، شاه انزان [= انسان] و شوش. کوتیر-نهونته تندیس‌هایی از آجر پخته ساخت و در (آن‌ها) اعلام کرد: «در اینجا من پرستشگاه اینشوشنک را ساختم» اما او آن را نساخت. و چون پیش از موقع از دنیا رفت، من آن‌ها را ساختم. من از این تندیس‌های آجری پخته خوشم آمد و (آن‌ها) را بازسازی کردم. آنگاه در آن جا کومپوم کیدوئیا^{۱۹} [kumpum kiduia] را ساختم و (آن را) به اینشوشنک، خدایم، تقدیم کردم. ای اینشوشنک، خدای من، این ساخته‌ی من را به عنوان هدیه بپذیر!»

من به هیچ‌وجه نمی‌خواهم بگویم که این متن‌ها، الگوی متون هخامنشی بوده‌اند؛ اما گمان می‌کنم که DPF با سنت‌متون ایلامی مربوط به تاریخچه بنایی که شاه می‌ساخته، نوشته شده است. به هر حال اگر متون نوبابلی مربوط به ساخت بناها ("کتیبه‌های ساختمانی" لانگدون ۱۹۰۵) را با آن‌ها مقایسه کنیم، می‌بینیم که متون نوبابلی طولانی‌تر و دارای سبکی کاملاً غنی‌ترو و شکوفاتر هستند و در عوض متون ایلامی و پارسی در خشکی و سختی باهم رقابت دارند.

خلاصه آن‌که DPF یک متن خوب ایلامی و متعلق به سنت ادبی ایلامی است، هرچند دارای واژه‌های پارسی رونویسی شده (halmarraš = در، karikka = دشمن) باشد، هرچند برای نخستین بار از عنوان سلطنتی "شاه بر این زمین"^{۲۰} در آن استفاده شده است و هرچند به کتیبه‌های پارسی باستان شباهت دارد؛ در واقع کتابان ایلامی دوزبانه بوده‌اند، اما متون ایلامی به همان زبان خوانده می‌شده‌اند نه به صورت زبان پارسی نقابدار، و ادبیات سلطنتی ایلامی تأثیر مستقیمی بر ادبیات مکتوب شاهی پارسی

- ۱۸- یعنی "تمازخانه سلطنتی" ... مذهب دودمان شاهی؟ گریلو (۱۹۸۳، ص ۱۱)

19- Herrenschmidt 1976.

باستان داشته‌اند.

در مورد متن DPg اکدی مسأله به صورت دیگری مطرح است؛ در واقع در اینجا موضوع این نیست که درپی یافتن متون آشوری - بابلی باشیم که مانند DPf ایلامی ترکیب مشابهی داشته باشند. در اینجا باید توجه داشت که متن اکدی اوّاً فقط یک جمله‌ی تقطیعی دارد (در مقابل دو جمله در متون ^{فرانز}DPd, e, f)، و ثانیاً جمله‌ها با ـکـ به هم پیوند می‌یابند (که نوعی «ضمیر موصولی» نامنی‌است) و گستنگی ندارند. بدین‌سان خصلت خرد شده و سامان‌یافته متون پارسی همراه با ملیله‌کاری را در این‌جا نمی‌یابیم. حال آنکه حتی پس از آمایش‌هایی که قبل‌اشاره کردیم، روایت اکدی بیستون چنین وضعی را دارد. از سوی دیگر، زمین در DPg با مفاهیم و تقابل‌هایی توصیف شده که برای من در زبان‌های ایرانی و ایلامی ناشناخته است:

- تقابل میان کوه (اکدی = *mâtu*) و دشت (اکدی = *šdn*) بسیار رایج است و برای توصیف یک کلیت یا تمامیتی یا جهانی به کار می‌رود که شاه برا آن فرمان می‌راند؛ مثلاً آشور نصیر آپلی می‌گوید «ون آشور... او به من فرمان داد تا به سرزمین‌ها (و) کوه‌های بلند و تواناً حکومت کنم و آن‌ها را مطیع و مقهور خودسازم» (گریسون ۱۹۷۲ ص ۱۲۱)؛ شلمَنَصَر می‌گوید: «سلطان کوه‌ها و دشت‌های پهناور» (گریسون ۱۹۷۲، ص ۱۰۸).

- اصطلاح "زمین تشنگر" برای نامیدن بیابان یا کویر برای من در زبان‌های ایرانی ناشناخته است، ولی در زبان اکدی وجود دارد (استرک ۱۹۱۶، ص ۷۲-۳؛ وايزمن ۱۹۵۸، ص ۷۹۸۰).
- من گرچه نتوانستم در کتبه‌های سلطنتی تقابل بیابان - دریا را بیابم، اما پیدااست که این تقابل شیوه‌ای تکمیلی برای توصیف کل زمین بوده است.

اگر توصیف دوگانه زمین در DPg را که توسط تقابل‌های کوه - دشت و بیابان - دریا بیان می‌شود با توصیف‌های زمین در DPe مقایسه کنیم که فهرست سرزمین‌های شاهنشاهی را ارائه می‌دهد و در DPh که می‌گوید: «این است شهریاری که من دارم از سکاها که آن سوی سُعد هستند، از آنجا تا حبشه [= کوش]، از هند از آنجا تا ساردد» (کتبه سه‌زبانه مکشوف در پایه کاخ آپادانا در تاریخی نزدیک به کتبه سه‌زبانه ما) ملاحظه می‌کنیم مفهومی که در DPg (اکدی) وجود دارد بسیار با آن متفاوت است، زیرا قادر جهت است؛ البته پارس و ماد عمدها به عنوان مرکز نام برده می‌شوند، ولی

از بقیه جهان با بیتفاوتی نسبی یاد می‌شود.^{۲۰}

DPg شبیه به برخی کتبیه‌های سلطنتی آشوری - بابلی است، یا دست‌کم از لحاظ یک‌جا گردآوردن بدل‌ها چنین است؛ مثلاً می‌نگریم به سخنان نبودن نصر هفدهم (لانگدون، ۱۹۰۵، ص ۱۴۹) سطر ۱۲ تا ۳۶: «من مردمان دوردست را به سوی خود خواندم که مردوک، خدایم، مرا بر آنان چیرگی بخشیده بود و شمشش پهلوان مراقبت از ایشان را به من سپرده بود، مردمان ساکن سرزمین‌های دوار، شاهان کوهستان‌ها و مناطق دوردست، ساکنان دریاهای زیرین و زیرین، که مردوک خدا بقدرت آنان دستان مرا پر کرد، کسانی که یوغ او را بر دوش دارند و فرمانبرداران شمشش و مردوک را فراخواندم تا اـ تمیـن - آنکـی [E-temin-anki] را بـنا کـنـند».

اگر روایت اکدی بیستون، اقتباس اکدی از الگوی ایرانی باشد، من تصور نمی‌کنم درباره DPg بتوان چنین چیزی گفت؛ چون این متن در توافق با مفاهیمی بیگانه برای ایرانیان و بر اساس سبکی کاملاً آشوری - بابلی طراحی شده است.

پس این بدان معناست که خواست سیاسی متجلی در استوانه کوروش و متن مصری تنديس داریوش نیز الهام‌بخش مton قاب تخت جمشید، ولی به شیوه‌ای دیگر، بوده‌اند. در واقع سرشت مقدس و کیهانی پادشاهی داریوش در متن پارسی بیان شده، در حالی که قدرت شاه سازنده در متن ایلامی نشان داده شده است و در متن اکدی نیز توانایی شاه در گردآوردن سراسر زمین برای بنای کاخ شاهی خویش به نمایش گذارده شده است. داریوش در این مton به معنای واقعی کلمه، خود را جانشین شاهان ایلامی و آشوری - بابلی معرفی کرده است؛ که البته بعداً هنگام ساختن کاخ‌های شوش، همه این‌ها به زیان پارسی باستان گفته شده‌اند.

مton قاب مورد بحث ما هم مستقل‌اند و هم جدایی‌ناپذیر: خواسته و توانسته‌اند مجموعه‌ای منسجم و در عین حال متنوع ایجاد کنند، چنان‌که انسجام را در گوناگونی به خوبی نشان دهند و محسوس سازند. قاب تخت جمشید می‌خواهد ادبیاتی کلی و

۲۰- ز. بوترو (۱۹۶۳)، صص ۲۲۵ به بعد) نقشه‌ای از هزاره دوم ق.م. به چاپ رسانده که در آن بابل در مرکز جهانی قرار گرفته بر ازکوه و دشت. در اکدی مرکز جهان پارس و ماد است که البته در کتبیه‌های سلطنتی دیگر اشاره‌ای به آن نیست (ازیرا یا تنها از پارس نام برده می‌شود یا بدون ذکر نام پارس از ایلام و ماد نام برده می‌شود؛ مجموع پارس و ماد نامی است که در بین الهرین به ایران داده می‌شد.

جهان شمول داشته و آگاهانه میراث دار ارثیه‌ای سیاسی و فرهنگی باشد که ایرانیان حامل آن شده بودند. چنان‌که مارگارت کول روت درباره هنر شاهانه تخت جمشید به خوبی توصیف کرده است، در این‌جا باید اداره شاهانه را دید که با برنامه‌ای معین و آگاهانه و از پیش طراحی شده به یاری کارشناسانی ویژه به اجرا گذاشته شده است، کارشناسانی که حافظه و تجربیات و دانش‌های آن اعتبر و صحّت اقتباس‌ها را تضمین کرده است. هیچ‌متنی، یا حتی هیچ مجموعه متونی به این خوبی، کار انجام شده توسط کاتبان را به نمایش نمی‌گذارد.

و سرانجام پرسش پایانی آن است که آیا میان سرشت خط میخی پارسی با سرشت ادبیات سلطنتی به این زبان ارتباط و پیوندی وجود دارد؟ این پرسشی است در مجموع بسیار برداشت‌گرایانه و امپرسیونیستی و کمتر عالمانه که اما پاسخی مثبت دارد. اگر از خط میخی پارسی یا چارچوب کلی یادمان بیستون سخن بگوییم، باید اشاره کنیم که الهام‌بخش آنچه از لحاظ زیبایی‌شناختی، چه جادویی، چه ایدئولوژیک و چه نقش میانجی‌گرانه بین‌النهرین بوده است، اما البته این الهام نتوانسته بدون عبور از صافی فنی سنت ایلامی تحقق یابد. درباره خاستگاه ترسیمی علایم خط میخی پارسی باستان و ترکیب قاب سه‌زبانه تخت جمشید باید گفت که انباشت و اختلاط سرمشق‌ها (یا "الگوها")‌ی گوناگون و والايش بخشی از آن‌ها هم به منزله ابزار و هم هدف کار کرده‌اند. درباره برخی علایم پارسی و منش خشک و سخت شبه ساختار‌گرایانه متون هخامنشی، باید گفت که کاتبان ایلامی در هر مرحله پابه‌پا و همدوش ایرانیان کار تکامل سریع امور باید گفت گرچه در بیستون خط میخی پارسی بیشتر خصلت هجایی خود را نشان می‌دهد تا در متون بعدی، و گرچه، چنان‌که دیدیم، مجموع متون قاب تخت جمشید را نمی‌توان جز با اصطلاح "آزادی عمل مشارکت‌جویانه" تعبیر کرد، اما پارسیان بسیار سریع و در همان زمان پادشاهی داریوش توانستند دین خود را نسبت به استادان قدیم خویش ادا کنند و از الگوهای خویش فاصله بگیرند و پیش افتد؛ مانند متون سه‌زبانه شوش (DS_e و DS_f) و متون نقش رستم که گواه بر آنند که این‌بار متن پارسی فقط به ایلامی و اکدی ترجمه شده و هیچ اقتباسی به زبان پارسی و به

سود ایلامی و اکدی در میان نبوده است.

و در پایان، سخنی درباره درس تاریخ: خط میخی پارسی باستان همانند ادبیات شاهانه آن، منش خودنامایانه و تجملی هر نوکیسه تازه از راه رسیده‌ای را دارد: کوروش و داریوش می‌خواسته‌اند شبیه اربابان پیشین خود، شاهان شوش و ایلام، شاهان منطقه میان دو رودخانه [منظور میان دو رود یا بین النهرين است] یا حتی شبیه به فرمانروایان باستانی سرزمین‌های فتح شده (مانند مصر) باشند، ضمن این‌که گردآوردن افراد ذی صلاح و آمیزش و اختلاط سبک‌ها را به‌ویژه از لحاظ انباشت عناصر زیبا شناسانه سودمند و کارآمد تشخیص داده‌اند. اما شعله‌ی این هنر تازه از راه رسیده، خیلی دیر به بازار رسیده بود و نتوانست چندان بپاید و نمی‌توان به "خطای تاریخی" این نخستین ایرانیان در دلبستگی به نشانه‌گذاری‌های زبانشان دریغ نخورد؛ آنان با انتخاب خط میخی به عنوان الگو در واقع از قطار تجدد عقب ماندند؛ اگر دقت و زحمتی که در اختراع خطی میخی سلطنتی به کار برداشت در خدمت اختراع خطی به راستی الفبایی و سرهم و بر اساس سرمشق‌های سامی به کار می‌بردند، در آن صورت تاریخ ایران باستان مسیر دیگری می‌یافتد و ما از شرّ املای مزخرف و هولناک خط پهلوی خلاص می‌شدیم [!!؟]

سرانجام اگر به مجموعه ساخته شده توسط خط میخی پارسی باستان و تاریخچه آن همراه با متون پارسی باستان، ایلامی، اکدی و آرامی که تحت اقتدار شاه بزرگ انجام گرفت، بنگریم، نمی‌توانیم در برابر این همه فعالیت فکری گوناگون و موشکافانه از ابراز ستایش خودداری کنیم که دیран و کاتبان زمان داریوش دوشادوش یکدیگر چنین کار دشواری را انجام داده‌اند. تاریخ خطوط شاهنشاهی هخامنشی به مسأله "خط و روان‌شناسی اقوام" فصل جالبی می‌افزاید.*

*- نک. یادداشت‌هایی بر تاریخ و فرهنگ ایران، نوشته خودم که امیدوارم به زودی به چاپ برسد - م.

كتابنامه

- Bickerman, E. & Tadmor H., 1978, 'Darius I, Pseudo-Smerdis and the Magi', *Athenaeum* 56, 239-261
- Bottéro, J., 1963, s.v. 'Cartes', *Dictionnaire archéologique des Techniques*, vol. I, 225ff.
- Carter, E. & Stolper, M., 1984, *Elam. Surveys of Political History and Archaeology*. (Univ. of California Publ., Near Eastern Studies 25), Berkeley
- Cohen, G. 1976, 'Origin of Persian Cuneiform', *Comments on Etymology* vol. 6 no.5/6 1-11
- Diakonoff, I., 1970, 'The Origin of the 'Old Persian' writing system and the ancient oriental epigraphic and annalistic traditions'. in: Boyce, M. & Gershevitch, I. (eds.) *W.B. Henning Memorial Volume*, London, 98-124.
- Diringer, D., 1968, *The Alphabet*, New York
- D'Erme, G., 1983, 'Aspetti grafici e sonetici della scrittura antico-persiana', *AION* 43, 429-478
- Gelb, I.J., 1974, *A Study of Writing*, Chicago
- Grayson, A.K., 1972-1976, *Assyrian Royal Inscriptions*, 2 vols, Wiesbaden
- Grillot, Fr., 1983, 'Le Suhter Royal de Suse', *IrAnt* 18, 1-23
- Grillot, Fr., 1987, *Éléments de Grammaire Élamite*, Paris.
- Harmatta, J., 1974, 'Les modèles littéraires de l'édit babylonien de Cyrus', *Acta Iranica* 1, 29-44
- Harmatta, J., 1982, 'Königliche *Res Gestae* und épische Dichtung', *GKAV*, 83-88
- Herrenschmidt, C., 1976, 'Désignation de l'empire et concepts politiques de Darius Ier', *StIr* 5, 33-66
- Herrenschmidt, C., 1982, 'Les historiens de l'empire achéménide et l'inscription de Bisotun', *Annales ESC* 5-6, 813-822
- Herrenschmidt, C., à paraître: 'Le paragraphe 70 de Bisotun', in: 000 (ed.), *Mélanges offerts à G. Lazard*
- Hinz, W., 1962, 'Die elamischen Inschrift des Hanne', in: Henning, W.B. & Yarshater, E. (eds.), *A Locust's Leg. Studies in honour of S.H. Taqizadeh*, London, 105-116
- Kuhrt, A., 1983, 'The Cyrus cylinder and Achaemenid imperial policy', *JSOT* 25, 83-97
- Langdon, S., 1905, *Building Inscriptions of the Neo-Babylonian Empire*, Paris
- Lecoq, P., 1974, 'Le problème de l'écriture cunéiforme vieux-perse', *Acta Iranica* 3, 25-107
- Lecoq, P., 1983, 'Observations sur l'écriture vieux-perse', *Orientalia Romana* 52, 31-39
- Malbran-Labat, F., 1976, *Manuel d'épigraphie akkadienne*, Paris
- Mayrhofer, M., 1973, *Onomastica Persepoltitana*, (SBÖAW 286), Wien
- Mayrhofer, M., 1979, 'Überlegungen zur Entstehung der altpersischen Keilschrift', *BSOAS* 42, 290-296
- Reiner, E., 1969, 'The Elamite Language', *Altkleinasiatische Sprachen* (HdO Abt. I, Bd. 2), Leiden, 54-118
- Schmitt, R., 1980, 'Zur babylonischen Version der Bisutun Inschrift', *AfO* 27, 106-126
- Streck, M., 1916, *Assurbanipal*, 3 vols, (VAB 7,1-3), Leipzig
- Vallat, F., 1978, 'Une brique élamite de Hutelutush-Inshushinak', *CDAFI* 8, 97-108
- Voigtlander, E. von, 1978, *The Bisutun Inscriptions of Darius the Great. Babylonian Version*, (CII Part I, vol II), London
- Weissbach, F.H., 1911, *Die Keilinschriften der Achämeniden* (VAB 3), Leipzig
- Wiseman, D.J., 1958, 'The Vassal Treaties of Esarhaddon', *Iraq* 20, 1-99
- Yoyotte, J., 1972, 'Les inscriptions hiéroglyphiques', *JA* 260, 253-266

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

ماد در دوره‌ی هخامنشی: عصر آهن پسین در غرب میانی ایران

استوارت براون* - نیوفاندلند

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

۱- مقدمه

همدان، اکباتانانی جنوبی، و آخمتا [آخمتا]ی کتاب عزرا (۶، ۲)، پایتخت مادها و پارس‌ها، بمحاطه کاخ داریوش و خشایارشا! خود وجود گور است و مردخای در آن جا بلندآوازه است - چه فراوانند مراکز تاریخی آن!... این شهر چه آثار باستانی دارد؟ تاکنون هیچ‌گونه کاوش باستان‌شناسی در آن جا انجام نشده است. معلوم نیست چه چیزهایی در زیر شهری که توسط کوروش، اسکندر و آتنیوخوس بزرگ تسخیر شد، مدفون شده است. حتی روشن نیست کدام یک از توصیف‌های نویسنده‌گان کلاسیک یا کتاب یهودیت** با این شهر تطبیق می‌کند... نابودی عظمت باستانی شهر کامل بوده است. فروشنده‌گان دوره‌گرد یا دستفروشان یهودی سکه‌های قدیمی، مهرها، پیکان‌ها و ترافیم*** هایی را که در دشت بالایی شهر پیدا شده‌اند، برای فروش عرضه می‌کنند. خاک اینجا یوشیده از شمار بی‌شماری از این یادگارهای کوچک است. جست‌وجوی این اشیاء برای خود صناعتی شده و حکومت برای کسب درآمد آن را به مقاطعه می‌دهد. مقاطعه کار امتیاز حفاری زمین را تا عمق حدود یک یارد یا بیشتر خریداری می‌کند. آنگاه خندق‌ها کنده می‌شوند. خاک در آب حل می‌شود و به درون سدهایی روان می‌گردد و در آن جا گل‌ولای زیادی تهذیب می‌شود. شن و ماسه و سنگریزه را از گوهرها و سکه‌ها و سایر بازمانده‌ها جدا می‌کنند و آنگاه اشیای ارزشمند را کنار می‌گذارند.

*- Stuart C. Brown

-** Judith: از رساله‌های غیرقانونی عهد عتیق -
-*** teraphim: واژه‌ای عبری به معنای "تصویر خدای خانگی" -

تاکنون بدین ترتیب چند هکتار زمین حفاری شده است. گاه نیز اشیای گرانبهای باستانی کشف شده‌اند (ویلسون ۱۸۹۶، صص ۱۵۶-۷).

درباره‌ی چگونگی و چیستی فرهنگ، سعاد و شیوه زندگی مادها، فرض‌های فراوانی کرده‌اند؛ اما در واقع عملأً نامعلوم است و تاکنون هیچ دست‌ساخته یا یادمانی که با اطمینان خاطر بتوان برچسب "مادی" بر آن زد پیدا نشده است حتی وقتی سطوح اسکان سده‌های هشتم و هفتم ق.م. در همدان (اکباتان) کاملاً مورد کاوش قرار گرفت، باز همچنان تفکیک و تعریف یک فرهنگ مادی در آن دشوار است (موری ۱۹۸۵، ص. ۲).

در اوخر قرن نوزدهم وقتی پدر روحانی ویلسون در گزارش‌جود به ابراز شکوه و گلایه درمورد وضع اکباتان باستانی می‌پرداخت، پژوهش باستان‌شناسی در آسیای غربی دوران کودکی خود را طی می‌کرد و جهل ما درباره افتخارات نابود شده‌ی ماد چیز عجیبی نبود. اما جای دریغ است که ۹۰ سال بعد نیز یک محقق بلندپایه معاصر در اظهارنظر خود جز ابراز امیدواری سخن بیشتری ندارد که بگوید. با این حال وضع چنان نیست که پیوسته اندوهزا و نومیدکننده باشد. با آنکه هنوز در همدان مادها بررسی و کاوشی انجام نگرفته است، پیشرفت‌های اندکی در شناخت و درک ما از ماد باستانی پدید آمده است.

در ربع آخر قرن بیستم، طرح‌های باستان‌شناسی متعدد در غرب میانی ایران همراه با نگرش‌های تازه‌ای درباره تاریخ و جغرافیای تاریخ زاگرس در دوره نوآشوری، یعنی نیمه اول هزاره یکم ق.م. شالوده‌های درک کامل‌تر و پویاتری را نسبت به جامعه و فرهنگ ماد پی‌ریزی کرد و به تجدیدنظری اساسی درباره الگوهای آغازین توسط یانگ و دایسن درباره عصر آهن غرب ایران انجامید (وایسن ۱۹۶۵؛ یانگ ۱۹۶۵؛ براؤن ۱۹۸۰، ۱۹۸۱). با این همه آشکارا پیداست، چنان‌که "صورت مسئله" کنونی نشان می‌دهد، گرچه شالوده‌ها نهاده شده‌اند اما طرح کلی روبنا هنوز به تعریف دقیقی نیاز دارد. در نتیجه آنچه تحولات و پیشرفت‌های اخیر با هرگونه اهمیت درباره ماد زمان هخامنشی به ما ارائه می‌دهند جای بحث و تردید دارد.

دلایل این امر هم جغرافیایی هستند و هم زمان‌شناسی. درحالی‌که همدان درست در دامنه شرقی قله الوند قرار دارد، که آخرین سد کوهستانی مهم برای رسیدن به فلات ایران به شمار می‌رود، عملأً همه کاوش‌ها و پژوهش‌های مربوط به عصر آهن

در دره‌های کوهستانی غرب رشته کوه‌های زاگرس انجام گرفته است. به علاوه، با وضع کنونی دانش باستان‌شناختی ما، تفکیک قاطع میان یافته‌های فرهنگی دوره پیش از هخامنشی از دوره هخامنشی ناممکن است. درنتیجه اتفاق‌های زمانی یعنی تاریخ‌گذاری و معنا و اهمیت فرهنگی آنچه از اسکان‌های عصر آهن پسین یافته و دریافت‌ایم، کماکان مورد بحث و مجادله است و توانایی ^{پژوهش راه} ^{www.fathestan.info} ما برای تحلیل و تفسیر داده‌های باستان‌شناختی بسیار آسیب‌پذیر می‌نماید.

داده‌های تاریخی ذی‌ربط نیز مشکل‌آفرین و مسئله سازند. منابع تاریخی دست اول و دست دوم درباره ماد، چه نواشوری یا نوبالی، و چه هخامنشی یا یونانی، از لحاظ گونه‌شناسی ناهمگون‌اند، غالباً بسیار دستکاری شده‌اند، بهنحو نوミدکننده‌ای کوتاه و موجز و مبهم‌اند، از لحاظ زمانی توزیعی نابرابر دارند و نیز همواره در معرض غرض‌ورزی‌ها و جانبداری‌های ایدئولوژیک قرار داشته‌اند. افرون بر این همه آن‌ها از بیرون نگریسته شده‌اند و ما تاکنون از خود مادها چیزی نشینیده‌ایم.

با توجه به چنین اوضاع ناخرسندکننده، لابد کسانی که انتظار دریافت فهرستی سرراست از آگاهی‌های باستان‌شناختی درباره ماد دوره هخامنشی دارند کاسه صبرشان لبریز شده است. شاید ثمریخش تزین روش در این مرحله طرح چارچوب اصلی مسئله باشد، یعنی ارائه خلاصه‌ای از داده‌های پایه‌ی باستان‌شناختی در مورد عصر آهن غرب میانی ایران و بحثی کوتاه درباره توالی کشفیات و گستنگی‌ها و خلاصه‌ای موجود در آن. اما من برای کسانی که با کاوشگاه‌های باستان‌شناختی مربوط ناآشنا هستند، ترجیح داده‌ام بحثی درباره توالی کاوش‌ها و کشفیات با توصیفی کوتاه از محل‌ها داشته باشم. و بالاخره پیشنهاد می‌کنم که اشاره‌ای کوتاه داشته باشم درباره الگوهای تاریخی متضاد در داده‌های باستان‌شناختی و مضامین و روندهای تحولی که می‌توان از آن‌ها نتیجه گرفت.

۲- صورت مسئله‌ی باستان‌شناختی

لوین (۱۹۸۷) در طرح کلی و مختصر که درباره باستان‌شناسی عصر آهن در غرب ایران ارائه داده است توانسته این طرح را بر اساس الگوهای پیشین و به یاری داده‌های

جدید از کاوش‌ها و پژوهش‌های انجام شده در ناحیه ماهیدشت استان کرمانشاه در ۱۹۷۸ بازسازی کند.

خوانندگانی را که به مطالعه جامع‌تری درباره توالی عصر آهن علاقه دارند به بررسی لوین ارجاع می‌دهیم، چون در بحثی که در پی خواهد آمد هدف محدود‌تر و موقتی و محدوده جغرافیایی بحث من مسائل مربوط به عصر آهن پسین در غرب میانی ایران خواهد بود. با این حال به منظور حفظ تداوم پدیده‌های توصیف شده بهتر است کل توالی را از بررسی عصر آهن یکم آغاز کنیم.

۲-۱- کاوشگاه‌های عصر آهن در سطوح دوره هخامنشی

كاوشگاه‌های مربوطه برای اين دوره‌ی زمانی و اين ناحیه عبارتند از "گودین تپه" در دره کنگاور، "نوشی‌جان تپه" در ناحیه ملایر، "جامه‌شوران" در ماهی‌دشت، و "باباجان تپه" در دشت "دلغان" واقع در شرق پیشکوه. گرچه این چهار محل همگی دارای دو مرحله اسکان یا بیشتر در عصر آهن بوده‌اند، فقط جامه‌شوران و باباجان دارای توالی چینه‌شناختی هستند.

۲-۲- باباجان تپه

باباجان تپه از يك پشته مرکزی بزرگ با تپه‌هایي کوچک در شرق و جنوب شرقی آن تشکيل شده که تپه‌هایي کوچک اخیر هنوز کاوش نشده‌اند (گاف ۱۹۶۹؛ ۱۹۷۸؛ ۱۹۸۵). توالی اسکان را می‌توان به سه دوره اصلی تقسیم کرد. قدیمی‌ترین اسکان عصر آهن، یعنی باباجان III در پشته شرقی قرار دارد که مواد مربوط به دوره‌های II و I عصر آهن بعداً به ترتیب جانشین آن شده‌اند. مواد دوره III عبارتند از سفالینه‌های نقاشی شده دست ساخت "نوع لرستان" همراه با ساختمانی استوار و مجموعه‌ای بسیار تزیینی مشهور به "اتاق نقاشی شده" در پشته شرقی و نیز يك قلعه یا خانه اربابی در بالای پشته مرکزی. دوره III اسکان در اثر آتش سوزی ویران شده است. دوره II که اسکانی غیرقانونی داشته یعنی در واقع تحت تصرف بوده است خصلتی کاملاً متفاوت دارد و مرکب از يك رشته اتاق‌های خانگی کوچک و کارگاه‌هایی که بر روی سطح سوخته

ساخته شده‌اند، و گاه نیز از بقايا و بازمانده‌های معماري دوره III استفاده شده است. سفالگری "نوع لرستان" دوره III در دوره II نیز ادامه می‌يابد اما روی هم رفته از لحاظ كيفيت و كميّت ساخت و توليد ظروف نقاشی شده تزييني تنزل يافته است. به علاوه ظروف جديد رنگ نخودی متورق و رنگ نشده در کنار ظروف نقاشی شده قدیمی‌تر دیده می‌شوند، كه ظاهراً در زیر دوره‌های فرعی گوناگون دوره II پيوسته تولیدشان فروني يافته است.

دوره I، اسکان پس از يك وقهه يا فاصله زمانی نسبتاً طولاني رخ می‌دهد كه نشانه بارز آن فرسایش لایه زمین است و مشتمل است بر يك رشته محوطه تخت يا صاف کوچک ساخته شده با سنگ با بقاياي دیوارهایی در بالای پشته شرقی و پایین شانه شرقی آن و نیز تعدادی گور (گاف، ۱۹۸۵). بدین‌گونه حداقل دو، اگر نگوییم سه، مرحله اسکان خودنمایی می‌کند. ظروف "نوع لرستان" دوره‌های III و II کاملاً ناپدید می‌شوند. از لحاظ گونه‌شناسی، برخی از سفالينه‌های دوره‌ی I ظروف تکامل یافته نخودی می‌کايان دوره II هستند اما گاف متذکر می‌شود که ظروف بازیخت شده می‌کايان اکنون بسیار نادرند (گاف، ۱۹۸۵، ص ۲).

۲-۲-۲- جامه‌شوران

جامه‌شوران در فاصله کوتاهی در جنوب شهر ماہی دشت قرار دارد (لوین ۱۹۷۸، ص ۲۳۵). توالي چينه‌بندی کاوشگاه که در ۱۹۷۸ با چند ژرف‌اسنجی کوچک معلوم شد، سه مجموعه سفالگری عصر آهن را نمودار ساخت. قدیمی‌ترین آن، يعني مجموعه III، فقط دارای نمونه‌های معمولی ظروف سفالی سفید کهربایی است که هم با دست و هم با چرخ سفالگری ساخته شده‌اند. مشهورترین شکل تشخيص داده شده ساغری است که بهترین همتایان آن متعلق به اوخر هزاره دوم ق.م. هستند. يعني ساغرهای ايلامي شوش و ساغرهایي با شکل‌های مينياتوري و کوچک‌تر در گورهای گيان. لوين به اين دليل و دليل ديگر، فعلًاً محتاطانه مجموعه III را به دوره آهن I و تاريخ اوخر هزاره دوم ق.م. منتبه می‌سازد (لوين ۱۹۸۷، ص ۲۳۵).

سفالينه‌های فراوان‌تر مجموعه II را که جزء سنت ظرف نخودی می‌کايان محسوب

می شوند، می توان از لحاظ چینه شناسی به مراحل آغازین و پسین تقسیم کرد (لوین ۱۹۸۷، ص ۲۳۵). شکل های ویژه مرحله آغازین IIB، نظیر کاسه هایی با دسته های افقی و ساغر هایی با دسته های مقابل یکدیگر را می توان به بهترین همتایان "باباجان II" و نوشی جان دانست. بر عکس، ویژگی خاص مرحله پسین IIA شمار فراوانی کاسه نیمه گود است که همانند آن در "باباجان I" و "گودین تپه II" پیدا شده اند. به علاوه، ویژگی بارز IIA اولین ظهور سفالینه های نقاشی شده به شکل کاسه های لبه دار کم عمق (یا نیمه گود)، تقریباً تخت، با لبه های کمی محدب است، نقاشی های تزیینی آنها شامل مثلث ها، خطوط موازی، پاپیون ها و تعداد زیادی مضامین دیگر است که عمدها در لبه ها یا حاشیه ها قرار دارند.

در حالی که شمار اندکی از کاسه های نقاشی شده مجموعه II و ظرف های معمولی نخودی نقاشی نشده در مجموعه I نیز به حیات خود ادامه داده اند، اما خصلت کلی سفالگری این سطوح بالایی در کاوشگاه بسیار تغییر کرده است. مجموعه I با آن که هنوز اساساً سنت ظرف نخودی بی رنگ و نقاشی را حفظ کرده ولی شمار زیادی نیز شکل های جدید نظیر کاسه های تخت، تُنگ ها یا کوزه هایی با لبه های سه پره ای، جام های با دیواره ظریف، کاسه های لاله گون، و تکه هایی از جنبه های سفالی به دست آمده است (لوین ۱۹۸۷، ص ۲۳۵). به علاوه، سنت تازه ظرف نقاشی شده وجود دارد که در آن رنگ چه از نظر پخت بسیار عالی و چه سطوح نرم تر داخلی و خارجی ظروف انطباق یافته و این انطباق بستگی به باز یا بسته بودن شکل ها دارد.

ابته توالي جامه شوران کمال مطلوب نیست. هردو "نوع لرستان" و "ظرف ظریف" دوره پارتيان در سطح کاوشگاه ها پیدا شده اند، گرچه کاوش ها نشان می دهند که این فقط یک توالي محلی بوده است. به علاوه ژرف اسنجمی ها در ناحیه بسیار محدود بوده و گرفتار مشکلات مربوط به تفسیر های چینه شناختی شده اند. با این حال، صرف نظر از این که کاوش های آینده تا چه اندازه ما را غافلگیر سازند، همین داده های محدود در مورد عصر آهن زاگرس مرکزی اهمیت دارند.

۲-۳- گودین تپه

گودین تپه به عنوان نقطه ای استراتژیک در دره کنگاور که می توانست بر خط اصلی

ارتباطی سراسر غرب مرکزی ایران تسلط داشته باشد، بزرگ‌ترین و مهم‌ترین کاوشگاه پیش از تاریخ در منطقه غیر از خود همدان است (یانگ ۱۹۶۹؛ یانگ و لوین ۱۹۷۴). صرف نظر از سه گورستان باستانی در حاشیه جنوبی پشته‌ی بازمانده از یک قلعه و چند تکه دیوار باقی مانده، اسکان عصر آهن این کاوشگاه محدود بود به یک مجموعه معماری مهم در واقع در "دژ بالایی" در بلندترین قسمت پشته. این ساختار دوره II از لحاظ شکل پیشرفته دفاعی خود، و کاربری‌های مسکونی و اینباری و ذخیره‌سازی در واقع معلوم می‌شود احتمالاً در دوره‌ای طولانی از نظر زمانی تحولات پیچیده‌ای را از سرگذرانده است. دریی ترک اسکان در آنجا در بخش عمده‌ای از دوره II و پس از ایجاد وقهه زمانی طولانی که مدت آن معلوم نیست، بخش‌هایی از ساختار اصلی مخربه دوباره توسط گروهی به زور تصرف و مسکونی شده است. تمام سفالگری دوره II عبارت است از ظرف‌های رنگ نشده‌ی نخودی میکایی چرخ‌ساز و تصور می‌شود که دست‌کم در اوآخر این دوره هم مسکونی بوده و هم سپس به زور مسکونی و تصرف شده است. جدا کردن اطمینان‌بخش مواد قدیمی‌تر از جدیدتر بر اساس چینه‌شناسی یا تفاوت آشکار گونه‌شناختی امکان‌پذیر نیست و در نتیجه معمولاً در ادبیات باستان‌شناسی سفالینه‌های دوره II به طور کلی مورد بحث قرار می‌گیرند. اخیراً اینگراهام سفالینه‌های گودین تپه II را دوباره مورد بررسی قرار داده و مدعی است که می‌توان سفالینه‌های دوره اسکان اصلی را از اسکان تصرفی از طریق تفاوت‌های ظریف میان ظروف تشخیص داد و از این‌رو تاریخ متروک ماندن مجموعه را میانه سده ششم ق.م. می‌داند. (اینگراهام ۱۹۸۵، ص ۷). من تاکنون فقط خلاصه‌ای از نتیجه‌گیری‌های اینگراهام را مطالعه کرده‌ام و نتوانستم نسخه‌ای از رساله دکتری او را (اینگراهام ۱۹۸۶) به دست آورم که به تفصیل درباره مدارک و دلایل خود بحث کرده است. بنابراین متأسفانه قادر به ارزیابی استدلال‌های او در اینجا نیستم. با این همه برحسب چینه‌شناسی نسبی ذی‌ربط چنین پیداست که درحالی که سفالینه‌های گودین تپه II بخشی از سنت سفالگری عمومی ظرف‌های نخودی میکایی باباجان IIA و نوشی‌جان است، نزدیک‌ترین همتایان آن‌ها ظروف ظریف و عالی جامه‌شوران IIA (لوین ۱۹۸۷، ص ۲۳۵) و سفالینه‌های سطح فرسایشی I/I و اوایل تشکیل مرحله IB در باباجان هستند (براؤن ۱۹۸۰، ص ۲۳۷).

۴-۲-۲- نوشی جان

کاوشگاه عصر آهن نوشی جان در بالای یک صخره عظیم رُستی طبیعی که به سوی مرکز دشت "جوکار" بیرون زده واقع شده است که حدود ۲۰ کیلومتری غرب ملایر و ۷۰ کیلومتری جنوب همدان قرار دارد (استروناتک و رو ف ۱۹۷۸؛ کریتس ۱۹۸۴). عناصر سازنده گوناگون معماری محل، بهویژه تالار ستون دار، قلعه و دکان‌های وابسته به آن شباهت زیادی به مجتمع معماری گودین تپه دارد. به علاوه همانند گودین تپه، اسکان عده در نوشی جان، پس از وقفه کوتاهی که دریی اسکان تصرف کنندگان پدید آمده بود انجام شد و همان مشکلات را در مورد مجموع سفالینه‌های ناپیوسته درباره دو مرحله اسکان پدید آورده است.

سفالینه‌های دوره I هنوز نیاز به انتشار مبسوط دارند، اما از همان گزارش‌های اولیه معلوم می‌شود که در اینجا نیز همان سنت سفالگری ظرف‌های نخودی رنگ نشده‌ی میکایی شبیه به گودین تپه و باباجان وجود داشته است (ر. استروناتک، ۱۹۷۸). تنها زمینه‌های اندکی را می‌توان با اطمینان به دوره اصلی اسکان پیوند داد، و از لحاظ گونه‌شناسی یافته‌های اینجا شباهت‌های فراوانی با باباجان II دارند. با این حال همین نکته در مورد زمینه‌های مربوط به مرحله‌ی تصرف عدوانی بعدی نیز صدق می‌کند (براون، ۱۹۸۰، ص ۲۲۳). در هیچ‌یک از آن‌ها ظرف به راستی خوب و ظریف وجود ندارد. بنابراین گرچه سفالگری دوره I، حامل دو مرحله‌ی جداگانه‌ی اسکان است، اما همگونی نسبی آن نشان می‌دهد که باید مربوط به تاریخی پیش از یافته‌های جامه شوران IIA، گودین تپه II و باباجان I بوده باشد (استروناتک و رو ف ۱۹۷۸، ص ۱۰).

۱-۳- توالی باستان‌شناختی عصر آهن غرب میانی ایران

در ملاحظات بعدی توالی عصر آهن در غرب میانی ایران، به ملاحظات مربوط به چینه‌شناسی تطبیقی، مدارک سرچشمه‌گرفته از تعدادی بررسی‌های باستان‌شناختی در غرب میانی ایران نیز افزوده شده است. برای ارزیابی مفصل‌تر این بررسی‌ها، خوانندگان را دوباره به رساله لوین (۱۹۸۷) ارجاع می‌دهیم. با توجه به فقدان هرگونه تاریخ‌گذاری قابل اطمینان با روش رادیوکربن از خودغرب میانی ایران، تاریخ‌گذاری‌های

ماد در دوره‌ی هخامنشی: عصر آهن... □ ۱۱۳

هر دوره مبتنی بر توالی تپه حسنلو هستند و بنابراین باید بسیار تخمینی تلقی شوند.
با مدارک موجود روش مطمئن‌تری درحال حاضر وجود ندارد.

۲۵- آهن I (از حدود ۱۵۰۰ ؟ تا حدود ۱۱۰۰ ؟ ق.م.)

معرف آهن I، ساغرهای ایلامی در ناحیه ماهی دشت / کرمانشاه (جامه‌شوران III) و استان لرستان (تپه گیان) است. در این دو ناحیه نیز در دره کنگاور (گورهای گودین تپه) و دشت همدان (سوئینی ۱۹۷۵، ص ۸۸) نیز افق به اصطلاح ظرف خاکستری غرب پیشین وجود دارد. (نک. حسنلو ۷ / دین‌خواه تپه در آذربایجان). این توزیع نشانه‌ی وجود دو ناحیه فرهنگی گستردۀ در غرب ایران است: در شمال ناحیه‌ای که گرد آن را استان‌های آذربایجان و کردستان گرفته‌اند و در جنوب، فرهنگ متأثر از ایلام که در آن‌جا هردو در غرب میانی ایران همپوشانی یافته‌اند.

۲۶- آهن II [از حدود ۱۱۰۰ ؟ تا حدود ۸۰۰ ؟ ق.م.]

معرف آهن II در ناحیه ماهی دشت / کرمانشاه (یافته‌های سطح جامه‌شوران) و در لرستان (باباجان III) ظرف نقاشی شده "نوع لرستان" است. درحال حاضر روشن نیست که معرف آهن II در ناحی شرقی‌تر مانند دره کنگاور و دشت همدان چیست. با این حال محتمل است که باید آغازهای سنت ظرف نخودی رنگ نشده‌ی میکایی را به این توالی نسبت دهیم، البته به آهن II پسین.

این اظهارنظر مبتنی بر ملاحظات زیر است. اولاً ظروف نخودی میکایی در قدیمی‌ترین مرحله‌ی بباباجان II (D/C) به عنوان یک سنت سفالگری توسعه‌یافته مشاهده می‌شود که خاستگاهش ناحیه دیگری است. ثانیاً، با توجه به فقدان هرگونه سطوح شسته شده و فرسایش میان دوره‌های III و II (لااقل قسمت‌هایی که به چاپ رسیده‌اند) و تداوم بارز میان دو دوره از لحاظ ظرف "نوع لرستان"، فاصله میان دوره‌های III و II آشکارا بسیار کوتاه بوده است. بنابراین چنین برمی‌آید که ظرف نخودی میکایی از ابتدای خود در هرجا که بوده، معاصر با "باباجان III" یعنی با آهن II بوده است. مؤید این نتیجه‌گیری وجود ظرف کوزه مانند نخودی میکایی است که

در کف دوره‌ی III در قلعه باباجان پیدا شده است (گاف ۱۹۷۸، ص ۵۳ و شکل ۱۱ ص ۱۰). ثالثاً، اگر ظرف نخودی میکایی در دره کنگاور معرف دوره آهن II نباشد، پس از دو کاوش باستان‌شناسی در ناحیه، تشخیص سفالینه دیگری از آن دوره دشوار است. الگوهای توزیعی نمایانگر جابه‌جایی‌های فرهنگی اساسی در غرب میانی ایران در دوره آهن II هستند. در جنوب شاهراه بزرگ ارتباطی [Ellipit] باشد که بنابر متنون نوآشوری سده‌های هشتم و هفتم ق.م. این منطقه بزرگ را تصوف کردند. باتوجه به فقدان آشکار سفالینه‌هایی قابل مقایسه با "ظرف خاکستری غرب پسین" آذربایجان، معلوم می‌شود ارتباطات با شمال در زمان آهن II ضعیفتر بوده‌اند. اگر به راستی ظرف نخودی میکایی در دوره آهن II آغاز شده است، به احتمال زیاد ما باید این پدیده را با رسیدن عناصر قومی - زبانی ایرانی به غرب میانی ایران ارتباط دهیم.

۴-۳. آهن III [از حدود ۸۰۰ ؟ تا حدود ۳۵۰ ق.م.]

جامه شوران II به ما اجازه می‌دهد که دوره آهن III را به مراحل آغازین و پسین تقسیم کنیم و لو این‌که تعیین تاریخی برای نشان دادن مرز میان این دو مرحله برایمان ممکن نباشد. معرف آهن III آغازین اختلاط ظرف نخودی میکایی نوع لرستان "باباجان II" و ظرف نخودی میکایی "نوشی جان I" (مرکب از اسکان اصلی و دوره تسخیر) و "جامه شوران IIB" است. باتوجه به طولانی بودن آشکار زمان مجتمع معماری "گودین" تپه II، محتمل است که قدیمی‌ترین مراحل آن نیز کمابیش متعلق به "آهن III آغازین" باشد. با این حال، در مجموعه سفالینه‌های "گودین تپه II" چیزی وجود ندارد که بتواند قاطعانه با این مراحل آغازین از لحاظ چینه‌شناسی‌های انجام شده ارتباط داشته باشد. تسلط سنت ظرف نخودی در غرب میانی ایران و گسترش آن به لرستان را می‌توان به عنوان مدرک تحکیم دولت ماد در مناطق شرقی (همدان، ملایر، کنگاور) همراه با توسعه‌ای محدود به‌سوی غرب یعنی ناحیه ماهی دشت / کرمانشاه و به‌سوی جنوب در لرستان تلقی کرد. هیچ زمینه دشواری که بتوان بر اساس آن تاریخ میانجی میان آهن III آغازین و پسین را مشخص کرد وجود ندارد. کرتیس (۱۹۸۴، ص ۲۲) عقیده دارد که سطوح مربوط به متصرفان عدوانی در نوشی جان احتمالاً حدود سال ۵۷۵ ق.م. پس از

سه نسل اشغال به زور واسکان یعنی حدود ۷۰ سال آن جا را ترک کرده‌اند. با این همه این می‌تواند تنها یک داوری ذهنی باشد و استرونواک (۱۹۸۴، ص VII) معتقد است که اشغال و اسکان تسخیرکنندگان تا اواخر سده ششم ق.م. طول کشیده است.

معرف آهن III پسین تداوم سنت ظرف نخودی گودین تپه II (زمان اشغال)، باباجان I (گورها و سطوح IB آغازین و IA پسین) و جامه‌شوران IIA است. بی‌گمان یکی از خصوصیات سفالگری این مرحله ظهرور کاسه‌های دیواره‌نازک بسیار ظریف و عالی در درون سنت ظروف نخودی است (گودین تپه II و جامه‌شوران IIA) با این حال وجود ظرف با نقاشی مثلثی در جامه‌شوران IIA که نه در گودین III وجود دارد و نه در باباجان I مشکل‌آفرین است.

دو راه حل متفاوت می‌توان برای این تفاوت پیشنهاد کرد. اولی آن است که هردو مرحله جامه‌شوران IIA تاحدی دیرتر از گودین II بوده‌اند. دومی آن است که شاید این تفاوت پدیده‌ای منطقه‌ای باشد. لوین (۱۹۸۷، ص ۲۳۸) توضیح منطقه‌ای را بر تبیین گذرا و موقتی ترجیح می‌دهد و تا وقتی مدرکی بر ضد آن پیدا نشده است من نیز با نظر او موافقم. مدارک کنونی نشان می‌دهند که تیپ ظرف نقش مثلثی جامه‌شوران IIA توزیع محدودی از ماهی داشت (از طریق کردستان و مواد سطحی پیدا شده در زیویه) به آذربایجان (حسنلوی IIIB بالا) داشته است. حال آنکه در ناحیه کنگاور نه در کاوشهای بزرگی (یانگ، ۱۹۷۵) و نه در شرق الوند در دشت همدان (سوئینی، ۱۹۷۵) نظیر این ظرف پیدا نشده است. بنابراین آهن III پسین تقریباً هم‌زمان است با دوره تاریخی هخامنشی.

۳-۵ آهن IV [حدود ۳۵۰ ؓ ۱۵۰ ق.م.]

یانگ (۱۹۷۵) در بحثی که در بررسی خود از دره کنگاور داشت اصطلاح آهن IV را برای تمام یافته‌های بعد از گودین تپه II اما پیش از افق "ظرف ظریف" پارتی پیشنهاد کرد. در مورد کردستان و آذربایجان، اکنون ویژگی فاصله زمانی میان آهن IV/III را می‌توان ناپدید شدن افق ظرف نقش مثلثی دانست. لوین کاربرد اصطلاح آهن IV را به تمام غرب ایران گسترش می‌دهد و عقیده دارد که آن را در منتهی‌الیه پایینی باید در "پارتی آغازین" هرنیک گنجاند (هرنیک ۱۹۸۳؛ لوین ۱۹۸۷، ص ۲۳۹). با این تعریف، آهن IV ظاهراً معرف. یک دوره بر جسته‌ی یکپارچگی و یکدستی سفالگری

است که صفت ویژه آن توسعه گستردگی سنت ظرف نقاشی شده است که با نوع سفالینه‌هایی نظیر ماهیتابه‌ها، کوزه‌های سه دهانه، سبوها و کاسه‌های لاله‌ای (جامه‌شوران I و پاسارگاد) جامه‌شوران I و پاسارگاد را به هم می‌بینند (لوین، ۱۹۸۷، ص ۲۳۹). لوین در مورد سفالگری جامه‌شوران I استنتاج مشابهی دارد و می‌گوید همه آن متعلق به اواخر دوره هخامنشی یا پس از آن هستند (لوین، ۱۹۸۷، ص ۲۲۹). این‌گونه سفالگری‌ها مانند کاسه‌های لاله‌ای و سبوها یا کوزه‌های سه دهانه، گرچه همگی معیار اشکال هخامنشی پسین هستند اما نمونه‌های قدیمی‌تری نیز دارند و بینایی‌باشند. سنگواره‌های شاخص، ارزش تقویمی بسیار محدودی دارند. با این حال، ماهیتابه یک شکل تام و تمام هلنیستی است (استرونات، ۱۹۷۸، ص ۱۸۴) و وجود آن در جامه‌شوران I، تاریخ سطح آن را از اواخر سده چهارم ق.م. عقب‌تر می‌برد.

۳-ع خلاصه

پیداست که تنگنای باستان‌شناختی داریم. گرچه در سه دهه اخیر پس از پژوهش پیشرفت‌هایی انجام گرفته است، اما توالی عصر آهن در غرب میانی ایران هنوز فاقد هرگونه مدرک برای تاریخ‌گذاری دقیق است. افزون بر این، الگوهای توزیعی دوره‌های گوناگون و زیر دوره‌های آن‌ها به علت سرشت زمخت اجتناب‌ناپذیر داده‌ها در هاله‌ای از ابهام قرار دارند. البته تبیین باستان‌شناختی نهایتاً مبتنی بر رابطه میان رفتار انسان و الگوهای فرهنگ مادی در درون چارچوبی معین است. با این همه، این رابطه پیوسته از متغیرهای گوناگون اثر می‌پذیرد و تغییر می‌کند. در نتیجه حتی وقتی حساب‌های گاهشماری هم کمابیش درست باشد، تجلی باستان‌شناختی هر پدیده فرهنگی ویژه یا رویداد تاریخی خاص ممکن است مبهم به نظر برسد و چون هم زمانی دقیق وجود ندارد تعیین روابط علت و معلولی دشوار می‌شود. با توجه به وضعیت کنونی که شناخت دقیق تقویمی و تعیین دقیق دوره‌ها وجود ندارد، هرگونه تلاشی برای سازگار کردن پدیده‌های باستان‌شناختی فرایندها و رویدادهای تاریخی با تردید و نگرانی‌های مضاعفی باید دست و پنجه نرم کند.

۴-۱- تفسیر

ملاحظات نظری بی‌پرده زیر را باید تلاشی مقدماتی برای شناخت الگوهای داده‌های باستان‌شناختی تلقی کرد که شاید از اهمیت فرایندشناسی فرهنگ برخوردار باشد. من برای آسان کردن این بحث پیشنهاد می‌کنم برای اشاره به دوره‌های مختلف تاریخ ماد، از اصطلاحات زیر استفاده کنیم: دوره شکل‌گیری (از نخستین ظهور مادها در زاگرس مرکزی در زمانی پیش از سده‌ی نهم ق.م تا سقوط شهر نینوا در ۶۱۲ ق.م.); دوره امپراتوری (از ۶۱۲ ق.م. تا شکست آسیاگ به دست کوروش دوم در ۵۵۰ ق.م.); و دوره هخامنشی (از ۵۵۰ تا فتح ایران به دست اسکندر در ۳۳۰ ق.م.).

البته من واژه "امپراتوری" را با احتیاط به کار می‌برم چون اظهار عقیده شده است که مادها هرگز به ایجاد سازماندهی و مدیریت به شیوه امپراتوری کامیاب نشده‌اند (سانتیسی وردنبورخ، ۱۹۸۸ [آخرین مقاله مجلد سوم همین کتاب]). آنچه همواره اهمیت دارد تردید در فرضیات بنیادی است و در این تردیدی نیست که توسعه سیاسی و اداری دولت مستقل ماد به نحو زودرسی با حمله کوروش دوم متوقف شده است. من پس از ارزیابی مجدد مدارک باستان‌شناختی، تاریخی و زبان‌شناختی کماکان اعتقاد دارم که امپراتوری ماد در اوایل سده ششم ق.م. درحال زایش بوده است. با این حال دفاع از نظریه‌پردازی ماد باید منتظر همایش دیگری بنشیند.

۴-۲- متروک شدن مجتمع‌های مهم آهن III

از چهار محل کاوش شده که زیربنای توالی باستان‌شناختی را تشکیل می‌دهند و در بالا به آن‌ها اشاره شد، دست‌کم سه تا حیات خود را به عنوان قلعه یا دژ استحکاماتی آغاز کرده‌اند. طی دوره آهن III هر سه‌تای آن‌ها دستخوش دگرگونی ژرف کاربری و کارکردی شده و به محل تحریرآمیز زندگی اشغالگران یا روستاهایی کوچک تبدیل شدند. این دگرگونی‌ها و تغییر و تبدیل‌ها کاملاً پیداست که هم‌زمان و هماهنگ نبوده‌اند و بنابراین نمی‌توانند به عنوان نتایج رویداد تاریخی منفردی تبیین شوند، گرچه این امکان - برعغم بعيد بودن - کماکان باقی است که در درجه نخست برآیند فرایند فرهنگی درحال انجامی نظیر روندی نیرومند به سوی تمرکزگرایی قدرت سیاسی بوده

باشد. انهدام مجتمع "باباجان III" نه تنها موجب گسست در کارکرد محل شد، بلکه تغییر در یافته‌های فرهنگی به دست آمده نمایانگر آن است که از لحاظ فرهنگی نیز تغییر جهت داده است. این گسست آشکارا در میانه "دوره شکل‌گیری" رخ داد و بنابراین حرکت زمانی آن تا دوره‌ی پدیده‌های هخامنشی مستلزم توجه بیشتر است. رها کردن مجتمع نوشی‌جان ظاهراً پیش از گویندین تپه II رخ داد که باید یا آن را به دوره شکل‌گیری پسین نسبت داد یا به دوره امپراتوری. بسیار بعید است که این واقعه در زمانی به دوری هخامنشی رخ داده باشد، مگر آنکه درکما از توالی دوره‌ها به کلی خطا باشد. پدیده‌های قابل توضیح "دوره شکل‌گیری" در مورد علت رها کردن نوشی‌جان عبارتند از اقدام تنبیه‌آشور، اختلاف‌ها و درگیری‌ها و رقابت‌ها میان واحدهای سیاسی رقیب در ماد در دوره تحکیم سیاسی دولت ماد، یا افزایش تمرکز قدرت در اکباتان درپی تشکیل موققیت‌آمیز دولت. پدیده‌های دوره امپراتوری به احتمال زیاد روندی به‌سوی تمرکز قدرت در اکباتان یا افول اقتصاد امپراتوری داشته‌اند. مجتمع گویندین تپه II از برخی جهات اهمیت یکتاپی دارد. از سه مجتمع مهم عصر آهن که در بالا بحث کردیم، این‌جا جنبه استراتژیک‌تری داشت، توسعه بسیار فراوانی یافته بود و نیز ظاهراً بسیار بیشتر از مجتمع نوشی‌جان به حیات خود ادامه داد. ترک مجتمع گویندین تپه احتمالاً حادثه‌ای مربوط به اواخر دوره‌ی شکل‌گیری بوده، اما دیرتر از آنکه حاصل اقدام نظامی آشور بوده باشد. توضیحی محتمل‌تر از توضیح مربوط به دوره شکل‌گیری، شاید فرایندهای تمرکز قدرت پادشاهی در ماد باشد. در غیر این صورت تاریخ ترک محل مربوط به دوره امپراتوری و توضیحات آن شامل روندهای تمرکز قدرت شاهی ماد، افول اقتصاد امپراتوری، یا پیروزی کوروش دوم در سال ۵۵۰ ق.م. است. در حال حاضر هیچ راه قابل اطمینانی برای دستیابی به واقعیت عینی نداریم.

در سده‌ی هفتم ق.م. وجود مجتمع‌های استحکاماتی مهم در گویندین تپه و نوشی‌جان نشان می‌دهد که توزیع ثروت و قدرت سیاسی در زاگرس مرکزی تا اندازه‌ای چند قطبی بوده است. البته پیداست در مرحله‌ای در اوخر سده هفتم یا اوایل سده ششم ق.م. این وضع نخست در نوشی‌جان و سپس در گویندین تپه تغییر کرده است. هردو محل

نمونه‌های کوچکی هستند که از روی آن‌ها می‌توان درباره کل منطقه برآورد و داوری کرد؛ با این حال تعداد چنین مجتمع‌هایی نمی‌توانسته زیاد بوده باشد. بنابراین من می‌خواهم خطر کنم و بگویم که در سایر مجتمع‌های مهم استحکاماتی عصر آهن در غرب میانی ایران با همین گستگی رویه‌رو خواهیم شد.

دشواری کار در تبیین، یافتن علل ممکن نیست بلکه انتخاب میان آن‌هاست و این که کدام‌یک با آزمون ما تطبیق می‌کنند. قابل اثبات است که پیدایش یک قدرت پادشاهی مرکزی در اکباتان که نمی‌توانسته رقبای منطقه‌ای را تحمل کند یکی از علل مهم ترک نخست نوشی‌جان و کمی بعد گویندین تپه بوده است. همچنین پذیرفتی است که طالع رو به افول و سقوط نهایی امپراتوری نواشوری در نیمه‌ی دوم سده هفتم ق.م. ممکن است موجب چنین اختلال عمیق اقتصادی در غرب آسیا شده باشد که هیج‌گاه دولت ماد و امپراتوری نوبیا و نوزاد آن نتوانستند آثار بلندمدت بازارهای فروپاشیده، جاده‌های تجاری ویران شده و تجدید سازمان آشکار جغرافیای سیاسی، جمعیتی و اقتصادی را ترمیم کنند. بنابراین مدارک از هم گستته در نوشی‌جان و گویندین تپه را باید بخشی از نتایج اجتماعی - اقتصادی این تأثیرات دانست. و این نکته نیز قابل دفاع است که مجتمع گویندین تپه که احتمالاً تا زمان دیرتر میانه سده ششم ق.م. به حیات خود ادامه داده است، شاید پیشاپیش یا درپی پیروزی کوروش در سال ۵۵۰ ق.م. متروک شده است.

۴- ماد در دوره‌ی هخامنشی

شمار توضیحات هشداردهنده و توصیف‌های بندهای پیشین گواه است بر فقدان گاهشماری دقیق در توالی باستان‌شناختی و فقر اسناد تاریخی در مورد "عصر آهن پسین" در زاگرس مرکزی - بنابراین سرانجام درباره ماد هخامنشی چه می‌توان گفت؟ درک کنونی ما از وضعیت باستان‌شناختی نمایانگر آن است که دوره هخامنشی، برخلاف دوره‌های پیشین شکل‌گیری و امپراتوری، آنچه در گویندین تپه، نوشی‌جان و باباجان I به عنوان معروف دارد، چیزی جز دهکده‌هایی ساده یا اشغال‌های زورمندانه نیست. ماهیت وضع اسکان در جامه‌شوران در دوره‌ی هخامنشی را نمی‌توان تعیین کرد

که علت آن ناکامی کشفیات باستان‌شناسی است و بنابراین باید در بحث آینده کنار گذاشته شود.

برخی محققان این اسکان‌های کوچک دوره هخامنشی را دلیلی بر آن دانسته‌اند که سراسر منطقه ماد در اثر پیروزی پارس گرفتار وضع بد اقتصادی شده است. مثلاً اینگراهام (۱۹۸۶، ص ۸۰۴) می‌گوید:

برخی محققان این اسکان‌های کوچک دوره هخامنشی را هنگامی تصالح کردگان مردم ساکن غرب میانی زاگرس در اثر شورش داخلی و پیروزی گسترده [پارسیان]... در شرایط فقر و تنگدستی می‌زیستند.

بی‌گمان در شورش گئوماتا و فِرَوْرَتیش، یکی از دیگری شدیدتر در سال ۵۲۲ ق.م. وضع پریشان و آشفته‌ای را در ماد پدید آورده است. و نیز ممکن، و حتی شاید محتمل، است که این رویدادها در پس خود ناخرسندی عمیق و گسترده مادها از اریابان جدید پارسی را داشته است. با این حال به هیچ وجه نمی‌توانیم پیوندی علی و چیزی دقیق‌تر از یک رابطه تقریبی تقویمی میان یافته‌های باستان‌شناسی محتملاً مربوط به دوره هخامنشی با رویدادهای تاریخی فوق‌الذکر بیابیم. این نتیجه‌گیری که مادها ناگهان در نظام جدید شاهنشاهی هخامنشی گرفتار تهیdestی شده‌اند شاید تا اندازه‌ای برای اوایل دوره مجاز باشد، اما درحال حاضر هیچ مدرکی در تأیید آن نداریم. فقط تعداد سه نمونه تصادفی اسکان از بیش از صدها روستای مادی دوره هخامنشی بسیار کمتر از آن است که بتواند معرف تلقی شود.

افرون بر این باید بی‌پرده متذکر شویم که ارزیابی ما در مورد "فقیر شدن" این روستاهای مسکونی یا اشغال شده یک ارزیابی نسبی در مقایسه با وضع مجتمع‌های مهم قدیمی‌تر است و این روش چندان درخور اعتماد و دارای اعتبار نیست. معیار مقایسه ما می‌باشد روستاهای معمولی دوره‌های "شکل‌گیری" و "امپراتوری" می‌بود که نیست. درحال حاضر یگانه نامزد بی‌ابهام چنین معیاری اسکان در "باباجان II" است و ارزیابی این که چرا باید "سطوح بباباجان I" و دوره اشغال گودین تپه را کمتر از سطوح دوره هخامنشی "تهیdestت" بپنداشیم بسیار دشوار است. به علاوه، چنان‌که قبل از گفتیم، استرونات و کرتیس هردو عقیده دارند که اشغال زورگی در نوشی‌جان در سراسر

میانه سده ششم ق.م. یعنی هنگام تسلط فرمانروایی شاهنشاهی هخامنشی بر ماد ادامه یافته است. نه هیچ وقفه‌ای در اسکان ایجاد شده و نه افول آشکاری در معیار زندگی محل مشاهده شده است. کوتاه سخن، ساکنان این سه محل در دوره‌ی هخامنشی به هیچ وجه تنگدست‌تر نشده بوده‌اند و از همان زندگی کامیاب دیگر روستاهای زاگرس مرکزی در دوره‌های قبل و بعد برخوردار بوده‌اند. در واقع الگوی روستاهای کوچک بی‌دفاع خود گویای ثبات نسبی در زمان حکومت هخامنشیان است.

آنچه می‌توانیم با اطمینان بیشتر نتیجه بگیریم، آن است که الگوی قدیمی توزیع چند قطبی ثروت و قدرت در زاگرس مرکزی در دوران هخامنشی ادامه نیافته است. هدف این نتیجه‌گیری القای این نکته نیست که منزلت بر جسته‌ی فردی و گروهی در ماد دوره‌ی هخامنشی از بین رفته است. منابع تاریخی نشان می‌دهند که مادهای منفرد در ساختار قدرت هخامنشی از مقامات بالایی برخوردار بوده‌اند و شهر اکباتان همچنان به عنوان مرکزی مهم باقی مانده است و شهری ماد مالیات بر درآمد قابل توجهی می‌پرداخته است. به علاوه، ادامه وجود منزلت بر جسته افراد و گروه‌ها در غرب میانی ایران از لحاظ باستان‌شناسی از تعداد گورهایی که با سنگ تراش خورده ساخته شده‌اند و بنابراین طبعاً باید متعلق به چنین طبقه بالایی باشند پیداست.

اکنون نمی‌توانیم با قاطعیت بگوییم که آیا الگوی توزیع چندقطبی قدرت در آغاز توسط تغییری درون‌زا در درون ساختار قدرت دولت ماد و با افول اقتصادی در درون امپراتوری کوتاه عمر ماد از هم فروپاشیده است یا به علت تحمل حکومت شاهنشاهی پارس. با این حال این نابودی بیانگر تمرکز بسیار زیادتر قدرت در ماد در دوره هخامنشی نسبت به دوره‌های پیشین "شکل‌گیری" و "امپراتوری" است. از سوی دیگر، تا جایی که می‌دانیم توزیع سفالینه‌های نقش مثالی "آهن III پسین" که بسیار بارز و آشکار است، نشان می‌دهد که سنت محلی و الگوهای منطقه‌ای تماس و ارتباط و مبادله در غرب مرکزی ایران در دوره هخامنشی همچنان به ایفای نقش نیرومند خود ادامه داده است. فقط در اوآخر دوره‌ی هخامنشی یا پس از آن است که سفالگری غرب مرکزی ایران تبدیل به بخشی از افق سفالگری یکدست‌ترویک پارچه‌تر می‌شود و بیشتر نواحی جنوبی، غربی و شمال غربی ایران را دربرمی‌گیرد. ارتباط میان این پدیده با

فتح ایران توسط اسکندر گرچه منطقی به نظر می‌رسد اما به هیچ‌وجه قابل اثبات نیست. همچنان مانند گذشته، مسأله به قدرت رسیدن هخامنشیان "شکاف بزرگ" میان پژوهندگان تاریخ و فرهنگ ایران را تشکیل می‌دهد. در یک سوی خط، شاهان آشور با لحنی مرموز و گیج‌کننده از دستاوردهای خود در شرق سخن می‌گویند؛ و در سوی دیگر مورخان یونانی زمزمه‌های اغواگرانه‌ای به گوش ^{برخیها} می‌خوانند. اگر احیاناً بحث ما در این مقاله چیزی از ارزش اکتشاف در خواهد داشته باشد، چراً این نیست که نمی‌توانیم امیدوار باشیم که بدون پذیرش این که جامعه ^{ما} پیش از علیه هخامنشیان خود در دگرگونی مدام به سر می‌برده است بتوانیم جامعه ماد در دوره هخامنشی را "دوباره" از زمان فتح کوروش دوم به بعد بررسی کنیم زیرا با فرهنگ پیوسته پویایی سروکار داریم.

کتابنامه

- Brown, S.C., 1980, *Kinship to Kingship. Archaeological & Historical Studies in the Neo-Assyrian Zagros*, (unpub. Ph.D. diss., University of Toronto).
- Brown, S.C., 1981 'The Iron Age of central-west Iran: a new paradigm,' American Oriental Society Meeting, Boston, March 15-18.
- Curtis, J., 1984, *Nush-i Jan III. The Small Finds*, (London: British Institute of Persian Studies).
- Dyson, R.H., Jr., 1965, 'Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu', *JNES* 24, 193-217.
- Goff, C.L., 1968, 'Luristan in the First Half of the First Millennium B.C.', *Iran* 6, 105-134.
- Goff, C.L., 1969, 'Excavations at Baba Jan, 1967: Second Preliminary Report,' *Iran* 7, 115-130.
- Goff, C.L., 1970, 'Excavations at Baba Jan, 1968: Third Preliminary Report,' *Iran* 8, 141-156.
- Goff, C.L., 1977, 'Excavations at Baba Jan: The Architecture of the East Mound, Levels II & III', *Iran* 15, 103-140.
- Goff, C.L., 1978, 'Excavations at Baba Jan: The Pottery & Metals from Levels III & II', *Iran* 16, 29-65.
- Goff, C.L., 1985 'Excavations at Baba Jan: The Architecture & Pottery of Level I', *Iran* 22, 1-20.
- Haerinck, E., 1983, *La céramique en Iran pendant la période parthe*, (*IrAnt Suppl. II*) Gent.
- Ingraham, M.L., 1985, 'Material Change in the Formation of Ancient Empires: Socio-political Continuity or Discontinuity,' American Anthropological Association Annual Meeting, Washington, D.C., December 5.
- Ingraham, M.L., 1986, *Theories of Imperialism & Archaeological Practice in the Study of the Perceptible Rise of the Achaemenid-Persian Empire: Logistic Analysis at Godin Tepe (Period II, 800?-500+ B.C.)* (unpub. Ph.D. diss., University of Toronto).
- Levine, L.D., 1987, 'The Iron Age', in: Hole, F. (ed.), *The Archaeology of Western Iran. Settlement & Society from Prehistory to the Islamic Conquest* (Washington, D.C.: The Smithsonian Institution, Series in Archaeological Enquiry, 1), 229-250
- Moorey, R., 1985, 'Monuments & Artefacts: illustrating the Achaemenid Empire for the revised Cambridge Ancient History IV', paper presented at the Vth Achaemenid History Workshop ('Problems of Method & Theory in Studying the Persian Empire'), London, May 31.
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1988, 'Was there ever a Median Empire?', in: Kuhrt, A., & Sancisi-Weerdenburg, H. (eds.), *Achaemenid History III: Method and Theory*, Leiden, 197-212

- Stronach, D., 1969, 'Excavations at Tepe Nush-i Jan, 1967', *Iran* 7, 1-20.
- Stronach, D., 1978, *Pasargadae: A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Oxford.
- Stronach, D., 1984, 'Introduction,' to Curtis 1984, v-vii.
- Stronach, D. & M. Roaf, 1978, 'Excavations at Tepe Nush-i Jan: Part I, A Third Interim Report', *Iran* 16, 1-11.
- Stronach, R., 1978, 'Excavations at Tepe Nush-i Jan: Part II, Median Pottery from the Fallen Floor in the Fort', *Iran* 16, 11-24.
- Swiny, S., 1975, 'Survey in North-West Iran', *EW* 25, 77-96.
- Young, T.C., Jr., 1965, 'A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran', *Iran* 3, 53-85.
- Young, T.C., Jr., 1969, *Excavations at Godin Tepe: First Progress Report*, (Royal Ontario Museum, Occasional Papers, 17) Toronto.
- Young, T.C., Jr., 1975, 'Kangavar Valley Survey', *Iran*, 13, 191-193.
- Young, T.C., Jr. & L.D. Levine, 1974, *Excavations of the Godin Project: Second Progress Report*, (Royal Ontario Museum, Occasional Papers, 24) Toronto.
- Wilson, Rev. S.G., 1896, *Persian Life and Customs*, New York.

روابط میان آسیای میانه و شاهنشاهی هخامنشی

بر اساس داده‌های باستان‌شناختی

برتیل لیونه* - پاریس

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

موضوع مورد بررسی این مقاله شناخت تجلیات تأثیر پارس بر فرهنگ آسیای میانه در دوره هخامنشیان است.

به این موضوع قبلًا نیز پرداخته شده و عقاید متضادی را بر انگیخته است که به دو دیدگاه اصلی تقسیم می‌شوند و مبنای این دو دیدگاه نیز بر حسب این بوده که به منابع مکتوب تکیه کرده باشند (مثلًاً آخر از همه پی بر بریان ۱۹۸۴)، یا به داده‌های باستان‌شناختی (به طورکلی باستان‌شناسان سوروی به پیروی از دیاکونوف ۱۹۵۴ یا گاردن، مثلًاً در کاتنا - گاردن ۱۹۷۷).^۱

۱- دو دیدگاه:

دیدگاه نخست بر آن است که آسیای میانه همیشه بخش بی‌چون و چرا و جدایی‌نایدیر شاهنشاهی هخامنشی بوده و هیچ جایگاه ویژه‌ای مبتنی بر هرگونه خودمختاری نداشته و عملیات بزرگ سدسازی و آبیاری انجام شده در آن جا در این دوره بنابه خواست و رهبری مقامات اداری پارس یا ایران در آن جا انجام گرفته است (بریان ۱۹۸۴، صص ۱۰۳-۴۷). تأکیدات این گروه استوار است بر "گواهی‌های" خود ایرانیان (کتبه‌های شاهی)، منابع کلاسیک یا تردید در مورد وجود یا بازسازی یک دولت

*- Bertille Lyonnet

۱- ه. ب. فرانکفور نیز در مقاله‌ای با عنوان «آسیای مرکزی و ایران خاوری از کوروش تا خشایارشا» در جلد چهارم تاریخ جهان باستان کمربیج به این موضوع پرداخته است.

"دیرینه بلخی" با تکیه بر ضعف متون در این زمینه (به خصوص اوستا و نوشه‌های کتیباًس کنیدوسی منتقل توسط دیودوروس سیسیلی) و سنتی داده‌های باستان‌شناسی و تاریخ‌گذاری آن‌ها.

دیدگاه دوم اعتقاد دارد که یک دولت باکتریایی [= باختری = بلخی] - که البته شکل‌های سیاسی آن همچنان نامشخص است - پیش از ظهور شاهنشاهی هخامنشیان وجود داشته و باعث شده تا این منطقه به اندازه کافی نیرومند و خودمختار باشد که زیر سلطه‌ی کامل قدرت مرکزی پارس قرار نگیرد (کاتا گاردن، ۱۹۷۷، صص ۲۴۳-۲۴۶). تأکیدات این گروه استوار است بر مجموعه‌ای از کشفیات باستان‌شناسی در تأیید وجود برخی ویژگی‌های فرهنگی همگون در بخش بزرگی از آسیای مرکزی که معلول توسعه شهرهای بارودار و مستحکم و نیرومند و نظامهای آبیاری گستردۀ بوده است. تاریخ‌های معمولاً پیشنهادی برای تشکیل چنین دولتی در آسیای مرکزی سده‌های هشتم و هفتم ق.م. هستند (دوره معروف به "جاز II" برگرفته از کاوش‌گاهی که نام خود را از مارگیانا گرفته است) که بدون برخورد با هیچ تغییر اساسی در دوره هخامنشی (که بعضاً با مرحله "جاز III" مطابقت دارد) به تکامل خود ادامه داده‌اند. شایان ذکر است که برخی از باستان‌شناسان در مورد تاریخ‌های قطعی مراحل "جاز I" و "II" تردید دارند زیرا در اینجا از شاخص‌های مرسوم که امکان تعیین دقیق تاریخ‌ها را فراهم می‌سازند (مانند سکه‌ها، مهرها، اشیای مهم و جز آن) مطلقاً خبری نیست (ماسون، ۱۹۵۹، صص ۴۲-۴۸). استفاده از واژه "هخامنشی" در واقع به طورکلی مطابقت دارد با مجموعه‌ای که به "اشتباه" تاریخ‌گذاری شده است، یعنی نه هلنیستی و نه جاز I و II بوده است.

نخستین انتشارات گروه ما درباره نتایج جستجوها و کاوش‌ها در شرق بلخ گواه بر همین تردیدها هستند و بر تمام این دوره همان‌گونه که می‌توان اصطلاح "هخامنشی" را به کار برد (گاردن، ۱۹۸۱)، از نامگذاری غیردقیق‌تری مانند «میانه هزاره یکم ق.م.» (گاردن ژانتل، ۱۹۷۹) و حتی باز مبهم‌تری مانند «ماقبل هلنیستی هزاره یکم ق.م.» (گاردن لیونه ۱۹۷۹) نیز می‌توان استفاده کرد.

کوشش ما در اینجا آن است تا در پرتو یافته‌های اخیر در آسیای مرکزی، اعتبار و صحّت دیدگاه دوم را اثبات کنیم.

۲- وجود موجودیت «دیرینه بلخی پیش از هخامنشی»

اخیراً یک رشته کشفیات و نیز مطالعات باعث تقویت اندیشه وجود این موجودیت بلخی در دوره بسیار قبل از هخامنشیان شده‌اند و گاهشماری تاکنون پذیرفته شده در شوروی را مورد تردید قرارداده‌اند و قصد دارند تقویم آن را چند قرن به عقب برگردانند. تاریخ‌های پیشنهادی توسط باستان‌شناسان شوروی برای توالی "جاز I و II و III" (۹۰۰ تا ۳۵۰ ق.م.) (ماسنون، ۱۹۵۹، ص ۴۸) در واقع بر سده‌بیشتر اصلی استوارند:

الف) پایان دوره‌ی "نمازگاه VI" (که پایان عصر مفرغ تلقی می‌شود) حدود سال ۱۰ ق.م. تاریخ‌گذاری شده است تا جایی که پیوندهای وراثتی میان سفالینه‌های این مرحله با سفالینه‌های دوره "جاز II" که به موضوع ما مربوط می‌شود آشکارا به اثبات رسیده‌اند (نک. مثلاً کوزمینا، ۱۹۷۶).

ب) وجود اشیای آهنی در مرحله "جاز I" (که نام‌گذاری "آغاز عصر آهن" برای این دوره و تاریخ‌گذاری مناسب پایین‌تر از اینجا سرچشمه گرفته است).

ج) وجود پیکان‌های مفرغی دو پرّه و دسته انداختن با جادسته یا با ابریشم که تاریخ آن‌ها در مرحله "جاز II" به سده‌های هشتم - هفتم ق.م. می‌رسد.

باری، هریک از این نکات از آن پس مورد بحث و اعتراض قرار گرفته‌اند:

الف) پژوهش‌های ه.پ. فرانکفور درباره عصر مفرغ در آسیای میانه بر اساس کاوش‌های انجام شده در "شور طوغای" در شمال شرقی افغانستان (فرانکفور، ۱۹۸۴) به این نتیجه‌گیری انجامیده که مجموعه سفال‌های معروف به "نمازگاه VI" باکتریانا و مارگیانا تا اندازه‌ای معاصر با دوره‌ی هارپایی بوده است. تاریخ آخرین سطح این کاوشگاه (شور طوغای IV) که اشیایی در عین حال کاملاً مشابه با اشیای مرحله‌ی پایانی "نمازگاه IV" در آن کشف شده (بیشکنن) و نیز چند خردۀ سفال همسان با سفال‌های "جاز I" و نیز یک پیکان مفرغی با دو پرّه و جا دسته، توسط مؤلف بین ۱۷۰۰ و ۱۶۰۰ ق.م. تعیین شده است (فرانکفور، ۱۹۸۴، ص ۳۶۴).

ب) ما در چارچوب پژوهش‌هایی که برای تعیین گاهشماری سفالینه‌های جمع شده طی کاوش‌های خود در باکتریانا شرقی انجام می‌دادیم، دریافتیم که در واقع هیچ شیئی آهنی در دوره‌ی "جاز I" وجود ندارد. همکاران شوروی مانیز بر اساس کشف

یک داس آهنی در آغاز قرن بیستم در آثار در صُفه‌ای که خود کاوشگران آن را مجموعه‌ای بسیار ناهمگن توصیف کرده بودند (پامپلی ۱۹۰۸، ص ۱۱۰) نظر ما را تأیید کردند. اولین اشیای آهنی فقط در مرحله "جاز II" و به مقداری بسیار انداز وجود دارد (نک. ساگدولایف ۱۹۸۲). یادآور می‌شویم که بر اساس مطالعات اخیر، گویا آهن در ایران و هند در حدود سال‌های ۱۳۰۰ ق.م. و به مقدار بسیار کم پدیدار شده و فقط از ۷۵۰ ق.م. بوده که مقدار آن بسیار توسعه یافته است (آلشین ۱۹۸۲، ص ۳۰۹). این نکته ما را به این نتیجه رسانیده که دوره "جاز I" بیشتر با پایان عصر مفرغ تطابق دارد و بنابراین بی‌شک تاریخ آن به حدود ربع سوم هزاره دوم بازمی‌گردد.

(ج) طی همین پژوهش‌ها توانستیم به سنتی و ضعف تاریخ‌گذاری پیکان‌های دو پزه‌ای پی ببریم. نخست پنداشته شده بود که این‌ها به سکاها تعلق داشته‌اند و بر همین اساس آن‌ها را تاریخ‌گذاری کرده بودند. اما سپس وقتی با فراوانی آن‌ها در آسیای مرکزی و خویشاوندی آن‌ها با پیکان‌های عصر مفرغ مواجه شدند، تاریخ آن‌ها را حدود سده‌های هشتم و هفتم ق.م. تعیین کردند (ماسون ۱۹۵۹، صص ۴۵-۴۸) و پس از آن نیز تا حدود سده‌ی نهم عقب رفتند (کلوزیو، ۱۹۷۷). از سوی دیگر، نمونه‌های اولیه و اصلی این پیکان‌ها را که قبلًا در استپ‌ها به دنبالش بودند (نک. مثلاً داوید ۱۹۷۷، ص ۱۲۵)، از آن پس در جنوب آسیای مرکزی و در دوره "نمازگاه IV" که در بالا اشاره کردیم یافتند (یاگودین ۱۹۸۴). و سرانجام یادآور می‌شویم که یک پیکان از این نوع را که در سور‌طوغای یافته‌اند کمی پیش از میانه هزاره دوم تاریخ‌گذاری کرده‌اند (فرانکور ۱۹۸۴، ص ۲۵۶-۲۵۷).

پس هیچ‌چیز مانع از آن نیست که دوره فراوانی این پیکان‌ها را میان حدود ۱۱۰۰ و ۷۰۰ ق.م. بدانیم.

بنابراین با توجه به این مطالعات جدید درست‌تر به نظر می‌رسد که مرحله شکل‌گیری این "موجود" باکتریایی را در مرحله‌گذار از هزاره دوم به هزاره یکم (یعنی دوره جاز II) قرار دهیم.

حال که وجود این مرحله‌ی باکتریایی پیش از هخامنشی را پذیرفتیم، باید سرشت آن را تعیین کنیم. آیا این ماهیت وجودی صرفاً فرهنگی و بدون وحدت سیاسی بوده یا بر عکس با یک دولت واقعی (به قول دیودوروس یک "پادشاهی") سروکار داریم؟

۳- باکتریانای بزرگ پیش از هخامنشی: وجودی فرهنگی یا دولتی سیاسی؟

پییر بریان (۱۹۸۴) بسیار به درستی نشان داده است که تا چه اندازه دستکاری‌های بعدی یا جنبه‌ی بسیار افسانه‌ای متن دیودوروس، تعبیر نوشته او را به عنوان گواهی بر واقعیت وجود یک "پادشاهی" بلخی دشوار ساخته است. باز بهنظر او، روایات هرودوت بر عکس مؤید وجود یک "باکتریانای بزرگ" او باسته به ماد است. با این حال، او با توجه به فقدان کشفیاتی درباره "افق‌هایی از ماد" در بلخ شکاکیت خود را پنهان نمی‌کند و بیشتر مایل است به وجود جامعه‌ای از نوع ایلی باور داشته باشد تا سازمانی دولتی، گرچه وجود وحدت نسبی فرهنگی را می‌پذیرد.

متن‌های اوستایی نیز، که قدیمی‌ترینشان تاریخ‌گذاری درستی ندارند و بقیه زیاده از حد دیررس هستند، به نظر نمی‌رسد بتوانند دلیل قابل اعتمادی درباره وجود یک ساختار دولتی پیش از هخامنشی ارائه دهند.

و اما باستان‌شناسان گاه می‌پذیرند که تعیین نوع جامعه و قدرت سیاسی موجود در آسیای مرکزی فقط بر پایه یافته‌های باستان‌شناسخانی ناممکن است (کاتنا - گاردن، ۱۹۷۷)، اما نمی‌توانند از اظهار شگفتی از وحدت حیرت‌انگیز برخی ویژگی‌های فرهنگ مادی برای نخستین بار در این منطقه خودداری کنند.

۳-۱- یگانگی فرهنگی آسیای میانه‌ی پیش از هخامنشی

می‌دانیم که در عصر مفرغ در آسیای میانه دو قطب فرهنگی پدیدار شد، یکی قطب "آسیای میانه‌ای" (فرهنگ نمازگاه ۷ و VI) که قبلاً یادآور شدیم و در ترکمنستان، مارگیانا و باکتریانا تجلی کرد، و دیگری قطب "هاراپایی" در بخش شرقی همین آسیای میانه در شرق رودخانه گُندوز (شکل ۱ a و b).

نقش فرهنگ حوضه رود سند در شمال هندوکش را نیز نباید از یاد برد، زیرا وجود آن در سورطوغای واقع در دشت "آی خانوم" انکارناپذیر است (به عنوان آخرین سند بنگرید به فرانکفور ۱۹۸۴) که جست‌وجوها و کاوش‌های آن جا نشان می‌دهد که بخش اعظم دشت‌های دیگر باکتریانای شرقی، چنان‌که از خرده سفال‌های نوع هاراپایی پیدا شده در برخی کاوش‌گاه‌ها بر می‌آید، از همین تأثیر فرهنگی برخوردار شده‌اند.

در واقع چنین به نظر می‌رسد که این راهیابی جهان هندی به آسیای میانه را نباید یک مهاجرنشینی موقعت و ساده تلقی کرد بلکه بیشتر دنباله‌ی جنبشی بوده که از مدت‌ها پیش و دست‌کم از زمان "سنگ مفرغ" [chalco lithique] آغاز شده بوده است (لیونه، زیر چاپ). مرز شمالی این قطب هاراپایی را هنوز نمی‌شناسیم.

چنین می‌نماید که پیرامون پایان عصر مفرغ با توسعه شدید نفوذ فرهنگ نمازگاه VI سروکار داریم. این نکته مثلاً در بخش خاوری آسیای میانه از مرحله‌ی شورطوغای IV معلوم می‌شود که یابنده‌اش آن را آسیای میانه‌ای و پیش از مرحله‌ای (شورطوغای III) دانسته که ظاهراً روابط با هند قطع شده بوده است (فرانکفور ۱۹۸۴، صص ۲۹۶ و ۴۵۸). این در بلوچستان نیز دیده می‌شود که نشانه‌های نمونه‌ای تمام عیار "باکتریایی" در کنار نشانه‌های دوره‌ی پایانی هاراپایی وجود دارند (نک. سانتونی ۱۹۸۴ و کاوش‌های در حال انجام در نائوشرو به سربرستی ژ. ف. ژریث).

با این حال شالوده‌های سیاسی و اجتماعی این مجموعه‌ی آسیای میانه‌ای هنوز در هاله‌ای از اسرار پوشیده مانده است. این شالوده‌ها، بنابه عللی که تا امروز روشن نشده است، در پایان اولین نیمه‌ی هزاره‌ی دوم فرو ریخته‌اند.

در منطقه‌ی غرب آسیای میانه، چنان که قبلًاً گفتیم، چیزی پدیدار شد که به جا است آن را "فرهنگ جاز I" بنامیم که یکی از ویژگی‌های مهم آن سفالینه‌هایی کاملاً متفاوت با قبل است که از آن پس گاه با نقش‌هایی با مضامین هندسی ساده ساخته می‌شوند. برخلاف اندیشه کلاً پذیرفته شده در اتحاد شوروی [سابق] نظر ما از هنگامی که این سفالینه‌ها ساخته و گاه کمایش نقاشی می‌شوند دیگر نباید آن‌ها را همسان با "فرهنگ جاز" پنداشت حتی اگر وطن اصلی آن را جنوب بدانیم (اندیشه‌ای که باز اخیراً در کوشلنکو ۱۹۸۵ صص ۲۰۳-۱۷۸ مطرح شده است). نکته مهم و قابل مشاهده تفاوت‌های منطقه‌ای کاملاً مشخص روی تمام این سفالینه‌ها است (مثلاً بود یا نبود لبه‌ای روی ظروف برای ریختن مایع، نوارهای تعییه شده روی ظروف به عنوان جانگشتی و غیره) چه میان ترکمنستان شرقی - مارگیانا - باکتریای جنوبی از یک سو (که در این جاها سفالینه‌های نوع "جاز I" به راستی غلبه دارد) و چه باکتریانای جنوبی - "کشکه دریا" از سوی دیگر (با سفالینه‌های از نوع کوچک I و II: نک. عسکروف - العبور ۱۹۱۷)، یا با

منطقه‌ی "چاچ" (سفالینه‌های فرهنگ "بورگوجوک": نک دوکه ۱۹۸۲) یا نیز منطقه "فرغانه" (سفالینه‌های فرهنگ "چست": نک. زادپروفسکی ۱۹۶۲).^۲

در ناحیه خاوری آسیای میانه، ردپاهای یا نشانه‌های فرهنگ "جاز I" (یا فرهنگ‌های دیگری که در بالا نام برده‌یم) تقریباً وجود ندارد: یکی دو خرد سفال در شور طوغای IV، و تقریباً به همین تعداد در جست‌و‌جوهایی که قبلاً اشاره شد چند خرد سفال مشابه با نقش‌های تزئینی روی ظروف ساخته شده در پایان عصر مفرغ در تاجیکستان (وینوگرادووا ۱۹۸۶). به نظر ما در اینجا نیز این "فقدان" برخلاف آن‌چه اکثر باستان‌شناسان می‌گویند، معلوم نقص و کمبود کاوش‌ها نیست بلکه بیشتر ناشی از یک تفاوت منطقه‌ای است.

خاستگاه این فرهنگ "جدید" هرچه بوده باشد - آمدن همراه با مهاجران، یا تحولات شدید زیست محیطی، سیاسی، اجتماعی و جز آن - باز با این حال نمی‌توان در مورد این دوره از "موجودیتی باکتریایی" سخن گفت، زیرا چنان که دیدیم، آنچه بیشتر مشاهده می‌شود ویژگی‌های متفاوت فرهنگی است تا تجلیات یگانگی میان مناطق متفاوت آسیای مرکزی.

در دوره‌ی بعدی است، یعنی جاز II که گفته‌ی از حدود ۱۱۰۰ تا ۷۰۰ ق.م بوده، که شمار زیادی از این تفاوت‌ها رنگ می‌بازند و محو می‌شوند و رفته‌رفته در قلب آسیای میانه وحدت بی‌سابقه‌ای به ویژه در سفالگری پدید می‌آید. این سفالینه‌ها از نظر شکل ظروف بسیار یکدست و یک‌شکل می‌شوند - به خصوص سبوهای استوانه‌ای - مخروطی بالبی به شکل "نوک" و ساغرهایی که دیواره‌های عمودی مقعری دارند و گاه با در هین قسمت شکم تو رفته با نوعی جای انگشت تزئین شده‌اند (شکل ۲) - ضمن این‌که از لحاظ شیوه پخت نیز چنین‌اند و ظروف حالتی دورنگ سفید / سرخ صورتی می‌یابند.

این مجموعه، برخلاف مجموعه‌ی پیشین، کاملاً با سنت‌های دیرین سفالگری عصر مفرغ آسیای میانه‌ای (kmz mina 1976) مانند هاراپایی (لیونه ۱۹۸۵، ص ۴۶) پیوند دارد.

۲- وانگکی مسلم نیست که همه‌ی این فرهنگ‌ها به راستی کاملاً معاصر با یکدیگر بوده‌اند. ملاحظات فراوان حاکی از آن‌اند که مثلاً فرهنگ "چست" بسیار کهن‌تر بوده است.

این مجموعه را در ترکمنستان - مارگیانا، در باکتریانا (شمالی و جنوبی) و در سُند می‌یابیم.

باکتریانا شرقی و تاجیکستان جنوبی نیز از این‌پس دارای همین سفالگری می‌شوند. ولی بر عکس در مناطق حاشیه‌ای و پیرامونی، سفالینه‌های " محلی " که برخی را در مورد دوره‌ی " جاز I " یادآور شدیم، به گسترش خود به شیوه‌ای مستقل ادامه می‌دهند. چنین است در مورد فرغانه و چاج و نیز خوارزم که در منطقه‌ی اخیر پشتی‌طرف استوانه‌ای / مخروطی سپید / سرخ آشکارا وارداتی به نظر می‌رسند (واین بروگ [Vajnberg] ۱۹۷۷).

چنین می‌نماید که مناطق مرکزی افرون بر سفالگری از لحاظ شعایر دینی نیز مشترک هستند که منشاء آن دوره‌ی " جاز I " است که اولین بار در آن زمان ظاهر شده‌اند و مهمترین جلوه‌ی آن دفن نکردن مردگان است.

چه بسا این داده‌ها اندک‌تر از آن به نظر بررسند که بتوان با آن‌ها ادعای وحدت فرهنگی را اثبات کرد. می‌پذیریم که به رغم کاوشهای نسبتاً متعدد درباره‌ی این دوره چیز زیادی نمی‌دانیم. اما تصویری که به ما ارائه می‌شود در همه جا یکی است، تصویر یک فرهنگ بسیار " روستایی " و یکدست که پیشه‌وری و صنعتگری در آن چندان پیشرفت‌های نیست؛ این تصویر شاید در مقایسه با مراکز بزرگ شهری ناقص باشد که نشانه‌های مراکز سیاسی یا محلات مخصوص صنعتگران در لایه‌های بعدی اسکان شکل گرفته‌اند، حال آنکه در ایرانیان هیچ‌گونه کاوشی لااقل در مقیاس بزرگ نتوانسته به چنین کشفی دست یابد. البته بقایای چند بنا با معماری پیشرفته‌تر کشف شده‌اند، مانند کشفيات " کوتلوگ " یا " آلتین تپه " در شمال بلخ در شمال غربی افغانستان (ساریانیدی ۱۹۷۷)، اما تفسیر آن‌ها بسیار مبهم و تاریخ‌گذاری شان آشفته است (همان، ۱۹۸۶). دست‌کم می‌دانیم که این معماری، مانند سفالگری، بی‌ارتباط با آثار عصر مفرغ نبوده‌اند.

به رغم همی این‌ها، مدارک مربوط به پیوندهای ارثی شدید با فرهنگ‌های محلی عصر مفرغ، وجود اشیاء یا آیین‌های همسان در ناحیه‌ای محدود و متفاوت (یعنی گسترده) ما را به این نتیجه می‌رساند که در این ناحیه، یک هویت و موجودیت فرهنگی زاده شده است.

اما آیا بر این اساس می‌توان امیدوار بود که نقاب از چهره‌ی دولتی ساختارمند در پس این موجودیت فرهنگی برگرفته شود؟

۳-۲: نشانه‌های یک ساختار دولتی: آبیاری و استحکامات در آسیای میانه

بررسی جامعه‌های "پیش تاریخی" و ساختارهای سیاسی و اجتماعی آن‌ها معمولاً به دلیل فقدان متون مکتوب، از جمله تکیه‌گاه‌های دیگری که ناچار است بر آن‌ها متکی شود، یکی سیستم‌های بزرگ آبیاری و دیگری وجود شهرهای استوار و بارودار است. در واقع محقق از وجود آن‌ها چنین برداشت می‌کند که لابد قدرتی محلی و جامعه‌ای طبقاتی وجود داشته که مثلاً بتواند نیروی کار بردۀ داری را سازمان دهد که به ساختن آبراهه‌ها که منابع ایجاد مازاد کشاورزی هستند، پردازند³ (نک از جمله ارجاعات به ویتفوگل در آثار گاردن ۱۹۸۱، ص ۴۹۲ و بیشونه [Biscione] ۱۹۸۵ و فرانکفورت ۱۹۸۵).

با آن‌که در سمت غربی آسیای میانه از زمان "مس - بزنج" یا "مفرغ" در آبادی "گنوکسجور" آثاری از وجود برج و بارو و استحکامات و نیز تأسیسات آبیاری کشف شده است (نک. فشرده این بررسی در کول [Kohl] ۱۹۸۴، صص ۸۵-۹۱ و ۱۰۲) اما این طرح کلی را جز به آغاز عصر آهن نمی‌توان نسبت داد. بدین ترتیب به طور کلی اعتقاد بر این است که آفرینش واقعی نظام‌های بزرگ آبرسانی و آبیاری [هیدرولیک] از این دوره آغاز شده‌اند، به خصوص پیرامون "مادانو - تپه" در داغستان (فرهنگ داغستان کهن که معاصر با جاز I و II دانسته شده است: نک. کول ۱۹۸۴، صص ۲۰۸-۲۹۳) و نیز پیرامون "جاز تپه" (ماسنون ۱۹۵۹ صص ۶۷ و ۱۲۱). هم‌چنین بروجود قلعه‌ها یا دژهای غالباً "با شکوه و بزرگ" در این دوره تأکید می‌شود زیرا بر اینبوهی از خشت خام بنا شده‌اند که چندین متر ضخامت دارد (نک. مثلاً ماسنون ۱۹۶۶، صص ۱۹۱-۱۷۹).

اگر این زنجیره از واقعیات باستان شناختی و نظریه‌های ابراز شده همراه با آن‌ها را بپذیریم، پس ناچار با پیدایش یک ساختار دولتی از دوره جاز I، یعنی بنابراین پیش

3- جامعه غربی که به وجود بردۀ داری و دوره بردگی مارکس و تیفوگل و همگی خوگرفته است نمی‌تواند در هیچ جای دیگر جهان نظام طبقاتی دیگری تصور کند. با توجه به جامعه‌های ماد و بهخصوص هخامنشی که مدارک بیشتر است و نیز کتاب اوستا، این موضوعی روشن و اثبات شده است که نظام بردگی در ایران وجود نداشته است - م.

از سلطنت هخامنشیان، سروکار داریم.

به هر روی در این جانیز می‌بینیم با گراشی روبه رو هستیم که می‌خواهد واقعیاتی را که پنداشته می‌شده به جامعه "جدید" آغاز عصر آهن تعلق دارند به عصر مفرغ نسبت دهد.

از این پس به نحوی انکارناپذیر امری اثبات شده بتوان نظر می‌رسد که در شرق آسیای میانه، احداث سیستم‌های بزرگ آبراهه‌ها جدائل به دوره هاراپایی باز می‌گردد (فرانکفورت ۱۹۸۴، صص ۸۴-۸۷). اما در سمت غربی دریایی شبکه‌های آبیاری عصر مفرغ هیچ مطالعه ویژه‌ای انجام نشده و به طور کلی پذیرفته شده است که این سیستم‌ها در آن‌جا بسیار محدود بوده و به دلتای رودها، داخل آبادی‌های کوچک کاملاً مستقل از یکدیگر که هریک "پایتخت" مستحکم و بارودار خود را داشته‌اند (ساریانیدی، ۱۹۸۶)، محدود می‌شده است. حوضه‌های رودهای بزرگ هنوز مسکونی نشده و به صورتی رها شده به شکل "جنگل" در آمده بوده‌اند زیرا آبیاری در آن‌جاها بسیار دشوار بوده است (نک. مثلاً آثار روتلادزه و ساگدولایف در "سرخان دریا"، ۱۹۸۵). با این حال، فقدان پژوهش‌های دقیق در این عرصه راه را برای هرگونه تردید بازگذاشته است. از سوی دیگر به درستی اثبات شده است که طرح کلی: «استحکامات (+ آبیاری) = جامعه‌ی طبقاتی = پیدایش دولت یا پیش‌دولت» هیچ دلیل وجودی ندارد که منحصرآ قابل تطبیق با دوره‌ی "جاز I" باشد، زیرا همه‌ی اجزای این معادله قبل از عصر مفرغ نیز وجود داشته‌اند (استحکامات و احتمالاً آبیاری در قسمت غربی آسیای میانه، و آبیاری و احتمالاً استحکامات در قسمت شرقی) (فرانکفورت ۱۹۸۵).

پس داده‌های باستان شناختی گرایش به این نکته دارند که در آسیای میانه بسیار پیش از دوره‌ی هخامنشیان، ساختار یا ساختارهایی وجود داشته‌اند که می‌توانسته‌اند عملیاتی در مقیاس گسترده برای سازماندهی و هماهنگ‌سازی عملیات آبرسانی و احداث استحکامات و مراکز برج و بارودار برای استقرار قدرت مرکزی را انجام دهند. این ساختار (یا ساختارها) به حیات خود با استواری در طی مراحل جاز I و II ادامه می‌دهند که پیگیری و در واقع توسعه‌ی شبکه‌های هیدرولیک گواهی است بر آن. اکنون باید دید از این پس سلطه‌ی ایران یا پارسیان پس از فتوحات هخامنشی در

کجا و چگونه تجلی می‌کند.

۴- دوره‌ی هخامنشی در آسیای میانه

یکی از اولین مشکلات باستان‌شناسی این منطقه، مشکل تعریف و تعیین این دوره است. درواقع هرچند مسلم است که آخرین مرحله "جاز تپه" (جاز I) بلافاصله پیش از لایه‌های آغاز دوره‌ی پارت در ترکمنستان و در مارگانیان بوده (نک. ماسون ۱۹۵۴، ص ۴۳) و بنابراین حداقل بخشی از آن معاصر با دوره‌ی هخامنشی بوده است، اما همان‌گونه که کاتنا - گاردن در مقاله‌ی خود که اشاره کردیم به درستی تأکید کرده بودند، هیچ یک از اشیای به دست آمده در دوره‌ی طولانی جاز I و II را نمی‌توان با اطمینان متعلق به آغاز تسلط ایران دانست. به راستی هیچ‌گونه تفاوت اساسی میان سفالینه‌های این دو مجموعه در این دو مرحله وجود ندارد زیرا شکل‌ها به طور نامحسوس تکامل یافته‌اند و حتی اگر همگان بگویند که لبه‌های صاف جای لبه‌های "نوک" شکل را گرفته‌اند - که البته نظر درستی است - باز تعیین تاریخ دقیقی برای این تحول، که بی‌شک اشکال میانجی نیز داشته است، مقدور نیست (لیونه ۱۹۸۵، شکل ۱۰). همین نکته در مورد سبوها و ساغرهایی که رفته رفته پایه‌ی خود را از دست می‌دهند و سرانجام نیز به کلی تولیدشان متوقف می‌شود صدق می‌کند (شکل ۲).

پس تا امروز هیچ یافته‌ای نداریم که به ما اجازه دهد تشخیص دهیم کدام مجموعه دقیقاً متعلق به دوره‌ی هخامنشی است، زیرا در سراسر دوره‌ی تسلط ایران، سفالگری آسیای میانه مسیر تحول سنتی محلی خود را بی‌وقفه و بدون تأثیرپذیری یا واردات از ایران ادامه می‌دهد (نک. بررسی دقیق کاتنا - گاردن ۱۹۷۷ درباره‌ی این موضوع). تنها یک استشنا شایسته‌ی تأکید است که غیبت ایران در باکتریانا، سغدیانا یا خوارزم را در معرض تردید قرار می‌دهد و آن کاوشگاه استروشان، "نور تپه"، است که در آنجا مجموعه سفالینه‌هایی که بعض‌ا از گونه‌ی ایرانی هستند به دست آمده است (کاسه‌ها، و بادیه‌ها، و کوزه‌های دهانه باریک؛ نگماتوف - بلیاوا - میریابیف ۱۹۸۲). یادآور می‌شویم این منطقه بر کرانه‌ی سیر دریا [سیحون] قرار داشت و در برابر قبایل بیابان‌گرد و چادرنشین مرز شاهنشاهی ایران تلقی می‌شد و در همین جا بود که کوروش "کوروش" [= شهر کوروش

= [پولیس] Cyropolis و یک سلسله دژهای دیگر را بنا نهاده بود (نگماتوف ۱۹۸۵). حال که نشانه‌های تأثیر ایران بر اشیای زندگی روزانه دیده نمی‌شوند، دست کم می‌شد پنداشت که در اشیای تجملی مشاهده خواهد شد. اما چنین نیست: فهرست اشیای هخامنشی (یا حتی نفوذ هخامنشی) پیدا شده در آسیای میانه بسیار ناچیز است (که خود، چنان‌که گفتیم، تا حدی معلول مشکلات مربوط به گاهشماری است، که یادآور شدیم). در اینجا "گنجینه‌ی جیحون" پیدا شده که دارای اشیای هخامنشی است و اشیای دیگری احتمالاً با همین خاستگاه که در "تحت سنگیان" مانند مهر، چند پایه ستون و غیره... که کشف شده‌اند.^۴

اگر به موضوع انگیزه‌هایی که رهبران جدید در همان قالب سنتی آسیای میانه‌ای در اقتصاد منطقه ایجاد کردند توجه کنیم می‌بینیم علاقه به احداث سیستم‌های جدید آبیاری و تأسیس مراکز شهری توسط محققان مطرح شده است. این درواقع نظر پی‌یار بریان (۱۹۸۴، صص ۴۹-۵۵) است که با انکا به داده‌های باستان شناختی، از جمله داده‌های گروه خود ما، انجام گرفته است و همین ما را وامی دارد تا درباره‌ی آن‌ها با احتیاط بسیار بیشتری برخورد داشته باشیم.

- گفتیم که هیچ عنصری در اختیار نداریم تا با اطمینان خاطر بگوییم این مجموعه "مطلقاً" هخامنشی است.

اگر بخواهیم این نظر را به هر بهایی بپذیریم، فقط می‌تواند شامل مجموعه‌ی نوع جاز III شود (چون چندتایی در این مجموعه وجود دارد).

همچنین گفتیم (بند یک قبل) که تاریخ‌گذاری داده‌ها در اولین گزارش‌هایی که گروه ما درباره‌ی پژوهش‌های باکتریانای شرقی انتشار داد بسیار بالحتیاط و ابهام عمل شده بود. بررسی عمیق‌تر سفالینه‌ها ظاهراً نشان می‌دهد که سیستم‌های آبیاری که نسبت به سیستم‌های عصر مفرغ جدید به نظر می‌رسید (به خصوص در منطقه طالقان) بسیار قدیمی‌تر از مرحله جاز III است (گویا معاصر جاز I باشند) (لیونه ۱۹۸۵، صص ۴۵-۴۶).

- هم‌چنین دریافتیم که همکاران شوروی ما هنوز بررسی منظمی درباره آبراهه‌های

^۴- در مقاله‌ی هپ. فرانکفور که در پانوشت شماره‌ی یک اشاره کردیم، فهرستی تقریباً کامل از این اشیاء از شمال و جنوب هندوکش وجود دارد که البته تعدادشان بسیار کم است.

عصر مفرغ انجام نداده‌اند. بنابراین با توجه به فقدان چنین پژوهشی، چنین به نظرمان رسید که بهتر است دربارهٔ "توسعه عظیم" شبکه‌های هیدرولیک در زمان هخامنشیان محتاط‌تر باشیم (رت‌ولادزه - ساگدولایف ۱۹۸۵).

- بالاخره درباره تاریخ تأسیس مراکز بزرگ شهری نظری‌گجور قلعه، بلخ، افراصیاب یا گندوز که باستان شناسان معمولاً مربوط به دوره هخامنشیان می‌دانستند، ترجیح دادیم همان احتیاط‌های پیشین را درنظر داشته باشیم. به علاوه دریافتیم که سطوح مربوط به "هخامنشیان" در مقایسه با آنبوه لایه‌های بعدی بسیار مهم، بسیار اندک‌اند و در نتیجه داده‌های اندکی در اختیار ما نهاده‌اند که به طور کلی با تاریخ‌گذاری قدیمی‌تری، و لاقل با نوع جاز II، سازگارند.

بیگانه تازگی واقعی که بتوان به مرحله جاز III نسبت داد ادغام خوارزم در مجموعه آسیای میانه‌ای است. درواقع در کاوشگاه‌های این منطقه برای نخستین بار پیدایش مقدار زیادی سفالینه مشابه سفال‌های بقیه آسیای میانه مشاهده می‌شود (سبوهاي با لبه‌ی صاف و ساغرهایی با پایه کامل‌آخت و صاف شده) که جانشین سفالینه‌های سنتی محلی شده‌اند و به نظر ما توجیه‌کننده تاریخی دیرتر برای گنجاندن این ایالت در مجموعه باکتریانا- مارگیانا- سعدیانا هستند. متأسفانه بنا به عللی که ذکر شد، تعیین تاریخ دقیق این واقعه و تأیید این‌که معلول فتح هخامنشیان باشد ممکن نیست.

۵- نتیجه‌گیری: مقایسه با یک سلطه دیگر بیگانه بر آسیای میانه، یعنی دوره هلنیستی بنابراین تقریباً هیچ‌گونه جلوه‌ای از تأثیر ایران بر فرهنگ آسیای میانه در عرصه‌ی باستان‌شناسی به چشم نمی‌خورد. این نکته به ویژه از آن نظر مهم است که در دوره بعد، یعنی هنگامی که سلطه هلنی جانشین چیرگی هخامنشی می‌شود، تغییرات فرهنگی حتی در معمولی‌ترین و پرمصرف‌ترین اشیای مکشوفه نیز آشکارند.

درواقع از زمان سلطه‌ی مقدونیان و یونانیان مجموعه‌ای به اشکال کاملاً جدید و نوعاً هلنی چه از نظر کارکرد (ظروف غذاخوری، قدح‌ها)، چه از نظر رنگ‌ها (سفالینه‌های خاکستری- سیاه به تقلید از ظروف جladar ساخت آتیک یا ظروف فلزی، یا سفالینه‌های سرخ) و چه از لحاظ تزئینات (آرایه‌های برگ نخلی، کاسه‌های مگارایی، و اشکال نقش

شده بر روی برخی ظروف به شکل سر "مدروز" ، و "هرامکس" ...) پدیدار می شود. (نک، مثلاً، اشلومبرژه - برنار ۱۹۶۵ ص ۶۰۴؛ گاردن - لیونه ۱۹۷۶ صص ۵۰-۵۱ و گاردن ۱۹۸۵). و سفالینه های سنتی آسیای میانه ای ناگهان به کلی ناپدید می شوند. حفظ برخی اشکال پیشین که بیش از همه مرسوم بوده اند نیز همراه با تغییرات عمیقی است مانند حلقوی شدن ته جام ها و ساغرها و حذف پایه های محروم طی سیوها.

باری گمان می رود این سفالینه های جدید خاص نخبگان و مستعمره های و مهاجران یونانی نبوده اند. این نکته ظاهراً از شمار بسیار زیاد کاو شگاه هایی که این ظروف از آنجا به دست آمده اند معلوم می شود. زیرا گرچه برخی از این محل های بدون شک مقرب قدرت جدید بوده اند، مانند شهر "آی خانوم" ، اما تصور این نکته دشوار است که حدود ۳۰۰ محل دیگر فقط در منطقه باکتریانای شرقی که این سفالینه ها در آنها کشف شده اند همگی مهاجرنشین یونانی بوده باشند.

سرانجام می توانیم به دگرگونی های اشیای روزمره نوآوری های دیگری را نیز بیفزاییم که بر عکس احتمالاً فقط به نخبگان بیگانه و بخش کوچکی از جمعیت محلی مربوط می شده اند. نمونه ای از آن وجود برخی ویژگی های معماری خاص یونانی مانند سرستون های دوریایی، ایونیایی یا کوریتی است، یا از آن بالاتر، وجود تئاتر در آی خانوم است. هم چنین وجود تعدادی کتیبه های یونانی یا پیدایش مجدد رسم خاکسپاری که چنان که قبله دیدیم از بین رفته بود و در عوض جسد را در معرض هوای آزاد قرار می دادند تا استخوان به کلی از گوشت پاک شود. یونانیان لاقل برای خود این رسم تدفین را احیا کردند که گواه آن، باز در آی خانوم، مقبره های داخل شهر و گورهای بیرون از دیوارهای شهر است.

همچنین می توانیم این جدول را با یادآوری اهمیت نفوذ هلنی بر هنر کوشان ها که جانشین یونانی ها شدند، تکمیل کنیم، و جز آن...

پس تصویر و تأثیر فتح هلنی - تصویر نسبتاً خاص استعمار و مهاجرنشینی واقعی که در آن فرهنگ اریابان جدید خود را برتر از فرهنگ محلی می نماید و حتی جانشین آن می شود - هیچ ربط و شباهتی به تصویر فتح هخامنشی ندارد.

پس آیا باید نتیجه بگیریم که "فرهنگ بزرگ باکتریایی" بسیار پیش از ظهور ایرانیان

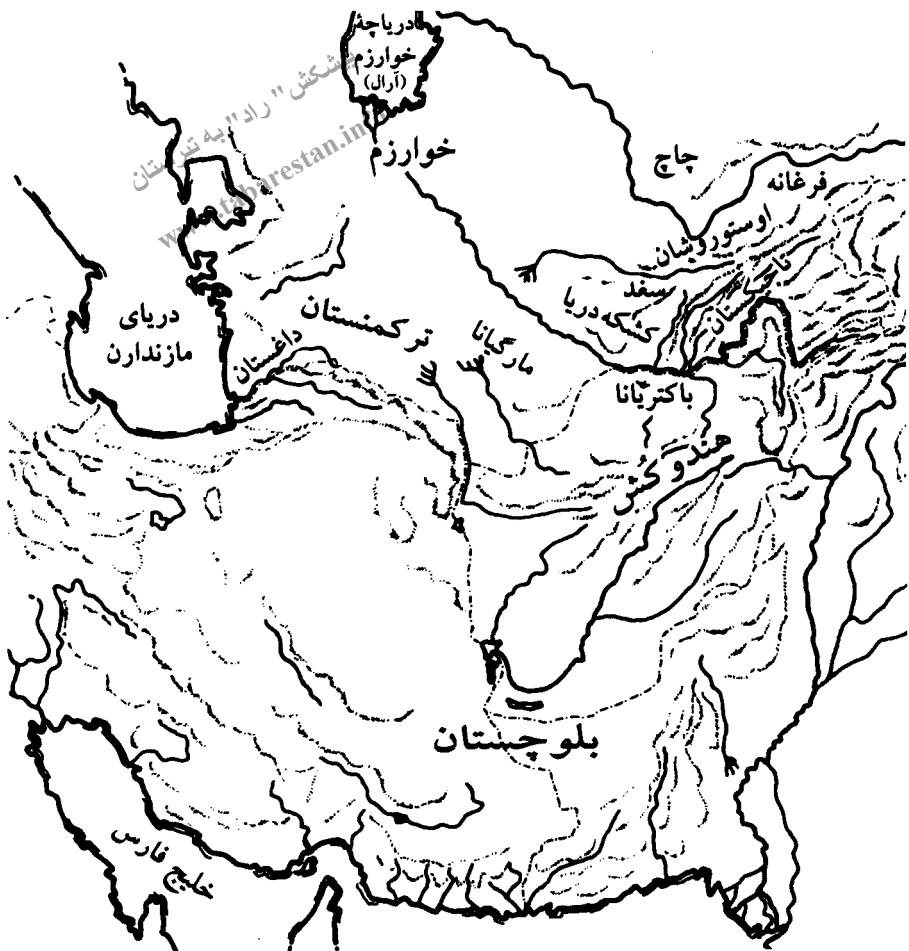
نیرومند بوده و موفق شده به نوعی استقلال یا خودمختاری خود را حفظ کند و از منزلت ممتازی برخوردار گردد؟ اما درواقع بر اساس مطالعات مشابهی که در مناطق دیگر شاهنشاهی هخامنشی انجام شده است چنین به نظر می‌رسد که آسیای میانه یگانه منطقه‌ای نبوده که پس از چیرگی ایران دستخوش چنین تغییر و دگرگونی ناچیزی شده است (نک. مثلاً مقاله / بوشارلا درباره شوش و سوسیانا در همین مجلد).

پس نتیجه‌ای که درواقع خود را تحمیل می‌کند، راه را بر تفسیری جدید - یک دیدگاه سوم - می‌گشاید که هم دو دیدگاه پیشین یعنی قبول واقعیت چیرگی هخامنشیان در آسیای میانه (که منابع در تأیید آن چنان فراوان و مسلم‌اند که جایی برای تردید باقی نمی‌ماند) را می‌پذیرد و هم قبول می‌کند که تأثیر این چیرگی بر فرهنگ مادی آسیای میانه تقریباً در حد صفر بوده است (که مؤید استوار آن داده‌های باستان‌شناسی است). در نتیجه از این پس پرسش اساسی باید درباره شکل و چگونگی این چیرگی باشد ضمن پذیرش این واقعیت که هیچ‌گونه استعمار و مهاجرنشینی مرسوم در آن جایی نداشته است. گاردن در پژوهش جدید خود (۱۹۸۶) درباره "مهاجران" و "کوزه‌آورندگان" دقیقاً به همین نتیجه رسیده است.

كتابنامه

- Allchin, B. & R., 1982, *The Rise of Civilization in India and Pakistan*, Cambridge
- Askarov, A. & Al'baum, L.I., 1979, *Poselenie Kuchuktepa*, Tashkent
- Biscione, R., 1981, 'Centre and Periphery in Late Protohistoric Turan: the Settlement Pattern', in: Härtel, H. (ed.) *South Asian Archaeology 1979*, Berlin, 203-213
- Briant, P., 1984, *L'Asie centrale et les royaumes proche-orientaux du premier millénaire (c. VIIIe-IVe siècles av. n. ère)*, Paris
- Cattenat, A. & Gardin, J.-C., 1977, 'Diffusion comparée de quelques genres de poteries caractéristiques de l'époque achéménide sur le plateau iranien et en Asie centrale', in: Deshayes, J. (ed.), *Le Plateau iranien et l'Asie centrale des origines à la conquête islamique*, Paris, 225-248
- Cleuziou, S., 1977, 'Les pointes de flèches "scythiques" au proche et moyen orient', in: Deshayes, J. (ed.), *Le Plateau iranien et l'Asie centrale des origines à la conquête islamique*, Paris, 187-199
- David, T., 1977, 'La transition de l'Age du Bronze à l'Age du fer au Kazaxstan Central', *DHA* 3, 115-182
- Duke, Kh., 1982, *Tujabuguzskie poselenija Burguljukskoj kul'tury*, Tashkent
- D'jakonov, M., 1954, 'Slozhenie klassovogo obshchestva v Severnoj Baktrii', *Sovjetskaja Arkheologija* 19, 121-140
- Francfort, H.-P., 1984, *Recherches sur l'Asie centrale protohistorique. L'Age du Bronze en Bactriane orientale et le déclin des civilisations urbaines du 3e millénaire*, (Thèse de Doctorat, dactyl., Université de Lille III)
- Francfort, H.-P., 1985, 'Fortifications et sociétés en Asie centrale protohistorique', in: Huot, J.-L., Yon, M., Calvet, Y., (eds.), *De l'Indus aux Balkans, Recueil J. Deshayes*, Paris, 379-388
- Francfort, H.-P., 1988, 'Central Asia and eastern Iran from Cyrus to Xerxes', *CAH* IV, Cambridge, 165-193
- Gardin, J.-C., 1981, 'L'archéologie du paysage bactrien', *CRAI* 1980, 480-501
- Gardin, J.-C., 1985, 'Les relations entre la Méditerranée et la Bactriane dans l'antiquité, d'après des données céramologiques inédites', in: Huot, J.-L., Yon, M., Calvet, Y., (eds.), *De l'Indus aux Balkans, Recueil J. Deshayes*, Paris, 447-460
- Gardin, J.-C., 1986, 'Migrateurs et porteurs de pots en Bactriane de l'Age du Bronze à nos jours', in: Barrelet, M.-T., Gardin, J.-C., (eds.), *A propos des interprétations archéologiques de la poterie*, Paris, 79-94
- Gardin, J.-C. & Gentelle, P., 1979, 'L'exploitation du sol en Bactriane antique', *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient* 66, 1-29
- Gardin, J.-C. & Lyonnet, B., 1976, 'La céramique', in: P. Bernard e.a., 'Fouilles de Ai Khanoum: campagne de 1974', *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient* 63, 45-51
- Gardin, J.-C. & Lyonnet, B., 1979, 'La prospection archéologique de la Bactriane orientale (1974-1978): Premiers Résultats', *Mesopotamia* 13/14, 99-154 et pl. I à XI
- Jagodin, V.N., 1984, 'Bronzovye nakonechniki strel iz Juzhnoj Baktrii', in: Kruglikova, I.T. & Sarianidi, V.I., (eds.), *Drevnjaja Baktrija*, Moscou, 33-57
- Kohl, P.L., 1984, *Central Asia. Palaeolithic beginnings to the Iron Age*, Paris
- Koshelenko, G.A. (ed.), 1985, *Drevnejshie gosudarstva Kavkaza i Srednej Azii*, Moscou
- Kuz'mina, E.E., 1976, 'The "Bactrian Mirage" and the Archaeological reality on the Problem of the Formation of North Bactrian Culture', *EW* 26, 111-131
- Lyonnet, B., 1985, 'Contributions récentes de la céramologie à l'histoire de l'Afghanistan', *Arts Asiatiques* 40, 41-52
- Lyonnet, B., 1988, 'Les relations de la Bactriane orientale avec le monde indo-baluche'

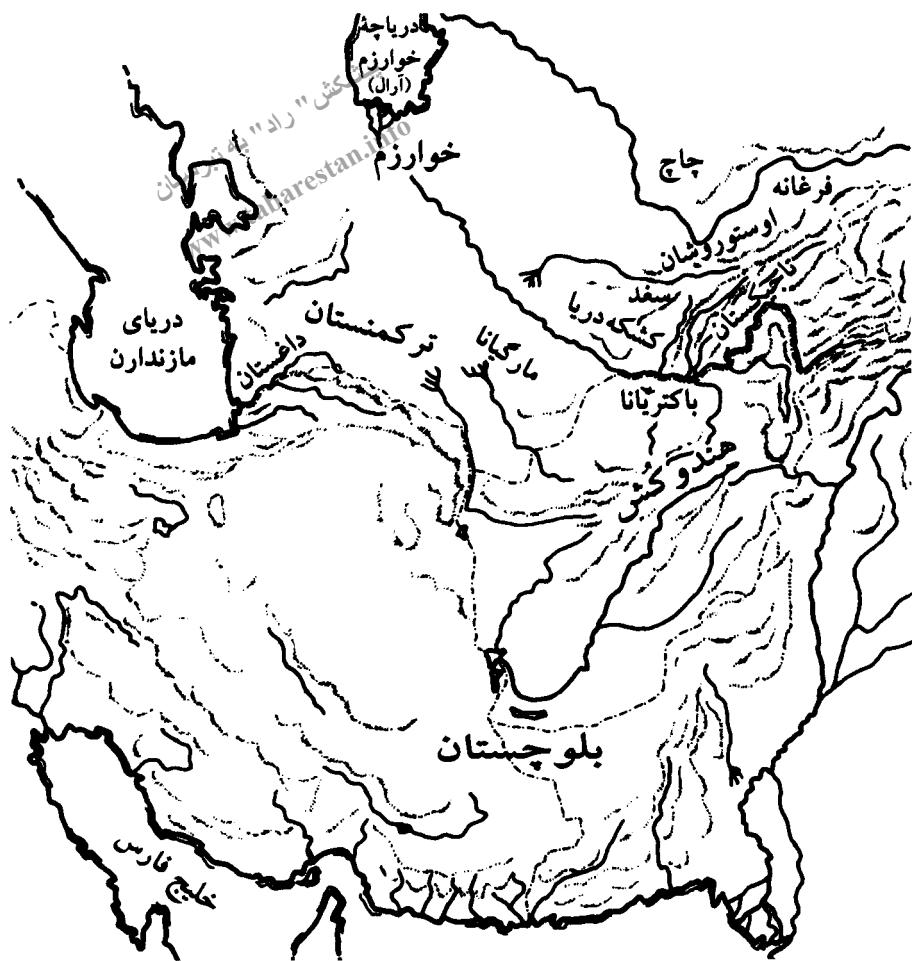
- à partir des données céramologiques, du 3e au 2e millénaire avant notre ère', *L'Asie centrale et ses rapports avec les civilisations orientales des origines à l'Age du Fer. Actes du 2e colloque franco-soviétique*, Paris, 143-151
- Masson, V.M., 1959, *Drevnezemledel'cheskaja kul'tura Margiany*, (Materialy i Issledovaniya po Arkheologii SSSR 73), Moscou-Leningrad
- Negmatov, N.N., 1985, 'La Bactriane ancienne et les régions historico-culturelles de la Mésopotamie' d'Asie centrale' in: Gardin, J.-C. (ed.), *L'archéologie de la Bactriane ancienne*, Paris, 201-205
- Negmatov, N.N., Beljaeva, T.V., Mirbabayev, A.K., 1982, 'K otkrytiju goroda epokhi pozdnej bronzy i rannego zheleza - Nurtepa', in: Negmatov, N.N., Ranov, V.A., (eds.) *Kul'tura Pervobytnoj Epokhi Tadzhikistana*, Dushanbe, 89-111
- Pumpelly, R. (ed.), 1908, *Explorations in Turkestan. Expedition of 1904*, Washington
- Rtveladze, E.V. & Sagdullaev, A.S., 1985, 'Les particularités du peuplement du Surkhandar'ja à l'Age du Bronze et au début de l'Age du Fer', in: Gardin, J.-C. (ed.), *L'archéologie de la Bactriane ancienne*, Paris, 187-193
- Sagdullaev, A.S., 1982, 'Zametki o rannem zheleznom veke Srednej Azii', *Sovetskaja Arkheologija* 1982, 229-234
- Santoni, M., 1984, 'Sibri and the South Cemetery of Mehrgarh: third millennium connections between the northern Kachi Plain (Pakistan) and Central Asia', in: Allchin, B. (ed.), *South Asian Archaeology 1981*, Cambridge, 52-60
- Sarianidi, V.I., 1977, *Drevnie zemledel'tsy Afganistana*, Moscou
- Sarianidi, V.I., 1986, 'Le complexe cultuel de Togolok 21 en Margiane', *Arts Asiatiques* 41, 5-21
- Schlumberger, D. & Bernard, P., 1965, 'Ai Khanoum', *BCH* 89, 590-657 et pl. XXV-XXVI
- Vajnberg, B.I., 1977, 'Pamjatnik rannego zheleznogo veka v severnoj Turkmenii', *Karakumskie Drevnosti* vol. V, Ashkhabad, 25-45
- Vinogradova, N.M., 1986, 'Raboty otrjada po izucheniju pamjatnikov epokhi bronzy jutae vesnoj 1979 g.', *Arkheologicheskie Raboty v Tadzhikistane* vol. XIX, 77-85
- Zadneprovskij, Ju.A., 1962, *Drevnezemledel'cheskaja kul'tura Fergany*, (Materialy i Issledovanija po Arkheologii SSSR 118), Moscou-Leningrad

شکل ۱: آسیای میانه و مناطق اصلی آن

شکل ۲: آسیای میانه - محل کاوشگاه‌های اصلی که در مقاله به آن‌ها اشاره شده است.

شکل ۱: آسیای میانه و مناطق اصلی آن

هخامنشیان و هندوستان

ویلم وخل سانگ* - خروینگن

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

مقدمه

کتاب‌ها و مقاله‌های بسیار زیادی درباره رویارویی، درگیری و کنش متقابل میان شاهنشاهی هخامنشی از یک سو و همسایگان شمال غربی آن یعنی جهان یونانی از سوی دیگر نوشته شده است. با این حال در چهارهزار کیلومتری جنوب شرقی این درگیری، یعنی در سمت دیگر شاهنشاهی هخامنشی، رویارویی دیگری میان مدار فرهنگی ایرانیان و فلات ایران در غرب و فرهنگ هند و آریایی و اقوام دیگر شبه قاره هند در شرق جریان داشته است. رابطه میان این دو جهان تا پیش از ظهر اسکندر بزرگ هنوز به درستی مورد کاوش قرار نگرفته که به هیچ‌وجه معلوم کمبود اطلاعات مستقیم نیست، گرچه این فقط بخشی از دلیل بهنظر می‌رسد. بررسی شاهنشاهی هخامنشی بیشتر توسط پژوهندگانی انجام شده که تخصص اصلی شان ادبیات کلاسیک یونان و روم، مصريشناسی، باستان‌شناسی خاور نزدیک و نظایر آن بوده است. از همین‌رو بررسی شاهنشاهی ایران به‌طورکلی با عینکی غربی یعنی گرایش و جانبداری کلی از منابع و سنت‌ها و روایات غربی دیده و انجام شده است. چنین رویکردی غالباً به ناگزیر معلول فقدان منابع در دسترس است. اما یکی از نتایج این امر آن است که ایالات به اصطلاح هندی - هخامنشی در منتهی‌الیه جنوب شرقی شاهنشاهی به

*- Willem Vogelsang

راستی به حاشیه تبدیل شده‌اند و از این‌رو فقط هندشناسان به آن‌ها می‌پردازنند. و طبعاً اینان نیز به‌نوبه‌ی خود به فرهنگ‌های هندی و صرفاً تاریخ هند بیشتر علاقه دارند. مطالعه دوره تسلط ایران بر منتهی‌الیه شمال غربی شبه قاره ظاهراً از دیدگاه هندشناسان به موضوعی تبدیل شده که ترجیح می‌دهند مورخان ایران باستان به آن پردازنند.^۱ خلاصه آن‌که به‌نظر می‌رسد گویا مانع اصلی پژوهش در ایالات هندی - هخامنشی شرایط خاصی است که آن را کنجکاوی برانگیز ساخته اشتباه است، یعنی موقعیت جغرافیایی این سرزمین‌ها که در یک ناحیه میانی یا بزرخی دار و سطح مدار فرهنگی متفاوت قرار گرفته‌اند.^۲

هدف اصلی مقاله حاضر در چارچوب مضمون این جلد، توجه به برخی نکاتی است که شاید رابطه ویژه میان دستگاه اداری هخامنشی با اتباع هندی خویش و حتی به‌طورکلی با سرزمین هند را روشن سازد. بدین‌منظور من از منابع گوناگونی (هخامنشی؛ کلاسیک؛ باستان‌شناسی) بهره خواهم گرفت. شایان ذکر است که زمان و فضای این مقاله محدود بوده است و بنابراین متأسفانه باید بسیار کلی سخن گفت. به این دلیل درباره اطلاعاتی که می‌توان از شرح حال‌نویسان اسکندر و دیگر مؤلفان کلاسیک پس از اسکندر به دست آورد به تفصیل بحث نشده است و همین احتیاط در مورد منابع هندی نیز رعایت شده است. به‌خصوص برای بحثی جامع درباره منابع هندی نخست لازم است درباره ماهیت اساساً غیرتاریخی آن‌ها بحث کنیم که محدوده تنگ این فصل ما را از انجام این وظیفه بازمی‌دارد. پس تأکید اساسی مقاله ما بحثی کوتاه درباره منابع ذی‌ربط هخامنشی و اشارات موجود به هند و هندیان در تاریخ هرودوت خواهد بود. البته تأکید هرودوت بی‌پایه نیست. به‌نظر من کتاب او بسیار معتبر است (البته بحث درباره منابع او موضوع دیگری است)؛ گذشته از آن که هرودوت مطالب

۱- مطالعات اندک محققان هندی و پاکستانی درباره مناسبات ایران و هند در دوره هخامنشی ماهیتاً گرایشی بسیار سنتی دارند؛ مثلاً بسنجدید با چاتوبادیاوا ۱۹۷۴.

۲- من میلی ندارم به این‌که وجود مرز قاطع و مشخصی میان هندیان و ایرانیان را مشخص سازم. از لحاظ فرهنگی و زبان‌شناسی خط تقسیم‌کننده میان این دو بسیار در نوسان بوده و به صورت یک نوار گسترده ارضی میان دریای عرب در جنوب و رشته کوه‌های پامیر در شمال کشیده شده است. بسنجدید با ملاحظات انجام شده توسط رُسی ۱۹۸۲/۸۳ و مورگن استیرن ۱۹۷۹.

روشنگرانه‌ای هم درباره مراحل آغازین شاهنشاهی هخامنشی دارد، یعنی دوره‌ای که برای نخستین بار رابطه هخامنشیان با هندیان شکل گرفته است.

۱- شبه قاره هند، ملاحظات کلی

پیش از ورود به بحث درباره برخی منابع، مفید می‌نماید که طرحی کلی از شرایط شبه قاره هند طی دوره مربوطه ترسیم کنیم. از لحاظ جغرافیائی شمال و مرکز هند کمابیش شبیه به یک مثلث است که تا پیرامون "هند بزرگ" یا "کویر تار" در راجستان کنونی کشیده می‌شود. دره‌ی رود سند و شاخابه‌های آن را می‌توان ضلع غربی آن تصور کرد؛ دشت‌های گنگ و جامونا را ضلع شمال شرقی و گوجرات و راجستان جنوبی با پس کرانه آن را ضلع جنوب شرقی تلقی کرد. بنابر بحثی که ب. و. ف. ر. آکین انجام داده‌اند (۱۹۸۲، صص ۲۵۰ و ۲۶۲ به بعد) گوشش‌های شمال غربی و جنوب غربی این مثلث، همان به اصطلاح "مناطق هسته‌ای"، اهمیت زیادی برای بررسی تماس‌های میان شرق و غرب دارند. شایان ذکر است که فرض شده نفوذ ایران هخامنشی بر هند و تماس‌های متقابل معمولاً از طریق شمال منطقه هسته‌ای انجام می‌گرفته است که این همان جادوی "شاهره بزرگ" است. با این حال در مقاله کنونی من مایل نشان دهم که مدارکی دال بر این‌که از طریق جنوب "منطقه هسته‌ای"، کمابیش برابر با گوجرات امروزی در گوشش شمال شرقی دریای عرب، نیز تماس‌هایی انجام می‌شده است وجود دارد.^۳ برای روشن شدن این نکته ارائه اطلاعاتی بیشتر درباره جاده‌های مهم شرقی - غربی لازم است.^۴

به طورکلی چهار راه اصلی وجود دارد که هند را به غرب مرتبط می‌سازد. سه‌تا از آن‌ها راه‌های زمینی هستند. جاده شمالی که از "گاندھارا" (به زبان سانسکریت) باستانی در حوالی پیشاور کنونی در شمال پاکستان آغاز می‌شود و از بالای هندوکش

^۳- البته مثال بعدی از تماس‌های شرق - غرب از طریق جنوب "منطقه هسته‌ای" تهاجم سکاها به غرب مرکزی هندوستان در اوایل تاریخ مسیحی است.

^۴- من خواننده را برای مطالعه جامع جاده‌های مهم میان هند و ایران به فیشر ۱۹۶۷ رجوع می‌دهم. همچنین توجه خواننده را به پژوهش مهم دلوش ۱۹۸۰ جلد می‌کنم.

می‌گذرد و به باکتریای قدیم می‌رسد. جاده مرکزی از دره سند و کوه‌های سلیمان عبور می‌کند تا به آراخوziای [رُخ] قدیم (پیرامون قندهار امروزی در جنوب شرقی افغانستان) برسد؛ و جاده جنوبی از پایین دره سند آغاز می‌شود و از طریق جنوب بلوجستان به کارمانیا [=کرمان] و پرسیس [=پارس] می‌رسد. راه دریایی از غرب هند (دلتای رود سند، خلیج کامبی یا مناطق ساحلی پایین شرقی سواحل هند) آغاز می‌شود و هم به سمت غربی‌تر پیش رود تا به دریای سرخ و مصر برسد.

باید توجه داشت که تماس‌های از طریق گاندارا و شمال منطقه هسته‌ای ماهیتی متفاوت با تماس‌های دریایی و آنسوی دریاها یا از طریق جاده زمینی جنوبی و جنوب منطقه هسته‌ای داشته است. برای روشن شدن این نکته مایل م توجه را به دو الفبا یا خط اصلی که در دوره حکومت آشوکا در میانه سده سوم ق.م. در شبه قاره هند مورد استفاده بوده‌اند جلب کنم.^۵ اولی مشهور به خط "خروشتی" است که عمدتاً در گوشه شمال غربی شبه قاره، یعنی در شمال دره سند و در سرزمین‌های مجاور افغانستان امروزی مورد استفاده بوده است. خاستگاه این خط آشکارا خط آرامی است که "زبان میانجی" شاهنشاهی هخامنشی محسوب می‌شده است. توزیع جغرافیایی خط خروشتی در شمال غربی هند نمایانگر نفوذ هخامنشیان است. خط دیگر "براهمی" بود که توسط "آشوکا" در جاهای دیگر شبه قاره هند مورد استفاده قرار می‌گرفت.⁶ خط براهمی را غالباً به خطوط سامی شمالی^{*} نسبت داده‌اند.⁷ اگر خاستگاه غربی خط براهمی پذیرفته شود، آنگاه توزیع جغرافیایی آن در سراسر هند احتمالاً نشان خواهد داد که این خط نه از طریق سرزمین‌های شمالی شبه قاره

5- For a very recent discussion on the distribution of Ashokan inscriptions, see Allchin & Norman 1985; also Fussman 1982. For an extensive discussion of Indian scripts, see Dani 1963.

6- For a recent article on certain relevant aspects of Brâhmî, see Narain 1986.

*- من به راستی درماندهام که چه نظر و سیاستی در پس این "نسبت دادن"‌ها وجود دارد که نه تنها شاهنشاهی هخامنشی را می‌خواهد اثبات کند قادر به اختراع خط نبوده و برای اداره امپراتوری خود از خط و زبان "آرامی" (که هنوز هم معلوم نیست چه قومی بوده‌اند و چرا دیگران مجبور به تقلید از آنان شده و زبان و خطشان چنین جهانگیر گشته) استفاده می‌کرده است، بلکه امپراتوران هندوستان و کوشان نیز خطشان به نحوی برگرفته از سامیان بوده است؟! - م

7- See e.g. Dani (1963: 23-30), and Parpola (1986: 407).

(که در آن جا خط خروشی وجود داشته)، بلکه احتمالاً از راه دریا به سواحل غربی هندوستان راه یافته است [!!]. اما این که این در چه زمانی رخ داده معلوم نیست؛ حداقل چیزی که می‌توانیم بگوییم آن است که بسیار پیش از سده‌ی سوم ق.م. رخ داده است.

روابط کهن با آن سوی دریاها شاید با اطلاعات دیگر تأیید شود، از جمله داستان‌های هندی "جاتکه" [Jātaka]⁸؛ داده‌های باستان‌شناسی فادی از بین النهرین وغیره.⁹ از نظر بسیاری کسان تاریخ هند با به قدرت رسیدن سلسله‌ی ماقوری و پادشاهی "چاندرا گوپتا ماقوریا" آغاز می‌شود که بلندآوازه‌ترین پادشاه آن "آشوکا" بوده، که پیرامون اواسط سده‌ی سوم ق.م. می‌زیسته است. با این حال شایان ذکر است که حوالی ۵۰۰ ق.م. و احتمالاً حتی پیش از آن بیشتر شمال هند در افق فرهنگی گسترده‌ای متعدد شده بود.¹⁰ از نظر باستان‌شناسی این پیشرفت ارتباط دارد با گسترش ظرف به اصطلاح "خاکستری رنگ" در شمال "منطقه هسته‌ای" و نواحی شرقی‌تر آن و در نیمه نخست هزاره یکم ق.م. و نیز توزیع ظروف به اصطلاح "سرخ و سیاه" در مرکز و شمال شرقی هند در حدود همین دوره. استفاده از ابزارهای آهنی از برخی کاوشگاه‌های غربی و مرکزی هند معلوم شده است که تاریخ آن‌ها پایان هزاره‌ی دوم ق.م. است. حدود ۶۰۰ ق.م.، بیشتر شمال هند شاهد گسترش ظرف مشهور "صیقلی سیاه" شمالی بود. حوالی همین زمان گویا شاه ماقهادا در بیهار امروزی بهنام "بیم بیسارا" تماس‌هایی با پوشکاراسارین شاه گاندara در آن سوی شمال منطقه هسته‌ای داشته است.¹¹ گفته شده است که "آجاتاشاترو" پسر "بیم بیسارا" با پادشاه آوانی بهنام "پرادیوتا" جنگیده است و این آوانی حوالی "اوجاین" امروزی در مرکز منطقه هسته‌ای جنوبی و در امتداد جاده‌ی ماقهادا به دریای عرب واقع شده است. در همین زمینه می‌توانیم اشاره کنیم به تصوری که عالم صرف و نحو هندی بهنام

8- See for example, Caubet 1984; Dayton 1984; Golzio (1981: 61-77); see also Deppert 1983. Earlier works on the subject of pre-Alexandrian contacts between East and West include Kennedy 1898, and Schiwek 1962.

9- For a recent survey of (proto) historical Indian archaeology, see Allchin & Allchin 1982: 227ff..

10- For these historical references, see a general outline by Thapar 1966: 50ff.

"پانینی" از جهان داشته است و این دانشمند در یا نزدیک گاندارای باستانی حوالی سال ۵۰۰ ق.م. زاده شده بود.^{۱۱} بر اساس کار او نقشه‌ای می‌توان ترسیم کرد که تقریباً شمال هند را دربرمی‌گیرد که از کوه‌های سرزمین‌های مرزی ایران و هند در شمال غرب تا جنگل‌های شمال شرقی هند کشیده می‌شود و تا "دَکَن" در جنوب پیش می‌رود.^{۱۲}

پس شاید بتوان هم از داده‌های باستان‌شناسی و هم اطلاعات تاریخی به این نتیجه رسید که در زمان پیدایش هخامنشیان در دره سند در نیمه دوم سده ششم ق.م. ایرانیان در تماس با برخی قبایل پراکنده هندی کاملاً بی ارتباط با بقیه شبه قاره نبوده‌اند، بلکه با نمایندگان تمدنی برخورد کرده‌اند که چه از لحاظ سیاسی و چه فرهنگی در حال توسعه سریع بوده‌اند و به سوی وحدتی می‌رفته‌اند که سرانجام توسط "چاندراکوپتا مائوریا" درپی لشکرکشی اسکندر به شمال غربی هند در پایان سده چهارم ق.م. تحقق یافته است.

درباره اطلاعات ویژه‌ی باستان‌شناسی فقط می‌توان به ملاحظات مناسب اندکی دست یافت. پژوهش ذی‌ربط باستان‌شناسی در سرزمین‌های مرزی فقط مربوط بوده است به گاندارای باستانی در شمال و دشت "ککچی" در جنوب. درباره گاندارای باستانی بسیاری از کاوش‌های انگلیسی‌ها و پاکستانی‌ها و ایتالیایی‌ها اخیراً توسط ر. دیتمان (۱۹۸۴) مورد بحث قرار گرفته است^{۱۳}، و چیز چندان زیادی نمی‌توان به آن افزود (گرچه برای فرضیه دیتمان در این که سطوح قدیمی‌تر کاوشگاه‌های "تاكسیلا" و "چهارصد" تاریخ شان به اوخر هزاره دوم ق.م. بازمی‌گردد مدارک بیشتری مورد نیاز است)^{۱۴}. کاوش‌ها نشان داده‌اند که تمام منطقه گاندارای باستانی از جمله اراضی شرقی رود سند دستخوش تحول مادی (سفالگری) مشابهی شده‌اند که مدت‌ها پیش از میانه هزاره یکم ق.م. آغاز شده بوده است. چنین می‌نماید که آهن در پایان هزاره

11- See Scharfe 1977: 88-89.

12- For a discussion on the geographical knowledge of Pānini, see Agrawala 1963: 35-76.

13- See also the comprehensive study by Mü ller-Karpe 1983, reviewed by Stacul 1986.

14- See for example, the recently published C-14 datings the Hathial ridge, which point a (calibrated) dating of the first half of the first millennium B.C. (Thomas & Allchin 1986: 41ff).

دوم ق.م. به این ناحیه وارد شده است. در بخش جنوبی‌تر، کاوشهای فرانسویان به کشف کاوشگاه‌هایی انجامیده که در امتداد راه کاروان روی باستانی میان آراخوزیا کلاسیک (قندھار) و دره سند قرار داشته‌اند (ژریز و سانتونی ۱۹۷۹). در این کاوشگاه‌ها که در دشت ککچی نزدیک مدخل شرقی گذرگاه بولان قرار گرفته‌اند، به نظر می‌رسد که استفاده از آهن نیز در اوخر هزاره دوم ق.م. شروع شده است. کاوشگاه جالبی در این منطقه که برای دوره‌ی موربد بحث ما اهمیت فراوانی دارد، جایی به نام "دورخان" است. سفالینه‌هایی که در این کاوشگاه پیدا شده‌اند تاریخ شان به هزاره یکم و پیش از ظهر اسکندر بازمی‌گردد و همانندی فراوانی با سفالینه‌های کاوشگاه معاصر در آراخوزیا دارند.^{۱۵} بعلاوه یافته‌های دورخان و کاوشگاه‌های دیگر همان منطقه (با تاریخی کمی قدیمی‌تر)، به نظر کاوشگران تشابه زیادی با اشیاءی به دست آمده در سرزمین‌های شرقی‌تر (پنجاب؛ گنگس / جامونادوآب؛ گوجرات و غیره) دارند.

سرانجام توجه خواننده را به کاوشهای انجام شده در نزدیکی مولتان امروزی در جنوب پنجاب جلب می‌کنیم (موگال ۱۹۶۷). قدیمی‌ترین سطوح برخی از کاوشگاه‌های این منطقه ظاهراً قدمتشان به میانه هزاره یکم ق.م. بازمی‌گردد و تشابهات سفالگری را می‌توان با کاوشگاه‌های شمالی و غربی و نیز کاوشگاه‌های شرقی‌تر مشاهده کرد. به طورکلی می‌توان گفت که تعداد همانندی‌های فرهنگ مادی میان کاوشگاه‌های شمالی و مرکزی هند به سوی میانه هزاره یکم ق.م. افزایش می‌یابد.

۳- منابع هخامنشی

برای بررسی کنونی، گروه منابع هخامنشی را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: نقش بر جسته‌های شاهی، متون شاهی و کتبیه‌های بارویی (PFT) تخت جمشید. در برخی از بر جسته کاری‌ها گروهی از نمایندگان نواحی گوناگون شاهنشاهی نشان داده شده‌اند. بعضی از مهم‌ترین آن‌ها از این لحاظ، نقش تخت بَران یعنی حمل کنندگان تخت روی گورهای شاهی نقش‌رستم و تخت جمشید است. این نقش بر جسته‌ها هیأت‌های نمایندگی گوناگونی را به ترتیب نظم ملی جغرافیایی نشان می‌دهند و جامه‌ای که بر تن دارند

15- For Dur Khan, see Santoni 1980. For a further discussion on this point, see Vogelsang 1987^b.

خاص محلی است که از آن جا آمده‌اند. روی دو گور سلطنتی (شماره‌های I و ۷) کنار نقش‌ها برچسب زده‌اند: "این یک پارسی است"; "این یک باکتریایی است" و غیره. بدین‌ترتیب می‌توانیم گروه بزرگی از نمایندگانی را که از ایران خاوری (از جمله کشورهای کنونی شرق ایران؛ افغانستان؛ جمهوری‌های جنوبی شوروی سابق در آسیای میانه؛ و بخش‌های غربی پاکستان)^{۱۶} آمده بوده‌اند تشخیص دهیم. بیشتر اعضای هیأت‌های نمایندگی ایران شرقی جامه نوعاً ایرانی به تن دارند: چکمه، شلوار، نیم‌تنه و نیز دستار یا باشلقی بر سر. اسلحه‌ای که حمل می‌کنند در درجه نخست همان شمشیر کوتاه ایرانی موسوم به "آکیناکس" [akinakes] است. اما چهار هیأت نمایندگی از این گروه بزرگ لباسی کاملاً متفاوت پوشیده‌اند یا به سخن بهتر چیزی به تن ندارند^{۱۷}: لُنگی به کمر خود بسته‌اند و با بالاتنه‌ای برهمه، کفشی روباز یا صندل به پا دارند. اینان شمشیری بلند دارند که با تسمه یا بندی که به شانه انداخته‌اند حمل می‌شود. نام‌هایی که آنان را مشخص می‌سازد آن است که از "نواحی" (پارسی باستان = دَهی یَوَا dahyâva) گَندَار [Gândâra]; ثَ تَگُوش [Thatagush]; هیندوش [Hindush] و مَكَ آمده‌اند. از این چهار "دهی یَوَا" فقط محل گَندَار را می‌توان با اطمینان مشخص کرد: در دشت پیشاور امروزی یا نزدیک به آن واقع در مدخل شرقی تنگه یا گذرگاه خیبر. در مورد "دهیو"ی [= ناحیه‌ی] ثَ تَگُوش محل دقیق هنوز مورد بحث و اختلاف است. من در جایی دیگر (وُخل سانگ ۱۹۸۵، ص ۸۰-۸۱) کوشیده‌ام نشان دهم که این ناحیه شاید همان سرزمین‌های اطراف مولتان امروزی در محل تلاقی دو رودخانه چناب و راوی در جنوب پنجاب امروزی بوده است.^{۱۸} ناحیه‌یا سرزمین "هیندوش" مشکل دیگری است. نام آن رابطه نزدیکی را با رود سند [Indus] نشان می‌دهد. بنابراین ناحیه احتمالاً یا در امتداد مسیر پایینی رود سند، همان ایالت سند امروزی بوده یا در سرزمین‌های "دراجات" و

16- Photgraophs, and a discussion of the represented delegates from eastern Iran are published by Schmidt 1970: 148-152; Figs. 41-46. Further discussions are by Roaf 1974.

17- See Schmidt 1970: Figs. 45-46.

18- See also a study by Fleming 1982, in which the author proposes locating Achaemenid Sattagydia in the Bannu area to the south of Peshawar. Such a location would put Sattagydia in close proximity to Gandare; the Achaemnid 'provincial lists', however, do not seem to warrant such a hypothesis, as Sattagydia and Gandara do not from part of the same 'unit'.

"پنجاب" واقع در شمال مولتان و جنوب / جنوب شرقی "گندار" باستانی. با این همه این تعیین محل، لااقل اگر تشخیص ما از محل "ئَتَگُوش" درست باشد، این ناحیه را کاملاً در همسایگی "ئَتَگُوش" قرار می‌دهد. اما "فهرست‌های استانی" هخامنشی از این فرضیه حمایت نمی‌کنند زیرا در آن ها ئَتَگُوش و هیندوش بخش‌هایی از یک "واحد" نیستند.^{۱۹} آخرین "دَهِیو" در این بحث یعنی "مَكَّا" لجتمالاً مکران امروزی در ساحل دریای عربی [یا دریای عمان] بوده است.^{۲۰} حال باید مشخص کرد که آیا در این مورد با یک ناحیه هندی رو به رو هستیم یا نه.^{۲۱} لباس هندی نمایندگان "مَكَّا" در نقش بر جسته‌های شاهی شاید نشانه قومی "غیرایرانی" یا حتی نشانه وجود قومی "غیر هندوایرانی" بوده باشد.

اکنون به سراغ متون مکتوب شاهان هخامنشی به‌ویژه به آنچه به "فهرست‌های استانی" معروف شده‌اند می‌رویم که حدود ۲۰ تا ۳۰ "دَهِیو" را برمی‌شمارند که بخشی از شاهنشاهی هخامنشی بوده‌اند. گفتنی است که این فهرست‌ها گزارش کامل همه "دَهِیو"‌های شاهنشاهی نیستند. شاید بتوان فرض کرد که فقط "دَهِیو"‌هایی را در فهرست گنجانده‌اند که از اهمیت بیشتری برخوردار بوده‌اند.^{۲۲} پس این پرسش پیش می‌آید که این اهمیت بر اساس چه معیاری بوده است: "اهمیت" شاید به علت جنبه‌های سنتی و / یا تاریخی یک منطقه بوده یا به علت موقعیت خاص و مهم برخی نواحی در درون شبکه اداری هخامنشی.

به طورکلی ترتیب "دَهِیو"‌های "فهرست‌ها" به شکل زیر است: اول دَهِیو یا دهیوهای [دَهِیو] مرکز شاهنشاهی ذکر شده‌اند و سپس دَهِیوهایی که از چهارگوش شاهنشاهی به صورت خطوط شعاعی به مرکز می‌پیوسته‌اند. در این فهرست‌های استانی دوباره با نام‌های چهار "دَهِیوی" هندی - هخامنشی، یعنی گندار، ئَتَگُوش، هیندوش و

19- Some pertinent remarks as to the presence of units within the Achaemenid 'provincial lists' were made by Herrenschmidt 1976: 35ff.; see also Vogelsang 1986: 135-138.

20- The most exhaustive discussion to date on ancient Maka is by Eilers 1983. See also Bailey 1982.

21- At this point attention should be drawn to the very old Hindu place of pilgrimage at Hinglaj, southwest of Las Bela along the Makran coast. See e.g. Billimoria 1944 and Eggermont 1975: 58ff.

22- Compare the relevant remarks by Cameron 1973: 47.

مَك، برخورد می‌کنیم. در اینجا مایلم توجه را به نکات زیر جلب کنم.
 نخست این که به نظر می‌رسد "گَندَارَ" در بیشتر فهرست‌ها با سرزمنی پیوند داشته است. من در جایی دیگر (وخل سانگ ۱۹۸۶، صص ۱۳۸-۱۳۵) کوشیده‌ام نشان دهم که ترکیب "سکای اسکیتی" و "گَندَارای هندی" را می‌توان تا اندازه‌ای با توجه به موقعیت جغرافیایی نواحی مربوطه و با نگرشی غربی توضیح داد. نام‌های دو منطقه بازتاب نواحی‌ای است که فراسوی "دهیوبی" دیگر، یعنی باکتریا [بلخ] و مناطق همسایه آن قرار داشته‌اند. بدین‌ترتیب، دهیوهای "سَكَ" [= سکاهَا] و "گَندَارَ" نمایانگر منتهی‌الیه شمال شرقی شاهنشاهی هخامنشی هستند. این "واحد" دهیوهای سکایی و گَندَار نمایانگر طرح کلی دیدگاه هخامنشی از ناحیه هندی گَندَار به "مرکزیت باکتریا" بوده است.^{۲۳} نکته دیگر، که این نیز ممکن است در ارتباط با ترکیب گَندَار با سَكَ باشد، نفوذ باکتریا، یا شَهْرِب هخامنشی در باکتریا، در هر دو منطقه است. در این زمینه می‌توانیم توجه خواننده را به سپاه "پسوس"، شهرِب هخامنشی جلب کنیم که داریوش سوم در برابر حمله اسکندر از او یاری خواسته بود. پسوس غیر از سپاهیان بلخی [باکتریای] "خود"، فرماندهی هندیان "هم‌مرز با باکتریا" و سعدیان را نیز بر عهده داشت (آریان، آتابلیس اسکندر، III، ۸، ۳). در زمانی قدیم‌تر، وقتی خشایارشا علیه یونان لشکر کشید، یکانِ باکتریایی زیر فرمان هیستاسپ [= ویستاسپ] نیز در عین حال "سکاهای آموزگایی" [در سنگنبشته‌های هخامنشی سکاهای هائوم خوار = *Haumavargâ Sakâ*] را دربر می‌گرفت.
 نکته دوم قابل ذکر در اینجا مربوط می‌شود به دهیو یا ناحیه‌ی ژَ‌تگوش. این ناحیه در "فهرست‌های استانی" موجود تقریباً همیشه با ناحیه "هَرَّئُوَاتِيش" [که نام هرات بورگرفته از آن است] پیوند دارد که مرکز قندهار امروزی در جنوب شرقی افغانستان بوده است. رابطه نزدیک میان هَرَّئُوَاتِيش و ژَ‌تگوش" از تکه‌ای از

۲۳- طرح کلی "مرکزیت باکتریا" یا "باخترمداری" درباره سرزمنی‌های هندی واقع در ضلع جنوبی کوه‌های هندوکش آشکارا از نام "پاروپامیساد" در روایات یا ترجمه‌های آکدی کتیبه‌های بیستون بهجای آنجه در روایت پارس باستان کتیبه "گَندَارَ" نامیده شده پیداست. نام پاروپامیساد (در روایت اکدی = KUR Pa-ar-ú-pa-ra-e-sa-an-na) نامی ایرانی است با معنای تقریبی (سرزمین) فراسوی (سرزمین) ستیغ عقاب» که نمایانگر ناحیه‌ای است در آن سوی (یعنی جنوب) قله کوه قرار داشته است.

سنگبسته. داریوش بزرگ در بیستون نیز پیدا است. شَهْرِب هخامنشی در هردوواتیش که به داریوش و فادار مانده بود، سهبار با نیروهای شورشی به فرماندهی "وهی بزدات" که از پارس اعزام شده بود نبرد می‌کند (DB، ستون ۳، ۴۸-۴۵). بنابه متن کتیبه نبردهای اول و آخر در "هرثوواتیش" رخ می‌دهد، اما نبرد دوم بنابه ترجمه اکدی کتیبه بیستون در ظَّنَگُوش رخ می‌دهد و بنابر روایات ایلامی‌پارسی کتیبه در هرثوواتیش انجام می‌گیرد. من در مقاله‌ای دیگر (۱۹۸۵، ص ۷۷ به بعد) کوشیده‌ام نشان دهم مسأله این نیست که کدام روایت درست است چون به احتمال زیاد هرسه روایت درست هستند، در واقع چگونگی کارکرد دستگاه اداری هخامنشی در آن بخش از جهان را نشان می‌دهند. هرثوواتیش احتمالاً یک مرکز اداری مهم بوده و محدوده‌ی قانونی اختیارات شَهْرِب آن‌جا در آن زمان نه تنها خود هرثوواتیش بلکه دهیوهای مجاور از جمله ظَّنَگُوش را نیز دربر می‌گرفته است. بدین‌گونه اشاره به هرثوواتیش می‌تواند دو معنا داشته باشد: یکی هنگامی که به خود آن دهیو (که احتمالاً کوچک بوده) اشاره می‌شود، و دیگری هنگامی که دلالت بر ناحیه وسیع‌تری دارد که جزء حوزه اختیارات شَهْرِب آن‌جا بوده، یا قلمرو نفوذ سنتی و / یا تاریخی آن دهیو محسوب می‌شده است. بدین‌سان تضاد ظاهری روایات مختلف سه‌زبانه کتیبه بیستون قابل توضیح می‌شود. همچنین از این نکته می‌توانیم برای توضیح این مطلب استفاده کنیم، که چرا منابع کلاسیک بعدی (مثلًا استрабو در کتاب جغرافیا، XV، ۲، ۹) "آراخوزیا" [رُخْج] را جزء نواحی شرقی‌تری مانند رود سند فهرست کرده است.

گسترش حوزه‌ی اختیارات یا نفوذ آراخوزیا به سوی شرق تا رود سند در قطعه‌ای از کتاب تاریخ اسکندر نوشته‌ی کورتیوس روفوس (XI، ۷، ۱۴) نیز بازتاب یافته است که نویسنده می‌گوید دو قبیله هندی "مالوئی" و "اوخدراکا"^{۲۴} که در جنوب پنجاب و نزدیکی مولتان امروزی می‌زیسته‌اند، پیش از مغلوب شدن به دست اسکندر معمولاً خراج خود را به آراخوزیایی‌ها می‌پرداختند.

این ما را به باکتریای باستانی (به زبان پارسی باستان "باختریش" Bá xtrish = باختر)

24- Compare for example the *Kshaudraka-Mâlavi*-senâo of the Indian tradition; see Agrawala 1963: 471-473.

رهنمون می شود که ظاهراً رابطه‌ی ویژه‌ای با گنبدار داشته است.^{۲۵} این رابطه احتمالاً سرشنی مشابه رابطه میان هرثوا تیش و سرزمین‌های هندی شرقی‌تر مانند "تگوش" داشته است.

نکته دیگری که قبل اشاره کردیم، موقعیت جغرافیایی دهیو یا ناحیه هیندوش بوده است. در این ارتباط اشاره می‌کنیم به برخی از کتبیه‌های هخامنشی (DPH) [کتبیه داریوش در تخت جمشید] و (DH) که در آن‌ها از چهار دهیو در انتهای چهارگوش شاهنشاهی یاد می‌شود:

در گوش جنوب شرقی نام "هیندوش" [هند] می‌آید. در "فهرست‌های استانی" بیشتر از ناحیه "مَكَ" به عنوان منتهی‌الیه جنوب شرقی یاد شده است. با این حال در یک مورد، یعنی فهرستی که بر روی تندیس داریوش که در شوش پیدا شده دیده می‌شود^{۲۶}، دو ناحیه هیندوش و مَكَ باهم ذکر شده‌اند که آشکارا نمایانگر گوش جنوب شرقی شاهنشاهی است. سرانجام، شایان ذکر است که نام هیندوش در قدیمی‌ترین "فهرست استانی" یعنی در سنگبسته بیستون اصلاً وجود ندارد، و هرودوت (IV, ۴۴) می‌گوید "هنديان" فقط پس از مسافت اسکولاکس [یا "اسکولاخ"] کاریاندی مغلوب داریوش شدند. بنابراین می‌توانیم نتیجه بگیریم که موقعیت "مَكَ" به عنوان دهیوی در جنوب شرقی‌ترین گوش شاهنشاهی سنت بوده است و سپس هنگامی که "هیندوش" فتح شده جای "مَكَ" را گرفته است.

اکنون به سراغ "لوحه‌های بارویی تخت جمشید" [TFP] و به خصوص لوحه‌های به اصطلاح "متون Q" [= متون سهمیه‌ای] می‌رویم که مربوط به سهمیه‌ها یا جیره‌های توزیعی به مسافران هستند.^{۲۷} در این متون معمولاً میزان جیره؛ نام فرد جیره‌دهنده؛ نام مسافر؛ نام جاده یا مسیر؛ نام شخصی که مجوز پرداخت را داده؛ وبالآخره سال و ماه توزیع ذکر شده است. تاریخ لوحه‌ها مربوط به دوره از سال سیزدهم تا بیست و هشتم پادشاهی داریوش یعنی میان سال ۵۰۹ تا ۴۹۶ ق.م. است. جالب است یاد آور شویم

25- For Indian sources on this subject, see Witzel 1980. See also Briant 1984: 71-74.

26- For an extensive study of this list and relief, see M. Roaf 1974.

27- See PFT; Hallock; 1978; 1985. For a discussion of the Q-texts, see specifically PFT: 40-45.

که نام‌های پارسی باستان "هرنواتیش" و "هیندوش" دو نامی هستند که بیش از همه نام‌های جغرافیایی ایران شرقی ذکر شده‌اند؛ نام "گندار" فقط دوبار آمده؛ نام "تگوش" اصلاً وجود ندارد؛ و نام "مَكَ" (اگر "مَكَشِ" [Makkash] ایلامی همین دهیوی هخامنشی باشد) سه‌بار ذکر شده است. همچنین شاید مهم باشد که بگوییم نام‌های هرنواتیش، گندار و جای سومی که به ایلامی ^{پیش از تابستان.info} "بَاریکانا" ^{۲۸} نامیده شده ظاهراً گروه جداگانه‌ای بوده‌اند تحت مسؤولیت دو کارمند صدور مسجوز به نام‌های ایلامی "زیشاویش" [zishshawish] و "بَكَ بَدُوش" [Bakabadush] چنان‌که ^{پیش از تابستان.info} جایی دیگر گفته‌ام (۱۹۸۵، ص ۸۲ به بعد) این ظاهراً نشان می‌دهد که یک جاده متشکّر میان این سه ناحیه و مرکز شاهنشاهی (که لوحه‌ها در آن‌جا پیدا شده) وجود داشته است. این جاده احتمالاً همان به اصطلاح "جاده مرکزی" میان هند و غرب از طریق قندهار امروزی بوده است که توبین‌بی (۱۹۶۱، صص ۵۳-۵۶) آن را "دالانِ آراخوزیا" نامیده است. نکته در خور توجه این نظریه آن است که، تا جایی که اطلاعات ما اجازه می‌دهد، ناحیه‌ی هیندوش ظاهراً از طریق جاده‌ی دیگری به غرب راه داشته است. چون اطلاعاتی بر روی لوحه‌ها در مورد جاده از هیندوش که از طریق باکتریا عبور می‌کرده وجود ندارد ما بیش از دو مکان در برابر خود نداریم: یا این جاده زمینی بوده که از بیابان بلوجستان می‌گذشته است یعنی همان جاده‌ای که اسکندر هنگام بازگشت از دره پایینی سند از آن‌جا گذشت؛ یا راهی دریایی از طریق دریای عرب [دریای عمان] وجود داشته است. با این حال چون در لوحه‌های مربوط به هیندوش تصریح شده که جاده زمینی بوده است پس ناچاریم پذیریم که جاده بلوجستان آن‌قدرها هم که شرح حال نویسان اسکندر خواسته‌اند به ما بقبولاند متروکه و کم رفت‌وآمد نبوده است.^{۲۹} همین استدلال می‌تواند نشان دهد که دهیوی هیندوش هخامنشی در ایالت سند امروزی بوده است نه در بخش‌های شمالی‌تر.

-^{۲۸} بسنجید با «باریکانی‌هایی» که در جنوب شرقی ایران بوده‌اند (هرودوت، VII، ۶۷). من در جایی دیگر (۱۹۸۵، صص ۸۲-۸۷) کوشیده‌ام ثابت کنم که «باریکانا»ی PFT در جایی در جنوب افغانستان کنونی قرار داشته است. اگر «باریکانا»ی PFT همان پاریکانی‌های هرودوت باشد بدان معنا است که فرضیه بیوار (۱۹۸۵) که محل پاریکانی‌ها را سرزمین‌های ناهوار و کوهستانی شرق کرمان کنونی دانسته است پذیرفتنی نیست.

-^{۲۹} در مورد این نکته می‌توانیم اشاره کنیم به فتح سند در اوایل سده هشتم میلادی توسط اعراب، ارتش مهاجم از جاده جنوبی بلوجستان به سند نزدیک شده بوده است. منابع اولیه اسلامی نشان می‌دهند که یک راه بازارگانی از طریق بلوجستان وجود داشته است (لسترنج ۱۹۰۵، صص ۳۲۹-۳۳۳).

۴- منابع کلاسیک

هنگام مطالعه منابع کلاسیک پیش از اسکندر درباره شبه قاره هند، از آشتفتگی آشکار این منابع درباره هویت هندیان و سرزمین ایشان در شگفت می‌شویم. از یک سو نام هندیان چنین بهنظر می‌رسد که غالباً به عنوان نامی کلی و عام بر همه ساکنان شبه قاره اطلاق می‌شود. از سوی دیگر بهنظر می‌رسد که این کلمه معنای محدودتری داشته که به استفاده هخامنشیان از نام هیئت‌دوش در کنار سایر نواحی هندی - هخامنشی‌نشین مربوط می‌شده است. ظاهراً متن‌های آشتفتگی ظاهری به خصوص در تاریخ هرودوت، منابع متفاوت مورد استفاده بوده است. شاید بتوان پنداشت که کاربرد محدود هرودوت از واژه "هند" مستقیم یا نامستقیم مبتنی بوده بر استفاده او از منابع (رسمی) هخامنشی، حال آنکه استفاده گسترده او از این کلمه به علت استفاده او از اطلاعاتی از نوعی دیگر بوده است.^{۳۰} ما برای روشن کردن معنای گسترده این کلمه به چند قطعه از تاریخ هرودوت رجوع می‌کنیم. نخستین اشاره او به سگ‌های جنگی هندی است (I، ۱۹۲ و VII، ۱۸۷)، که در روستاهای بین‌النهرین نگهداری می‌شده‌اند و نیز در هنگام لشکرکشی خشایارشا به یونان مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در شرح حال‌های اسکندر به اشاراتی در مورد سگ‌های (احتمالاً مو بلند) جنگی هندی برخورده می‌کنیم (مثلاً: استرابو، جغرافیا، XV، ۳۱؛ کتزیاس نیز به این سگ‌ها اشاره می‌کند (قطعه I، ۵).^{۳۱} بنابراین دلیلی نداریم تا به اصالت این تکه اطلاعات هرودوت شک کنیم. در همین منبع سه اشاره نیز به نقش هندیان در ارتش خشایارشا وجود دارد (VII، ۱۸۷، VIII، ۱۱۳، IX، ۳۱). از این آخرین اشاره‌ها می‌توان نتیجه گرفت که پیادگان و سواران هندی نقش مهمی در ارتش خشایارشا داشته‌اند. با این حال این هندیان چه کسانی بودند؟ شایان ذکر است که در گزارش هرودوت از لشکرکشی خشایارشا علیه هرودوت، غیر از فهرست نظامی (که منشاء دیگری دارد - نک. بعد) اشاره دیگری به

۳۰- شاید هخامنشیان از کلمه هند و هندوی معنای گسترده‌تری را درنظر داشته‌اند: بهنظر می‌رسد که آنان به ویژگی‌ای مشترک فرهنگی میان گذاریان، ساتاگیدیان و قوم هیندوش کاملاً آگاه بوده‌اند. یکی از دلایل دیگر این امر شbahت تقریبی نمایندگان این مناطق در نقش بر جسته‌های هخامنشی است (نک. اشمت ۱۹۷۰: شکل‌های ۴۵ و ۴۶).

31- The numbering of the various fragments of the *Indica* of Ctesias follows that given by McCrindle 1882.

گنداری‌ها، دادیکه‌ها یا حبشی‌های [اتیوپیایی‌های] آسیا وجود ندارد. استفاده از کلمه "هندي" در این موارد شاید صورت عام و کلی داشته است. سرانجام به تعداد قطعاتی در هرودوت باید اشاره کنیم (III: ۹۸؛ IV: ۴۰؛ V: ۱۰۶) که در آن‌ها سرزمین هندیان به‌طورکلی شرقی‌ترین بخش مسکونی جهان با جمعیتی انبوه و ثروتی فراوان و غیره توصیف شده است. باز می‌توانیم بینگاریم که هرودوت کلمه "هندي" یا "هنديان" را به معنای عام‌تر و گسترده‌تر به کار برده است.

هرودوت معنای محدود‌تر واژه "هنند" را در فهرستی که از ارتش خشاپارشا علیه یونان ارائه می‌دهد به کار می‌برد (VII، ۶۱ به بعد). جای دیگری گفته شده بود که این فهرست خصلتی بسیار هخامنشی دارد و ترکیب آن بسیار شبیه "فهرست‌های استانی" هخامنشیان است که قبلًا توصیف کردیم. یعنی نخست یگان‌هایی از مراکز امپراتوری نقل می‌شوند و در پی آن یگان‌های شرقی و غربی و شمالی و جنوبی می‌آیند. در فهرست نظامی می‌خوانیم که سپاهیان گنداری‌ها و دادیکه‌ها^{۳۲} تحت یک فرماندهی بوده و همگی به شیوه باختربیان [باکتریاها = بلخیان] تجهیزات جنگی داشته‌اند. این نکته نشانه دیگری است از نفوذ باکتریانا در سرزمین‌های جنوبی هندوکش (نک. قبل). یگان هندی در ارتش خشاپارشا ظاهرآ تجهیزات کاملاً متفاوتی داشته است. به‌نظر می‌رسد که پاره‌ای اطلاعات اضافی موثق بودن اطلاعات درباره هندیان در فهرست نظامی را تأیید می‌کنند: نخست این‌که یگان هندی گردونه یا ارابه جنگی داشته و این نکته‌ای است که شرح حال نویسان اسکندر^{۳۳} کاملاً تأیید کرده‌اند. دوم این‌که به گفته هرودوت هندیان جامه‌ای از نخ پنبه می‌پوشیده‌اند که مطابقت دارد با اشاره‌ای بی‌شمار دیگر به استفاده از پنبه در هندوستان.

نکته جالب دیگر در فهرست ارتش اشاره‌ای است به اصطلاح حبشی‌های [اتیوپیایی‌های] آسیایی. اینان در فهرست نظامی به صورت گروهی با لیبیایی‌ها و اتیوپیایی‌های آفریقایی ذکر شده‌اند، اما به وضوح گفته شده است که حبشی‌های

.Tucci 1977: 11-12
33- See especially the army of Porus in the northeastern Panjab (Arrian, *Anab. Alex.* III 14,3ff but also that of the Malloi and Oxydracae in the southern Panjab (VI 14,3).

آسیایی بخشی از یگان هندیان بوده‌اند و نیز همانند آنان لباس پوشیده بودند. موقعیت حبشه‌های آسیایی در فهرست نظامی که به گونه‌ای دیگر نمایانگر خصلت هخامنشی فهرست است، تردیدهایی را درباره اصالت این قطعه خاص برانگیخته است، نام حبشه‌های آسیایی در منابع هخامنشی وجود ندارد اما به نظر می‌رسد بازنابی باشد از اندیشه‌های یونانی در مورد هویت و محل حبشه‌ها.^{۳۴} بنابراین گویا اتیوبی‌های آسیایی گروهی از هندیان سیه‌چرده بوده‌اند که یونانیان بنا بر اندیشه‌های باستانی خودی نام آنان را اتیوبیایی نهاده‌اند. اما درباره سرزمین آنان و گنجاندن ایشان در همان یگان هندیان، شاید این راهنمایی باشد برای ما که محل این اتیوبی‌های "آسیایی" را جایی در جنوب پاکستان امروزی یا حتی در قسمت شرقی‌تر در جنوب شرقی آن بدانیم. این ما را به اشاره‌های منابع بعدی کلاسیک هدایت می‌کند که شبه قاره هند را با مصر و حبشه در آفریقا مقایسه می‌کنند؛ یونانیان غیر از شباهت‌های دیگری که ذکر می‌کنند، به این نکته نیز اشاره دارند که هندیان شمالی از لحاظ رنگ پوست بسیار روشن‌تر از هندیانی هستند که در مناطق جنوبی‌تر زندگی می‌کنند (آریان، ایندیکا، ۸-۹).

در این زمینه می‌توانیم به رشتہ ملاحظات دیگر هرودوت (III، ۹۸-۱۰۱) اشاره کنیم که در آن‌ها از تعدادی اقوام هندی یاد کرده و به مقایسه همه آنان با اتیوبی‌ها پرداخته است. نکته جالب دیگر در پایان این قطعه آن است که هرودوت می‌گوید این هندیان در مناطق بسیار جنوبی‌تر می‌زیستند و هرگز تحت انقیاد داریوش در نیامدند.

مدارکی که در بالا در مورد معنای محدود‌تر واژه هند که مورد استفاده هرودوت قرار گرفته موردن بحث قراردادیم ظاهراً نمایانگر آن است که این هند را باید در

^{۳۴}- لسکی (۱۹۵۹) خاطرنشان ساخته است که اتیوبی‌های آسیایی ذکر شده توسط هرودوت بازتاب اندیشه‌ای کهن هستند که نخستین بار در ایلیاد و او دیس با آن برخورد می‌کنیم. در این کتاب‌ها اتیوبی‌ها در دو سر پایان جهان در دو جایی که خورشید بر می‌خیزد و فرو می‌رود زندگی می‌کنند. در او دیس (I، ۲۲) [ترجمه فارسی ص ۱۰] سروده شده: «آن خدای به سرزمین دوردستی رفته بود، به سرزمین مردم اتیوبی که در آن سوی جهان دو تیره شده‌اند، برخی در خاورند و برخی در باختر...». افزایش معلومات جغرافیایی یونانیان باعث شد که مردم سیاه پوست سودان و اتیوبی امروزی را با اتیوبی‌های اسطوره‌ای یکی بدانند. اما، چنان که نشانه هرودوت نشان می‌دهد، اندیشه وجود اتیوبی‌های خاوری باقی مانده است. گوکوفسکی (۱۹۷۴) کوشیده است - به نظر من ناموفق - تا اندیشه اتیوبی‌های خاوری و باختری را به سردگی بین‌الملوک در هزاره‌های دوم و یکم که درباره محل سرزمین ملووه داشتماند ارتباط دهد زیرا آنان آن‌جا را گاه در شرق و در امتداد کرانه‌های دریای عرب به سمت هند می‌پنداشتند و گاه در غرب در امتداد سواحل یمن به سوی عمان امروزی.

جنوب "گنداز" نزدیک سرزمین به اصطلاح "اتیوپی‌های آسیایی" و هندیانی جست و جو کنیم که به گفته هرودوت بسیار شبیه به اتیوپی‌ها بوده‌اند و هرگز زیر سلطه داریوش قرار نگرفته‌اند. این نکته ما را به قطعه دیگری از تاریخ هرودوت (۴۷، ۴۴) هدایت می‌کند که مربوط می‌شود به سفر اکتشافی اسکولاخ [اسکولاکس] کاریاندایی در طول رودخانه سند به فرمان داریوش. هرودوت می‌گوید این سفر از نزدیکی شهر کاسپاتوروس آغاز شده و با پیمودن دریای عربی برای بازگشت به میهن پایان یافته است. اشاره هرودوت در پایان این قطعه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. یعنی جایی که می‌گوید هندیان پس از این مأموریت اکتشافی مغلوب داریوش شدند. در اینجا پیداست که منظور هرودوت همان "دھیو" یا ایالت "ہیندوش" است و نه همه هندیان. به طورکلی به نظر می‌رسد که اگر همه این اشارات را در کنار هم بگذاریم بدان معناست که نفوذ هخامنشیان، به هر شکل، تا جنوب پاکستان امروزی و حتی شاید فراتراز آن توسعه یافته بوده است.

ابهام بیشتر اندیشه هند و هندیان در قطعه طولانی‌تر دیگری از تاریخ هرودوت بازتاب یافته که همان فهرست مالیاتی ارتقش هخامنشی است. محققان هنوز درباره ماهیت این منبع اطلاعاتی اختلاف‌نظر دارند: آیا این به راستی اطلاعات معتبری درباره نظام مالیاتی هخامنشی و واحدهای مالیاتی شاهنشاهی ایران است؟ یا فهرستی است ترکیبی و عمده‌تاً برگرفته از منابع یونانی؟^{۳۵} اینجا محل بحث درباره این مسئله نیست فقط کافی است اشاره کنیم که "نوموس" هفتم پرداخت‌کننده مالیات مرکب است از گنداری‌ها، دادیکه‌ها، آپاریت‌ها و ساتاگیدها^{۳۶}؛ حال آن‌که نام هندیان در این فهرست در آخرین نوموس یعنی نوموس بیستم آمده است. در نگاه نخست، این تفاوت میان گنداری‌ها و بقیه از سویی و هندیان از سوی دیگر مطابقت دارد با کاربرد محدود و اژه هند در سایر قطعات تاریخ هرودوت. با این حال،

۲۵- آرمایور (۱۹۷۸) درباره اصل اکثر اطلاعات هرودوت درباره شاهنشاهی هخامنشی و از جمله فهرست مالیاتی اظهار تردید می‌کند، گرچه همه استدلال‌های او قانع‌کننده نیستند. با این حال نکته مورد اشاره او درباره موقعیت خاص "نوموس" بیستم (یعنی هندیان) اهمیت دارد.

36- For the Dadicae and Sattagydians, see above. The identity of the Aparytae is still debated. For a discussion, and bibliography, see Gnoli 1980: 85-86, note 147.

استدلال‌های گوناگون، از جمله موقعیت هندیان در فهرست و این‌که هندیان برخلاف سایر واحدهای مالیاتی مقدار بسیار بیشتری مالیات به صورت مقدار کلانی خاک طلا پرداخت می‌کردند شاید نشانه آن باشد که مطلب به کلی جعلی است و چنین واحد مالیاتی هخامنشی اصلاً وجود نداشته و یونانیان آن را از خود ساخته‌اند تا با اندیشه‌هایشان درباره‌ی گسترده‌ی فرمانروایی هخامنشی در شرق سازگار باشد.

بند دیگری از هرودوت (۱۰۲، III) این نکته را تأیید می‌کند؛ زیرا در آن گردآوری خاک طلا به هندیان نسبت داده شده که در نزدیکی کاسپاتوروس زندگی می‌کردند. این هندیان برای جمع کردن طلا به بیابان بی‌آب و علف می‌رفته‌اند و جویای طلاهایی می‌شده‌اند که مورچه‌ها از دل خاک بیرون آورده بوده‌اند.^{۳۷} در این بخش داستان شاید واقعیتی وجود داشته است: خاک طلا به مقدار زیاد در روختانه‌های منطقه کوهستانی شمال پاکستان وجود داشته و هنوز هم دارد. مؤلفان کلاسیک داستان هرودوت درباره جمع آوری طلا را به مردمانی ارتباط می‌دهند که در این کوه‌ها زندگی می‌کردند. با این حال کاسپاتوروس در گندار باستانی یا در نزدیکی آن قرار داشته است^{۳۸}؛ اهالی ساکن منطقه مجاور آن‌جا بسیار شبیه به باختربیان [اهالی باکتریانا] بوده‌اند. بنابراین پیداست که خاک طلای نوموس بیستم برای محل نادرستی ذکر شده و محل درست آن نوموس هفتم بوده است.

در این‌جا از یک مؤلف دیگر کلاسیک مربوط به دوره پیش از اسکندر یعنی از کتزیاس پژشک یاد می‌کنیم که در اوخر سده پنجم ق.م. سال‌ها در دربار ایران زندگی کرده است. از کتاب ایندیکا [= هندنامه]^{۳۹} او تنها تکه‌هایی باقی مانده که به صورت گزیده‌ها توسط فوتیوس نقل شده و نیز اشاره‌ها و نقل قول‌های گوناگون در آثار سایر نویسندهای کلاسیک: داستان‌های کتزیاس درباره هند اغلب ارزش چندانی ندارند و در واقع کتاب او سرآپا قصه‌های افسانه‌ای و عجیب و غریب است.

^{۳۷}- داستان مورچگان طلا جمع کن در حمامه هندی مهاباراتا نیز وجود دارد و اصلًا شاید داستانی هندی بوده که از طریق گندار و باکتریا به غرب رسیده است. بسته‌بند این را مثلاً با داستان شیردال‌های نگهبان طلا در سرزمین هندیان در نزدیکی بلخ (كتزیاس، ایندیکا، I، ۱۲؛ XIV).

^{۳۸}- چنان‌که هکاتایوس حکایت کرده است (FGrH000 F 179).

^{۳۹}- درباره ارزش این کتاب کتزیاس شایان ذکر است که پاره‌ای از نام‌هایی که کتزیاس آن‌ها را هندی پنداشته در واقع

این حال این پرسش به جای خود باقی است که آیا این افسانه‌ها صرفاً زاده‌ی تخیل کتزیاس بوده‌اند یا بازتابی از داستان‌های ایرانی و هندی؟ پرسش مهم دوم که به این بررسی بیشتر مربوط می‌شود آن است که آیا ایرانیان شناختی از هندوستان آن سوی رود سند داشته‌اند؟ درباره پرسشن اخیر توجه به اشاره‌هایی از کتزیاس شاید سودمند باشد (بندهای ۵، ۸، ۱۱ و ۱۶). یکی از اشارات او مربوط به معادن سنگ‌های گرانبها بهویژه عقیق معروف به چشم بلبلی [onyx] است که گویا در نزدیکی قله کوه ساردوس وجود داشته است. گفتنی است که پرپیلوس (بندهای ۱۸ و بعده) می‌نویسد که این گونه سنگ‌های عقیق از ناحیه‌ای پیرامون پنجاب امروزی واقع در شرق کویر تار استخراج می‌شده‌اند. در این مورد لازم به یادآوری است که از ادبیات کلاسیک بعدی معلوم می‌شود که کوه‌های ساردونیکس [Sardonyx] نام بخشی از رشته کوه‌های "ساتپورا" در نزدیکی اوجاین امروزی بوده است (نک. مثلاً بطلمیوس، جغرافیا، VII، ۶۵^{۴۰}). باز به گفته‌ی کتزیاس از همین منطقه کوه ساردوس نقره نیز استخراج می‌شده است. هنوز در شرق کویر تار معادن نقره وجود دارد. این قطعه از کتاب پرسیکای کتزیاس همراه با آنچه از تاریخ هرودوت درباره محل ولایت یا "دهیوی" هیندوش بحث کردیم و نیز بحث درباره حبسی‌های آسیایی مجموعاً برای بررسی ما سودمند بودند. چنان‌که گفتم این اندیشه به ذهن می‌رسد که هخامنشیان بهنحوی با مناطق نزدیک به جنوب "منطقه‌ی هسته‌ای" تماس داشته‌اند. البته مدارک ناچیزند، اما همین نشان می‌دهد که پژوهش بیشتر ارزش دارد. در پایان باید به نکته کوچک دیگری اشاره کنیم: فرماندار امپراتور آشوکا در سوراشرtra (در امتداد ساحل گوجرات) نام ایرانی "توش‌آسپ"

→ هندوآریایی بوده‌اند. مثلاً نام چشم‌های کتزیاس می‌گوید هندیان آن را ballade می‌نامند، ترجمه یونانی آن "سودمند" است. واژه هندوآریایی قابل مقایسه با آن را می‌توان "نیروی‌خش" ترجمه کرد (بستجید با واژه سانسکریت balada/baladā). با این حال واژه‌های دیگری نیز هستند که کتزیاس آن‌ها را هندی می‌پنداشد، اما به آسانی قابل سنجش با واژه‌های ایرانی هستند. معروف‌ترین نمونه واژه "سیث‌خور" [suptakhora] است که کتزیاس می‌گوید یک کلمه هندی و نام درخت مخصوصی است. به قول خود او این کلمه را به یونانی می‌توان "شیرین" یا "خوشبو" ترجمه کرد. در حالی که بنابر لغت‌نامه‌ی استاین‌گس این واژه ایرانی است: بستجید با واژه‌های shefta (rang)-ranging، یعنی "خوش رنگ"، "زردآلو"، "هلو" و فعل "خوردن" در فارسی کنونی.

40- Herrmann 1920: 2496) draws attebtion to the same point.

داشته و به او "یَوَنَ" [yavana] می‌گفته‌اند.^{۴۱} پاسخ به این پرسش که آیا وجود این کارمند نشانه‌ی تماس هند با ایران پیش از سلسله ماقوری بوده است یا فقط کارمندی بوده در غرب هندوستان در امتداد سواحل دریای عربی، هنوز روشن نیست.

۵- نتیجه‌گیری

من در بخش‌های پیشین کوشیدم درباره برخی متابع مربوط به رابطه میان ایرانیان هخامنشی و هندیان به بحث پردازم. همچنین پرسش‌های مهمی را مطرح کردم. پرسش یکم مربوط بود به محل ایالت یا "دھیو" ی هخامنشی "ہیندوش". اظهارنظر کردم که این ناحیه می‌بایست در "دره‌ی سند سفلی" می‌بوده و شاید حتی به سوی جنوب شرقی‌تر نیزگسترش داشته است. بدین سان ساکنانش را می‌توان به کسانی که در سنت‌های هندی "سیندو" [Sindhu] می‌نامند مربوط دانست. در درجه دوم به امكان نفوذ گستردۀ آراخوزیا [=رخ] و باکتریا [=بلخ] به ترتیب در "ئَكْوُش" و "گَندَهَارَ" اشاره کردم. در مقاله‌ای دیگر (وُخل سانگ، ۱۹۸۷^a) گفتم که این نکته شاید حداقل در این ناحیه از جهان بازتاب سازمان پلکانی شاهنشاهی هخامنشی بوده است؛ نکته‌ای که دو اشاره تاریخ هرودوت (I، ۱۳۴ و III، ۸۹) می‌تواند مؤید آن باشد. شرح حال نویسان اسکندر نیز به نفوذ باکتریانا و آراخوزیا بر هندیان ساکن شرق این ایالات آشکارا صحّه گذاشته‌اند. در مرحله سوم توجه را به ماهیت برخی قصه‌های افسانه‌ای درباره هند که هرودوت و به خصوص کتزیاس نقل کرده‌اند جلب نمودم. آیا چشم پوشیدن از این قصه‌ها به راستی منصفانه است؟ آیا نباید بکوشیم به این افسانه‌ها به عنوان قصه‌هایی که هندیان و ایرانیان تعریف می‌کرده‌اند، بنگریم و به بررسی آن‌ها بپردازیم؟ داستان موران طلاجو آن‌گونه که هرودوت نقل کرده ظاهراً نمونه‌ی خوبی از توسعه برخی قصه‌ها از هند به غرب است. نکته چهارم مسأله تماس‌های با آن سوی دریاها است. بیشتر نشانه‌های تماس میان غرب هند و خلیج فارس (و فراسوی آن) در دوره پیش از اسکندر مبهم هستند؛ با این حال نشانه‌های فراوانی وجود دارند که ما را وامی دارند تا آن‌ها را با الگویی منطبق سازیم. شاید گسترش خط براهمی [Brâhmî] (که نمی‌دانیم منشاء

41- See the Rudraman inscription, *Ep. Ind.* VIII, 1905-1906, p. 46.

سامی شمالي دارد یا نه) فقط نقطه شروع خوبی باشد. با اين همه فقط کوشش برای یافتن نشانه‌های بیشتر تماس با ماورای دریاها کافی نیست؛ بلکه افرون بر آن باید بکوشیم تا تاریخ خاور نزدیک را در پرتو چنین تماس‌های (احتمالی) مورد بررسی قرار دهیم. تجارت دریایی هند تا چه اندازه در تاریخ شاهنشاهی اهمیت داشته است؟ تا جایی که به پرسش اخیر مربوط می‌شود، می‌توانیم به سفر اکتشافی اسکولاخ کاریاندایی توجه کنیم و مأموریت او را در پرتو همین ^{نکته مقدمه‌ای} برای حفر کanal سوئز بدانیم.

سرانجام باید به سازوکارهای نفوذ هخامنشی یا نفوذ آراخوزیایی / باکتریایی در سرزمین‌های شبه قاره هند توجه کرد. بسیاری از محققان متذکر شده‌اند که اسکندر در لشکرکشی خود به آن سوی منطقه کابل به هیچ نشانه‌ای از دستگاه فرمانروایی هخامنشی برخورد نکرده است.^{۴۲} و این را نشانه‌ای دانسته‌اند از این‌که حکومت هخامنشی هرگز به عمق هندوستان نرسیده است، و / یا قرن چهارم ق.م. شاهد افول شدید قدرت هخامنشی در این بخش از جهان بوده است. با آن‌که این تفسیری ممکن است، اما لزوماً یگانه برداشت و تفسیر در بررسی روابط میان هخامنشیان با هندوستان نیست، شاید اشتباه باشد که شاهنشاهی هخامنشی را قلمروی بینگاریم که در آن، نواحی متفاوت همگی مستقیماً یا غیرمستقیم توسط مقامات هخامنشی اداره می‌شده‌اند. قبل‌به امکان‌های نفوذ باکتریانا و آراخوزیا در سرزمین‌های شرقی‌تر هند اشاره کردیم. شاید بتوانیم از این نیز فراتر رویم. من در مقاله‌ای دیگر (زیر چاپ) درباره نظام اداری و مالی در منتهی‌الیه شمال غربی شبه قاره هند در سده نوزدهم میلادی بحث کرده‌ام. در این مقاله نشان داده شده است که تحت حکومت یک فرمانرو (یعنی راجه کشمیر که خود خراج‌گزار بریتانیا بوده) در ناحیه‌ای بالنسبه کوچک، یک رشته روابط وسیع مالی و سیاسی می‌توانسته وجود داشته باشد. برخی نواحی، بیشتر نزدیک خود کشمیر، مستقیماً توسط کشمیری‌ها اداره می‌شده‌اند؛ جمعیت نواحی دیگر، و معمولاً زودتر، منفردآ مالیات می‌داده‌اند، و بقیه غیر از موارد اجباری، در صورت لزوم، سرباز برای ارتش می‌فرستاده‌اند. نواحی دیگر

42- See e.g. the remarks made by Brunt 1976: 544-547.

خارج‌گزار بوده‌اند و سالانه یا مبلغی پول پرداخت می‌کرده‌اند یا مقدار معینی کالا می‌داده‌اند. مناطقی هم بوده‌اند که عملاً از کشمیر یارانه می‌گرفته‌اند و در عوض حافظ نواحی مرزی یا نقاط استراتژیک دیگر بوده‌اند. برخی فرمانروایان تابع راجه کشمیر نیز به نوبه خود به شیوه‌های مختلف بر نواحی دیگر مسلط بوده‌اند. در نتیجه، مجموعاً یک رشته روابط و همگی تحت لوای حکوم کشمیر امکان‌پذیر بوده است. ما البته نمی‌توانیم بر اساس چنین مقایسه‌ای اظهارنظر کنیم که بیش از دوهزار سال پیش نیز مشابه چنین سیستمی در شاهنشاهی هخامنشی عملی بوده‌است. ولی مشاهده چنین سیستم انعطاف‌پذیر و متغیر شاید راه را برای بررسی عمیق‌تر و گسترده‌تر روابط میان هخامنشیان با هندیان بگشاید.

كتابنامہ

- Agrawala, V.S., 1963, *India as Known to Pāṇini. A Study of the Cultural Material in the Ashtādhyāyī*, (second edition, revised and enlarged), Varanasi
- Allchin, B. & F.R., 1982, *The Rise of Civilisation in India and Pakistan*, Cambridge
- Allchin, F.R. & Norman, K.R., 1985, 'Guide to the Ashokan Inscriptions', *South Asian Studies*, 1, 43-50
- Armayor, O.K., 1978, 'Herodotus' Catalogues of the Persian Empire in the Light of the Monuments and the Greek Literary Tradition', *TAPhA* 108, 1-9
- Bailey, H.W., 1982, 'Maka', *JRAS*, 10-13
- Billimoria, N.M., 1944, 'Hinglaj, an Ancient Site of Pilgrimage in the Las Bela State', *Journal of the Sind Historical Society*, VII/3, 93-104
- Bivar, A.D.H., 1985, 'A Persian Fairyland', *Acta Iranica* 24, 25-42
- Briant, P., 1984, *L'asie centrale et les royaumes proche-orientaux du premier millénaire (c. VIIe - IVe siècles avant notre ère)*, (Editions Recherche sur les Civilisations, Mémoire, no. 42). Paris
- Eggermont, P.H.L., 1975, *Alexander's Campaigns in Sind and Baluchistan and the Siege of the Brahmin Town of Harmatelia*, Louvain
- Eilers, W., 1983, 'Das Volk der Makā vor und nach den Achämeniden. Befund - Herkunft - Fortleben', *AMI, Erg. Bd* 10, 101-119
- Fischer, K., 1967, 'Alexandropolis metropolis Arachosias. Zur Lage von Kandahar an Landesverbindungen zwischen Iran und Indien', *BJ* 167, 129-232
- Fleming, D., 1982, 'Achaemenid Sattagydia and the Geography of Vivana's Campaign (DB III, 54-75)', *JRAS*, 102-112
- Fussman, G., 1982, 'Pouvoir central et régions dans l'Inde ancienne: le problème de l'empire maurya', *Annales ESC* 38, 621-647
- Gnoli, Gh., 1980, *Zoroaster's time and homeland. A study on the origins of Mazdeism and related problems*, Napoli
- Golzio, K.-H.J., 1981, *Der Tempel im alien Mesopotamien und seine Parallelen in Indien*. (Diss. Bonn)
- Goukowsky, P., 1974, 'Les juments du roi Erythras', *REG* 87, 111-137
- Hallock, R.T., 1978, 'Selected Fortification Texts', *CDAFI* 8, 109-136
- Hallock, R.T., 1985, 'The Evidence of the Persepolis Tablets', in: *CHI*, 2, I, 588-609
- Herrenschmidt, Cl., 1976, 'Désignation de l'empire et concepts politiques de Darius I^e d'après ses inscriptions en Vieux-Persé', *SItR* 5, 33-65
- Herrmann, A., 1920, s.v. 'Sardonuxoros', *RE* 1,2, col. 2496
- Jarrige, J.-F., & Santoni, M., 1979, *Fouilles de Pirak* (Publications de la commission des fouilles archéologiques. Fouilles de Pakistan 2), 2 Vols. Paris
- Kennedy, J., 1898, 'The Early Commerce of Babylon with India - 700-300 B.C.', *JRAS*, 241-288
- Lesky, A., 1959, 'Aithiopika', *Hermes* 87, 27-38
- Le Strange, G., 1905, *Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge
- McCredie, J.W., 1882, *Ancient India as Described by Ktesias the Knidian*, London
- Morgenstierne, G., 1979, 'The Linguistic Stratification of Afghanistan', *Afghan Studies* 2, 23-33
- Mughal, M.R., 1967, 'Excavations at Tulamba, West Pakistan', *Pakistan Archaeology* 4, 11-152

- Müller-Karpe, H., 1983, *Jungbronzezeitlich - fruehisenzeitliche Gräberfelder der Swat-Kultur in Nord-Pakistan* (Materialien zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie 10), München
- Brunt, P.A., 1976, *Arrian. History of Alexander and Indica. Translation and annotation*, I. (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass./London
- Cameron, G.G., 1973, 'The Persian Satrapies and Related Matters', *JNES* 32, 47-56
- Caubet, A., 1984, 'Du Golfe à l'Indus (IIIème s.av. - Ier s.ap.)', *AOMIM*, 351-357
- Chattopadhyaya, S., 1974, *The Achaemenids and India*. (Second, rev. ed.), Delhi
- Dani, A.H., 1963, *Indian Palaeography*, Oxford
- Dayton, J., 1984, 'Herodotus, Phoenicia, the Persian Gulf and India in the First Millennium B.C.', *AOMIM*, 363-375
- Deloche, J., 1980, *La circulation en Inde avant la révolution des transports. Vol. I: La voie de terre. Vol. II: La voie d'eau*, (Publication de l'école française d'Extrême-Orient, Vol. 122), Paris
- Deppert, J.,ed., 1983, *India and the West. Proceedings of a Seminar Dedicated to the Memory of Hermann Goetz*, (South Asian Studies 15), New Delhi
- Dittmann, R., 1984, 'Problems in the Identification of an Achaemenid and Mauryan Horizon in North-Pakistan', *AMJ* 17, 155-193
- Narain, A.K., 1986, 'The Earliest Brähmi Inscription Outside India', *JAOS* 106, 797-801
- Olmstead, A.T., 1948, *History of the Persian Empire*, Chicago
- Parpola, A., 1986, 'The Indus Script: A Challenging Puzzle', *World Archaeology* 17, 399-419
- Reese, W., 1914, *Die griechischen Nachrichten über Indien bis zum Feldzuge Alexanders des Grossen*, Leipzig
- Roaf, M., 1974, 'The Subject Peoples on the Base of the Statue of Darius', *CDAFI* 4, 73-160
- Rossi, A.V., 1982/1983, 'Linguistic Inquiries in Baluchistan. Towards Integrated Methodologies', *Newsletter of Baluchistan Studies* 1, 51-66
- Santoni, M., 1980, 'Un site de l'age du fer dans la plaine de Kachi, Baluchistan, Pakistan', *Paleorient* 6, 287-302
- Scharfe, H., 1977, *Grammatical Literature (A History of Indian Literature, Vol. III, Fasc. 2)*, Wiesbaden
- Schiwek, H., 1962, 'Der persische Golf als Schifffahrts- und Seehandelsroute in achämenidischer Zeit und in der Zeit Alexanders des Grossen', *BJ* 162, 4-97
- Schmidt, E.F., 1970, *Persepolis III. The Royal Tombs and Other Monuments* (OIP 70), Chicago
- Stacul, G., 1986, review of H. Müller-Karpe (1983), *Prähistorische Zeitschrift* 61, 90-91
- Steingass, F. 1892, *Persian-English Dictionary*, London
- Thapar, R., 1966, *A History of India* I, Harmondsworth
- Thomas, K.D. & Allchin, F.R., 1986, 'Radiocarbon Dating of Some Early Sites in N.W. Pakistan', *South Asian Studies* 2, 37-44
- Toynbee, A.J., 1961, *Between the Oxus and the Jumna*, London
- Tucci, G., 1977, 'On Swat. The Dards and Connected Problems', *EW* 27, 1-103
- Vogelsang, W., 1985, 'Early Historical Arachosia in South-East Afghanistan. Meeting-Place between East and West', *IrAnI* 20, 55-99

- Vogelsang, W., 1986, 'Four Short Notes on the Bisutun Text and Monument', *IrAnt* 21, 121-140
- Vogelsang, 1987a, 'Some Remarks on Eastern Iran in the Late-Achaemenid Period', *AchHist I*, 183-189
- Vogelsang, W., 1987b, 'Southeast Afghanistan and the Borderlands in the Early Historical Period. Some Further Observations and Suggestions', *Newsletter of Baluchistan Studies* 4, 47-59
- Vogelsang, W., in press, 'Gold from Dardistan. Some Comparative Remarks on the Tribute System in the Extreme Northwest of the Indian Subcontinent'. Paper presented to the congress on 'Le tribut dans l'empire achéménide', held in Paris, December 11-12, 1986
- Vogelsang, W., 1988, 'Some Observations on Achaemenid Hyrcania: A Combination of Sources', *AchHist III*, 121-135
- Witzel, M., 1980, 'Early Eastern Iran and the Atharva Veda', *Persica* 9, 86-128

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

هخامنشیان در خلیج فارس *

ژان فرانسوال** - لیون

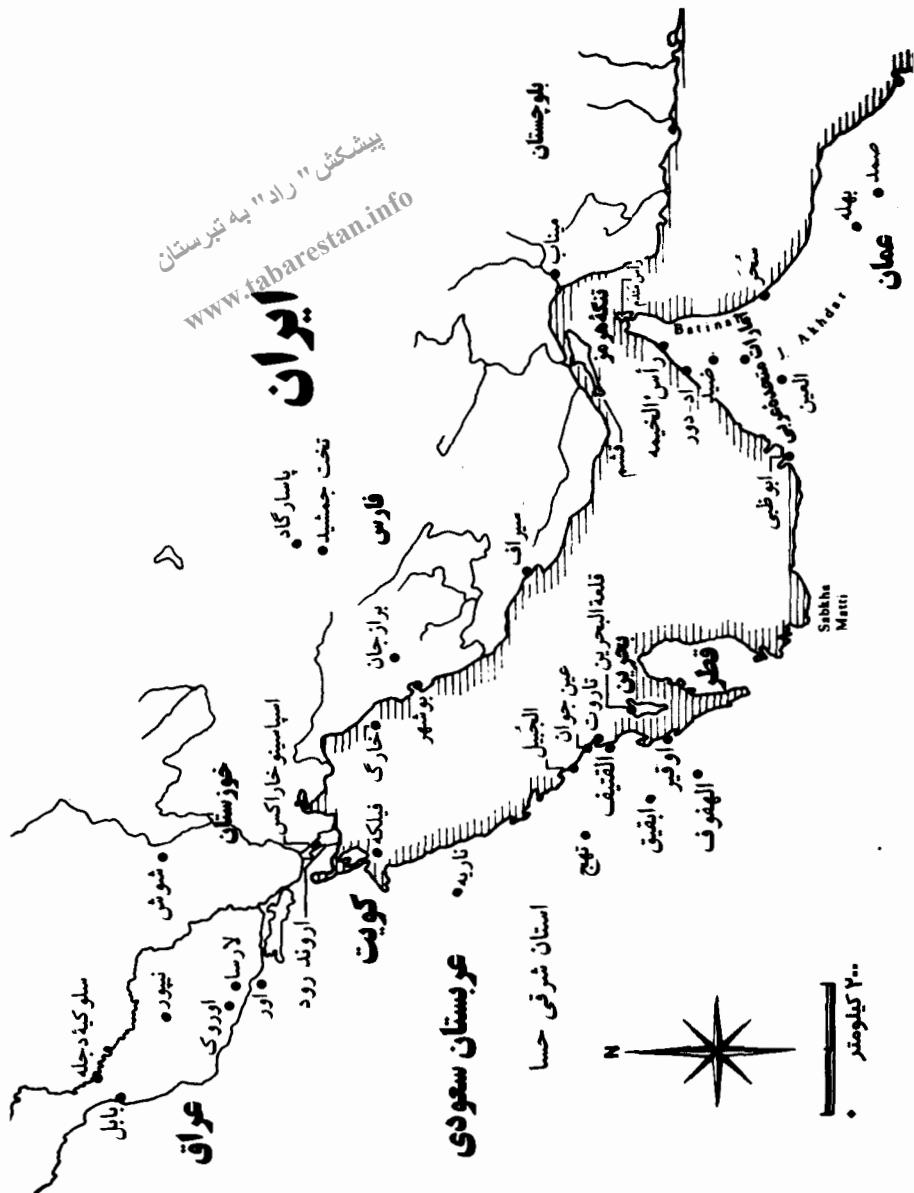
پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

کشفیات باستان شناختی سال های اخیر در کشورهای ساحلی خلیج فارس و به خصوص کشورهای کرانه های عربی آن و نخستین رویکردهای کمرویانه [!] تاریخ این منطقه خاور نزدیک به هزاره یکم پیش از میلاد، امروزه اجازه طرح این پرسشی را که تا چندی پیش خطرناک و بی جا [!!] بمنظر می رسید به ما می دهند که: آیا اصلاً منطقه خلیج [فارس] بخشی از امپراتوری هخامنشی بوده است یا نه و [به هر حال] چه وضعیتی داشته است؟

کارهای دانمارکی ها در سال های ۱۹۷۰-۱۹۶۰ پاسخی برای ما ندارند: هیچ یک از یافته های کاوش های دانمارکیان را نمی توان دقیقاً مربوط به دوره ای از میانه سده ی ششم تا پایان سده چهارم ق.م. دانست، دوره ای که به معنای دقیق کلمه از لحاظ گاهشماری می توان آن را دوره هخامنشیان نامید، بسی آن که پیش از موقع درباره جنبه های تاریخی آن سخن گفت. از نظر همکاران دانمارکی ما، میان پایان (البته بد تاریخ گذاری شده) آنچه در عمان و "کاوشگاه ۴" در بحرین (که نفوذ نواشویریان و نوبابلیان در آنجا انکار نپذیر است) "عصر آهن" نامیده شده و دوره ای سلوکیان که اکنون در "فیلکه" (کویت) و بحرین و امارات متحده عربی یا عمان (شکل ۱) به خوبی

*- در عنوان اصلی فرانسوی "خلیج عربی - فارسی" [golfe Arabo-presque] نوشته شده و در همه جای مقاله نیز تکرار شده است. ما در اینجا به احترام احساسات برق همینهان و حقانیت تاریخی "خلیج فارس" نوشته ایم.
**- Jean-François Salles

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

شناخته شده است، نوعی شکاف یا جای خالی وجود دارد. ابهام مشابهی در یافته‌های باستان‌شناختی ساحل ایرانی خلیج [فارس] نیز مشاهده می‌شود. این خلاه‌گاه شناختی در نخستین نتیجه‌گیری پژوهش‌ها و مسائل خلیج [فارس] در مورد هزاره یکم ق.م. در سال ۱۹۸۰ نیز مورد تأیید قرار گرفته است (بوشارلا و ژف. سال، ۱۹۸۱). ک. لارسن در بررسی خود درباره جزیره بحرین موضعی دقیق تر گرفته و می‌نویسد: «منطقی است اگر فرض کنیم بحرین از تلاش‌های هخامنشیان برای سلط بر دریا تأثیر پذیرفته است». (لارسن ۱۹۸۳، صص ۵۴-۵۵؛ نک اظهارنظرهای پاتس ۱۹۸۵^۸، صص ۷۰۲-۷۰۰) هنگام "نشست لیون" در سال ۱۹۸۲ (AOMIM)، بهویژه اظهارنظرهای د. پاتس [Rotts] و بوشارلا درباره امارات متحده عربی و ژ.ف. سال درباره بحرین) و بحث‌های طولانی تر سال ۱۹۸۵ در تورین (بوشارلا و ژف سال، ۱۹۸۷)، این پرسش‌ها مطرح شدند، اما بدون پاسخ روشن رها گشتند. اما روحیه و ذهنیت برخاسته از کارهای دانمارکی‌ها از بین نرفت، و گفتگی است که پ. لو مبار در رساله اخیر خود درباره عصر آهن در عربستان خاوری (۱۹۸۵) فقط به اشاره‌هایی کوتاه در مورد دوره هخامنشی بسته می‌کند و در واقع سده‌های پنجم و چهارم پیش از میلاد را به سکوت می‌گذراند.

همچنین راست آن است که منابع مکتوب، چه هخامنشی یا غیره‌هخامنشی (به خصوص یونانی)، درباره این منطقه از جهان باستان تا حدی گنج و خاموش‌اند. بررسی کنونی ما توانایی برطرف کردن همه‌ی این تردیدها را ندارند و بیشتر زاییده‌ی پرسش‌های تازه‌ای است تا پاسخ‌هایی قاطع. با این حال خواهیم کوشید نشان دهیم که خلیج [فارس] در سده‌های ششم تا چهارم ق.م. منطقه‌ای فعال و مسکونی و احتمالاً زیر نفوذ هخامنشیان بوده است - نفوذی که بیشتر سیاسی بوده است تا فرهنگی. بررسی ما مبتنی خواهد بود بر تفسیر متون موجود و در دسترس و نیز نگاهی فهرست‌وار بر یافته‌های موجود باستان‌شناختی. این بررسی با آنکه توسط یک باستان‌شناس انجام می‌گیرد، اما از آنجایی که باستان‌شناسی نمی‌تواند به تنها‌یی به پرسش‌های بی‌پاسخ کنونی پاسخ دهد، می‌خواهد قبل از هرچیز تأملی تاریخی باشد. آخرین نکته‌ی شایان ذکر آن است که شناخت ما متکی است بر دستاوردهای ده سال پژوهش عمیق در کرانه عربی خلیج [فارس]؛ سواحل ایران که تا حوالی سال‌های

۱۹۷۰ نیز چندان کاوش نشده بود، اکنون به علت شرایط سیاسی کنونی به کلی غیرقابل دسترس است و اطلاعات کنونی ما غالباً از بررسی‌های میان دو جنگ جهانی (مطالعات سرآ. استاین، ۱۹۳۱ و ۱۹۳۷) گرفته شده‌اند؛ بنابراین نتیجه‌گیری‌های پیشنهادی کنونی فوق‌العاده موقتی و قابل ابطال و یک جانبه‌اند.

۱- سکوت‌های منابع مکتوب

در متونی که به دوره هخامنشی مربوط می‌شوند، هرگز اشاره‌ای به فتح منطقه خلیج [فارس] نشده است؛ نه روایتی درباره لشکرکشی به سواحل خلیج [فارس] وجود دارد - عملیاتی که اگر وجود می‌داشته بخشی از آن می‌بایست دریایی بوده باشد - و نه اشاره‌ای به انقیاد اقوام ساکن آنجا، حال آنکه می‌بینیم چه اقوام بسیاری از این‌سو تا به آن سوی شاهنشاهی زیر سلطه ایران قرار گرفته بوده‌اند. پس اگر احیاناً حضور و سیاستی از سوی شاهان بزرگ در خلیج [فارس] وجود داشته است افتتاح آن با کوروش نبوده، بلکه او میراث‌دار چنین حضور و سیاستی بوده است. کوروش پس از غلبه بر آخرین شاه نوبابلی صاحب تمام مناطقی شد که این شاه و پیشینیانش به عنوان مالک یا متحد یا خراج‌گزار (؟؟) در اختیار داشتند و این می‌تواند توضیح دهنده انتقال آرام و بی‌سروصدای - و بنابراین ذکر نشده در متون - خلیج [فارس] از یک شاه به شاه دیگر باشد.

با این‌حال آنچه ممکن است تنها فرضیه‌ای به نظر برسد، با اطلاعات پیش از ایرانیان مورد تأیید قرار گرفته است؛ بی‌آنکه بخواهیم جدولی از منطقه خلیج [فارس] برای حدود سال ۵۶۰ ق.م. و دست به دست شدن آن در دوره هخامنشی ارائه دهیم، می‌توانیم به چند واقعیت برجسته اشاره کنیم:

- متن‌های بین‌النهرین، حاکمیت بدون شک متغیر در طول زمان - سلاطین نوآشوری و نوبابلی را بر کشور دیلمون (بخش جنوبی خلیج یعنی بحرین، عربستان شرقی و کویت) تأیید می‌کنند. بسیاری از سلاطین نوآشوری خود را سلطان دیلمون خوانده‌اند و در زمان سلطنت نبونید از "حاکم دیلمون" نام برده شده است (لومبار ۱۹۸۵: جدول III و صص ۳۱-۳۷). بدون شک جنبه "تبليغاتی" سخنان سلاطین نوآشوری را نباید از نظر دور

داشت، اما به رغم ضعف اطلاعات باستان شناختی، مسلم است که این سلاطین بنابه دلایل اقتصادی روشن در صدد تسلط بر راه دریایی بوده‌اند (نک. به بعد؛ و نیز ۱۲۵-۱۲۷: FFF 1984-5). به این قلمرو دیلمون باید شبه جزیره‌ی عمان را نیز افزود که از آنجا سلطانی به نام "پاده"، سلطان کشور "قاده" از آنجا به نینوا رفته تا حدود سال ۶۴۰ ق.م. به آشوریان پیال خراج پردازد (پاتس ۱۹۸۵b، ص ۸۲). از سازمان واقعی این منطقه که آیا یک قلمرو پادشاهی دست‌نشانده بوده یا ایالت یا قومی متحد، هیچ‌چیز نمی‌دانیم، اما به هر حال این نظام سازمان یافته تا زمان کوروش و جانشینانش حفظ شده است.

- بسیاری اسناد تأیید می‌کنند که جریان تجارت میان بین‌النهرین و شبه قاره هند از آغاز هزاره یکم ق.م. برقرار شده است (ژان فرانسو سال، ۱۹۸۶). از سده‌ی نهم ق.م. (شلمَصَر سوم) تا زمان نبونید، شاهد ورود فراورده‌های هندی به مراکز بزرگ ایران یا بین‌النهرین هستیم. در منابع غربی (استرابو XVI، ۳، ۳) از ثروت افسانه‌ای "جرهه" [Gerrha = ادجر کنونی] واقع در عربستان شرقی یاد شده است که در واقع بازتاب دیررس همین نقش تجاری راه دریایی است. در جای دیگری (۱۹۸۷) اشاره کرده‌ام که چگونه اسکندر بزرگ و جانشینانش به خلیج [فارس] به خاطر نقش اقتصادی اش علاقه‌مند شده بودند، چنان‌که اسکندر امیدوار بود آنجا فینیقیه تازه‌ای شود (آرین، آنابسیس، VII، ۱۹، ۵؛ اما سلوکیان که قدرت و حقوق شاهنشاهی هخامنشیان به آنان انتقال یافته بود، خود نتوانستند چنین ثروتی به هم بزنند. آیا همین طرح را برای انتقال حقوق نبونید به کوروش می‌توان صادق دانست؟ پیداست که خلیج عربی - فارس [فارس] همان نقش تجاری را که در زمان دیلمون (پایان هزاره سوم و آغاز هزاره دوم) داشت در هزاره یکم بازیافت، که بی‌شک قلمروها یا امپراتوری‌های ساحلی یا کسانی که مراکز ورود کالاهای دوردست را در اختیار داشته‌اند، نسبت به این امر بی‌تفاوت نمانده‌اند.

منابع هخامنشی بارها از قلمرو "مَكَ" به عنوان "ذَهِيُو" [=کشور] - معادل چیزی بیش از تقسیمات اداری یا سیاسی - نام برده‌اند - و ساکنان آنجا "مَكِيَه" [Maciya] نامیده می‌شدند (رُف [Roaf] ۱۹۷۴؛ آیلوس ۱۹۸۳؛ پاتس ۱۹۸۵b). رُف تردید دارد که کشور "مَكَ" [Maka] را در عمان، در مکران ایران یا واقع در دو سوی ساحل خلیج فارس

قرار دهد؛ آیلرس بر اساس استدلال‌های زبان‌شناختی و مکان‌شناختی بیشتر مایل است آن‌جا را همان "مکران" ایران بداند. پاتس آشکارا شبه جزیره‌ی عمان را ترجیح می‌دهد (گرچه مکران را نیز منتفی نمی‌داند)؛ او اثبات می‌کند که بر اساس ستون سنگی ایشتار در نینوا، سلطان مَک به‌نام "پاده" در زمان آشوریان‌پیال در شهر گُمانی "ایسکی [Is/s/z-ki/que]" اقامت داشته است. چنان‌که بارها ذکر شده، لباس نمایندگان کشور "مَک" در نقش بر جسته‌های هخامنشی بسیار شبیه جامه فرستادگان هند است: پاهایی بر هنر، پارچه‌ای دراز و لُنگ‌مانند از شانه تا نیمه ران و غیره... (رُف، ۱۹۷۴، صص ۱۴۴-۵، نیز بنگردید به پاتس ۱۹۸۵، صص ۸۴-۵). اگر مَک همان شبه جزیره‌ی عمان بوده، نباید باعث شگفتی شود؛ بر اساس گواهی‌های باستان‌شناختی، از اعصار بسیار کهن تا امروز، ساحل شرقی عمان، همیشه به طور طبیعی به سوی جنوب ایران و دره‌پست آبریز رود سند تعامل داشته است. ما چون در جایی دیگر درباره تعلق کشور مَک به قلمرو هخامنشی به تفصیل سخن گفته‌ایم، در این‌جا از تکرار می‌پرهیزیم و تنها می‌گوییم که این امر از نظر ما مسلم است. در این‌جا تنها دو نکته را می‌افزاییم: ذکر نام کشور "مَک" در قدیمی‌ترین سنگنیشته‌ی شاهنشاهی (بیستون) میان قدمت تعلق این منطقه به شاهنشاهی هخامنشی و البته از طریق "وراثت" است. از سوی دیگر وُخل سانگ (در مقاله پیشین، ص ۱۵۱) یادآور می‌شود که ناحیه "مَک" به مدت طولانی، متنه‌ی الیه گوش شرقی شاهنشاهی از سوی خود هخامنشیان تلقی شده است: اگر به لوحة‌های سهمیه‌ای PFT [الواح بارویی تخت جمشید] باور داشته باشیم، این ناحیه بدون شک در امتداد راه دریایی که ایران و به خصوص پارس را از طریق خلیج [فارس] به هیندوش متصل می‌کرده، قرار داشته است.

در متون هخامنشی از قلمرو دیلمون، بخش جنوبی خلیج [فارس] هرگز سخنی به میان نیامده است؛ اگر، چنان که قابل فرض است، دیلمون به قلمرو نوبابلیان تعلق داشته است، این سکوت می‌تواند عجیب به نظر برسد.

متون کلاسیک نشانه‌های روشن‌تری به دست نمی‌دهند. هرودوت (III، ۹۳) هنگام توصیف ایالت چهاردهم از «ساقگارتی‌ها، زرنگی‌ها، تامانه‌ها و موک‌ها...» نام می‌برد و اینان و اقوامی دیگر تعیین دقیق محلشان ناممکن است. این موک‌ها [Myces] در

ارتش خشایارشا نیز حضور دارند (همان، VII، ۶۸) و «مانند پاکتوها [pactyes] لباس پوشیده بودند و اسلحه داشتند» یعنی ساکنان پنجاب یا از آن نیز جنوبی‌تر (ظاهرآ عجیب بهنظر می‌رسد که می‌گوید این اهالی مناطق گرم پوست به تن داشتند، ولی فراموش نکنیم که هنگام آمارگیری از افراد سپاه، ارتش خشایارشا به منطقه‌ی سرد تراکیه آن هم در پایان فصل پاییز رسیده بوده است). این نام "موک‌ها" بی‌هیچ تردید اشاره‌ای است به منطقه "مَكَ" (ایلرس، ۱۹۸۳)، اما باید بی‌شروع آن را به نامی که آرین به "رأس مستند" که جزیره‌ای است کوچک درست در نزد دماغه شمال عمان می‌دهد و آن را "دماغه ماکتا" می‌خواند، نیز نزدیک دانست (آرین، ایندیکا، ۳۲، ۷) و نیز به قوم "ماکائه" (استрабو XVI، ۳، ۲) به قول او ساکن دماغه‌ای هستند که رو به روی هرمز واقع شده است (اما استрабو در XVI، ۳، ۴ می‌گوید از جزیره بحرین تا دهانه خلیج ماکائه‌ها به اندازه‌ی یک روز کشتی رانی راه است، که بنابراین آن‌جا نمی‌توانسته "رأس مستند" باشد، از این‌رو نمی‌دانیم وسعت سرزمین ماکائه‌ها چقدر بوده است؟)؛ و نیز نزدیک به نام ماکائه که پلینی از آن‌ها یاد می‌کند (VI، ۳۲؛ ۱۵۲). تمام این شباهت‌ها را بارها دیده‌ایم و بنابراین منطقاً باید بگوییم: مَكَ = موک‌ها = ماکائه = عمان، از دوره‌ی هخامنشی تا زمان پلینی. یادآور می‌شویم که در سده یکم میلادی مؤلف ناشناخته رساله سیاحتی در دریای اریتره تأکید می‌کند که این منطقه مشهور به "پارس" بوده است (همان، ۳۳). و سرانجام می‌افزاییم که ایالت چهاردهمی که هرودوت توصیف می‌کند ظاهراً مشتمل بوده است بر دو سوی ساحل خلیج [فارس]، موک‌ها در عمان (و بی‌شک امتداد سواحل امارات متحده عربی - اگر استрабو درست گفته باشد)، اوتی‌ها در "کرمانیا" [= کرمان] و ساگارته‌ها در ساحل و در فلات ایران.

هرودوت هنگام توصیف شاهنشاهی اشاره می‌کند به «اهالی دریای اریتره که شاه بزرگ افرادی را که "تبعیدی" (anaspastoi) می‌نامد به آن‌جا فرستاد». هرودوت باز در جایی دیگر اشاره می‌کند به اسیران "میلسی" که به سواحل دریای اریتره به شهر آمپه فرستاده شدند که در مصب رود دجله واقع شده است (VI، ۲۰)، یا "جزیره‌نشینان دریای اریتره" که به ارتش خشایارشا پیوسته بودند: اینان «در جزایری زندگی می‌کنند که شاه بزرگ کسانی را که تبعیدی می‌نامد به آن‌جا می‌فرستد»؛ لباس و اسلحه‌ای کمابیش

شبیه به مادها داشتند (VII، ۸۰). استрабو نام یکی از این "تبعیدی‌ها" را میتروپاستس پسر آریستس می‌گوید که بدون شک پس از نبرد گرانیکوس در ۳۳۴ ق.م. توسط داریوش سوم به اینجا تبعید شده بوده است. به نوشته‌ی استрабو، این میتروپاستس به جزیره‌ی "اوگوریس" تبعید شده بوده است که روایت می‌شود گور شاه اروتراس در آن‌جا قرار دارد (دریاره شاه اروتراس بنگردید به گوکوفسکی ۱۹۷۴^۱ که خودسرانه میان جزیره‌ی اوئاراکتا که نثارخوس* به آن‌جا رسید و جزیره اوگوریس به گفته‌ی استрабو بلينی تفاوت قائل شده است). تمام این متون، صرف‌نظر از میزان دقت آن‌ها، به ما امکان می‌دهند شاید چند مشکل را حل کنیم.

وجود تبعیدیان در بسیاری از متون مربوط به تاریخ هخامنشی تأیید شده است (بریان ۱۹۸۴^a: صص ۶۴ و ۹۷؛ این تبعیدی‌ها چه به صورت فردی یا گروهی (مانند سیلیسی‌های چند سطر پیش) به "منتھی‌الیه شاهنشاهی" (ta eschata tē s basileias) تبعید می‌شدند که به گفته بریان "در مرزهای هند و سکایه" و ارمنستان و سغدیانا - باکتریانا قرار داشت. چنان‌که دیدیم، این تبعیدی‌ها از لحاظ زمانی در پایان فرمانروایی هخامنشیان نیز اتفاق می‌افتداد. اگر قرار بوده افراد تبعیدی به " محل‌هایی مورد مراقبت" به جزایر فرستاده شوند که در منطقه‌ای بسیار پرت و بدآب و هوا باشد که فرار از آن‌جا نیز دشوار باشد، این تبعیدگاه‌ها نمی‌باشد در جاهایی قرار می‌داشته‌اند که از سلطه ایران و شاهان بزرگ خارج بوده باشد. البته چه‌بسا میتروپاستس امیدوار بوده از عبور نثارخوس و همراهانش استفاده کند و بگریزد، در کشورش دوباره به مقامی برسد، زیرا وجود توطنهای در دریار به سبک هخامنشی این فکر را القا می‌کند؛ اما به‌هرحال وقتی کسی مثل‌ا از جزیره‌ی إلپ می‌گریزد، طبعاً از محل زیر سلطه انگلستان گریخته است!** مگر از مدارکی تازه، هیچ‌گاه نخواهیم دانست وضع تسلط ایرانیان بر خلیج فارس و روابط سیاسی و اداری آنان با آن‌جا چگونه بوده است؛ اما غیر از آنچه دریاره "مَكَ" ذکر شد و اهمیت اقتصادی این راه دریایی که سپس به آن

*- نئرکس: افسر مقدونی اسکندر بزرگ و فرمانده ناوگانی که به دستور اسکندر به یک سفر دریایی از دهانه سند تارأس خلیج فارس پرداخت و پس از مرگ اسکندر به آنتیگونوس پیوست و حاکم لوقيه و یامفیلیا شد - م

**- اشاره است به تبعید ناپلئون توسط انگلستان به جزیره الپ و فرار او در ۱۸۱۵ از این جزیره و پیاده شدن در کان در اول مارس ۱۸۱۵ - م

بازخواهیم گشت، غیرقابل قبول بهنظر می‌رسد که "شاهان بزرگ" بر سواحل خلیج [فارس] تسلطی نمی‌داشته بوده‌اند. لازم به یادآوری است که وقتی نثارخوس به منطقه تنگه‌ی هرمز نزدیک می‌شود «از آن پس همه‌چیز [را] دوستانه» می‌یابد و پس از ملحق شدن به اسکندر «از کشوری دوست عبور می‌کند» (آرین، ایندیکا، ۲، ۳۶ و ۷، ۳۶).^۱ به رغم همه‌ی دام‌هایی که در سر راه وجود داشت^۲ معلوم بود در منطقه‌ی دوستی هستیم، که زیر سلطه‌ی هخامنشیان بوده و توسط اسکندر فتح شده بود، زیرا چند تن از کارمندان زمان هخامنشی هنوز آن‌جا بودند (گوکوفسکی ۱۹۷۷، ص ۱۲۴، پانوشت ۱۶۰).^۳ بی‌آن‌که بخواهیم به توصیف‌های مربوط به پوشک افراد ارتتش خشایارشا زیاده از اندازه‌بها بدھیم، با این حال مشاهده می‌کنیم که "موک‌ها" [Myces] شبیه به هندیان لباس پوشیده‌اند، حال آن‌که جامه ساکنان جزایر شبیه به مادها است: پس دوگروه وجود داشته که ممکن است مطابقت داشته باشند با تفکیک سنتی میان بخش جنوبی خلیج فارس (کویت، عربستان شرقی و بحرین) و شبه جزیره عمان. تناقض این جاست که دریای اریتره دوره هخامنشیان هیچ‌گاه به اعراب ارتباط داده نشده است (بنگرید به مقاله‌ی د. گراف در همین مجلد)؛ با این حال اگر در فهرست اقوام تابعه که در روی تندیس داریوش که در شوش کشف شده، کلمه hgr را با عربستان شرقی یکی بدانیم، در آن صورت اعراب با آن‌جا نزدیک و هم‌مرز بوده‌اند (گراف در همان‌جا یادآور می‌شود که اصطلاح hgr ظاهراً در برخی متون اشاره‌ای است به مادها). پس آیا باید هاگاریت‌های تندیس داریوش را همان ساکنان جزایری که هرودوت می‌گوید بدانیم؟ این بازنگری منابع مکتوب معدود را بدون یادآوری سریع دو سفر دریایی سکولاکس کاریاندایی و نثارخوس نمی‌توان پایان داد. در حکایت کوتاه هرودوت درباره سکولاکس کاریاندایی (IV، ۴۴) هیچ اشاره‌ای به خلیج [فارس] وجود ندارد و گویی همه‌چیز در خود هندوستان - پایین آمدن از رود سند - رخ می‌دهد و سپس یک دریانوردی طولانی از دهانه سند تا سوئز در مصر انجام می‌گیرد. در تکه‌های دیگری که از سفر دریایی سکولاکس حفظ شده است از اقوام دیگری به نام‌های اوپی‌ها و کالات‌ها در حوضه دره سند، از موک‌ها، (نک. قبل) و جزایر کارمانیا [کرمان] و نیز

^۱- در مورد وجود احتمالی قلمروی مستقل در منطقه هرمز در دوره هلنیستی، بنگرید به: تارن ۱۹۵۱، صص ۴۸۱-۴۸۵.

جزیره‌ای به نام "کوره" یاد می‌شود که هکاتایوس میلسطی محل آن را خلیج فارس می‌داند (نک. آرنس، ۱۹۷۲، ص ۶۲۳)؛ یگانه اشاره به این جزیره ناشناخته برای تمام مؤلفان دیگر به ما اجازه نمی‌دهد به طور مسلم بپذیریم که سکولاسکس راه خلیج [فارس] را کشف کرده بوده است (Raschke 1978, note 1131: 914 "den Persischen Golf entdeckt" RE op. cit.).

این سفر دریایی اختلاف نظرهای فراوانی را برانگیخته است؛ نخست درباره ارتباط آن با فتح هندوستان است: برخی عقیده دارند که این سفر اکتشافی پیش از فتح هند انجام شده است (مارتن، ۱۹۶۵، ص ۴۵) چنان‌که هرودوت نیز همین را می‌گوید: «وقتی که این سفر پایان یافت، داریوش هندیان را مطیع کرد و راه دریایی ایشان را به روی کشتی‌های خود گشود». عده‌ای دیگر این سفر را بخشی از لشکرکشی داریوش علیه هند می‌دانند و دلیل آن را طول ۳۰ ماهه سفر دریایی ذکر می‌کنند که برای عبوری ساده از کراچی تا سوئز زیاده از حد طولانی است (شیوه، ۱۹۶۲، ص ۱۹-۸). حتی برخی گفته‌اند که این سفر اکتشافی پس از فتح رود سند انجام گرفته است (هرتسفلد، ۱۹۶۸، ص ۲۸۶).

در اینجا درباره‌ی رابطه میان این حکایت و کتیبه‌هایی که از داریوش در سوئز کشف شده است، نیز پرسش پیش می‌آید: شاه بزرگ از مصر کشتی‌هایی فرستاده بوده که کانال نخانو را دوباره کشف کرده و تا سواحل ایران پیشروی کرده بوده‌اند. آیا خود سکولاسکس، آن‌طور که شیوه (۱۹۶۲، ص ۱۶-۱۵) عقیده دارد، در این سفر اکتشافی نیز شرکت داشته است؟ آیا وجود شباهت میان اصطلاحات karka, mačiya, kušya, putiya و در چند کتیبه پارسی باستان، آن چنان‌که هرتسفلد (۱۹۶۸، ص ۲۸۴-۲۸۳) فکر می‌کند، نمایانگر منازل یک جاده دریایی است که خلیج سوئز را به مصب فرات وصل می‌کرده‌اند؟^۲ باید افرون بر تفسیر دشوار متون بکوشیم تا پی ببریم چنین راه دریایی چه ماهیت و اهمیتی می‌توانسته داشته باشد. دریانوردی از اروندرود تا عمق دریای سرخ یا بر عکس دشوار است و گمان نمی‌رود که حتی در دوره اسلامی یک محور

^۲- چرا هرتسفلد می‌نویسد: «کاروانی دریایی، مرکب از ۲۴ یا ۳۶ کشتی باهم از خلیج فارس به سوی مدیترانه بادبان می‌افراشتند» حال آن‌که کتیبه‌های سوئز به دریانوردی در مسیری معکوس یعنی از غرب به شرق اشاره می‌کنند (ص ۲۸۲)؟ از سوی دیگر، فرمول «گرک، بوتیه، کوشیه، مجیه، که ظاهراً نظمش تنفس کرده (ص ۲۸۳-۲۸۴) تکرار فرمول «تیلمون: مگن و ملوهه»ی شاهان نوآشوری نیست، چون در این دوره ظاهراً مظور از "ملوهه" آفریقاست تا هند (نک. گوکوفسکی، ۱۹۷۴، ص ۱۱۷-۱۱۴) درباره دو "اتبوبی" [حشه] هلنی).

بازرگانی مداوم را می‌توانسته تشکیل دهد^۳؛ و بنابراین گمان نمی‌رود که پیش از سده دوم یا یکم ق.م. مسیر مستقیم میان دریای سرخ و حوضه دره سند مورد استفاده بوده است - حتی اگر دریانورдан عرب و هندی پیش از آغاز بادهای موسمی مونسون برای خدمت میان ساحل جنوبی عربستان و شبه قاره هند استخدام می‌شده‌اند و حرکت می‌کرده‌اند (وان یک ۱۹۵۸؛ روزه ۱۹۸۸). برای یک امپراتوری که مراکز اصلی مصرف آن بیشتر بین النهرين و ایران جنوبی بوده‌اند تا مصیر، چنین راه دریایی دشواری چه سود اقتصادی می‌توانسته داشته باشد؟ و تصور می‌شود که تن این که از این راه دریایی برای آوردن باج و خراج حبشه و مصر به شوش استفاده می‌شده‌است، سخنی بسیار بی‌باکانه باشد (راشکه ۱۹۷۸، پانوشت ۱۱۳۲ به پیروی از شیوه) آن هم در حالی که راه‌های زمینی بسیار مطمئن‌تر و ایمن‌تر بوده‌اند. سرانجام، آیا تعجب آور نیست که در سراسر دوره‌ی هخامنشی از این دو محور دریایی "دریای سرخ / خلیج فارس" و "دریای سرخ / هندوستان" استفاده شده باشد، ولی سپس چنان به دست فراموشی سپرده شده باشد که اسکندر مجبور شده باشد کاشفان دریایی جدیدی به این مناطق اعزام کرده باشد، و سلوکیان و بطلمیوسیان که به دست آوردن بازارهای شرقی باهم رقابت می‌داشته‌اند، هرگز در این سواحل باهم درگیر نشده باشند؟ پس با اطلاعاتی که فعلاً در اختیار داریم بهتر است سفر دریایی سکولاس کس را چیزی بیش از یک ماجراجویی دریایی نمایشی و یکتا ندانیم و این را نیز به یاد داشته باشیم که این ماجرا در خلیج [فارس] رخ نداده است.

به‌نظر می‌رسد داستان بازگشت نثارخوس از لحظه اطلاعاتی غنی‌تر باشد. توصیف طولانی سواحل بلوچستان، مکران و سپس سواحل ایرانی خلیج [فارس]⁴ گواه آن است که تمام این مناطق مسکونی بوده‌اند و در اکثر موارد در صلح و آرامش به سر می‌برده‌اند - کمتر حکایتی درباره نبرد می‌شنویم - و آیا این بدان معناست که تابع قدرتی بوده‌اند؟ از سوی دیگر چنین می‌نماید که با این راه دریایی تا اندازه‌ای آشنایی وجود داشته است: گرچه همان‌طور که نثارخوس به "اونه‌سیکرتیوس" یادآور

^۳- در زانویه ۱۹۸۶ سینیاری دریاره کرانه‌نوردی در عربستان در شهر لیون برگزار شد؛ در این سینیار در مورد دوره کلاسیک زان فرانسویا سال و در مورد دوره اسلامی ز. کورنو سخنرانی داشتند (نک. روزه ۱۹۸۸؛ زان فرانسویا سال، ۱۹۸۸)

می شود (آرین، VII، ۲۰، ۹-۱۰) هدف مأموریت اکتشافی بوده است، اما همراه با شیوه کافی در اختیار داشته و از کمک کارشناسان این راه دریابی - یعنی ناخدايانی که در گدروزیا یا در هرمز با آن‌ها ملاقات کرده بود - استفاده کرده است. این‌گونه اطلاعات و آگاهی‌ها فقط می‌توانسته از منابع یا گزارش‌های دوره هخامنشی و به هرحال از روایات سنتی که قبل از اسکندر وجود می‌داشته‌اند اخذ شده باشد: دریابوردی از کراچی به اروندرود و بر عکس ابداع نثارخوس نبوده است. همین ملاحظات را در مورد اکتشافات در سواحل عربی خلیج [فارس] نیز می‌توان صادق دانست (آرخیاس، هیرون اهل سولی): گمان نمی‌رود اینان از محورهای قبلاً شناخته شده پا را فراتر گذاشته و هرگز از مرزهای آشنا یعنی "رأس مسنند" و مسیر جنوب غربی از این نقطه دور شده باشند.

(ژان فرانسو سال، ۱۹۸۸)

پس قرائت دقیق‌تر متون - و حتی توجه به خاموشی آن‌ها - نشان می‌دهد که منطقه خلیج [فارس] هرگز از دید و دسترس هخامنشیان دور نبوده و منطقه‌ای فعال و مسکونی و برای آنان آشنا و بی‌شک بخش جدایی‌ناپذیر شاهنشاهی‌شان بوده است. یگانه ردپای وجود سازمان سیاسی، کشور [= دهیو] مَکَ است که فرمانبردار شاه بزرگ بوده، اما دست‌کم از دید هخامنشیان بیشتر چشم به سوی هند داشته است. اگر طرح پیشنهادی ما تاکنون درست باشد، حق داریم به انتظار باستان‌شناسی باشیم که اخیراً اطلاعاتی تکمیلی - که البته متأسفانه بسیار ناچیز هستند - برای ما فراهم آورده است.

۲- دستاوردهای باستان‌شناسی

بار دیگر باید خصوصیت نابرابر و ناموزون این‌گونه اسناد را یادآور شویم، که البته بیشتر معلول مقتضیات یا دلایل سیاسی هستند تا دلایل باستان‌شناسی: سواحل ایران تقریباً برایمان ناشناخته است حال آن‌که در سواحل جنوبی عربی خلیج [فارس] از حدود ده سال پیش، تلاش‌های قابل توجهی انجام گرفته است. بنابراین تمام نتیجه‌گیری‌هایی که در این‌جا مطرح می‌شوند را باید ناپایدار و گذرا تلقی کنیم. به هر

روی این اسناد باستان‌شناختی ناچیز و پراکنده‌اند و اختلاف‌نظرهای فراوانی را برانگیخته‌اند. برای روشن‌تر بودن بررسی، فشرده‌ای جداگانه از هر منطقه ارائه خواهد شد.

الف - کویت (جزیره‌ی فیلکه): در سال‌های دهه‌ی ۱۹۶۰، هیأت دانمارکی در یکی از کاوشگاه‌های هزاره دوم (ق.م) که F6 نامگذاری شده است، بقایای بنایی متعلق به پیش از دوره هلنیستی و پس از اشغال "کاسی‌ها" کشف کرده است که گاه کل مجموعه "کاخ" نامیده شده است: با این همه هیچ‌یک از یافته‌ها به ما اجازه نمی‌دهد تاریخ این تأسیسات را تعیین کنیم. ب. خایروم [Kjaerum] با بررسی مجدد این نشانه‌ها و برپایه داده‌های معماری و اشارات منفرد شاه نبوکد نصر [= بخت‌النصر] (گلانسر، در ۴۹-۵۰: FFF 83) عقیده دارد که احتمالاً این سطح بالایی متعلق به دوره‌ی نوبابلی است (۱۹۸۶، ص ۷۹). از سوی دیگر حفريات فرانسویان در این بخش در سال ۱۹۸۵ به گوری کوزه‌ای دست یافته که تاریخ‌گذاری دقیق آن دشوار است و به طور کلی میان سده‌های ششم تا چهارم ق.م تعیین شده است (نک. کالوه و پیک در ۱۶-۱۸ FFF 84-85 و شکل ۱۱) و در سال ۱۹۸۶ نیز نشانه‌های زیادی از همین دوره به دست آمده است: این یافته‌های مجزا مؤید آنند که این محل حدود اواسط هزاره یکم ق.م [یعنی همان سده‌های ششم تا چهارم] اگر نگوییم تحت اشغال، ولی دست‌کم مسلمًا مورد استفاده بوده است. تاریخ‌گذاری اشیای دیگری که از دژهلنیستی F5 به دست آمده‌اند، نیز قطعی نیست و یا به دوره نوبابلی تعلق دارند یا هخامنشی، اما مسلمًا مربوط به دوره پیش از هلنیستی هستند. تحلیل دقیق‌تر معماری بنا اجازه می‌دهد فرض کنیم که قبل از ساخته شدن دژ هلنیستی، این تأسیسات وجود داشته‌اند (کالو، سال و گاشه، ۱۹۸۷).

اما در فاصله‌ی چند صدمتری دژ، کاوشگاهی به نام "تل خزنه" عناصر مطمئن‌تری از دوره‌ی پیش از هلنیستی در جزیره ارائه داده است - شاید پرستشگاهی محلی بوده که یونانیان کمی پیش از سال ۳۰۰ ق.م. با آن روبرو شده‌اند (ژ. ف. سال، ۱۹۸۵). در اینجا تنها به قصد یادآوری، اشاره‌ای می‌کنیم به یافته‌های مهمی که بحث تفصیلی آن در گزارش نهایی (FFF 84-85: 107-296) آمده است. در اینجا مجموعه ارزشمندی از تندیسک‌های گلی به سبک شرقی و غالباً مربوط به دوره پیش از هلنیستی؛ متعلق به

سُنت‌های سده‌های ششم تا چهارم ق.م. مانند یک دستبند برنجی [= مفرغی] با تندیسکی از سر یک جانور بر روی آن، پیکان‌های پرّه‌دار، مُهری از عقیق سپید...؛ و تکه‌ای از یک کتیبه به زبان آرامی که خواندنش دشوار است و کتیبه‌شناسان تاریخ آن را سده چهارم ق.م. تعیین کرده‌اند، پیدا شده است. هم‌چنین چند سفالینه معروف به نوبالی یا هخامنشی^۴، یک ظرف سفالی محلی مشهور به "شبیه برابر" (به علت شباهت ساخت آن با سفالینه‌های هزاره دوم که به خوبی نمایانگر تحول شکل و گذار از سُنت‌های کهن است) و تعدادی ظرف سفالی از دوره هلنیستی در دزد^۵، کشف شده است. تعیین تاریخ دقیق این تأسیسات ماقبل هلنیستی ناممکن است و بنی‌تردید تأکید بر حضور یا سلطه هخامنشیان در جزیره فیلکه اغراق‌آمیز خواهد بود - اما استفاده از زبان آرامی، نام ایرانی شده کتیبه و چند یافته‌ی دیگر می‌توانند نشانه‌هایی باشند [!؟]. مهم‌ترین نکته که اکنون کاملاً تأیید شده است، موضوع اشغال شده بودن جزیره از سده ششم ق.م. است، که بنابراین ارتباط این جزیره با همسایگانش یعنی بازیله دوره هخامنشی را بی‌هیچ تردید اثبات می‌کند.

ب - عربستان شرقی: در سال ۱۹۸۲ د. پاتس پیشنهاد کرد تاریخ عربستان شرقی به ترتیب زیر "دوره‌بندی" شود: حَسِيَانَ پَيْشِينَ (۸۰۰ تا ۳۰۰ ق.م.) و حَسِيَانَ مِيانَى (۳۰۰ تا ۲۰۰ ق.م.) و حَسِيَانَ پَسِينَ (۰ تا ۳۰۰ میلادی) (AOMIM: ۱۱۹). مؤلف متذکر می‌شود که مرحله نخست از لحاظ اسناد باستان‌شناختی ناشناخته‌ترین است: چند تابوت سنگی شبیه وان حمام در منطقه‌ی ظهران و چند ظرف سفالی یا مُهر که تاریخ هیچ‌یک به درستی معلوم نیست. با این حال بررسی مجدد سطح کاوشگاه معروف شده به "معدن نمک" واقع در شمال غربی "أوَقَير" نمایانگر تاریخ‌هایی از سده‌های چهارم تا ششم ق.م. است (لومبار ۱۹۸۸)؛ ظاهراً یافته‌های اخیر در عربستان شرقی نمایانگر اهمیت سفالگری "شبیه برابر" یا "بربرنما" [Pseudo-Barbar]، که قبلًاً به خصلت انتقالی یا گذاری بودن آن اشاره کردیم. گواهی‌های باستان‌شناختی با وجود کم بودن تأیید

۴- اصطلاح "نوبالی یا هخامنشی" فقط یک ایجاز معناشناختی است که باید از تفسیر غلط آن پرهیز کرد. درواقع یک سفالگری خاص دوره هخامنشی وجود ندارد، بلکه هر منطقه در آن دوره سفالگری ویژه‌ای را که نتیجه‌ی تحولی محلی بوده داشته است، گوجه‌البه گاه تفویز خارجی یا مناطق دیگر بر آن‌ها قابل درک است. بنابراین مجموع این سبک‌ها متعلق به دوره هخامنشی هستند و هیچ ربطی به تولیدات استاندارد و یک‌دست دوره‌ی هلنیستی ندارند.

می‌کنند که این منطقه از عصر آهن تا دوره‌ی سلوکیان پیوسته مسکونی بوده است و در محل تهج این نکته از همه جا روشن‌تر است (پاتس ۱۹۸۳). کتبه‌های متعددی از این نقطه‌ی عربستان کشف شده است: تاریخ این کتبه‌ها و زبان‌ها یا "گوش‌هایی" که در آن‌ها به کار رفته است (کتبه‌های ماقبل عربی، کتبه‌های حسیانی - بازبینی کامل در پاتس ۱۹۸۳) کماکان مورد بحث و تا حدی اختلاف‌نظر است ^۱. این حال همگی به پیش از دوره هلنیستی تعلق دارند، چنان‌که کتبه‌های آرامی ^۲ (جنین‌اند): «هیچ مکمل باستان‌شناختی را نمی‌توان به دوره‌ی استفاده از زبان آرامی نسبت داد، گرچه این وسیله وجود دارد که آن را متعلق به عصر برتری هخامنشیان در آسیای غربی بدانیم...» (پاتس، ۱۹۸۳، ص ۹۴).

ج-بحرين: گاهشماری این دوره از تاریخ جزیره بحرین به علت اوضاع و احوال و شرایط کشف مواد باستان‌شناختی کماکان نامعلوم و گنگ است: این مواد اغلب از گورهایی به دست آمده‌اند که گاه در چندین دوره مختلف بارها مورد استفاده قرار گرفته‌اند، یا متعلق به کاوشگاه شهری قلعه‌البحرين واقع در شمال جزیره هستند که چینه‌شناسی آن از لحاظ زمین‌شناختی روشن نیست. من در اجلاس لیون در ۱۹۸۲، پیشنهاد وجود استمراری میان عصر آهن، شهر باستانی IV قلعه‌البحرين و دوره هلنیستی همین کاوشگاه (یعنی شهر باستانی ۷) را ارائه کرده بودم که بدین‌ترتیب یک مرحله‌ی IV احتمالاً هخامنشی داشتیم که چون این مرحله به خوبی تعریف نشده و وضع مشخصی ندارد، بهتر است به صورت نمودار نشان داده شود (۱۰) (AOMIM: ۱۹۸۵)، نه به عنوان توصیفی از مراحل باستان‌شناختی (همان، ص ۱۵۶)، اما پ. لومبار (۱۹۸۵، ص ۲۴۵-۴۶ پانوشت ۲) بعداً در این فرضیه تردید کرده است و ترجیح می‌دهد که دوره‌ای از اواسط یا پایان سده ششم تا حدود سال ۳۰۰ ق.م. این‌جا را متروکه تلقی کنیم و بدین‌ترتیب نتیجه می‌گیرد که در دوره تسلط هخامنشیان در این‌جا گسترشی وجود داشته است. اخیراً د.پاتس به پیروی از د.اوتس پیشنهاد کرده است که پایان "شهر باستانی IV قلعه‌البحرين" را که نمایانگر آن قبرستان تابوت‌های سنگی شبیه وان حمام در برخی بخش‌های متروک کاوشگاه است با دوره هخامنشیان همزمان بدانیم و بدین‌ترتیب شکاف یا گسترش تاریخی قبلی را پر کیم و پایان عصر آهن را به سده چهارم ق.م. پیوند بزنیم (پاتس ۱۹۸۵a، ص ۷۰۱-۷۰۲). سرانجام تلاش شد اثبات شود که استمراری

در تولید سفالینه‌های جزیره وجود داشته و مرحله‌ی گذار میان سفالینه‌های دوره‌ی احتمالاً نوبابلی و تولیدات دوره هلنیستی با سفالینه‌های "شبه‌بربر" قابل توضیح است (سال و بوشالار ۱۹۸۷)؛ این مقوله که در گورها و کاوشگاه‌های بحرین وجود دارد کاملاً قابل مقایسه است، با یافته‌های تل خزنه در فیلکه. به هر حال بحث هنوز گشوده است و هنگامی پایان خواهد یافت که کاوشگاه‌ها و یافته‌های تازه‌ای در قلعه‌البحرين امکان دهنده تا چینه شناسی دقیق‌تر محل و بنابراین تاریخ مسکونی شدن جزیره را بشناسیم، اما در حال حاضر به هر روی "خلأیی" ظاهرًا غیرقابل درک میان پایان عصر آهن و آغاز دوره‌ی هلنیستی وجود دارد.

د - شبه جزیره‌ی عمان: در این جا نیز مشکل، تاریخ دقیق ناپدید شدن مرحله مرسوم به آهن B است، یعنی جریان سده‌ی ششم ق.م. و سپس وجود گستاخی تا دوره‌ی سلوکی - پارتی (لومبار ۱۹۸۵، ص ۲۴۵) یا استمرار از آهن B تا سده‌های پنجم و چهارم ق.م. بدون هیچ‌گونه انقطاع و گستاخی با دوره هلنیستی بعدی (بوشارلا، AOMIM، صص ۱۹۴-۱۹۵؛ سال و بوشارلا ۱۹۸۷). کاوشگاه‌های باستان شناختی شبه جزیره در مورد نیمه نخست هزاره یکم افزایش می‌یابند و شاهد آن هستیم که در دوره آهن B، فرهنگ‌های مادی محلی افزایش می‌یابند که برخی ویژگی‌های عصر آهن را دارند و برخی دیگر آشکارا متأثر از نفوذ خارجی هلنیستی یا پیش از هلنیستی هستند. اما بوشارلا تأکید دارد که باید از ایجاد پیوند مستقیم میان استقرار شاهنشاهی هخامنشی با عصر آهن B پرهیز کرد (سال و بوشارلا ۱۹۸۷، ص ۲۸۹)؛ با این حال می‌توان اظهار نظر کرد که "صلح و امنیت" ناشی از تمرکز قدرتی که شاهنشاهی هخامنشی ایجاد کرده بوده، باعث پیدایش یا شکوفایی فرهنگ‌های مادی منطقه‌ای شد، به ویژه اگر این اندیشه را کنار بگذاریم که یک «فرهنگ مادی هخامنشی واحد» وجود داشته که سراسر منطقه زیر سلطه‌ی شاهنشاهی ایران را در برگرفته است. چون این پدیده‌ای صرفاً زاده تخیل ما خواهد بود. مثلاً گرچه عمان همان کشور "مک"ی شاهان بزرگ است، اما یافته‌های باستان شناختی آن جا هیچ وامی به امپراتوری حاکم ندارند: تأثیرات مادی و باستان شناختی ایران در سراسر دوره "عصر آهن" در حداقل خود بوده است (لومبار ۱۹۸۵، صص ۲۵۳-۴)، اما به خوبی پیداست که مطالعات تطبیقی مواد باستان شناختی،

بازتابنده‌ی مبادلات فرهنگی (یا اقتصادی) هستند، نه واقعیت‌های سیاسی. مطالعات قبل‌اپنے دریاره "روتیله"، "صمد" یا "وادی‌الاقور" AOMIM، کاوش‌های هنوز انتشار نیافته این کاوشگاه‌ها و کارهای اخیر در "ملیحه" واقع در دامنه غربی کوه عمان یا در "الدور" در ساحل امارات، همگی مؤید فقدان شکاف میان پایان عصر آهن و دوره سلوکی - پارتی، و مسکونی بودن دائمی شبه جزیره عمان از سده ششم تا سوم ق.م. هستند، اگر تداوم و پیوستگی "مکیه" - "موک‌ها" - "ماکانه" را بپذیریم.

دو مسئله‌ی دیگر را نیز به کوتاهی یادآور می‌شویم. غالباً باب شدن حفر قنات در عمان را مربوط به دوره هخامنشی دانسته‌اند (نکته‌ای که لومبار ۱۹۸۵، صص ۲۳-۲۴ و ۶۱-۶۲ مطرح کرده است)، و منظور از "قنات" [کاریز] فن جدیدی بوده برای دستیابی به آب از طریق حفر آبراهه‌های زیرزمینی. اکنون به نظر می‌رسد که این فنون در آغاز هزاره یکم ق.م. پدیدار شده‌اند، که شاید مطابقت داشته باشد با پیدایش فرهنگ‌های آهن A؛ شایان یادآوری است که ساکنان آسیای میانه از عصر مفرغ، با این فنون پیشرفت‌های تسلط بر آب و زهکشی آن آشنا بوده‌اند (بریان ۱۹۸۴ a، صص ۴۹-۵۳).

پ. لومبار در بخش کوتاهی از رساله‌ی دکتری بسیار مستند و معتبر خود از آهن به عنوان "ضد منبع" یاد می‌کند و متذکر می‌شود که در سراسر دوره‌ای که به این نام خوانده شده است اثری از آهن نمی‌بینیم؛ در باستان‌شناسی خلیج [فارس] نیز آهن فقط در دوره سلوکی - پارتی (البته با گاهشماری مؤلف) و تحت تأثیر قدرتی بسیار متمرکز و نیرومند مانند سلطنت سلوکیان مشاهده شده است (۱۹۸۵، صص ۲۶۵-۶۶). اما باید گفت که سلاطین سلوکی هرگز هیچ قدرتی بر منطقه خلیج [فارس] اعمال نمی‌کرده‌اند، بلکه بیشتر به جای زیرسلطه کشیدن یا مستعمره کردن این مناطق (غیر از فیلکه) با انگیزه‌های اقتصادی روشن نظر به آن جا داشته‌اند (ژ. ف. سال، ۱۹۸۷). پس باید باب کردن آهن در آن جا توسط سلوکیان را منتفی دانست. آیا باید این کار را به هخامنشیان نسبت دهیم؟ هیچ امکانی برای پذیرش یا رد قاطع این نظر را در اختیار نداریم - مثلاً بوشارلا پیشنهاد می‌کند که سرنیزه‌ها یا پیکان‌های آهنهای فرهنگ عمانی "صمد" مربوط به سده‌های پنجم/چهارم ق.م. را دوباره تاریخ‌گذاری

کنیم (سال و بوشارلا، ۱۹۸۷). پی‌یر بریان (۱۹۸۴b، ص ۹۳) به پیش از ف. والا (۱۹۸۰، ص ۹) یادآور می‌شود که «نخستین شاهان پارسی پیش از کوروش قدرت خود را تا کرمانیا [کرمان] گسترش داده بوده‌اند و همین دسترسی ایشان به منابع معدنی مهم آن جا (به خصوص قلع) را امکان‌پذیر ساخته بود». اما کرمانیا که تأمین‌کننده اصلی فلزات شاهنشاهی پارس بود، فقط از لحاظ قلع و مس غنی نبود بلکه سنگ آهن نیز داشت (تاریخ ایران کبیریج، ج یکم [ترجمه‌ی فارسی دفتر ۲ از ج یکم ۵۹۲ شکل ۱۱۳]). در این کتاب بر اهمیت جزیره‌ی هرمز تأکید می‌شود) همچنین در زمان پلیتی، کرمانیای شرقی واقع در شرق هرمز به داشتن معادن مس، آرسنیک، آنتیموان و آهن شهرت داشته است (پلینی، IV، ۳۶، ۹۸)، و این نویسنده لاتینی ضمن توصیف سواحل جنوبی کرمانیا در دریای عمان می‌نویسد: Achaemenidas usque illo tenuisse [= در سراسر این منطقه‌ی هخامنشیان حضور اندکی داشتند].

هـ- ساحل شمالی خلیج [فارس]: بررسی کارهای اخیر مثلاً در ایران یا AMI، عناصر تازه‌ای به گزارش کوتاه ارائه شده در سال ۱۹۸۰ نمی‌افزاید (بوشارلا و سال، ۱۹۸۱، ص ۶۵۷۱) که در آن نوشه شده است که از دوره هخامنشی در این جا چیز چندان زیادی به دست نیامده است: توده‌های خاک و سنگ انباسته در منطقه جیوانتری و دامبه کوه در امتداد سواحل مکران و کرمان، و در طول ساحل فارس یا در جزایر (که در جزیره قشم نشانه‌هایی از هخامنشیان وجود دارد). منطقه بوشهر و نواحی داخلی و دور از ساحل آن به برکت ویرانه‌های یک کاخ سلطنتی کوچک هخامنشی در برازجان ("ثانوکه"‌ی باستانی) بهتر شناخته شده است. گویا در دوره هخامنشی در امتداد رودخانه هلیه آبراهه "انگلی" مورد استفاده بوده و شبه جزیره را بدین ترتیب به داخل خاک ایران متصل می‌کرده است (ویتمک ۱۹۸۷). بررسی‌های تازه روی توده‌های خاک و سنگ در فارس، کرمان، بلوچستان نشان می‌دهد که تاریخ‌گذاری این بقایای بنایی باستانی دشوار است که مسلماً کهن‌ترین آن‌ها قدمنش به اواسط هزاره یکم ق.م. می‌رسد، و پذیرش نوعی وحدت فرهنگی میان مناطق مختلف این توده سنگ‌های ایرانی دشوار و میان آن‌ها با توده سنگ‌های شبه جزیره عمان دشوارتر است (بوشارلا ۱۹۸۹). هنوز کار فراوانی در پیش است که باید انجام گیرد. با این حال

لازم به یادآوری است که بررسی همین بازمانده‌های نادر باستان‌شناختی این دوره نشان می‌دهد که مرز میان مرحله‌ی پایانی عصر آهن، یعنی آهن III، و دوره بعدی هخامنشی، از لحاظ گاه‌شناختی مرزی است بسیار محظوظ: مثلاً اکثر کارشناسان پذیرفته‌اند که سفالینه‌های دوره FIII تا سده‌های ششم و پنجم ق.م و چه بسا تا تاریخی بعدتر نیز دوام آورده‌اند (کاتنا و گاردن ۱۹۷۷، ص ۲۴۰-۲۳۵؛ و اخیراً گاف ۱۹۸۵ درباره سطح یکم باباجان).

بی‌آنکه بخواهیم کاملاً منفی باقی کنیم، باید بگوییم پژوهش‌های باستان‌شناختی ارمغان‌های مطمئن چندانی برایمان نداشته است: اما در همه‌جا از کویت گرفته رأس مُسندم و در دو سوی کرانه خلیج [فارس]، گرچه با "شدتی" بسیار متغیر، آثار باستان‌شناختی قابل تاریخ‌گذاری برای سده‌های ۶ و ۵ و ۴ ق.م، یعنی همزمان با دوره هخامنشی بوده‌اند. بدین‌گونه مطمئن شدیم که این منطقه مسکونی بوده است، گرچه این نکته نیز وضعی اسرارآمیز دارد. از سوی دیگر تمام نشانه‌های یافته شده، نمایانگر فرهنگ‌های مادی محلی هستند بی‌آنکه وحدت واقعی یک منطقه بر دیگری یا اثری از نفوذ برتر ایران وجود داشته باشد. اگر احیاناً هخامنشیان در منطقه خلیج [خلیج فارس] تسلطی داشته‌اند از این چیرگی در تمدن مادی اثری باقی نمانده است.

۳- تلاشی برای تفسیر

با توجه به آنکه منطقه‌ی خلیج [=فارس] در زمان داریوش چندان "سرزمین بی‌آب و علفی" [terra deserta] نبوده است چرا به نظر ما "سرزمین ناشناخته" ای [terra incognita] می‌نماید؟ نه نام آن در فهرست سرزمین‌های مفتوحه و لشکرکشی‌ها وجود دارد، نه شهری جدایانه‌ای را تشکیل می‌داده است، نه نامش در فهرست‌های اقوام و کشورهای (= دهیو) تابعه دیده می‌شود (گرچه نام "مکیه" و عرب‌ها / Hgr⁵ وجود

۵- اگر پنذیریم - که من می‌پنذیرم - که hgr همان "هِجر" [Hagar] به معنای عربستان شرقی است که د. گراف در مقاله‌ی بعدی این مجلد پیشنهاد کرده است. پ. بریان (۱۹۸۲، ص ۱۶۹) یادآور می‌شود که واژه‌ی "آرایا" در متون پارسی

دارد)، و نه اشاره‌ای به آن در شمار اقوامی که خراج نمی‌پرداخته‌اند آمده است. مگر به عنوان یک سرزمین عربی دور دست. دیدگاه غربی و امروزی درست نمی‌فهمند که دیدگاه جغرافیایی هخامنشی هرقدر هم که غیر دقیق بوده باشد چگونه یک چنین "جای خالی" میان پارس و بابلیه‌ی جنوبی در شمال منطقه‌ی شط‌العرب و کشور "مک" در جنوب ایجاد کرده است.

پس باید کوشید جهانبینی جغرافیایی شاهان بلوگ را درک‌کرد، مسئله‌ای که بارها یادآوری شده است. و مارتن می‌نویسد: «شاهانی مانند داریوش یا خشایارشا لابد جهان را سطحی مسطح می‌دانسته‌اند که در آن سه دایره‌ی متحده‌المرکز قابل تشخیص بوده است. در دایره‌ی مرکزی پارس یعنی قلب شاهنشاهی و سرزمین‌های همسایه‌ی آن که قبلاً جزء امپراتوری بوده‌اند قرار داشته است. در دایره‌ی دوم مللی بوده‌اند که از طریق تماس مستقیم یا شایعه‌ی آن‌ها را می‌شناخته‌اند ولی هنوز جزء شاهنشاهی نشده بوده‌اند؛ در فراسوی آن، یعنی دایره‌ی سوم، حاشیه‌ی گسترده و نامعینی بوده که اگر هم روابطی با آن می‌داشته‌اند یا خیالی یا شگفت می‌بوده است. در دو دایره‌ی نخست شاه می‌توانست با اطمینانی نسبی پیشروی کند. اما برای نزدیک شدن به سومی می‌بایست تا حدی جانب احتیاط را رعایت می‌کرد و نخست به کسب اطلاعات می‌پرداخت» (مارتن، ۱۹۶۵، ص ۳۹). اگر چنین بوده، می‌بینیم که نه شاهی در صدد کسب اطلاعات درباره‌ی خلیج [فارس] برآمده (سفر دریایی اکتشافی سکولاسکس دیدیم که ریطی به خلیج [فارس] نداشته است) و نه به پیشروی در آن‌جا پرداخته چنان گویی آن‌جا از قبل خود به خود جزء شاهنشاهی بوده است، و خلیج [فارس] درواقع به علمت پیوند مستقیم با فارس نمای دریایی ایران را تشکیل می‌داده است. لازم به یادآوری نیست که ساحل فارس بخشی از ایران بوده است و نگاه ساده‌ای به نقشه‌ی جغرافیا این را به آسانی نشان می‌دهد؛ البته بی‌تر دید می‌بایست کرمان را نیز به آن افزود که در کنار فارس و همسایه‌ی دیواریه دیوار قلب شاهنشاهی

→ باستان به معنای «مجموع جهان عرب است که از فرات تا مرز مصر برآکنده بوده» و بنابراین بیان شمالی شبه‌جزیره‌ی عربستان، تیما و دومات، حد جنوبی این نامگذاری محسوب می‌شود. چنان‌که از باستان‌شناسی اخیر بر می‌آید در مرکز منطقه‌ی چادرنشینان بیان‌گرد زندگی می‌کرده‌اند و گمان نمی‌رود حاشیه‌ای غربی (قلمروهای ددانی و لهانی) و شرقی (هیر) جزو این نامگذاری بوده‌اند.

بوده است (والا، ۱۹۸۰، صص ۸۹ و ۹۳؛ بربان، ۱۹۸۴b، صص ۹۷ و ۱۰۵-۱۰۷)؛ به گفته‌ی کنزیاس (FGrh 72, 37a) ۶۸۸ پس از مرگ کوروش، تانیوخارکس [Tanyoxarkē] برادر کمبوجیه به مقام فرمانروایی کرمانیان منصوب شد. بسیاری از تاریخ‌نویسان به نقش دره‌هایی که ساحل خلیج [فارس] را به مناطق مسکونی بزرگ فلات [ایران] متصل می‌کرده‌اند اشاره نموده‌اند؛ از بوشهر تا برازجان و تخت جمشید، از سیراف به شیراز، از هرمز به کرمان... و بدین‌گونه به ارتباط تکمیلی و تنگاتنگ میان فلات ایران و ساحل ایرانی خلیج [فارس] تأکید نهاده‌اند. در متون تاریخی این ساحل را نمی‌توان به عنوان موجودیتی جدا پنداشت بلکه با اندکی اغماض جزئی از پارس و ایران و قلب شاهنشاهی بوده است. آن‌گاه ممکن است محقق به فرافکنی وضع کنونی به گذشته پردازد و ساحل جنوبی خلیج [فارس] را بخشی از عربستان تلقی کند. با این حال دیدیم که منظور از واژه‌ی عربستان [آرابیا] به خصوص بیابان قاره‌ای بوده است نه حاشیه‌های ساحلی آن. هم‌چنین به یاد می‌آوریم که حتی پیش از مرگ اسکندر یونانیان در این سواحل و دست کم در بخش جنوبی آن (کویت، عربستان، امارات؟) به "سفرهای اکتشافی" پرداخته‌اند و هیچ اشاره‌ای به عرب بودن این جا ندارند و گفته‌های ایشان به هیچ وجه با توصیفی که خبرگیران اسکندر در این باره به او داده‌اند، مطابقت ندارد: «اسکندر دریافت که در ساحل عربستان همه جا بندرهایی وجود دارد که برای ساختن لنگرگاه برای ناوگانش مناسب است و می‌توان در آن جاها برای یک زندگی خوب شهرهایی بنانهاد». (آرین، ۲۰ VII، ۲).

چنین شرایطی جز در جزیره بحرین، که آرین آن را در مصب بزرگ فرات قرار می‌دهد (همان VII، ۳)، و در چند منطقه نادر امارات متحده عربی (ساحل شمالی امارات) و به خصوص در امتداد سواحل عمان در دریای عمان، یا باز در مناطق غربی‌تر، در عربستان، وجود نداشته است. همه‌ی این سخنان بدان معناست که گویی در زمان اسکندر می‌پنداشته‌اند که عربستان از جنوب جزیره بحرین شروع می‌شود و بخش شمالی ساحل عربستان جزئی از قلمرو بابلیه (یا ایران؟) تلقی می‌شده است. بنابراین به نظر من نقشه‌ای که آندره بارگه در ترجمه‌ی خود از تاریخ هرودوت از دنیای شناخته شده در زمان هرودوت ترسیم کرده (نک. ترجمه‌ی فارسی همین مترجم) ترجیح دارد که در آن عربستان همچون شبه‌قاره‌ای به نظر می‌رسد، حال آن که

ساحل غربی دریای اریتره براساس نقشه هوگه‌مان (Abz، ۱۸ ص ۱۹۸۵) ناشناس به نظر می‌رسد، زیرا یک نمای ساحلی طولانی از آشور دارد (چرا؟) و یک عربستان در بینابین که ساحل آن از مصب فرات شروع می‌شود - یعنی نقشه‌ای که بیشتر امروزی است تا واقعی. شهbazی (۱۹۸۳، ص ۲۴۴) در نقشه‌ای که از شاهنشاهی داریوش پیشنهاد می‌کند، پارس را در مرکز قرار می‌دهد که در جنوب آن "دریایی ایرانی قرار دارد" (Dzf. 10): در شرق "مرز" پارس آراخوژیا است که در ساحل، کرمان را به قلب شاهنشاهی پیوند می‌دهد. در غرب، پارس از ساحل با منطقه مک محدود می‌شود که ما آن را عمان می‌شناسیم.^۶ با توجه به این داده‌ها، فرضیه‌ی من آن است که بخش شمالی دریای اریتره از شط العرب [= ارونند رود] تا شبه‌جزیره قطر به طور کامل به ایران تعلق داشته و دارای موجودیت و هویت سیاسی و فرهنگی بوده است، بخش جنوبی خلیج [فارس] نیز میان خود ایران تقسیم شده بوده است. چنان‌که می‌شده از ساحل ایران جزایری را "زیر مراقبت" داشت که شاه بزرگ تبعیدی‌ها را به آن‌جا می‌فرستاده است (مانند جزیره‌ی قشم)، و کشور "مک" در ساحل مقابل نیز "تابع" شاه بزرگ بوده است - ولی با توجه به چرخش آن به سوی هند، گستره‌ی دقیق آن را نمی‌توان تعیین کرد.

نکته دیگری نیز وجود دارد که شاید تأییدی باشد بر این فرضیه. غالباً بر پیوند نزدیک فرهنگی و حتی قومی که دوسوی خلیج [فارس] را با هم متحد می‌ساخته تأکید شده است: امروز نیز صرف‌نظر از بروز خشم‌های سیاسی گاه شدید، انسان‌ها، اندیشه‌ها و آداب و رسوم بی‌وقفه از یک ساحل به ساحل مقابل و از یک سر خلیج [فارس] تا سر دیگر آن در حال آمد و شد هستند. وجود این مبادلات فرهنگی از آغاز هزاره دوم ق.م. در شبه‌جزیره لیان در نزدیکی بوشهر مورد تأیید قرار گرفته و اخیراً در مورد دوره ساسانی تشریح شده است (نامه‌ی د. پاتس به کنفرانس تورین در ۱۹۸۵؛ بوشارلا و سال، ۱۹۸۷) و

۶- مؤلف معتقد است که مهاجرنشینی از تبعیدی‌های کاریابی در شمال غربی خلیج [فارس] واقع در جنوب بابلیه و نزدیک شط العرب وجود داشته است (ص ۲۴۵ پاپوشت ۲۸؛ از نظر هرتسفلد این "ایستگاه دریابی" کاریابی‌ها (Karka) از سده‌ی هفتم ق.م. وجود داشته که نخست اسکندر آن‌جا را مانند اسکندریه تجدید بنا می‌کند، سپس آنتیوخوس چهارم نام آن را آنتیوک [= انتاکیه] می‌گذارد که در زمان حکومت هیسبانوسینس نام "اسپاسینوفاراکس" می‌گیرد (هرتسفلد ص ۹۱۹۶۸).

به مسافت‌های دریایی و جابه‌جایی‌های جمعیتی، بنیادگذاری شهرها و وحدت مذهبی در آن زمان اشاره شده است. بی‌آنکه بخواهیم این طرح را به دوره‌ی هخامنشی تعمیم دهیم تا توضیحی "معجزه‌آسا" برای مشکلات خود بیابیم، با این حال در نظر گرفتن این داده‌ها اهمیت دارد، زیرا ارزش "وحدت‌بخشی" آن‌ها نه خواستی سیاسی است و نه مفهومی تاریخی، بلکه واقعیت ساده‌ی جغرافیایی منطقه است.⁷

در پایان هزاره سوم و آغاز هزاره دوم ق.م. خلیج [فارس] راه اصلی مبادلات، میان دنیای آشوری و هند بوده است؛ از این راه چوب‌ها و سنگ‌های گرانبها، مس مَکَان [Makkan] و بسیاری فراورده‌های دیگر حمل می‌شده است. این نقش بار دیگر از سده سوم ق.م. که شاهان سلوکی می‌کوشیدند بر تجارت با جهان هندی تسلط داشته باشند بارز شد و این سلوکیان این نقش را حفظ کردند تا آنکه پس از ایشان شاهان خاراسن جای آنان را گرفتند. پیش از این اشاره کردیم که ظاهراً تجدید فعالیت بازرگانی از آغاز هزاره یکم ق.م. تحقق یافه است، اما آیا این فعالیت در زمان کوروش و جانشینان او نیز به همین اندازه اهمیت داشته است؟ بی‌تردید چنین بوده، زیرا شاهان بزرگ که نگران حفظ محورهای بزرگ مبادلاتی در سراسر شاهنشاهی خویش چه از راه زمینی و چه دریایی بوده‌اند، طبیعی است که از خلیج [فارس] غافل نمانده باشند.

باید دقیقاً به بررسی فراورده‌های مصرفی در پارس، ایلام و بابل و حتی مناطق دوردست‌تر شاهنشاهی پرداخت و از طریق کشورهای مبدأ مشخص کرد چه محصولاتی از طریق خلیج فارس یا جهان هندی تأمین می‌شده است. کرانه‌های خلیج [فارس] از لحاظ منابع طبیعی، غیر از مرغوارید و خرما، بسیار فقیر بوده‌اند و در متون مربوط به دوره هخامنشی نیز چندان نامی از آن‌ها به چشم نمی‌خورد (هرودوت، I، ۱۹۳، نیز جز از خرم‌های بابلیه سخن نمی‌گوید)؛ ولی ما قبلاً به اهمیت فلزات کرمان اشاره کردیم که افزون بر آن از یک کتبه داریوش [منظور کتبه شورش DSf است] که شاه دریاره ساختن

7- بی‌پربریان (۱۹۸۴a، صص ۱۰۰-۱۰۲) یادآور می‌شود که تا چه اندازه دادوستدهای اقتصادی ولی بهویژه فرهنگی در هزاره‌ی یکم در سراسر خاورمیانه از دریای اژه تا ایران فراوان بوده است؛ تعاشرهای نزدیک میان ایرانیان و آشوری - بابلیان قبل از کوروش بی‌شك در خلیج [فارس] بیشتر بوده که بازرگانان بابلی فراورده‌های مناطق دوردست را در اختیار ایرانیان می‌نهاده‌اند.

کاخ خود در شوش سخن می‌گوید، چنین برمی‌آید که از آن جا چوب نیز وارد می‌کرده‌اند [بنده ۹ (والا ۱۹۷۱، ص ۵۷)]. هم‌چنین احتمال دارد که خاک دیوریت نیز از عمان وارد می‌شده، برای ساخت ظروف و مس "مکان" (= عمان) پیوسته به بازارهای بین‌النهرین مانند هزاره‌ی دوم می‌رسیده است (لومبار ۱۹۸۵، صص ۲۶۲-۳).

محصولات دیگر از جاهای دورتر وارد می‌شده‌اند. عاج کاخ داریوش [از حبشه] و از آراخوزیا [= رخچ] و چوب ساج و "چوب مَگَنْ" * که باید آن را "چوب سند" ترجمه کرد (هرتسفلد ۱۹۶۸، ص ۷)، از هند آورده می‌شده و از این هردو محصول به عنوان واردات هند در کتاب سفر دریایی در هزاره یکم ق.م. نام برده شده است. داستان افسانه‌ای کشت دارچین (هروdot III، ۱۱۰) اشاره به محصولی است که در عربستان نمی‌روید، ولی ممکن است که از آفریقای شرقی یا هند وارد می‌شده است؛ باز به نوشته هروdot (III، ۱۱۱) درخت دارچین در کشور دیونیزوس به عمل می‌آمده است که منظور هندوستان است (گوکوفسکی ۱۹۸۱، صص ۱۱۴-۱۱۶). من در جایی دیگر اشاره کرده‌ام که بخشی یا همه کندر مصرفی در مناطق بین‌النهرین در هزاره یکم ق.م. منشاء هندی داشته است.^۸ امید می‌رود که مطالعه‌ای منظم و روش دار انجام گیرد تا بی‌تردید اهمیت فراورده‌های وارداتی "غیر بومی" در جهان هخامنشی روشن شود. نشانه‌ای از این فعالیت‌های اقتصادی را شاید بتوان در شوش یافت که «ظاهرآ بخشی از یک راه بازرگانی از آن جا می‌گذسته... و خلیج فارس را به بین‌النهرین و سواحل شرقی مدیترانه متصل می‌کرده است» (بوشارلا ۱۹۸۵، ص ۷۶). ر. بوشارلا «درباره نقش اقتصادی شوش هخامنشی» به پرسش می‌پردازد که «... زیرا چه اطلاعاتی درباره شهری داریم که یک مرکز بازرگانی عمده بوده است؟» - و درست است که اسناد باستان‌شناسی ما ناچیز است، اما در مورد شوش، زمان سلوکیان به حد کافی گویا است: «مگر نه این‌که شوش از زمان هخامنشیان یک مرکز اداری و سازمانی بازرگانی بوده... که بازرگانان را بر می‌انگیخته تا این راه را بر راه‌های دیگر ترجیح دهنده؟» (همان، ص ۷۹). مطالعات اقتصادی درباره مراکز بزرگ شاهنشاهی ایران هنوز

*- در این کتیبه از چوب Magan نامی نیست، بلکه چوب «یکا» است که از گندار و کرمان آورده شده است - م- درباره گندار، نک. سمینار "عربستان و دریاهای مرزی آن"، خانه‌ی شرق، لیون، زیر چاپ.

بسیار نادرند و لازم است به پیروی از بوشارلا دیدگاهی داشت که صرفاً به پیروی از هرودوت "اروپایی مدار" نباشد و جایی برای دیدگاه "اقتصادی" شرقیان نیز در نظر گرفته شود.

اگر دو مضمون مورد بحث اصلی این مقاله را بپذیریم، یعنی ادغام دریای اریتره (یا خلیج [فارس] با خود ایران، و نقش اقتصادی راه آبی در درون شاهنشاهی، دیگر تلاش برای دانستن این که هخامنشیان چگونه توالته‌اند بر خلیج [فارس] مسلط شوند یا آن را زیر نظارت خود بگیرند و چرا "حضور" آنان رده‌ای خود بر جا نگذاشته است، عملی بیهوده خواهد بود. به رغم نبود بقایای باستان‌شناسی که مسلماً در آینده کشف خواهد شد، پیداست که ساحل شمالی خلیج [فارس] فعال‌تر از ساحل جنوبی آن بوده است، چون از ساحل ایرانی بوده که همه راه‌های زمینی به سوی مراکز بزرگ شاهنشاهی آغاز شده است. فقط حضور ایرانیان در ساحل شمالی کافی بوده تا بتوانند از راه آبی مراقبت کنند و در صورت حادثه ناخوشایندی به مداخله پردازن؛ اما این عملیات ساده پلیسی طبعاً آنقدر مهم نبوده که ردپایی از خود در منطقه یا در سالنامه‌ها باقی گذارد. آیا این مراقبت‌ها و دیده‌بانی‌ها تا سواحل جنوبی نیز گسترش داشته است؟ ما دلیل قاطعی در این‌باره در اختیار نداریم، اما اگر چنین گسترشی نیز در کار بوده است چون از حد مداخلات موضعی وظیفه شناسانه فراتر نمی‌رفته، نیازی به زیرساخت سیاسی و نظامی نداشته است؛ اما در مورد دوره‌ی ساسانیان وضع فرق می‌کند و اردشیر دژی در عربستان شرقی می‌سازد تا به سرکوب قبایل نافرمان عرب پردازد (سال و بوشارلا، ۱۹۸۷). اقوام کرانه‌نشین عمان یعنی "مکیه"‌ها "فرمانبردار" هستند. و از آن‌جا که منطقه عربستان شرقی هنوز نقطه‌ی آغاز کاروان‌های بازرگانی به سوی مدیترانه شرقی نیست، بنابراین ساحل‌نشینان عربستان شرقی اصلاً به حساب نمی‌آیند. احتمالاً چندین نظامی هخامنشی در جزیره فیلکه مستقر بوده‌اند (FFF 84_85: 246). وضعیت بحرین ناشناخته مانده است، اما بسیار بعید است که "فرماندار" منصوب نبونید جای خود را به یک مقام هخامنشی نداده باشد. بنابراین نظام بسیار قابل انعطافی در کار بوده که چنان‌که از منابع مکتوب بر می‌آید گویی ظاهراً هخامنشیان در آن‌جا "حضور" نداشته‌اند و از این‌رو فرهنگ‌های مادی محلی

می‌توانسته‌اند بدون مداخله واقعی خارجی به توسعه سنت‌های خاص خود را ادامه دهند. بدین‌سان این حاشیه جنوبی ایران که تقریباً می‌توان آن را یک "دریای داخلی" ایران محسوب کرد در متون رسمی و سالنامه‌ها نادیده گرفته می‌شده است، اما بی‌گمان از حضور بازرگانان و کسبه ایرانی و غیر ایرانی خالی نبوده است.

كتابنامه

- Arnim, v., 1927, s.v. Skylax, *RE III A1*, 620-646
- Arrien, *Histoire d'Alexandre (L'Anabase et l'Inde)*, trad. P. Savinel, Paris, 1984
- Boucharlat, R., 1985, 'Suse, marché agricole ou relais du grand commerce. Suse et la Susiane à l'époque des Grands Empires', *Paléorient* 11/2, 71-81
- Boucharlat, R., 1989, 'Cairns et pseudo-cairns du Fars, Iran', *Mélange Van den Berghe*, Leuven
- Boucharlat, R., & Salles, J.-F., 1981, 'The history and archaeology of the Gulf from the 5th cent. B.C. to the 7th cent. A.D.: a review of evidence', *PSAS* 11, 65-94
- Boucharlat, R., & Salles, J.-F., 1987, 'L'Arabie orientale: d'un bilan à l'autre', (Common ground and regional features in the Parthian and Sasanian World, Torino 1985) *Mesopotamia* 12, 277-310
- Briant, P., 1982, *Etats et Pasteurs au Moyen Orient Ancien*, Cambridge/Paris
- Briant, P., 1984a, *L'Asie centrale et les royaumes proche-orientaux du 1er millénaire*, Paris
- Briant, P., 1984b, 'La Perse avant l'Empire (un état de la question)', *IrAnt* 19, 71-118
- Callot, O., Gachet, J., & Salles, J.-F., 1987, 'Some notes about Hellenistic Failaka', *PSAS* 17, 37-51
- Cattenat, A. & Gardin, J.-C., 1977, 'Diffusion comparée de quelques genres de poteries de l'époque achéménide sur le plateau iranien et en Asie centrale', in: Deshayes, J. (ed.), *Le plateau iranien et l'Asie centrale des origines à la conquête islamique*, Paris, 225-248
- Eilers, W., 1983, 'Das Volk der Makā vor und nach den Achämeniden', *AMI Ergbd* 10, 101-119
- Goff, C., 1985, 'Excavations at Baba-Jan: the architecture and pottery of Level I', *Iran* 23, 1-20
- Goukowsky, P., 1974, 'Les juments du roi Erythras', *REG* 87, 111-137
- Goukowsky, P., 1981, *Essai sur les origines du mythe d'Alexandre. II. Alexandre et Dionysos*, Nancy
- Herzfeld, E., 1968, *The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, Wiesbaden
- Högemann, P., 1985, *Alexander der Grosse und Arabien* (Zetemata 82)
- Kjaerum, P., 1986, 'Architecture and pattern settlement in 2nd millennium Failaka', *PSAS* 16, 77-88
- Larsen, C., 1983, *Life and land use on the Bahrain islands. The geo-archaeology of an ancient society*, Chicago
- Lombard, P., 1985, *L'Arabie orientale à l'Age du Fer*, (thèse dactylographiée) Paris I
- Lombard, P., 1988, 'The Salt Mine Site and the 'Hasaean Period' of Northeastern Arabia', Potts D. (ed.), *Araby the Blest: Studies in Arabian Archaeology*, Copenhagen, 117-131
- Martin, V., 1965, 'La politique des Achéménides. L'exploration, prélude de la conquête', *MH* 22, 38-48
- Potts, D., 1983, 'Thaj in the light of recent research', *Atal* 7, 86-101
- Potts, D., 1984, 'Northern Arabia in the later pre-Islamic era', *AOMIM*, 85-144
- Potts, D., 1985a, 'Reflections on the History and Archaeology of Bahrain', *JAOS* 105, 675-710
- Potts, D., 1985b, 'From Qadē to Mazun. Four notes on Oman, c 700 B.C. to 700 A.D.', *Journal of Oman Studies* 8, 81-95
- Potts, D., 1985c, 'The location of Iz-ki-e', *RdA* 79, 75-76

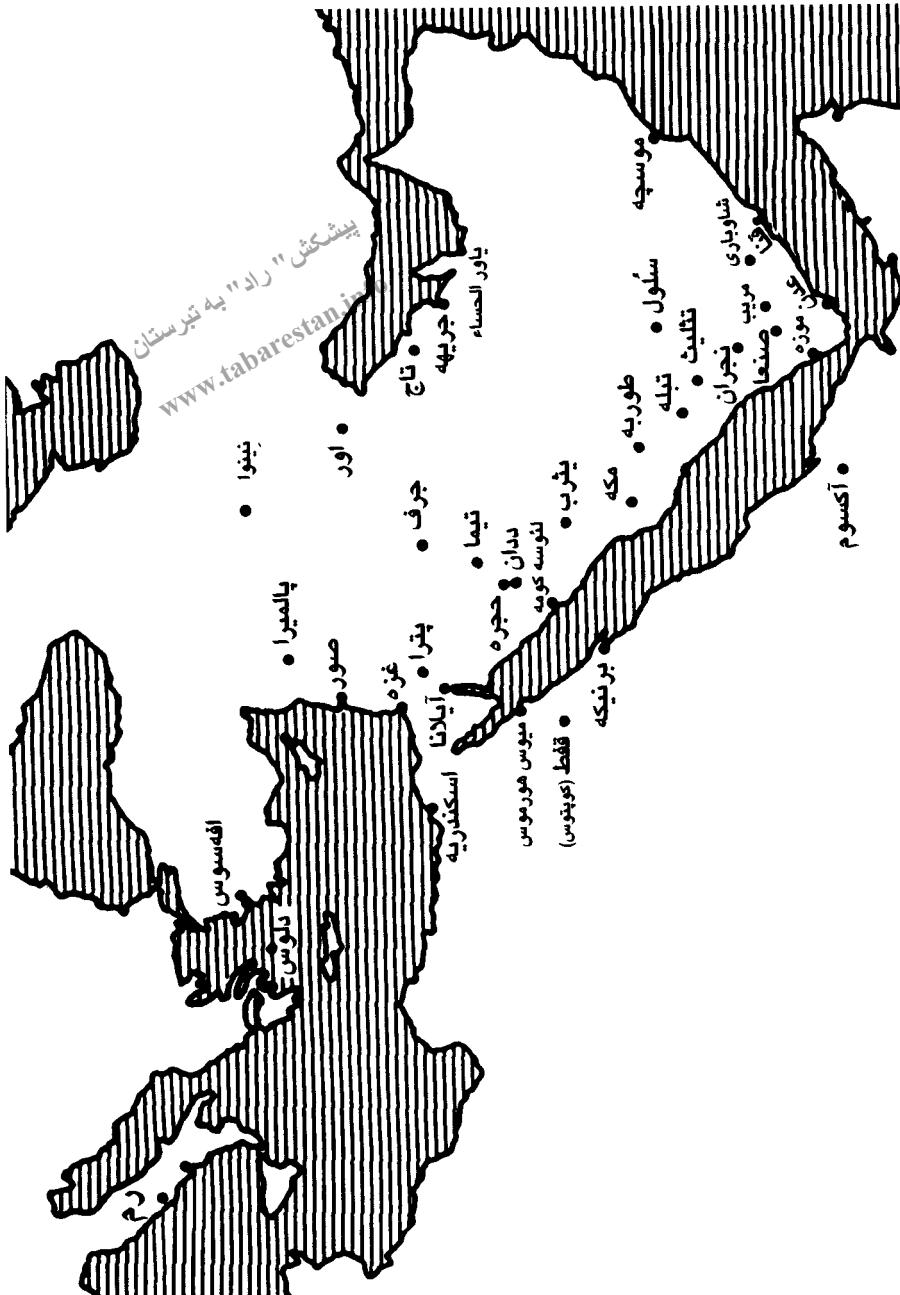
- Raschke, M.G., 1978, 'New Studies in Roman commerce with the East', in: Temporini, H. (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II 9.2*, Berlin, 604-1361
- Roaf, M., 1974, 'The subject peoples on the base of the statue of Darius', *CDAFI 4*, 73-160
- Rougé, J., 1988, 'La navigation en Mer Erythrée dans l'Antiquité', Salles, J.-F. (ed.), *L'Arabie et ses mers bordières. I. Itinéraires et voisinages*, Travaux de la Maison d'Orient, Lyon, 59-74
- Salles, J.-F., 1985, 'Failaka, une île des dieux au large de Failaka', *CRAI*, 572-593
- Salles, J.-F., 1987, 'The Arab-Persian Gulf under the Seleucid Monarchy', in: Kuhrt, A. & Sherwin-White, S. (eds.), *Hellenism in the East: the interaction of Greek and non-Greek civilizations from Syria to Central Asia after Alexander*, London/Berkeley, 75-109
- Salles, J.-F., 1988, 'La circumnavigation de l'Arabie dans l'Antiquité Classique', Salles, J.-F. (ed.), *L'Arabie et ses mers bordières. I. Itinéraires et voisinages*, Travaux de la Maison d'Orient, Lyon, 75-102
- Salles, J.-F., 1989, 'Les échanges commerciaux et culturels dans le golfe arabo-persique dans le courant du 1er millénaire av. J.-C.', Fahd, T. (ed.) *L'Arabie pré-islamique et son environnement* (Colloque de Strasbourg 1987), Strasbourg, 67-96
- Schiwek, H., 1962, 'Der Persische Golf als Schifffahrts- und Seehandelsroute in Achämenidischer Zeit und in der Zeit Alexanders des Grossen', *BJ* 162, 4-97
- Shahbazi, A.Sh., 1983, 'Darius 'Haft Kisvar'', *AMI Ergbd* 10, 239-246
- Stein, Sir Aurel, 1931, *An archaeological tour in Gedrosia* (Memoirs of the Archaeological Survey of India), Calcutta
- Stein, Sir Aurel, 1937, *An Archaeological reconnaissance in northwestern India and southeastern Iran*, London
- Tarn, W.W., 1951, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge
- Vallat, F., 1971, 'Deux nouvelles "chartes de fondation" d'un palais de Darius Ier à Suse', *Syria* 48, 53-59
- Vallat, F., 1980, *Suse et l'Elam*, Paris
- Van Beek, W.G., 1958, 'Frankincense and myrrh in Ancient South-Arabia', *JAOS* 78, 141-151
- Whitcomb, D., 1987, 'Bushire and the Angli Canal', (Common ground and regional features in the Parthian and Sasanian World, Torino 1985) *Mesopotamia* 12

عربستان در دوره‌ی هخامنشیان

دیوید ف. گراف* - میامی

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

بررسی‌های اخیر باستان‌شناسی در عربستان به درک ما از تاریخ این شبه جزیره پهناور بسیار افزوده است. این کوشش‌ها به خصوص به سمت شدن این باور و تصویر سنتی درباره این منطقه کمک کرده است، که گویا اینجا صرفاً منطقه‌ی عشاير بیابان‌گرد بیسواندی بوده که با فرهنگ یک‌جانشین "هلال بارخیز" در دوره پیش از اسلام هیچ‌گونه رابطه و پیوندی نداشته‌اند. دست‌کم در مورد ماورای اردن، به این فرضیه که اعراب به آن‌جا تجاوز کرده و باعث سقوط سرزمین‌های موآب و ادوم در دوره فرمانروایی ایران شده‌اند، اکنون باید به دیده تردید نگریست (بارلت، ۱۹۷۹). عربستان در دوره‌ی هخامنشیان گرچه قبلاً توسط مورخان خاور نزدیک نادیده گرفته می‌شد، اما اکنون توجه بررسی‌های مهم تازه‌ای قرار گرفته است (بریان، ۱۹۸۲، صص ۱۷۶-۱۶۱؛ افعل ۱۹۸۲؛ کناوف ۱۹۸۵). در نتیجه همین بررسی‌ها معلوم شده است که ریشه‌شناسی سنتی واژه "عرب" به معنای "چادرنشین بیابان‌گرد" بر اساس واژه عبری "עֲרָבَة" (به معنای "کویر" یا "خشک و بی‌آب و علف") چندان پایه‌ی استواری ندارد (افعل ۱۹۸۲، ص ۷)، به خصوص که "دوباره کشف کرده‌اند" که سرزمین‌های مسکونی پهناوری در این خطه وجود داشته است که برای منابع باستانی شناخته بوده و قدرت‌های امپریالیستی باستانی از امپراتوری نواشوری گرفته تا هخامنشی و بعداً

نقشه عربستان

بیزانس به آن‌ها توجه داشته‌اند. در شمال غربی عربستان واحه‌هایی [= آبادی‌هایی] نظیر "دومت الجندل" (جوف امروزی)، "تیما" و "ددان" (العلا) مراکز مهم بازرگانی میان عربستان جنوبی و جهان مدیترانه‌ای بوده‌اند. این واحه‌ها همچنین از طریق جاده عمدۀ‌ای با سکونتگاه‌های مهمی در هفوف و قطیف واقع در شرق منطقه خلیج عربی [منظور خلیج فارس است - م] ارتباط داشته‌اند (Potts 1984: 100). این شبکه مراکز تجاری، به عنوان رشته پیوند مهم آبادی‌ها، تمدن شهرنشین و جهان وطنانه‌ای را از اواسط هزاره‌ی یکم ق.م. پرورش داد. در واقع از زمان سلطنت تیگلت پیلمر سوم (744-730 ق.م.) ارتباطات شمال عربستان به دلیل تجارت پررونق کندر کاملاً استوار شده بود. لشکرکشی‌های آشور به صحرای سوریه و تسلط بر دومه در قرن هشتم ق.م. نیز نمایانگر اهمیت این آبادی‌های شمال عربستان است. در دوره نوبایلی، اندازه نفوذ در عمق حجاز به جایی رسید که نبونید، شاه بابل (556-539 ق.م.) کمی پیش از شکست از کوروش در تیما اقامت گزید. سرنوشت بعدی شمال عربستان در طول دوره‌ی هخامنشیان در هاله‌ای از ابهام قرار دارد، اما افزایش مدام مدارک کتبیه‌ای و باستان‌شناسی تا اندازه‌ای وضع آن منطقه را طی قرن‌های ششم تا چهارم ق.م. روشن ساخته است. بنابراین بحث کوتاه زیر درباره‌ی این منابع باید در برابر یافته‌های تازه مهم و درحال افزایش این شبه جزیره نسبتاً کاوش نشده که در حال بررسی هستند، آزمونی سست و قابل تغییر و آسیب‌پذیر تلقی شود.

۱- منابع کتبیه‌ای

تعداد کتبیه‌های آرامی، که زبان میانجی قلمرو هخامنشی به شمار می‌رفت، اندک است. در شرق عربستان تکه خردۀ‌های ناچیز پیدا شده در قطیف و ثاج [Thaj] همه چیزی است که فعلًاً داریم، البته به استثنای یک سنگ قبر دوزبانه آرامی - حسایی از ثاج که نمایانگر نزدیکی با مذهب و سیستم نامگذاری آن است (Potts 1984: 116-117). در مورد حجاز تعداد بقایا بیشتر است. به فهرست ۱۹ کتبیه‌ای که دگن (Degen 1974: 98) تهیه کرده است اکنون می‌توان حداقل ۹ فقره جدید مربوط به تحقیقات جدید از تیما را افزود (Livingstone 1983) که مهم‌ترین آن‌ها ستون سنگی آراسته‌ای به ۱۰ سطر کتبیه

به خطی مربوط به حدود سال ۴۰۰ تا ۳۷۵ ق.م. (بنای نظر کراس ۱۹۸۶) است، که سپس درباره‌ی آن بیشتر بحث خواهیم کرد. بقیه متون کوتاه روی سنگ قبرها و دیوار نگاره‌ها هستند که به کار ما نمی‌آیند و برخی از آن‌ها نیز آشکارا مربوط به دوره یونانی‌ماهی (= هلنیستی) هستند. در قسمت شمالی‌تر در بخش عربی سواحل شرقی مدیترانه، متونی به خط آرامی از مصرسفلی (تل مسخوطه)، جنوب فلسطین (عراد، برشبع، لاخیش) و ماورای اردن (تل خلیفه در کنار خلیج عقبه و کرک در موآب) به دست آمده‌اند، که همگی مربوط به دوره هخامنشی هستند (افعل ۱۹۸۲، ص ۲۰۱؛ اصلترن ۱۹۳۲-۲۰۱، ص ۲۵۰-۲۵۱). بیشترین و مهم‌ترین کتیبه‌ها به خطوط بومی شبه جزیره هستند، اما انتساب هریک از این دیوارنگاره‌ها به سده‌های ششم تا چهارم ق.م. باید با احتیاط انجام گیرد، زیرا گاهشماری داخلی و رابطه کل مجموعه کماکان مورد اختلاف نظر است. با این حال در درک ما از تحولات خط به اصطلاح "ثمودی" در دوره‌ی پیش از اسلام بهبودی‌هایی صورت گرفته است. ف.و. وینت در طبقه‌بندی پنجگانه (A تا E) پیشگامانه قدیمی خود تجدیدنظر کرده است، گرچه تعدادی از طبقات و گاهشماری‌های مربوط به آن‌ها که در ۱۹۳۷ پیشنهاد شده بودند به جای خود باقی هستند. با این همه اکنون برای توضیح تفاوت‌های میان خط‌ها تأکید بر عوامل منطقه‌ای نهاده می‌شود. طبقات قدیمی با معیارهای جغرافیایی تعیین و نامگذاری شده بودند و فقط خط "تیمایی" (A پیشین) را مربوط به عصر ایرانی / نوبابلی می‌دانستند، هرچند باید تأکید کرد که چه تاریخ اولی (وینت ۱۹۸۰، ص ۱۲۸) و چه دومی (کناف ۱۹۸۵، ص ۷۷) به علت ابهام متون و خراب شدگی‌های آن‌ها امکان‌پذیر هستند. تاریخ خط‌های دیگر (از B تا E) فعلًا از زمان سلوکیه تا دوره بیزانس تعیین شده‌اند. چون این متون در نواحی نجد، مجاز و تبوک تمرکز داشتند، بر حسب نواحی جغرافیایی خود نیز تعیین شده‌اند (وینت و رید ۱۹۷۰، ص ۶۹-۷۰). این تغییر اصطلاح مناسب است و باید از ماهیت دیوارنگاره‌ها رفع ابهام کند. فرض قدیمی مبنی بر آن‌که آن‌ها ساخته قبیله مشهور ثمود هستند چه از نظر محتواشان و چه توزیع آن‌ها مورد تردید قرار گرفته است (اصل مجموعه در کتاب وان دن براندن ۱۹۵۰ آمده است). از مجموع ۱۵ هزار متونی که تاکنون شناخته شده و در سراسر شبه جزیره عربستان پراکنده هستند، فقط شش تای آن‌ها به نام این قبیله

اشاره دارند و بقیه همگی "خط نجدی" (سابقاً B) هستند و منفرداً میان تیما و حائل پیدا شده‌اند.

کتبه‌های به اصطلاح "دِدانی" که از العلا (یا "علا") به دست آمده‌اند نیز به دوره نوبابلی و هخامنشی نسبت داده شده‌اند (وینت و رید ۱۹۷۰، صص ۱۱۴ تا ۱۱۷)، هرچند تاریخ اوایل دوره هلنیستی نیز پیشنهاد شده بود (کاسکل ۱۹۵۳، صص ۳۷ تا ۳۹ از آن جا که این خط قرابت‌هایی با مجموعه خط "تیمایی" (سابقاً "تمودی A") دارد (وان دن براندن ۱۹۵۰، ص ۱۸؛ و نیز کاسکل ۱۹۵۳، ص ۲۲)، تاریخ مشابهی در مورخ آن نیز محتمل است. نکته مهم‌تر عدم توافق درباره‌ی ماهیت مجموعه است. کاسکل ۳۵ متن را جزء این دسته می‌داند و وان دن براندن (۱۹۶۲) حدود ۶۰ متن را، اما Jamme (۱۹۶۸) معتقد است که کل مجموعه در شمال مینایی (جنوب عربستان) و از متون لحیانی سرچشمه گرفته‌اند. هرچند استدلال‌های او کاملاً قانع‌کننده نیستند، اما معیارهای اثبات "دوانی" بودن آن‌ها نیز آشکارا به بررسی دوباره و روشنگری بیشتری نیاز دارد.

در مورد سایر متون مهم مجازی مربوط به عصر هخامنشی و کتبه‌های لحیانی اطراف "علا" نیز مسائل مشابهی وجود دارد. وینت و کاسکل (۱۹۵۳، صص ۳۹ تا ۴۴) برای این متون دو گاهشماری عمده پیشنهاد کرده بودند. اولی هوادار تاریخی "بالاتر" یا قدیمی‌تر است و خطوط قدیمی‌تر را مربوط به سده‌های پنجم تا سوم ق.م. و جدیدتر را متعلق به سده‌های دوم و یکم ق.م. می‌داند (نک. انصاری، ۱۹۷۰). از سوی دیگر کاسکل به تقویمی "پایین‌تر" یعنی جدیدتر اعتقاد دارد و متون قدیمی لحیانی را مربوط به دوره‌ی میان ۱۱۵ تا ۹ ق.م. و متون بعدی را از آن ۸۰ تا ۱۵۰ میلادی می‌داند و معتقد است که در این فاصله یک خط نبطی آن‌ها را از هم جدا می‌ساخته است (از ۹ ق.م. تا ۳۵ میلادی) و استدلال او مبتنی است بر متون نبطی متعددی که در ۱۵ کیلومتری جنوب تیما پیدا شده و اشاره دارند به "مسعود و سلطان لحیان" (337 Js Nab. 334, 335, 337) و به شکل خط آرامی سده یکم ق.م. هستند، ولی نشانه‌های متعددی در تأیید تاریخ "بالاتر" یعنی وینت وجود دارد. متون مینایی شمال به دست آمده از ددان (گاریبی ۱۹۷۴، ص ۱۴۷) را در اصل معاصر با مجموعه متأخر لحیانی دانسته‌اند (آلبرایت ۱۹۵۳، ص ۵)، اما چنان‌که در زیر استدلال خواهم کرد، اکنون گرایش بر این است که متون مینایی به آبادی‌هایی قدیمی‌تر،

یا به اواخر سده‌ی پنجم (وینت و رید ۱۹۷۰، ص ۱۱۹) یا سده‌ی چهارم (گراف ۱۹۸۳، ص ۵۶۳) نسبت داده شوند. نفوذ مینایی در لحیانی اولیه نیز مشاهده شده (واندن باردن ۱۹۵۷، ص ۱۶) و بنابراین مستلزم آن است که طبقه‌بندی متون بر اساس متفاوتی انجام گیرد.

در سال‌های اخیر متون مهم تازه‌ای نیز به مجموعه‌ی لحیانی افزوده شده‌اند. اینان عبارتند از ۱۰ متن از "العلا" (آل‌تایم و استیهل ۱۹۶۸)، ۴۰ متن از العودیت واقع در شمال العلا، ۱۰ متن از العلا و مدائن صالح (Harding in Parr e.a. 1972: 36-39, 50)، و ۴ متن از جبل ضدرا حدود ۸۵ کیلومتری شمال غربی العلا (Jamme 1981: 99-105=nos Jal 171-174). در نتیجه اکنون حداقل ۲۰۰ متن "لحیانی" آماده انتشارند و همگی به تحلیلی روشن‌دانه‌تر و منظم‌تر و ترکیبی‌تر نیاز دارند. همچنین درباره‌ی خود منطقه باید بررسی جامعی انجام گیرد چون بیشتر متون از نواحی مسکونی و جاده‌کاروان‌رو اصلی به دست آمده‌اند؛ بی‌گمان کاوش دقیق در کوه‌ها و وادی‌های [= دره‌های] ناحیه‌ی متون تازه‌ای بر این مجموعه خواهد افزود.

برای بخش شمال شرقی عربستان، کتبیه‌های منطقه‌ای ذی‌ربط پیش از اسلام، همگی "پیش عربی" و حسابی تعیین شده‌اند (تازه‌ترين بحث را پاتس ۱۹۸۴ صص ۱۱۷-۱۱۳) انجام داده است. حدود ۱۸ متن "پیش عربی" به تاریخ‌هایی از سده‌های نهم تا پنجم ق.م. نسبت داده شده‌اند. اما مجموعه و تاریخ‌های آن خوب تعریف نشده‌اند و دقیق نیستند. این متون عمدتاً از منطقه میانی فرات (شهرهای اور، نیپور، اوروک، ابوصلیبیخ و آناء) به دست آمده‌اند، ولی تعدادی از آن‌ها نیز به شرق عربستان (هفوف، ثاج و عین جوان) تعلق دارند. از آن‌جا که محل متون بین‌النهرین در عین حال مرتبط با زیستگاه‌های عربی بوده است، آن‌ها را به عنوان کتبیه‌های "عربی باستانی" طبقه‌بندی کرده‌اند (افعل ۱۹۸۲، ص ۱۱۶). اینان، نظیر متون "حسابی" به‌طورکلی به عصر سلوکی یعنی حدود ۳۰۰ تا ۱۳۰ ق.م. نسبت داده شده‌اند (روبن ۱۹۷۴، ص ۱۱۷)، اما این تاریخ ارزش قطعی ندارد. شمار آن‌ها ۲۷ متن است که بیشتر از قطیف و ثاج به دست آمده‌اند (پاتس ۱۹۸۴، ص ۱۱۹-۱۱۸). زبان این متون گرچه از گویش‌های شمال عربستان است، اما خط آن‌ها سبک جنوب عربستان را دارد (ریکمنز ۱۹۸۴، ص ۷۵).

۲- منابع باستان‌شناختی

فقط در دهه‌ی گذشته بود که بررسی‌های باستان‌شناختی هماهنگی در شبه جزیره عربستان آغاز شد، اما در اوایل این بررسی به کاوش‌های سطحی محدود می‌شد. در خاک اصلی عربستان در شمال شرق، گمانه‌زنی‌های محدودی در ثاج و عین جوان فقط مواد لایه‌بندی شده محدودی به دست داد، اما در منطقه خلیج [فارس] در جزایر بحرین و فیلکه و نیز در ابوظبی، کویت و عمان نیز کاوش‌های مهمی انجام گرفت. نتیجه کلی این بررسی‌ها آن است که این منطقه پس از گذراندن وقفه‌ای طولانی و رونق اسکانی که در هزاره‌ی سوم ق.م. داشته، در دوره سلوکی دوباره رونق گرفته و در واقع "نوزایی" یافته است. بنابراین به این نتیجه رسیده شد که شرق عربستان بیرون از سلطه‌ی قدرت‌های جهانگیر پیشین، از جمله ایران، بوده است (پاتس ۱۹۸۴، ص ۱۰۲). اما وقتی بعداً مدارکی که در آغاز نادیده گرفته شده بودند بررسی شدند، معلوم شد که این نتیجه‌گیری شتابزده بوده است.

شمال غربی عربستان، بر عکس، رشد و توسعه فراوانی را در پایان هزاره دوم ق.م. تجربه کرده و در دوره هخامنشی در اوج فرهنگی خود بوده است. متاسفانه هیچ‌گونه کاوش منظمی در حجاز انجام نگرفته و فقط کاوش‌های جدی اخیر و گمانه‌زنی‌های گزینشی در تیما مدارک اولیه‌ای را فراهم آورده است. اما گویا ظرف نقاشی شده دو رنگی در مجموعه قصرالحمراء رواج داشته که اکنون تاریخ آن را می‌توان با اطمینان مربوط به دوره‌ی نوبابلی دانست (باودن ۱۹۸۱ و ۱۹۸۳). گویا در همین ناحیه یک مرکز مذهبی وجود داشته که گروهی در آن جا زندگی می‌کرده‌اند و شمایل‌شناسی نقش بر جسته‌ها، نمایانگر نفوذ شدید بین‌النهرین است. کشف یک لوح سنگی به زبان آرامی متعلق به قرن پنجم در همین خرابه‌ها نشان‌دهنده آن است که این جا در دوره ایرانیان تحت اشغال آن‌ها بوده است (باودن ۱۹۸۰، صص ۸۲-۸۶) و باید در کاوش‌های آینده منتظر اطلاعات بیشتری درباره هخامنشیان باشیم. نکته درخور توجه به خصوص اندازه زیستگاه است. دیوارهای بزرگی یک محوطه ۸ کیلومتر مربعی را دربر می‌گرفته و مجموعه بزرگی را در خود جا می‌دادند، که دارای سیستم آبرسانی وسیعی به همه خانه‌ها بوده است. البته متون میخی مربوط به زمان سلطنت نبوئید قبلًا حضور شاه

در آبادی‌های این ناحیه را تأیید کرده بودند (لامبرت ۱۹۷۲) اما این مدرک جدید مؤید گستره و ماهیت اشغال کوتاه این‌جا توسط بابلیان و سپس در دراز مدت توسط ایرانیان است.

زیستگاه عمدی دیگر، در حجاز در دوره شاهنشاهی ایران "العلا" (دادنِ باستانی) است. درحال حاضر این ویرانه‌ها (که به آن "خرابه" می‌گویند) هنوز کاوش نشده‌اند، اما زیستگاه کناری آن در نزدیکی "دره روتاها" (وادي القراء) مورد کاوش قرار گرفته است. درست شمال مجتمع کشاورزی سامان یافته در "حیف الزهران" نشان می‌دهد که الگوی زیستی روستایی در این دره تا چه اندازه گسترده بوده است (باودن ۱۹۷۹). در سمت جنوب ناحیه المیات به عنوان زیستگاه مهم دیگری از دوره‌ی قبل از اسلام مشخص شده است و نیاز به بررسی بیشتر دارد (تیسف، ۱۹۷۹). فراوانی کتبه‌های یادمانی و نذری در منطقه، بی‌گمان نشانه گسترش یک فرهنگ مهم جهان وطن در منطقه است. این نکته از اشارات به آیین‌های مذهبی گوناگون و عناصری در نام‌های اشخاص که ریشه خدایی دارند و در متون این واحدهای می‌شوند، پیداست: در کنار ایزد لحیانی محلی "ظوقَبَت" [Dhu-Ghabat] (کاسکل ۱۹۵۳، شماره ۹)، نام ایزد "وَد" [wadd] (متعلق به منطقه مینایی در جنوب عربستان: شماره ۹؛ نک. گاریبی ۱۹۷۴، شماره‌های ۳۱۵، ۳۲۳ و ۳۲۵). ایزد "بعل ثمین" سوری (شماره ۱۲)، ایزد "لات" شمال عربستان (شماره ۱۰۴) و ایزد "فُس" [Qos] ادومی (شماره ۳۰) نیز وجود دارد. چنین فضایی بی‌گمان در "الجوف" (دومه‌ی باستانی) در "وادی السرحان" در قسمت شمالی‌تر وجود داشته است، اما فعلًا زیر ویرانه‌ها پنهان‌اند. اشارات قدیمی به یک کاوشگاه و کشف یک متن مینایی در منطقه (وینت و رید ۱۹۷۰، ص ۷۴) نوید اقدامات آینده هستند.

سرانجام برای روشن کردن نفوذ و کنش متقابل میان فضای فرهنگی ایرانی و شمال عربستان می‌توان فقراتی را برای تحلیل برگزید.

طی سده‌های هفتم تا چهارم ق.م.، وجود چهارپایه‌های مکعبی کوچک به عنوان مهراپ کندر و برای سوزاندن آن در سراسر خاور نزدیک نشانه‌ی رونق تجارت مواد معطر است که این نکته در منابع یونانی دوره کلاسیک نیز تأیید شده است (گراف ۱۹۸۳، ص ۵۶۳). هرچند این اشیاء نخست در هزاره دوم ق.م. ظاهر شدند، اما در

دوره‌ی نوبابلی و هخامنشی به خصوص محبوبیت و رونق فراوان یافتند و در سراسر بین النهرين جنوبی، سواحل شرقی مدیترانه و شبه جزیره عربستان در هرجا به شکل‌های محلی وجود داشتند. بیشتر این مواد و ادویه‌جات - و البته نه همه‌ی آن‌ها - احتمالاً مصرف غیرمذهبی داشتند و برای بخور دادن و گندздایی به کار می‌رفتند (آلبرایت ۱۹۷۴، ص ۲۸؛ نک. فاولر ۱۹۸۴). ظاهراً سبک و شکل این مهرابه‌های گندر بیشتر متأثر از نفوذ بابل بوده‌اند (شی [shea] ۱۹۸۳، ص ۸۸) تا جنوب عربستان یا فینیقیه (استرن ۱۹۸۲، ص ۱۹۴) و این شاید معلوم کند که در چه حاهایی تقاضا برای مواد خوشبوکننده یا ادویه بیشتر بوده است. این کاربرد گستردگی کندر، در عین حال نمایانگر وجود آبادی‌های مرغه در تیما و علاء طی دوره‌های نوبابلی و هخامنشی است. با آن‌که تاکنون فقط یک مهراب کندر در شمال غربی عربستان شناخته شده است (در "تیما": شی ۱۹۸۳، ص ۱۰۳)، ولی حفاری‌های بیشتر در کاوشگاه‌های مهم به احتمال زیاد موفقیت‌آمیز خواهد بود.

همچنین مدارکی دال بر تجارت دریایی گندر در جنوب عربستان وجود دارد. در "تل خلیفه" در سواحل شمال خلیج عقبه، زیستگاه بزرگی به این تجارت بین‌المللی مشغول بوده است. هرچند ارزیابی‌های مجدد کاوش‌ها در محل، نمایانگر آن است که مرحله اصلی اقامت و اشتغال در آنجا در سده‌های هشتم و هفتم، یعنی پیش از تسلط ایرانیان بوده است، ولی چنین می‌نماید که این زیستگاه حداقل تا اوایل قرن چهارم ق.م. کماکان فعال مانده است (پراتیکر، ۱۹۸۵). این نکته از سفالگری و از کتیبه‌های آرامی / فینیقی سده‌های پنجم و چهارم ق.م. پیداست (گلوک ۱۹۷۱، ص ۲۳۱ تا ۲۳۶). به علاوه، یک کتیبه "جنوب عربستان" که در روی یک کوزه‌ی انباری متعلق به سده‌های هفتم / ششم کنده شده است (سطح چهارم) و چندین مهراب کندر از سده پنجم (سطح پنجم) که در آن محل کشف شده‌اند، معلوم می‌سازند که این ادویه‌ها فقط از راه‌های زمینی به سواحل شرقی مدیترانه نمی‌رسیده‌اند، بلکه از راه دریایی سرخ نیز حمل می‌شده‌اند. در مورد "جنوب عربستان" بودن متن، آلبرایت (۱۹۵۳، ص ۳) و وان‌دن براندن (۱۹۶۲، ص ۳۵) عقیده داشتند که خط این متن ددانی است و کشفیات اخیر چند کتیبه ددانی در ۵۰ کیلومتری شمال شرقی بندر عقبه (گراف ۱۹۸۳، ص ۵۵۵-۵۶۲) تاحد

زیادی این برداشت را تأیید می‌کند. این یافته‌ها نشان می‌دهند که بندر عقبه حیاتش تا اندازه زیادی مرهون شبکه وسیع تجاری بوده، که در دوره ایرانیان توسعه یافته است. یکی دیگر از تجلیات نفوذ هخامنشیان در شمال عربستان، وجود قنات در منطقه است که اغلب مورد اشاره محققان واقع شده است. این سیستم هدایت آب هم در قطیف در کنار خلیج [فارس] کشف شده است و هم در "علا" در حجاز که هم برای آبیاری مزارع و هم برای مصرف در آبادی‌ها مورد استفاده بوده است. به طور کلی همگان پذیرفته‌اند که این تکنولوژی هیدرولیک در دوره هخامنشی دن سراسر خاور نزدیک رواج یافته است (انگلیش ۱۹۶۸، ص ۱۷۰ لمبتون ۱۹۷۸، ص ۵۲۹)، اما نتایج کاوش‌های اخیر نشان می‌دهند که سیستم‌های مختلطی وجود داشته‌اند. وارسی ویرانه‌های قنات قطیف که آب را تا ۱۲ کیلومتر دور از ساحل هدایت می‌کرده، نشان می‌دهد که این قنات به دوره پس از شاپور دوم ساسانی و یا اوآخر دوره ساسانی تعلق دارد (پاتس ۱۹۸۴a، ص ۱۰۹). از سوی دیگر وارسی سیستم وسیع قنات در العلا واقع در حجاز نشان می‌دهد که این سیستم در زمان هخامنشیان احداث شده بوده است: در روی بدنه میله قنات، یک کتیبه حجازی ثمودی وجود دارد و چندین حرف از یک کتیبه شکسته لحیانی نیز در روی بدنه میله دیگری باقی مانده است (نسیف ۱۹۸۰، ص ۷۶). قنات دیگری نیز در اردن، میان اُضرع و معان در نزدیکی چشمه‌ای مربوط به دوره بیزانس کشف شده است. البته پیش از تعیین تاریخ دقیق توسعه این تکنولوژی در سراسر عربستان، به کاوش‌های بیشتری نیاز داریم.

۳- شمال عربستان و شاهنشاهی هخامنشی

به علت ابهام و تناقض‌های منابع موجود، تعیین رابطه دقیق میان شمال عربستان با امپراتوری هخامنشی دشوار است. کتیبه‌های سلطنتی هخامنشی، "اعراب" ("آرابیا" به پارسی باستان و "آرابی" به بابلی) را به وضوح در شمار اقوام تابع خویش بر شمرده‌اند، همانند کتیبه‌های داریوش یکم (DB, DP_e, DN_a, DS_e, DS_m) [به ترتیب: بیستون، تخت جمشید، نقش رستم، شوش] و خشایارشا (Xph25) [تخت جمشید بند ۳]. اعراب همچنین در سال بیست و دوم پادشاهی داریوش یکم به عنوان کارگر در تخت

جمشید کار می‌کرده‌اند. (PF [لوحه‌ایی بارویی تخت جمشید] ۱۴۷۷، ۱۵۰۷، ۱۵۳۴) و در قرن پنجم ق.م. یک سازمان *hatru* در نیپور تشکیل داده‌اند (PBS2/148؛ نک. نیز لیپینسکی ۱۹۷۷، صص ۱۱۰-۱۱۱). واحدهای جنگی شتران یک کوهانه (یا جمازه) عربی نیز در لشکرکشی خشایارشا به یونان در سال ۴۸۰ ق.م. حضور داشته‌اند (هرودوت VII، ۸۶-۸۷، ۱۸۴).

اما محل دقیق سرزمین این اعراب فرمانبردار به ذرستی مشخص نیست، چون از واژه عرب به طور گسترده و کلی در سراسر خاور نزدیک از ایران گرفته تا مصر استفاده می‌شده است (بریان ۱۹۸۲، صص ۱۲۵-۱۱۹). یگانه مدرک شناخته شده از یک لشکرکشی علیه اعراب، پیروزی معروف کوروش بزرگ بر آراغکوس سلطان عرب است (گزنفون، کوروش نامه I و II؛ ۴ و ۵؛ ۳۱ و ۲۴ VII؛ ۱۶ و ۵ و ۳) که نویسنده ادعا کرده سرزمین او زیر فرمانروایی مگابوز [بگ بوخش] شهرب ایران قرار گرفته است (VIII، ۶، ۷).

با آن که از گزارش گزنفون پیداست که "عربستان" مورد اشاره منطقه "فرات میانی" است (بریان ۱۹۸۲، ص ۱۶۳)، ولی ماهیت کتاب گزنفون واقعیت تاریخی این رویداد را مشکوک می‌سازد (افعل ۱۹۸۲، ص ۲۰۲). فرضیه قدیمی لشکرکشی کوروش علیه نبوید به تیما نیز به علت سکوت سایر منابع تقریباً رد شده است. این نظر که سلاطین "چادرنشین" غرب فرماندار کوروش شده‌اند (ANET 316) اشاره‌ای است به "چادرنشینان بیانگرد" عرب و بنابراین چنین اقدام نظامی متقارعه‌کننده نیست و زبان مورد استفاده را نیز می‌توان زبان کهنه پنداشت که یک کلیشه کلی بین‌النهرینی در مورد اهالی سوریه را به کار گرفته است (گراف ۱۹۸۵، ص ۹۰). بدین ترتیب هويت دقیق اعراب "تابع" ایران در هاله‌ای از ابهام باقی می‌ماند.

از سوی دیگر، هرودوت بارها تأکید می‌کند که اعراب مستقل بوده و رابطه دوستانه‌ای با حکومت هخامنشی داشته‌اند. به نوشته او، جایگاه ویژه اعراب به علت کمکی است که در سال ۵۲۵ هنگام لشکرکشی ایران به مصر به ارتش کمبوجیه کرده‌اند. این عمل آنان لطف شاه بزرگ را شامل حالشان کرده و به عقد یک پیمان "دوستی" (دوستی، *xə̃wət*) با ایشان انجامیده است. این اعراب "پادشاهی" داشته و در منطقه میان غزه و ینوسوس (= العریش) می‌زیسته‌اند. یک ظرف سنگی به سبک کهن یونانی در نزدیکی العریش پیدا شده که بر روی آن کتیبه‌ای ثمودی وجود دارد و

متعلق به سده‌های ششم یا پنجم است (ناوه و استرن، ۱۹۷۴) و این شاید نشانه‌ای باشد از حضور آنان در آنجا. هرودوت سپس باز تکرار می‌کند که عرب‌ها از جمله اندک اقوامی بوده‌اند که به ایران خراج نمی‌پرداخته‌اند (III، ۹۱)، ولی در عوض هرسال "هدیه‌ای" برابر با ۱۰۰۰ تالان کندر به شاه بزرگ می‌دادند (III، ۹۷).

این گفته‌ها ظاهراً متناقض‌اند و نیاز به توضیح دارند. افعال می‌کوشید تا میان نوشه منابع ایرانی با هرودوت سازگاری برقرار کند و اعتقاد دارد که سلاطین عرب ساحل مدیترانه به عنوان مقامات رسمی گمرکی شاهنشاهی هخامنشی متصوب شده بوده‌اند. بنابراین به علم مقامی که داشته‌اند از پرداخت خراج منظم معاف شده‌اند، اما در عوض می‌باشد از سود کلانی که از طریق دریافت مالیات از تجارت پرمنفعت گندر نصیشان می‌شده است، سالانه "هدیه" ثابتی به ایران پردازند (۱۹۸۲، صص ۲۱۰-۲۰۶). اما افعال در تفسیر خود، گفته آشکار هرودوت را نادیده می‌گیرد که اعراب از موقعیت ممتازی برخوردار بوده‌اند که بهندرت اقوام دیگری برخوردار می‌شده‌اند؛ استنشاهی دیگری که هرودوت نام می‌برد (III، ۹۷) هیچ‌یک شالوده‌ای اداری برای وضعیت خاص خود ندارند. به عقیده من، حفظ تناقض موجود در منابع، بهتر از سازش دادن آن‌ها با این فرض است که دو جمعیت متمایز عرب وجود داشته‌اند که هریک موقعیت سیاسی متفاوتی داشته‌اند، چون در این صورت باید پرسید اعراب خراج‌گزار و اعراب نسبتاً مستقل چه کسانی بوده‌اند؟

الف) قیداریون [Qedarites]

بر اساس کتبیه‌هایی که از "تل مسحوته" از مصر سفلی به دست آمده است، شاید بتوان اعراب مستقل را همان اتحادیه "قیدار"^{*} دانست. این متون آرامی کوتاه بر روی ظروف نقره‌ای نذری از معبد همان عیلات به دست آمده‌اند که یکی از آن‌ها تقدیمی

*- به نوشته قاموس کتاب مقدس (ص ۷۰۶): «قیدار (به معنای سیاه‌پوست) پسر دوم اسماعیل (پیدایش ۱۳:۲۵) و پدر مشهورترین قبایل عرب بود و بلاد و مملکت ایشان نیز قیدار خوانده شده است (اشیاء ۱۶:۲۱ و ارمیاء ۲۸:۴۹) و هماره شباتان چادرنشین بوده و هستند و بدیوان ایشان را گویند (غزل غزل‌های سلیمان ۵:۱) لکن برخی از ایشان متمند و شهری شده در شهرها مسکن گردند و صاحبان موashi بسیار بودند و در جنگ خصوصاً در تیر و کمان نهایت مهارت را داشتند...» - م

"قینویار چشم سلطان قیدار" است. به عنوان فرضی مسلم پذیرفته شده است که داریوش یکم این قبیله را به عنوان پاسبان ترุه سوئز به منظور حفظ منافع شاهنشاهی ایران در آن ناحیه مستقر کرده بوده است. نام مصری پدر یکی از این هدایه‌دهندگان به معبد نشان می‌دهد، که این قبیله دست‌کم مدت یک نسل در آن منطقه استقرار داشته است. از آنجاکه بر اساس علم خط‌شناسی باستانی و یافته‌های باستان‌شناسی در آن محل تاریخ حدود سال ۴۰۰ ق.م. را تأیید می‌کنند (رابینویس، ۱۹۵۶، ص ۶)، فرض شده که "قینو" پسر همان "چشم عربی" بوده است که نامش در کتاب نحیما (۱۹:۲ و ۱:۶) آمده و نیز همان "گشم بن شهر" است (کاسکل ۱۹۵۳: شماره ۵۵) که در "ددان" شناخته شده است (آلبرایت، ۱۹۵۳، ص ۴؛ وینت و رید، ۱۹۷۰، صص ۱۱۶-۱۱۵؛ کراس، ۱۹۸۴). از رابطه‌ی پیشنهادی برای این مدرک که به شرق مصر، جنوب فلسطین و شمال غربی عربستان مربوط می‌شود، چنین بر می‌آید که سرزمین وسیعی نیز حکومت قیداریون بوده است. اما به رغم جذابیتی که این استدلال فرضی دارد، در مورد پیوند های میان این شخصیت‌ها به دلیل عدم اشاره به مقام پادشاهی در متن لحیانی (افعل، ۱۹۸۲، ص ۲۱۳) و اشاره به محل قیداریون در "جوف" در گزارش‌های آشوری و نه در نواحی دورافتاده‌ای مانند "العلا" یا دلتای نیل (بارلت، ۱۹۷۹، ص ۶۱) درباره آن اظهار تردید شده است. این شک و تردیدها، جنبه‌های مهمی از مدارک را نادیده می‌گیرند. کتبیه‌ای که از "علا" [یا "العلا"] به دست آمده است، پس از اشاره به "چشم بن شهر" و "عبد حاکم ددان" با کلمه *br[y]* به معنای "در زمان سلطنت" خاتمه می‌یابد (وینت و رید، ۱۹۷۰، ص ۱۱۶) که بدان معناست که عبارت شکسته و از بین رفته قبل از آن از لقب یا شخصیتی سلطنتی نام برده است. به علاوه حتی اگر "چشم" عضو خاندان سلطنتی نبوده است حداقل مقام والایی داشته، زیرا نویسنده متن روی ظرف نام و تاریخ نگارش خود را "در زمان (b'ym) چشم" ذکر کرده است. در مورد اعتراض بارتلت که می‌گوید سرزمین قیداریون محدود به کویر سوریه بوده است، باید گفت که روایات هلنیستی مؤید تسلط بر منطقه کویری شرق مصر است. در ترجمه مشهور هفتاد نفره [هفتادگانی Septuagint] متن عبری سفر پیدایش (۴۵:۱۰ و ۴۶:۳۴) عبارت "سرزمین جوشن" به "سرزمین چشم عربی" برگردانده شده است. همچنین اطلاعات مهمی داریم که نشان می‌دهند حجاز و

دیگر نواحی شمال عربستان جزء اقمار حکومت قیداری بوده‌اند.

۱- ستون سنگی آرامی که در ۱۹۷۹ در تیما کشف شده است، شالوده‌ای افرون برای اثبات ارتباط قیداریون با لحیانیون فراهم می‌سازد. این ستون یادبود توسط Psgw shahru "حاکم تیما" (t tym [ph]) و پسر ملک [شاه] لحیان (Lhyān) [m]lk - بنابه قرائت کراس (۱۹۸۶) - برپا شده بوده است. از گتیبه‌ی قدیمی لحیانی که در آن از "جِشِم بن شهر" نام برده است (کاسک ۱۹۵۳: شماره ۵۵)، می‌دانستیم که مقامات اداری القاب "ملک" [شاه] و "حاکم" می‌داشته‌اند و همین به دلیل و بازسازی کراس اعتبار می‌بخشد. از آنجاکه بمنظور می‌رسد نام "شهر" نامی دودمانی در میان شاهان قیداری (زادوک ۱۹۷۷، ص ۴۲) و لحیانی (آلبرایت ۱۹۵۳، ص ۶) بوده که تکراری می‌شده است، نام دوگانه‌ی "پسگو شهر" لاید برای پرهیز از اشتباه در توالی نام پدریزرگان بوده و حاکی از آن است که این فرد یکی از نوادگان خاندان سلطنتی است. حتی ممکن است که "جِشِم عربی" زمان نحımıا بوده است (گراف ۱۹۸۵، ص ۱۱۴ پانوشت ۴۹). بمنظور می‌رسد که خود نام "شهر" از نام ایزدماه "سین" *Sahr چشم‌گرفته است، با این فرض اولیه که II+ tehri=il+ "Sahr" قیدار هنوز نیاز به روشن شدن دارد، اما متن جدید آرامی حداقل وضع مشابهی از نظر عناصر سازنده آن دارد. در واقع آلتهايم و اشتیل (۱۹۷۳، ص ۲۵۱) قبلًا بر اساس شباهت‌های هنری در کنده‌کاری‌های سلطنتی در منطقه حدس زده بودند که تیما تحت سلطه لحیانیون بوده است. این نظر که حجاز زیر سلطه اداری ایران بوده، مبتنی بر واژه فرماندار یا "حاکم" در این متون است (به زبان آرامی phh و به زبان لحیانی fht)، چون فرض بر آن است که تا قبل از استقرار حکومت هخامنشیان در سواحل شرقی مدیترانه، این‌گونه انتصابات اداری وجود نداشته است (وینت و رید ۱۹۷۰، ص ۱۱۶؛ کناوف ۱۹۸۵، ص ۱۰۵). با این همه این واژه با حکومت نوبابلی در فلسطین نیز مطابقت دارد، چون حداقل در یک متن در مورد مقاماتی که پس از سرکوب شاهان سورشی در آنجا مستقر می‌شوند، مشاهده شده است (حتی برای کاربرد قدیمی‌تر این واژه

*-اعراب ایزدماه را به سه لقب «سین» یا «وَزْخُ» یا «شهر» می‌نامیدند - م

در آسیای غربی نک. 266/9 KAI و 215/12). چون در لشکرکشی نبونید به حجاز، شاهان تیما و ددان کشته شدند (لامبرت ۱۹۷۲، ص ۵۶)، کاملاً امکان دارد که کنفراسیون قیدار برای حکومت بر واحدها در ددان گماشته شده و بعداً پس از سقوط حکومت بابل به دست کوروش، خود حکومت بر تیما را در دست گرفته باشد. این در عین حال توضیحی است بر این‌که چرا جای قیداریون و مرکز آنان در کومه (جوف کنوی) آشکارا در هر متن مربوط به لشکرکشی نبونید خالی است. اتحادیه عشاپیر عرب، متحد مهاجمان بابلی بود. پس استفاده از اصطلاح *fht phh* در من آرامی قرن پنجم که از تیما به دست آمده و متن لحیانی که از ددان به دست آمده است می‌تواند به عنوان یگانه نشانه استفاده پایدار ولی انعطاف‌پذیر از اصطلاحات اداری نوبابلی تعبیر شود. البته بعيد نیست که ایرانیان نیز پس از تسلط بر حجاز اصطلاحات اداری قدیمی را حفظ کرده باشند، ولی ما تنها در مورد انقیاد و سازماندهی حجاز در زمان سلطه نبونید مدرک داریم.

ستون سنگی آرامی پیدا شده در تیما در ۱۸۸۰ (CIS II, 213) نیز برای زمان نبونید تاریخ‌گذاری شده است و این عمل بر اساس مقایسه اشکال کهن خط و سبک آن با مضامین هنری ستون‌های سنگی نبونید در حَرَان انجام گرفته است. چون متن حاکی از ادغام خدای "شَلَم هَجَم" [Salm of Hagam] در ایزدکده‌ی تیمایی توسط "شَلَم - شِزِب" [salm-shezeb] پسر "پتوزیریس" است، حتی اظهار عقیده شده که این ایزد جدید کسمی نیست، مگر خود شاه بابل و در واقع رواج دادن پرستش نبونید (وینت و رید ۱۹۷۰، ص ۹۳). از آن‌جا که [شَلَم] به معنای "تمثال یا تندیس" به عنوان نامی ایزدی در آشور وجود داشته، "شَلَم هَجَم" را خدای خورشید انگاشته‌اند، در مقابل شَلَم مهرام [Mahram] of Tay 20-23) به معنای خدای ماه که از آن نیز در متن یاد شده است. و چون کتبه‌های تیمایی در جنگ علیه "ددان" (W) و "نبیات" (۱۱، ۱۳ و ۱۵) و "مَسْعَ" (۱۶) پیروزی را به "شَلَم" نسبت می‌دهند، این به عنوان حمایت ساکنان واحدها از نبونید در لشکرکشی علیه اعراب تلقی شده است. با این حال، متن آرامی این تلقی را رد می‌کند، چون تاریخ آن مربوط به "سال بیست و دوم" سلطنت یک شاه است، در حالی که نبونید بیش از ۱۷ سال سلطنت نکرده بود. پرستش "شَلَم" به عنوان خدای ماه برای

اهمی منطقه تازگی نداشت و چه بسا قرن‌ها قبل در میان "مدیان‌ها" نیز رواج می‌داشته است (سفردادران ۱۳۷-۱۳۸؛ نک وینت ۱۹۸۰، صص ۵-۲۱). چنان‌که در لحیانی اولیه در نام‌های شخصی نیزدیده می‌شود (کاسکل ۱۹۵۳، ص ۴۷). از سوی دیگر اخیراً دالی به نحو متقاعدکننده‌ای، استدلال کرده که شلم یکی از جنبه‌های "شمش" [= خورشید] و نماد قدرت سلطنتی بوده که با یک فرضیه مربوط با مدیان است و گمان می‌شده است. منشأ این ادغام عناصر مصری و آسیایی مرتبه با مدیان است و گمان می‌رود قدیمی‌تر از ستون‌های سنگی نوبابلی یا هخامنشی تیما باشد (دالی ۱۹۸۴، ص ۳۱).

درنتیجه، احتمال دارد که "مهرام" و "هَجمَ" نام معابد این واحه‌های بود، بلکه نام روستاهای زیستگاه‌های منطقه بوده‌اند که پرستش نیاکان از آن جاها سرچشمه گرفته و به تیما رسیده است (تایکسیدور ۱۹۷۷، صص ۷۶-۷۱). به هر صورت لوح سنگی جدید، تیمار بیانگر آن است که هرگونه نزاع میان ددان و واحه‌ها پیش از تسلط لحیانی بر تیما بوده است.

۲- پرستش "اترسمین" [Atarsamain] توسط قیداریون در دوره‌ی آشور (ANET 291)، ظاهراً در ارتباط با معبد الهه "هان - عیلات" در "تل مسخوته" بوده است (رابینوویتس ۱۹۵۶، ص ۸؛ اما نک. تایکسیدور ۱۹۷۷، صص ۶۹-۶۸). هنگام لشکرکشی آشوریانیپال علیه اعراب، قیدار رابطه نزدیکی با "کنفراسیون خدای اترسمین" داشته است (ANET 301). منابع آشوری نام خدایان ایزدکده اتحادیه عشايري را فهرست کرده‌اند، که در رأس آن‌ها "اترسمین" قرار دارد و سپس "دای" [Dai]، نوه‌ای [Nuhai]، رولدايو [Ruldaiu]، آبیریلو [Abririllu] و آتارقروروم [Atarquruma] قرار گرفته‌اند. سه‌تای از آن‌ها - اترسم (۱۳ بار)، نوه‌ای (۶۲ بار) و رودای (۷۹ بار) - ظاهراً در متون ثمودی نجدی برتری دارند که در منطقه میان تیما و حائل، در جنوب جوف کنونی (دومه‌ی باستانی) متمرکز بوده‌اند. پیامبران عبری نیز قیدار را با واحه‌های ددان و تیما در حجاز مرتبط کرده‌اند (اشیاء ۱۷:۲۱؛ ۲۱:۲۰-۲۱؛ حرقیال ۲۷:۲۰). بر جستگی و اهمیت "هان - عیلات" در شمال عربستان در میان اعراب بعدی از وجود آلات در میان نبطی‌ها و پالمیری‌ها، لات در لحیانی و ثمودی و عیلات (ha-Lat / Lat) در گویش صفائی پیداست. این اشارات مذهبی در منطقه وسیعی از جنوب سوریه تا حجاز، یعنی دقیقاً سرزمینی که تصور

می‌شود کنفراسیون قیداریون فعال بوده، وجود دارد.

۳- حرف تعریف پیشین -han در کتیبه‌های تل مسخوته در نام‌های خاص لحیانی قدیم در "العلا" (کاسکل ۱۹۵۳، صص ۱۴۱ و ۱۴۶) و در متون حسابی عصر هلنیستی (Ja 1043) نیز وجود دارد. حرف تعریف به صورت پیشوند -ha در کتیبه‌های ثمودی و صفائی برخلاف حرف تعریف پسین که استاندارد زبان آرامی به صورت -a و عربی جنوبی به صورت -an می‌باشد، مشاهده می‌شود. بنابراین حرف تعریف پیشین در یک منطقه جغرافیایی پهناور از شرق مدیترانه تا خلیج عربی [=خلیج فارس] از جنوب سوریه تا حجاز، یعنی دقیقاً منطقه‌ای که گمان می‌رود زیر سلطه کنفراسیون قیداری بوده، رواج داشته است. در این ناحیه گرچه قبایل متعددی می‌زیسته‌اند، اما این‌که ظاهراً تحت نفوذ فرهنگ واحدی بوده‌اند، چشم‌انداز سیاسی این فضا را بهتر می‌نمایاند. این عوامل سیاسی، مذهبی و زبانی، دلیل کافی است برای پذیرش این واقعیت که کنفراسیون قیداری بر سرزمین‌های پرت و پهناوری از جمله جنوب فلسطین و حجاز حاکم بوده است. اکراه از پذیرش همبستگی میان اشارات گوناگون به "جیشم" و قیداریون، نمایانگر گرایش کلی به قطعه قطعه کردن شمال عربستان به واحدهای سیاسی کوچک است. همان‌گونه که نبطیان بعدی نشان می‌دهند، سلاطین عرب می‌توانسته‌اند بر سرزمین‌های نسبتاً پهناوری برای دوره‌هایی طولانی فرمان برانند و استقلال خود را در برابر قدرت‌های امپریالیستی مهم حفظ کنند. متأسفانه دنبال کردن ردپای تاریخ اتحادیه قیداری در دوره هخامنشی، به خصوص پس از قرن پنجم ق.م.، آسان نیست.

به علت قیام موقیت‌آمیز مصر علیه ایران در سال ۴۰۴ ق.م.، ظاهراً روابط میان قیدار با شاهنشاهی هخامنشی گستته شد. یک ائتلاف مصری - عربی از اوآگوراس پادشاه قبرس، هنگام قیام علیه ایران در سال ۳۸۶ ق.م.، پشتیبانی کرد (Diodorus, 2, 15). ظاهراً تجارت پررونق در تل خلیفه نیز تقریباً مقارن همین زمان متوقف گردید (پراتیکو ۱۹۸۵، ص ۱۴). از سوی دیگر، ظاهراً هم اعراب و هم ادویان به دستور ایران و به مأموریت از جانب آن پادگان‌هایی در "عراد" و "برشبع" مستقر کردند که به منزله سیستم دفاعی ایران در جنوب فلسطین در برابر حمله احتمالی مصر در سده چهارم ق.م. بوده‌است (استرن ۱۹۸۲، صص ۷۹-۸۲). ایجاد ایالت جداگانه ایدومایا نیز به این دوره نسبت داده شده است (De Geus [دجوس] ۱۹۷۹، ص ۶۲؛ افعل ۱۹۸۲، ص ۱۹۹). بعدها

مزدوران عرب نیز به حمایت از ایران در غزه در برابر سپاه اسکندر بزرگ جنگیدند (آریان، آتابسیس II، ۴، ۲۵؛ کوئیتوس کورتیوس روفوس IV، ۶، ۷) و شاید در حفظ این شهر بندری مدیترانه به عنوان ترمینال اصلی جاده تجارتی زمینی از جنوب عربستان نیز کمک کرده باشد. سکه‌های چهار دراخمایی تقليدی به اصطلاح "فلسطینی - عربی" از سکه‌های مشابه آتنی که در سده‌های پنجم و چهارم (ق.م) در غزه ضرب می‌شدند نیز گواه استواری هستند بر فعالیت شدید بازارگانی ^{برای} غزه (بریان ۱۹۸۲، صص ۱۶۴-۱۶۵). در سال ۳۴۳ ق.م.، اردشیر سوم ملقب به اوخوس، مصر را دوباره فتح کرد. این واقعه در یک متن مینایی به دست آمده از باراقیش بازتاب یافته که در آن به "جنگ میان ماد و مصر" اشاره شده است (گاریینی ۱۹۷۴، شماره ۲۴۷؛ نک. وینت و رید ۱۹۷۰، ص ۱۱۹ و گراف ۱۹۸۳، ص ۵۶۳). متون "هی یرو دولن" به دست آمده از معین در جنوب عربستان نشان می‌دهد که مینائیان در این زمان مهاجرنشین‌هایی تجارتی در سراسر شمال عربستان، مصر و سواحل شرقی مدیترانه تأسیس کرده بودند. محل‌ها و اقوام مرتبط با فعالیت‌های آنان عبارت بوده‌اند از صیدون (Sydn)، عَمَان (mn)، موَب (b^m)، قیدار (qdr)، ثُمود (tmd)، هَجَر (hgr)، دِدان (ddn)، لحیان (lhyn)، وادی الفُراء (qryn)، غزه (gzt)، مصر (msr) و شاید حتی یونان (ywnm) (ملکر ۱۹۴۳ = گاریینی ۱۹۷۴ شماره‌های ۳۹۲-۹۸). چون جایی که بیش از همه در این متون از آن نام برده شده، غزه است (۲۷ بار) و سپس ددان (۹ بار) و قیدار (۳ بار)، این نشان می‌دهد که این محل‌ها تنها به توزیع کالاهای اختصاص نداشته، بلکه محل تمرکز یا انبار کردن نیز بوده‌اند. کتبه دیگری از معین اشاره دارد به تجارت مینائیان در آشور، مصر و غزه (RES 2771/3). این اشارات جغرافیایی نمایانگر آن است که آبادی‌های [=واحه‌های] مهم حجاز و شمال عربستان در زمان لشکرکشی اسکندر بزرگ هنوز در تجارت با مدیترانه شرقی و بین‌النهرین فعال بوده‌اند. وجود بقایایی از بازارگانی مینائیان در دوره هلنیستی از بایگانی‌های اداری زنون مربوط به دوره بطلمیوسیان مصر پیداست که در آن‌ها گزارش خرید کُندر و مُرِکلی مینایی و جره‌های در سوریه - فلسطین در سال ۲۶۱ ق.م. آمده است (P.Cairo Zeno 59536/11-12 and PSI VI628/5) و خبر از معامله این کالاهای توسط فردی موأبی به نام مالیخوس می‌دهد (P.Cairo Zeno 59009 fr. fin IV, p. 285) این اسناد در عین حال نمایانگر فعالیت عربستان شرقی در تجارت مواد معطر هستند.

ب) هِجریان [یا "هِجریت‌ها"]

اکنون شناسایی اعراب تابعی که نامشان در کتبه‌های سلطنتی هخامنشی آمده، بسیار امکان‌پذیر شده است. سرنخ جدید مهم را کشف اخیر تندیس داریوش در شوش به دست داد. در پایه این مجسمه که از معبد آتم در هلیوپولیس مصر به ایران منتقل شده بوده است، فهرستی از اقوام تابعه‌ی خط هیروگلیف وجود دارد که در آن به واژه "هجر" [hgr] برمی‌خوریم. این واژه برای اشاره به اعراب به کار رفته که طبعاً در دوره بطلمیوسیان در شمال غربی عربستان شناخته شده بوده‌اند (P.Berlin 15697 Verso 1.13; P.Lille 59 i.4). لباس و تصویر شخصیت بالای این نام نیز با نقش بر جسته‌های تخت جمشید فرق دارد (راف ۱۹۷۴، ص ۱۳۶). قبل از گرایش بر این بود که این واژه را با کلمه یونانی "اگاروس" (Αἴγαρος) مرتبط بدانند و احتمالاً واژه‌ای ایرانی برای "پیک‌سوار" در سیستم چاپار یا پست ایران بینگارند (LSJ). اما از نوشته تندیس تازه کشف شده‌ی داریوش چنین برمی‌آید که اشاره به قوم یا قبیله خاصی است نه یک حرفه ویژه. به علاوه در متون دموتیک [یونانی عامیانه مصری] مربوط به مجموعه شاه پتوپاسیتس، اشاره به hgr در بافت ایرانی همراه است با اشاراتی به سریازان مديانی و اهورامزدا (A: ۱۶/ ۸/ ۱۴; I/X ۹/ ۷). شاید عادت مصریان در مخلوط کردن اقوام و دوره‌ها علت این پدیده بوده است (نک. ژیوون ۱۹۷۱، شماره ۵۲)، اما احتمال بیشتر آن است که منشأ این واژه به بین‌النهرین و شرق عربستان ارتباط داشته باشد. احتمالاً این قوم به علت مهارت‌شان در عبور از راه‌های کویری با شتر، نقش پیک میان بابل و مصر را برای ایرانیان ایفا می‌کرده‌اند. این واقعیت که در دوران باستان هفوتف کنونی در واحدی الحساء (یا الاحساء) را "هَجَرْ" می‌نامیده‌اند، مؤید چنین تفسیری می‌تواند باشد. از اواسط هزاره دوم پیش از میلاد تا سده دهم میلادی، این نام برای این مکان و ساکنان آن به کار می‌رفته است. در سالنامه‌های آشوری از "هَجَرْنو" [Hagaranu] در میان اقوام آرامی ساکن جنوب بین‌النهرین یاد می‌شود، و جغرافیدانان یونانی هم قومی با نامی مشابه را ساکن منطقه خلیج [فارس] ذکر می‌کنند. "آگرایی‌ثوا" [= آگرایی‌های Αἴγραιοι] استрабو (جغرافیا، XVI، ۴، ۲۴)، و "آگرائه"‌های [Agraei] پلینی (N.H VI 32، 154-161) احتمالاً اتباع شاهان hgr [هجر] بوده‌اند که

سکه‌های ایشان در جزایر بحرین و فیلکه پیدا شده است (رایین ۱۹۷۴، صص ۱۰۲-۸۵). همچنین اظهارنظر شده است که ناج همان "حجر" باستانی است که بسیار شناخته شده‌تر از "جرهه" [Gerrha]- که تحریف یونانیان از یک نام سامی است - می‌توانسته یک بازار یا مرکز تجاری مهم باشد. (پاتس ۱۹۸۴۶، ص ۸۹). اهمیت این مردم در شمال عربستان در دوره هخامنشی را شاید بتوان از اشاره به "حجریون" (یا "حجریات‌ها") در منابع نوشته شده کتاب مقدس در دوره پس از تبعید [یهودیان] دریافت (افعل ۱۹۸۲، ص ۱۰۰ پانوشت ۳۳۷). در باروخ^۱* (۲۳، ۳) دوره هلنیستی که از "پیران حَجَرٌ" یاد شده نیز از "مدان" و "تما" یاد می‌شود که احتمالاً تحریف "میدیان" و "تیما" و اشاره‌ای است به اهالی حجاز. نوشته‌های این منابع نشان می‌دهد که ساکنان واحدها در تجارت میان خلیج عربی [خلیج فارس] و مدیترانه شرقی دست داشته‌اند و از همین رو نام آنان به عنوان اصطلاحی کلی برای اهالی عربستان شمالی به کار رفته است.

گرچه اثبات تسلط ایران بر خلیج [فارس] آسان نیست [!] اما دست کم نشانه‌هایی وجود دارد که اهالی این ناحیه تابع حکومت هخامنشی بوده‌اند [!!]. در یک متن میخی اداری مربوط به سال یازدهم سلطنت نبونید، اشاره‌ای هست به "فرماندار دیلمون" (TIL-MUN.KI: *VAS* 6/81). این مقام احتمالاً فقط نایب یا کفیلی بوده که به منظور تنظیم و اداره تجارت در بحرین منصوب شده بوده است [!!] (کسلر ۱۹۸۳، ص ۱۵۲)، اما در عین حال این احتمال نیز وجود دارد که فرمانداری در جزیره مستقر بوده، که غیر از بحرین به اداره ایالتی شامل بحرین، جزیره فیلکه و آبادی‌های ساحل شرقی عربستان از جمله واحه الحساء بپردازد. بقایای یک کاخ سبک بین النهرینی که در جزیره بحرین کشف شده است، نشان می‌دهد که در دوره نوبابلی معمور و مسکونی بوده است، ولی پس از آن در اوآخر سده ششم احتمالاً به دست حکام هخامنشی ویران شده است (پاتس ۱۹۸۵۸، ص ۷۰۱-۷۰۲). احتمالاً مقاومت در برابر ایرانیان به اتفاق این منطقه منجر شده است و از همین رو نام اعراب در کتیبه‌های سلطنتی هخامنشی به عنوان اتباع ایشان آمده است [!!]

*-نام باروخ (baruch) در ارمیاء نبی (۱۲:۳۲) آمده که دوست بسیار نزدیک ارمیاء بوده است. «باروخ را کتابی است که به اسم او مسمی و از جمله کتب جعلیه می‌باشد که کاتب آن معلوم نیست» (قاموس کتاب مقدس ص ۱۵۷) - م

ظهور نبطیان در ادوم در آغاز دوره‌ی هلنیستی با همین مهاجرت از طریق راه‌های تجاری از منطقه خلیج [فارس] به سوی غرب و بندرهای مدیترانه ارتباط داشته است. در سالنامه‌های آشوری، بارها از "هَجَرْنُو" [Hagararu] به عنوان گروهی جزء "تَبَيَّطُو" [Nabayatu] نام برده شده است، که شاید گروه اخیر اجداد قوم موسوم به "هَجَر" در شرق عربستان بوده‌اند. میلیک (۱۹۸۲) بر اساس یک حمله اهدایی نذری در کتیبه‌های تبَطِی، سرزمین زادگاهی و اصلی نبطیان را نزدیک "موئیر" [Mutayr] واقع در جنوب شرقی کویت می‌داند. این تقریباً همان منطقه‌ای است که بعد‌ها بظلمنیوس جغرافیدان آراتایی‌ها [Arataioi] را ساکن آن‌جا دانست (جغرافیا، VI، ۶-۲۱ و ۲۰-۲۱) و میلیک این کلمه را تحریف کلمه *nbt* می‌داند. جام [Jamme] قبلًاً اظهار نظر کرده بود که واژه‌های حسابی برای "کاهن" (fkI)؛ تَبَطِی = (Pkl) و خانواده‌یا کلان (I) ارتباط آن‌ها با نبطیان را ممکن می‌سازد (۱۹۶۶، ص ۶۷) و افعال می‌افزاید که شاید همین نکته در مورد "قیدار" نیز صادق باشد (افعل ۱۹۸۲، ص ۱۱۸ پانوشت ۴۰۰). مدارک سفالی شرقی عربستان نیز مؤید تماس با قلمرو نبطیان است (پاتس ۱۹۸۴a، ص ۱۰۴). اما مدارک هنوز برای اثبات ارتباطات مستقیم ناکافی هستند و شاید بهتر آن باشد که فعلًاً فقط نتیجه بگیریم که نبطیان و حسائیان خاستگاه فرهنگی یکسانی داشته‌اند. البته موانع عدمه برای اثبات هرگونه ارتباط مستقیم، مشکلات زبان‌شناختی در اثبات اینهمانی واژه‌های Nebaioth/Nabayatu سالنامه‌های آشوری و متون کتاب مقدس با واژه‌ی بعدی Nabatu در دوره‌ی یونانی - رومی است. همان‌گونه که وینت اظهار نظر کرده است، ظهور واژه‌ی Nabat در لهجه عربی سده ششم (ق.م) در "جَبَلٌ غَنِيمٌ" بیشتر نمایانگر آن است که ریشه آن *nby* است نه *nbt*، و همین نکته مانع از آن است که ایشان را همان ساکنان بعدی قلمروی به مرکزیت پترا بدانیم (وینت و رید ۱۹۷۰، ص ۹۹). تلاش برای کوچک جلوه دادن این مشکلات ظاهراً لایحل (بروم ۱۹۷۳)، ظاهراً متقاعد کننده نبوده و به جایی نرسیده است (وینت ۱۹۸۰، ص ۱۳۷؛ افعل ۱۹۸۲، ص ۲۲۳ پانوشت ۳۳؛ ابوطالب ۱۹۸۴؛ کناوف ۱۹۸۵، ص ۹۶). با این همه بررسی نامگان شناختی از دوره نواشوری تا دوره هخامنشی، قرابت‌های مهمی از لحاظ واج‌شناسی و ریخت‌شناسی میان Nabayatu و بین‌النهرین با نبطیان بعدی را نمایان می‌سازد. در درون این مجموعه، انتقال یا تبدیل نامنظم و بی‌قاعده‌ای

را از *w*-به-*w* در اسمی اشخاص، و الحاق پسوند *a* - به منحصراً عناصر سامی شمال غربی، و تسلط پسوند *W/U* را مشاهده می‌کنیم (زادوک ۱۹۸۱، ص ۸۲). این شباهت‌ها نمایانگر آن است که لهجه‌ها بسیار به یکدیگر مرتبط و نزدیک بوده‌اند و احتمالاً نبطی آرامی یکی از شاخه‌ها و اخلاف این خانواده‌ی گویش‌هایی بوده که در امتداد مرزهای "هلال خصیب" به آن‌ها تکلم می‌شده است. نکته دیگر مؤید ارتباط میان نبطیان و هجریون اولیه دوره آشوری - ایرانی شاید وجود اسم *خا* (اینج *"هَجِيرَو"* [Hagiru] در صحرای سینا ۱۷ بار)، *"هَجْرَه"* [Hegra] (مدائن صالح CIS II: ۲۰۳، ۲۲۶ در گور BII) و در پترا (نام یکی از ملکه‌های رابل دوم به نام *hgrw*) باشد. از دوره رومیان به بعد، دیگر با کلمات "هَجَر" و "قَيْدَار" برخورد نمی‌کنیم که علت این ناپذید شدن احتمالاً ادغام و درهم‌جوشی عناصر گوناگون جمیعت شمال عربستان در یک ساختار جدید سیاسی، یعنی قلمرو حکومت نبطی بوده است.

این مسائل نظری بسیاری از موضوع‌های دیگر مربوط به عربستان پیش از اسلام، فقط با کاوش بیشتر و فعالیت‌های سیستمی‌تر در زیستگاه‌های معروف و شناخته‌شده دوره امپراتوری ایران حل خواهند شد. فعالیت‌های باستان شناختی کنونی در این زمینه فقط به نتیجه‌گیری‌های موقتی و آزمایشی می‌انجامند که هرگونه کشف تازه‌ای می‌تواند به ابطال یا تجدیدنظر در آن‌ها منجر شود. همچنین باید در نظر داشت که به یک بررسی جامع و منظم کتبیه شناختی از شمال عربستان به شدت نیاز داریم. گرچه با توجه به پهنه بسیار گسترده جغرافیایی و مشکلات ذاتی، این وظیفه‌ای در واقع هولناک خواهد بود. سرانجام شایان ذکر است که هرچند بیشتر مدارک کتبیه‌ای با خط یادمانی و حکاکی شده‌اند، اما هم در خطوط ثمودی و هم حجازی، گرایش آشکاری را به سوی حکاکی خط شکسته مشاهده می‌کنیم (ریکمنز ۱۹۸۴، ص ۷۸). و همین امر این احتمال را افزایش می‌دهد که بعداً به روی نوشتمن روی پوست توجه بیشتر شده باشد و ما دقیقاً به همین مدارک نیاز داریم، تا اسرار و ابهامات تاریخ شمال عربستان را روشن سازیم.

كتاباته

- Abu Taleb, M., 1984, 'Nabayati, Nebayot, Nabayat, and Nabatu: The Linguistic Problem Revisited,' *Dirasat* 11, 3-11
- Albright, W.F., 1953, 'Dedan,' in: *Geschichte und Altes Testament: Albrecht Alt Festschrift*, Tübingen, 1-12
- Albright, W.F., 1974, 'The Lachish Cosmetic Burner and Esther 2.12,' in: Bream, H. et al. (eds.), *A Light unto my Path: Old Testament Studies in Honor of Jacob M. Meyers* (Gettysburg Theological Studies 4), Philadelphia, 25-32
- Altheim, F. and Stiehl, R., 1968, 'Neue lihyanische Inschriften,' *Die Araber in der alten Welt* V/1, 24-33
- Altheim, F. and Stiehl, R., 1971, 'Neue lihyanische Inschriften aus Al-'Udaib,' *Christentum am Roten Meer* I, Berlin, 3-40
- Altheim, F. and Stiehl, R., 1973, 'Taima' nach Nabonid,' *Christentum am Roten Meer* II, Berlin, 243-253
- al-Ansary, A.R., 1970, 'The Chronology of Lihyan,' *Bulletin of the Faculty of Arts, University of Riyad* 1, 53-60
- Bartlett, J.R., 1979, 'From Edomites to Nabataeans: A Study in Continuity,' *PEQ* 111, 53-66
- Bawden, G., 1979, 'Kheif El-Zahrah and the Nature of Dedanite Hegemony in the Al-'Ula Oasis,' *Attal* 3, 63-72
- Bawden, G., 1981, 'Recent Radiocarbon dates from Tayma,' *Attal* 5, 149-153
- Bawden, G., 1983, 'Painted Pottery of Tayma and Problems of Cultural Chronology in Northwest Arabia,' in: Sawyer, J. & Clines, D. (eds.), *Midian, Moab and Edom: The History and Archaeology of Late Bronze Age Jordan and North-West Arabia*, Sheffield, 37-52
- Bawden, G., Edens, C., & Miller, R., 1981, 'Preliminary Investigations at Tayma,' *Attal* 5, 69-106
- Beaulieu, P.-A., 1985, *The reign of Nabonidus, King of Babylon (556-539 B.C.)*, (Ph.D. Yale)
- Briant, P., 1982, *Etat et pasteurs au Moyen-Orient ancien* Paris/Cambridge
- Broome, E.C., 1973, 'Nabaiati, Nebaioth and the Nabataeans: The Linguistic Problem,' *JSS* 18, 1-16
- Calmeyer, P., 1982, 'Zur Genese Altiranischer Motive VIII. Die statistische Landkarte des Perserreiches - I,' *AMT* 15, 105-187
- Caskel, W., 1953, *Lihyan and Liyanisch*. (Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Heft 4), Köln
- Cross, F.M., 1969, 'An Ostracon from Heshbon,' *AUSS* 7, 223-229
- Cross, F.M., 1973, 'Heshbon Ostracon II,' *AUSS* 11, 125-131
- Cross, Jr., F.M., 1986, 'A New Aramaic Stele from Tayma,' *Catholic Bible Quarterly* 48, 387-394
- Dalley, S., 1984, 'The cuneiform tablet from Tell Tawilan,' *Levant* 16, 19-22
- Dalley, S., 1985, 'Stelae from Teima and the God SLM (Salmu),' *PSAS* 15, 27-33
- Degen, R., 1974, 'Die aramäischen Inschriften aus Taima' und Umgebung,' *Ephemeris für Semitische Epigraphik* 2, 79-97

- De Geus, C.H.J., 1979-80, 'Idumaea,' *JEOL* 26, 53-74
- Eph'al, I., 1982, *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent, 9th-5th Centuries B.C.*, Leiden/Jerusalem
- English, P.W., 1968, 'The Origin and Spread of Qanats in the Old World,' *PAPHS* 112, 170-181
- Fowler, M. D., 1984, 'Excavated Incense Burners', *Biblical Archaeologist* 47, 183-186
- Garbini, G., 1974, *Iscrizioni Sudarabiche, 1: Iscrizioni Minee. (Seminaria di Semitistica Ricerche 10)*, Napoli
- Giveon, R., 1971, *Les bedouins Shosou des documents égyptiens* Leiden
- Glucock, N., 1971, 'Tell el-Kheleifeh Inscriptions.' in Goedicke, H. (ed.), *Near Eastern Studies in Honor of William Foxwell Albright*, Baltimore, 225-242
- Graf, D.F., 1983, 'Dedanite and Minaean (South Arabian) Inscriptions from the Hisma,' *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 27, 555-569
- Graf, D.F., 1985, 'Greek Tyrants and Achaemenid Politics,' in: Eadie, J.W. & Ober, J. (eds.), *The Craft of the Ancient Historian: Essays in Honor of Chester G. Starr*, Lanham Maryland, 79-123
- Greenfield, J.C., 1983, 'Aramaic in the Achaemenid Empire', *CHI II*, 698-713
- Jamme, A., 1966, *Sabaean and Hasaean Inscriptions from Saudi Arabia* Roma
- Jamme, A., 1968, *Minaean Inscriptions published as Lihyanite* Washington, D.C.
- Jamme, A., 1981, 'Pre-Islamic Arabian Miscellanea,' in Stiegner, R.C. (ed.), *Al-Hudhud: Festschrift Maria Hofner zum 80. Geburtstag*, Graz, 95-110
- Kessler, K., 1983, 'Zu den keilschriftlichen Quellen des 2./1. Jahrtausends v. Chr. über Dilmun.' in: Potts, D.T. (ed.), *Dilmun: New Studies in the Archaeology and Early History of Bahrain*, Berlin, 147-160
- Knauf, E.A., 1985, *Ismael: Untersuchungen zur Geschichte Palästinas Nordarabiens im 1. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden
- Lambert, W.G., 1971, 'Nabonidus in Arabia,' *PSAS* 2, 53-64
- Lambton, A.K.S., 1978, 'Kanat,' *EJ² IV*, 528-33
- Lipinski, E., 1977, 'Western Semites in Persepolis,' *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 25, 101-112
- Livingstone, A. et al., 1983, 'Taima': Recent Soundings and New Inscribed Material,' *Atal* 7, 102-116
- Milik, J.T., 1982, 'Origines des Nabatéens.' in: Hadidi, A. (ed.), *Studies in the History and Archaeology of Jordan I*, Amman
- Mlaker, K., 1943, *Die Hierodulenlisten von Ma'in nebst Untersuchungen zur alt-südarabischen Rechtsgeschichte und Chronologie*, Leipzig
- Nasif, A., 1979 'The identification of the Wadi 'l Qura and the ancient Islamic site of al-Mibyat,' *Arabian studies* 5, 1-19
- Nasif, A., 1980, 'Qanats at al-'Ula,' *PSAS* 10, 75-80
- Naveh, J. and Stern, E., 1974, 'A Stone Vessel with a Thamudic Inscription,' *IEQ* 24, 79-83
- Parr, P.J., Harding, G.L., Dayton, E.J., 1972, 'Preliminary Survey in N.W. Arabia, 1968,' *Bulletin of the Institute of Archaeology, University of London* 10, 23-61
- Potts, D., 1984a, 'Northeastern Arabia in the Later Pre-Islamic Era,' *AOMIM*, 85-144
- Potts, D., 1984b, 'Thaj and the Location of Gerrha,' *PSAS* 14, 87-91
- Potts, D., 1985, 'Reflections on the History and Archaeology of Bahrain,' *JAOS* 105, 675-710

- Pratico, G., 1985, 'Nelson Glueck's 1938-1940 Excavations at Tell el-Kheltisheh: A Reappraisal,' *BASOR* 259, 1-32
- Rabinowitz, I., 1956, 'Aramaic Inscriptions of the Fifth Century B.C.E. from a North-Arab Shrine in Egypt,' *JNES* 15, 1-9
- Roaf, M., 1974, 'The Subject Peoples on the base of the Statue of Darius,' *CDAFI* 4, 73-103
- Robin, C., 1974, 'Monnaies provenant de l'Arabie du Nord-Est,' *Semitica* 24, 83-125
- Ryckmans, J., 1984, 'Alphabets, Scripts and Languages in Pre-Islamic Arabian Epigraphical Evidence,' *Studies in the History of Arabia* 2, 73-86
- Shea, M., 1983, 'The Small Cuboid Incense-Burner of the Ancient Near East,' *Levant* 15, 76-109
- Stern, E., 1982, *Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period, 538-332 B.C.*, Jerusalem
- Teixidor, J., 1977, *The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East*, Princeton
- van den Branden, A., 1950, *Les inscriptions thamoudéennes*, Louvain
- van den Branden, A., 1957, 'La chronologie de Dedan et de Lihyan,' *BiOr* 14, 13-16
- van den Branden, A., 1962, *Les inscriptions dédanites*, Beirut
- Volten, A., 1962, *Ägypter und Amazonen* (= *Papyrus Erzherzog Rainer, Mitteilungen aus der Papyrussammlung der österreichischen Nationalbibliothek n.s.* 6), Wien
- Winnett, F.V., 1980, 'A Reconsideration of Some Inscriptions from the Tayma Area,' *PSAS* 10, 133-144
- Winnett, F.V. & Reed, W.L., 1970, *Ancient Records of North Arabia*, Toronto
- Zadok, R., 1977, *On West Semites in Babylonia during the Chaldean and Achaemenian Periods*, Jerusalem
- Zadok, R., 1981, 'Arabians in Mesopotamia during the late-Assyrian, Chaldean, Achaemenian and Hellenistic Periods Chiefly According to the Cuneiform Sources,' *ZDMG* 131, 42-84

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

شوش و شوشیان در دوره هخامنشی: داده‌های باستان‌شناسی

رمی بوشارلا* - پاریس / لیون

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

سخن تازه و مهمی نیست که بگوییم شوشیان [= ایلام یا خوزستان کنونی] در میان مناطق شاهنشاهی هخامنشی جایگاه ویژه و جداگانه‌ای داشته است، زیرا چنان‌که از سراسر همین کتاب پیداست، هر منطقه این شاهنشاهی، ویژگی خاصی خود را دارد. در میان عوامل این ویژگی، چهار عامل بیش از دیگران درخور یادآوری‌اند؛ که البته سه‌تای آن‌ها را همه می‌دانند، ولی در واقع قلب مسأله را تشکیل می‌دهند، چون هم منبع اطلاعات مهم‌اند و هم، دست‌کم برای باستان‌شناسان، سرچشمه مشکلات.

الف - شوشیان [ایلام] شامل شهر شوش است، که داریوش یکم پیرامون سال ۵۲۱ ق.م. آن‌جا را به عنوان یکی از پایتخت‌های شاهنشاهی برگزیده است.

ب - این منطقه موقعیت جغرافیایی نسبتاً کانونی در شاهنشاهی دارد، گذشته از آن‌که در مرز دشت‌های بین‌النهرین و فلات ایران واقع شده است. باستان‌شناسان و تاریخ‌نویسان صرف‌نظر از این‌که چه دوره‌ای را بررسی کرده‌اند، این واقعیت جغرافیایی را از دیرباز مورد توجه و استفاده قرار داده‌اند و نیز این را بیفزاییم که شوشیان [اعلام یا خوزستان کنونی] در مجاورت خلیج فارس واقع شده است، که همگان روزبه روز به اهمیت آن در تاریخ بیشتر پی می‌برند.

ج - تاریخ شوشیان بسیار باستانی‌تر از تاریخ هخامنشیان است؛ این منطقه از

*- Ré myBoucharlat

دیریاز دارای دولت‌هایی سازمان یافته بود، که در هر دوره‌ای گستره و میزان استقلال آن در ارتباط با همسایگانش فرق می‌کرده است. از این نظر، غالباً شوشیان را با همسایه‌اش بابلیه، مقایسه کردند.

د- اینجا از چندهزار سال پیش از هخامنشیان، ناحیه‌ای کشاورزی بوده است. از طریق بررسی‌های باستان‌شناسی آگاهی‌های بهتری درباره سازمان جماعت‌کشاورز و تولیدات آنها در هزاره‌های پنجم تا سوم ق.م. به دست آمده تا درباره سده یکم ق.م؛ و آنچه در اینجا اهمیت دارد، آن است که بدایم "شاهزاده بزرگ" هنکام استقرار در اینجا با جلگه‌ای بکر و غیرمسکونی رویه‌رو نبوده‌اند.

با شوش دوره هخامنشی و کل ناحیه شوشیان [خوزستان] از طریق متون متعدد معاصر و متون بعدی آشنایی داریم. شهر شوش از یک صد سال پیش در معرض کاوش‌های باستان‌شناسی گسترده قرار داشته و منطقه شوشیان نیز بارها مورد جست‌وجو و اکشاف قرار گرفته است. استان‌های دیگر شاهنشاهی تا این اندازه برای پژوهش مساعد نبوده و بنابراین پژوهیده نشده‌اند؛ با این همه استفاده از تمام داده‌های به دست آمده چندان آسان نیست.

من پس از ارائه خلاصه‌ای از شناخت‌هایمان درباره سازمان شهر سلطنتی، نشان خواهم داد که داده‌های باستان‌شناسی ما درباره بقیه شهر و نواحی پیرامونی آن بسیار پراکنده و ناقص و ناممکن‌اند. تردیدی نیست که تا همین اوخر اطلاعات و اشیایی که مستقیماً به پادشاهی و تجلیات آن در شوش مربوط نمی‌شده‌اند، چندان توجه باستان‌شنان را برنمی‌انگیخته‌اند. صفحات این فصل ترازانمehrای موقتی هستند همراه با پیشنهادهایی که شاید بتوانند در تعیین روش‌های جدید برای تحقیق، مفید واقع شوند.

۱- داده‌های باستان‌شناسی

۱-۱- درباره تأسیسات شاهی نتایج تحقیقات قدیم و بهویژه جدید را در اختیار داریم که روشن‌دانه‌تر هستند و به زودی انتشار خواهند یافت. قبل ابتدا گزارش‌هایی (پرو و لادیرای [Perrot et Ladiray] ۱۹۷۲ و ۱۹۷۴) و نیز دو رساله‌ی نتیجه‌گیری (پرو ۱۹۸۱ و ۱۹۸۵) منتشر شده‌اند.

پایتخت، که داریوش طراحی کرده بود، بر یک سطح وسیع حدود ۱۰۰ هکتاری قرار دارد که دیواری به دور آن کشیده شده است (شکل ۱). اکنون حجم عظیمی خاک و خرابه و زیرساخت باقی مانده است با حواشی تل هایی که اولین کاوشگران شوش نام آنها را آپادانا، آکروپل [ارگ] و "شهر سلطنتی" نهاده اند. این، برخلاف آنچه م. دیولا فوا گفته (۱۸۹۳، صص ۲۲۶ و بعد)، یک باروی ^{پیشگذر} ساخته کارکاماتی نیست؛ بلکه دیواری است فاقد برج که در آغاز قرن بیستم ژ. دوم رگان برداشت کرده (۱۹۰۵، ص ۳۶) و نیز اخیراً ژ. پرتو (۱۹۸۱، صص ۸۰-۸۱؛ ۱۹۸۵، ص ۶۹) نشان داده است که احتمالاً ۱۲ متر بالاتر از دشت اطراف قرار گرفته بوده است. با این حال در داخل این دیوار، احتمالاً چندان بالاتر از سطح مسکونی نبوده است. این ملاحظات باستان شناختی مطابقت دارند با گواهی پولی کلیتوس (در استایون XV، ۳، ۲) که می گوید شوش هخامنشی، شهری دراز و بدون بارو و دیوار بود.

بناهای سلطنتی که تا امروز ساخته شده اند (شکل ۱)، تمام تل آپادانا در شمال را اشغال کرده اند. اگر احياناً دژ یا قلعه ای روی تل آکروپل قرار داشته، اکنون ردی از آن باقی نمانده است (مورگان ۱۹۰۰، صص ۸۱ تا ۹۹). در سمت شرق روی تل "شهر سلطنتی" تنها دو یادمان شناخته شده اند، یک دروازه از شهر و چند دروازه بزرگ بنا. در شرق بنای اخیر کاوش های رومان گیرشمن در سال های ۱۹۵۳-۵۵ [۱۳۳۲-۴] حدود ده هزار مترمربع را از زیر خاک بیرون کشیده اند بدون آن که به بناهای دیگری برخورد شود. به علاوه کاوش الکترونیکی که توسط آ. هسه در بیش از ۸۰ درصد سطح "شهر سلطنتی" انجام گرفته، به هیچ نتیجه مهمی نینجامیده است (پرتو ۱۹۸۱، ص ۸۲). در منتهی الیه جنوبی این تل ر. دومکونم [Mecquenem] کاوش هایی کرده و نشانه هایی یافته است که بر آن نام "کاخ برج و بارویی" نهاده است. کشف اشیای هخامنشی، سلوکی و پارتی در زیر خاک ها و حتی در پی بنا نمایانگر تاریخی دیرتر است، بدون آن که البته معلوم شود آیا در این بنا تعمیرات یا بازسازی انجام گرفته است یا نه (مکونم ۱۹۳۴، صص ۲۲۶-۲۲۲؛ ۱۹۳۸؛ ۲۲۸-۲۲۹ صص ۱۹۴۳؛ ۲۲۸-۲۲۹ ص ۷۰-۷۶). بعداً ر. گیرشمن (۱۹۶۳، صص ۱۴۴-۱۴۲) ثابت کرد که فنون ساختمانی، یادآور فنون دوره هخامنشی است؛ و پیشنهاد کرده که این یک کاخ موقتی بوده که به جای کاخ داریوش که در اثر حریق ویران شده بود،

ساخته شده بوده است. پ. آمیه (Amiet) ۱۹۷۲، ص ۱۶۷ شماره ۵؛ همان ۱۹۷۳^a، ص ۲۸) این فرضیه را پذیرفته است؛ و پ. استروناک (Stronak) ۱۹۸۵^b، ص ۴۳۴-۴۳۵ با وجود آنکه این فرضیه را جذاب یافته است، ولی به آن اطمینان ندارد و یادآور می‌شود که ر. گیرشمن هنگام طرح این پیشنهاد با کاخ ساحل راست رود "شاور" آشنایی نداشته است. ساختمان کاخ برج‌وبارویی [Donjon] چه به صورت کازبرون مجدد و چه پراکنده، حاوی قطعات پراکنده معماری دوره هخامنشی بود، اما وجود آن ها را نمی‌توان یگانه دلیل برای اثبات تعلق این بنا به آن دوره تلقی کرد؛ در واقع قطعات کنده‌گشایی شده و ستون‌ها در زیر قسمت‌های شوش، در آکروپل (مورگان ۱۹۰۰، ص ۹۰)، در شهر سلطنتی در سطح IV دوره ساسانی (گیرشمن ۱۹۷۶، ص ۲۰۰) و خارج از شهر در بنایی موسوم به "آپادانا" (نک. بعد) نیز یافت شده‌اند. این بی‌بیقینی‌ها و استدلال‌های دیگر مرا به این نتیجه رسانده‌اند که شاید کاخ و برج‌وباروی بنایی مربوط به دوره‌ی سلوکیان بوده است (بوشارلا ۱۹۸۵، ص ۷۴).

نحوه توزیع بناهای سلطنتی نشان می‌دهند که فقط بخش‌های شمالی و شمال شرقی شهر ساخته شده بوده‌اند. ورودی شهر، یا یکی از ورودی‌های آن از سوی شرق با کشف یک دروازه و البته بدون برج‌وبارو شناخته شد؛ پس از شرق به غرب شهر سلطنتی می‌رسیم (شکل ۱) و آنگاه به سوی شمال منحرف می‌شویم و به دروازه‌های ساخته شده توسط داریوش می‌رسیم. اگر دوباره به سوی غرب منحرف شویم، از یک راه پُلی عبور می‌کنیم که بر گودالی توسط معماران داریوش تعییه شده بوده است با عمق بیش از ۱۵ متر. رسیدن به جلوی کاخ داریوش از یک دروازه یادمانی پیداست که در سال‌های ۱۹۷۲-۳ (۱۳۵۱-۲) کشف شد. بازدیدکننده پس از عبور از این جاها باید به سوی شمال بچرخد تا به تالار پذیرایی آپادانا برسد. از این جا راهی یا دری نه به محل سکونت شاه وجود دارد و نه به بقیه‌ی مجتمع کاخ‌ها که تمام بخش جنوبی تل را اشغال کرده‌اند. وجود دو در متواالی، تصادفی نیست و ژ. پرو (Vallat ۱۹۸۱، ص ۹۱-۹۲) به درستی یادآور شباهت آن‌ها به پاسارگاد و تخت جمشید شده است.

این اقدام نمایانگر کاری عظیم است که فقط از قدرت پادشاهی چون داریوش برمی‌آمد که خود نیز به آن بالیده است (والا [Vallat] ۱۹۷۰). آماده‌سازی یک تختان یا

صُفه ۱۳ هکتاری، پی‌ریزی بنا در جایی به عمق ۱۰ متر، ساخت بنایی با آجرهایی خام و پخته، با تکیه‌گاه‌ها و تزئیناتی از سنگ زاگرس و غیره. بدین‌ترتیب بنای "تالار باریابی" که دوازده‌هزار مترمربع را دربر گرفته بود، مستلزم انتقال ده‌هزار تن سنگ آهگ زاگرس به آن جا بوده است؛ بخش مرکزی بیش از ۲۰ متر ارتفاع داشته است. در مورد بخش مسکونی باید گفت که کاوشگران اولیه مساحت آن را دست‌کم گرفته و نقشه‌بنا را به درستی درنیافته بوده‌اند. حدود چهل هزار مترمربعی که بخش مسکونی اشغال می‌کند، مجموعه‌ی منسجمی است که به خوبی توسط ز. پرو توصف شده است (پرو ۱۹۸۱؛ بهویژه پلان ۳۴ در مقایسه با مکونم ۱۹۴۳، شکل ۱ و پلان ۱). این مجموعه از آپارتمان اختصاصی شاه به بعد ابعاد وسیعی دارد؛ آپارتمان‌های دیگر و تالارهای متعدد اطراف سه حیاط هیچ‌یک خصوصیت تشریفاتی ندارند.

اهمیت این شواهد معماری هخامنشی با ناچیزی اسباب و اثایه‌ای که از آن‌ها کشف شده است، تضاد دارد. با این حال این کاخ نه توسط اسکندر ویران شده است و نه از سوی جانشینان او. متروک ماندن و تخریب تدریجی بنهاها به تاراج اشیاء و عناصر تزئینی کمک کرده است. از این لحاظ کاوش‌های شوش دلسردکننده بوده‌اند؛ اسناد مکتوب محدودند به الواح بسیار مهم پی‌های بنها و کتیبه‌های ستون‌ها، غیر از بایگانی لوحه‌های کوچکی که لابد وجود دارند و هنوز کشف نشده‌اند (والا، ۱۹۷۴^a، ۱۹۷۰، ۱۹۷۴^b و ۱۹۷۹ در مورد کشفیات اخیر).

این شهر هخامنشی احتمالاً با ارگی محافظت می‌شده که معمولاً محل آن را روی آکروپل می‌دانند که تلی مرتفع‌تر از همه از آن باقی مانده است. به رغم نشانه‌های معماری قابل توجه مانند پایه سنگی ستون‌ها، در این بخش از شهر نشانه‌ای از چنین دژ یا ارگی وجود ندارد. کاوشگران اولیه که لایه‌های مربوط به دوره هخامنشی را کاملاً برداشته‌اند در مورد وجود یک ارگ کاملاً تردید دارند و بیشتر از اردوگاهی استحکامی سخن می‌گویند (لامپر [Lampre] ۱۹۰۰، ص ۱۰۹؛ ژکیه [Jéquier] ۱۹۰۰، ص ۱۱۷). این مسأله را نمی‌توان حل کرد، اما به یاد داشته باشیم که در دوره‌ی سلوکیان، دژی در اینجا (که نوع آن معلوم نیست) وجود داشته است، چون مولون شهرب سلوکی که علیه آنتیوخوس سوم سر به شورش برداشت، شهر شوش را توانست تصرف

کند، اما ارک (akra) آن را نتوانست.

در بیرون شهر از اسکان سلطنتی در حال حاضر فقط یک نقطه در ساحل راست شاورور باقی مانده است. در این جا کاخی بوده که اردشیر دوم در آغاز سده چهارم (ق.م.) بنای کرده بوده است (لابروس و بوشارلا ۹۷۲؛ بوشارلا و لابروس ۱۹۷۹). فرض بر این است که این مجموعه حدود ۴ هکتاری کاخی موقتی بوده که سریعاً ساخته شده تا بازسازی کاخ آپادانا به پایان برسد. این جا ظاهراً محل مطبوعتری برای سکونت سبب به کاخ داریوش بوده زیرا در جلگه‌ای قرار داشته که بخش‌های مختلف با باع‌های احاطه شده بوده‌اند که به برکت وجود آب فراوان احداث شده بوده‌اند.

بنای دیگری که شهرت دارد مربوط به دوره هخامنشیان است احتمالاً با بناهای سلطنتی تفاوت داشته است: این بنای آن را "آپادانا" نامیده‌اند مدت حدود یک‌صد سال در پی کاوش‌ها و بازسازی‌های فکری م. دیولاپوا (۱۸۹۳)، صص ۴۱۶-۴۱۱ و شکل ۲۶۴) الگوی اصلی آتشکده دوره پارسی - هخامنشی پنداشته شده است. رومان گیرشمن (۱۹۷۶، صص ۲۰۰-۱۹۷) در مخالفت با این فرضیه یادآور شده که نقشه آن کاملاً بازسازی شده است و پایه ستون‌های "حرَم مقدس" ناهمگن بوده‌اند. بنابراین احتمالاً این تهیستان‌ها مورد استفاده مجدد قرار گرفته بوده‌اند. به علاوه هیچ‌گونه تأسیسات مذهبی قطعی در آن یافته نشده است، مضاراً بر این که هیچ شیءی از دوره هخامنشی نیز در آن پیدا نکرده‌اند. از این‌رو تاریخ و کارکرد "آپادانا" هنوز به درستی روشن نیست و چه‌بسا آتشکده بلکه بنایی مسکونی بوده که شاید در زمان سلوکیان ساخته شده است (استرونواک ۱۹۸۵b، صص ۱۳۰-۶۲۲؛ بوشارلا ۱۹۸۴، صص ۱۲۶-۶۲۰).

یگانه دلیل جذی برای اثبات هخامنشی بودن آن شیوه معماری و بهخصوص فونداسیون‌ها یا پی‌های بنا است، شاید منظور حفظ سنتی در معماری بوده که نمونه دیگر آن "کاخ برج‌وبارویی" است.

بناهای سلطنتی یافته شده در شوش با شکوه هستند اما تعدادشان کمتر از آن است که استرابون به نقل از پولیکلیتیس (استрабون ۲۱، ۳، XV) می‌نویسد هر پادشاه هخامنشی یک کاخ مسکونی، یک خزانه و انبارهایی برای قرار دادن خراج‌هایی که دریافت می‌کرد در ارگ (akra) شوش می‌ساخت. آیا این سخن از مبالغه‌ای شدید است یا اشتباهی که میان آکروپل و آپادانا که ساخته داریوش بوده و توسط اردشیر دوم بازسازی شده

انجام گرفته است؟ هیچ یک از این دو فرض خرسند کننده نیست.

۱- خود "شهر" را نیز به درستی نمی‌شناسیم. در شهر سلطنتی، رومان گیرشمن با کارگاه باستان‌شناختی بزرگی که بریا کرده بود چنان نشانه‌های اندکی از دوره هخامنشی (بدون شک سطح VIII) پیدا کرد که ترجیح داد برخلاف سطوح قبل و بعد از آن، از آن در گزارش خود نامی نبرد. ماهیت و تاریخ اسناد نیز قطعی و مسلم نیستند و این را همکاران اروپایی و ایرانی گیرشمن نیز تأیید می‌کنند (استو، گاش و مایر، ۱۹۸۰، ص ۶۰). با این حال یک دیوار بزرگ شرقی - غربی پیدا شده (همان شکل‌های ۱۲، ۸، ۱۰ و ۱۱) که چینه‌های پی‌های آن عمیقاً در لایه‌های ایلامی پایین رفته است.

پ. دو میروشجی (de Miroshchedji 1978 et 1978) در بخش جنوب غربی همین تل (شکل ۱، II VR) دو سطح از دوره هخامنشی را شناسایی کرده که بی‌شک مربوط به بعد از سال ۴۵۰ ق.م. هستند که مستقیماً سطوح دوره نوایلامی پایانی را نمی‌پوشانند. ممکن است در سایر بخش‌های شهر سطوح اسکان و اشغال جای یکدیگر را گرفته باشند، چنان‌که در ضلع غربی شهر سلطنتی چنین است (میروشجی ۱۹۸۱b، ص ۱۴۹). در کارگاه II VR معماری وجود ندارد؛ در عوض بر اساس مواد به دست آمده می‌توان گفت که برای اولین‌بار در شوش به مجموعه‌ای از سفال‌های عاری دوره هخامنشی برخورده‌ایم. کاوشگر با مطالعه خود دریافته که این مجموعه گستاخی با مجموعه دوره نوایلامی دارد؛ بدون شک دوره حیاتی و تقریباً به کلی ناشناخته، قرن اول شاهنشاهی بوده است. با این حال از این دوره در برخی کاوشگاه‌های منطقه شوش نشانه‌هایی وجود دارد (میروشجی ۱۹۸۵، صص ۲۶۷-۲۶۶، ۳۰۱-۳۰۰).

دریاره نتایج کارهای عظیم انجام شده در بقیه شهر سلطنتی و روی تل آکروپل که توسط ژ. دومورگان و همکارانش و سپس توسط ر. مکونم انجام گرفته است اطلاعات بسیار ناچیزی داریم. با این حال اشیایی که آنان یافته‌اند در مجموعه‌های شوش، موزه شوش و موزه‌های تهران و لوور حفظ شده‌اند. اشیاء و اسباب و اثاثیه پیدا شده از دوره هخامنشی نسبت به دوره‌های بعد بسیار کمتر هستند. فقدان بنای غیرسلطنتی و ناچیزی اشیاء خانگی شاید نشانه آن باشد که شهر شوش همیشه سکونتگاه مهمی نبوده است. در واقع ژ. پرو (۱۹۸۵، صص ۶۸-۶۷) نیز به همین نتیجه رسیده است.

از لحاظ پیچیده‌تر بودن پژوهش یادآور می‌شویم که اکثر اشیای دوره هخامنشی، چه ساخته شده در محل و چه وارداتی، در جاهایی که "چاه‌های هخامنشی" نامیده‌اند پیدا شده‌اند، و منظور پیدا شدن در جاهایی است که خارج از چارچوب کاربردشان بوده است. احتمالاً این "چاه‌ها" مربوط به بعد از دوره هخامنشی هستند زیرا از یک سو حاوی اشیایی از اواسط سده چهارم می‌باشدند و از سوی دیگر ربطی به بنایی هخامنشی ندارند. اولین مورد چاهی است در بخش ^{کاخ}_{برجه و بارویی}؛ از اینجا اشیای متعددی ساخته از عاج و تعدادی خرد سفال یونانی از سده‌های پنجم و چهارم ق.م. به دست آمده است (آمیه ۱۹۷۲). چاه دیگری حاوی خرد سفال‌های یونانی روی آکروپل کشف شده است (ژکه ۱۹۰۰، ص ۱۱۶-۱۱۷). مورد دوم روی آپادانا کشف شده که چاهی در وسط حیاط مرکزی کاخ داریوش وجود دارد (مکونم ۱۹۸۰، ص ۳۴). اگر احياناً محلات و حومه‌هایی دائمی متعلق به پیشه‌وران وجود داشته هیچ نشانه‌ای از آن حتی روی تل موسوم به "شهر پیشه‌وران" واقع در شهر (شکل ۱) پیدا نشده است. احتمال دارد که در صدها هکتار زمین ساختمان‌های اندکی ساخته شده می‌بوده است. در واقع "دهکده پارسی - هخامنشی" (گیرشمن ۱۹۵۴) که بنای اصلی آن مربوط به دوره‌ی پیش از هخامنشی بوده (میروشجی ۱۹۸۱^a، ص ۳۸-۳۹) و اسکان بعدی در آن در پایان دوره هخامنشی انجام گرفته است چه چیزی می‌تواند برای باستان‌شناس به ارمغان بیاورد؟ احتمالاً چیزی بیش از یک آبادی کوچک نبوده است. در همه جاهای دیگری که گمانه‌زنی‌های بسیار زیادی توسط ر. دومکونم، سپس توسط گیرشمن و سپس کاوش‌های م. کروران [kervran] انجام گرفته است هرگز هیچ بنا یا گروهی از آنها مربوط به پیش از سده سوم ق.م. بوده باشند (گیرشمن ۱۹۴۹، ص ۱۹۷-۱۹۶) حتی اگر کاوشگر تصور کند حاشیه‌هایی را شناسایی کرده که شاید مربوط به دوره هخامنشی بوده باشند (گیرشمن ۱۹۵۳، ص ۲۲۳). از یاد نبریم که مسأله نادیده گرفتن یا غفلت و قصوری در گزارش‌های کاوش‌ها مطرح نیست بلکه با فقدان نشانه‌های هخامنشی در گمانه‌زنی‌های متعدد و بسیار پراکنده رو به رو هستیم (نک. بنگرید به نقشه استو، گاشه و مایر

۱۹۸۰، شکل ۱۴ و گزارش‌های حفاری‌های گیرشمن ۱۹۴۸ تا ۱۹۵۳). به علاوه یک مورد وجود دارد که در آن گورهای پارتیان «در تأسیسات دوره هلنیستی قرار گرفته‌اند» (استو، گاشه و مایر ۱۹۸۰، ص ۱۰۸؛ این نمونه‌ای است بسیار نادر با «دهکده پارسی» و یک «ویلای هلنیستی» و بنایی پیش از اسلام که ربطی به گورهای ندارد (گیرشمن ۱۹۵۲، ص ۲۸۷). در دیدارهایی که من از محل کاوشگاه داشتم هرگز به چیزی مربوط به پیش از سده سوم (ق.م.) برخورد نکردم قدیمی‌ترین خرد سفال‌های روی تل پیشه‌وران و به خصوص در نزدیکی ویلای هلنیستی (د. استرونک و ر. بوشارلا، مشاهدات سال‌های ۱۹۷۳) قابل مقایسه هستند با خرد سفال‌های بخش شمالی شوش که قدیمی‌ترین تاریخ آن‌ها مربوط به پایان سده چهارم است ولی اکثرًا به سده سوم تعلق دارند (بوشارلا، ۱۹۸۷). این نتیجه‌گیری مؤید نظر گیرشمن، به رغم تردیدهای او، است. چون او می‌خواسته در بخش شمال غربی تل (کارگاه ۱۲) رد و نشانه‌های اردوگاه اسکندر را به شکل مشتی خرد سفال یونانی تاریخ‌گذاری شده برای اواسط قرن چهارم بیابد (گیرشمن ۱۹۴۸، ص ۳۳۲-۴؛ کلمون ۱۹۵۷، پیوست A).

دریاره "گورستان" دوره هخامنشی در شهر یا در خارج از شهر، اطلاعاتی وجود ندارد، زیرا فقط قبر یک شاهزاده در "دروون دیوار" در بخش جنوبی آکروپل سنگ شده است (مورگان ۱۹۰۵). تاریخ آن مربوط به میان ۳۵۰ تا ۳۲۰ است. گورهای درون کوزه‌ها یا داخل خاک که در بخش جنوبی "شهر سلطنتی" قرار دارند توسط کاوشگر به دوره هخامنشی نسبت داده شده‌اند (مکونم ۱۹۳۰، ص ۸۶ و سال ۱۹۳۸، ص ۳۲۶؛ اما توصیف دقیقی ندارند).

برای پایان دادن به این فهرست دو رشته سند بسیار مهم دیگر را یادآور می‌شویم، یکی مُهرها و دیگری متون. گوهرنگاری یا حکاکی روی جواهر از دوره هخامنشی به طرز حیرت‌انگیزی در شوش ناچیز است (آمیه ۱۹۷۳^a، ص ۲۹-۲۶؛ به علاوه تشخیص برخی از مُهرها از مُهرهای پایان دوره نوایلامی دشوار است. این یکی از عناصر نمایانگر وجود تداومی است که دست‌کم در آغاز دوره هخامنشی وجود داشته است. اما در مورد متون باید گفت که مشتبه لوحه از دوره هخامنشی به دست ما رسیده است. لوحه‌های ایلامی مکشوفه در آغاز سده بیستم در آکروپل در آپادانا همگی به

سده ششم ق.م. تعلق دارند و حتی شاید برخی نیز متعلق به میانه این قرن هستند؛ در این لوحه‌های نامه‌های پارسی ذکر شده‌اند و همگی به جز یک استثناء به پیش از داریوش مربوط می‌شوند (استو ۱۹۸۶ و نیز آمیه ۱۹۷۳^b، صص ۳۶-۳۵). از این لوحه‌ها میروشجی نیز (۱۹۸۱^b، ۱۹۸۵-۱۴۹^c، صص ۳۰۵-۳۰۶) همراه با آنچه گیرشمن در "دهکده پارسی" کشف کرده بوده، یاد کرده است؛ از هر چهار سند یکی به دوره پیش از هخامنشی تعلق دارد و معاصر با لوحه‌های آکروپل یا آپادانا است.^{۱۰} رصد بقیه -که در یکی از اردشیر نام برده است - متعلق به دوره هخامنشی هستند (پاپر و روتن، گیرشمن ۱۹۵۴، صص ۷۹-۸۵). به این اسناد کمیاب چند سند دیگر نیز افزوده می‌شوند که البته منشاء تاثناخته‌ای دارند مانند سندی که اخیراً ف. والا (۱۹۸۳) چاپ کرده است؛ این رونوشتی است ناقص از متن آکدی منشور فونداسیون کاخ داریوش (Dsf) بی‌آنکه در حدی باشیم که بتوانیم دقیقاً تعداد لوحه‌های دوره هخامنشی مکشوف در شوش را تعیین کنیم، می‌توانیم بر اندک بودن آن‌ها تأکید بورزیم. این سلسله از اسناد از هیچ نظر قابل رقابت و مقایسه با اسناد بایگانی شاهی تخت جمشید یا حتی با اسناد بایگانی‌های خصوصی کشف شده در نیبور و بابل نیستند.

۱-۳- مطالب زیر چندان خوش‌بینانه نیستند و بی‌گمان باید پیش از تصویری درباره شوش به عنوان شهری احاطه شده در میان جلگه‌ای گسترشده با چند بنای سلطنتی، به نکات زیر توجه شود:

الف - ناچیزی یا حتی فقدان نشانه‌هایی که تقریباً در تمام بخش‌های شهر و نیز بیرون از دیوارهای آن ملاحظه می‌شود ممکن است تا حدی - اما تا چه حد؟ - معمول اشغال‌های بعدی باشد. در واقع مشاهده می‌شود که بناهای دوره سلوکی یا اشکانی غالباً دارای فونداسیون‌های بسیار وسیع و عمیق بوده‌اند که به چندین متر می‌رسد (شهر سلطنتی A، منتشر نشده؛ آپادانای شرقی و شهر سلطنتی، بوشارلا ۱۹۸۷). همین نکته می‌تواند در مورد "شهر پیشه‌وران" نیز صادق باشد که در روی آن آرامگاه‌های زیرزمینی متعددی از دوره‌های سلوکی و پارتی با چند متر عمق بی‌گمان به تأسیسات دوره‌ی قبل - اگر موجود بوده‌اند - آسیب رسانده‌اند. با این حال گزارش‌های حفاری‌ها چندان در تأیید این فرضیه نیستند.

در دشتی که در سمت غربی شهر گسترده شده است، تغییرات مسیر رود شائزور (یا "شاور")، رسبات آبرفتی، و به زیر کشت بردن اراضی پیش از اسلام با کشت عمقی همگی مسلماً اراضی را دگرگون ساخته‌اند؛ با این حال این دگرگونی‌های مختلف بی‌درنگ در زیر سطح پیشین نشانه‌های قابل مشاهده‌ای از کاخ شائزور باقی گذاشته‌اند.

ب - تاریخ‌گذاری بسیاری از اسناد، به خصوص بی‌اهمیت‌ترین سندها، غیردقیق است. چیزی که در مورد یادمان‌های سلطنتی صدق نمی‌کند. ممکن است که اشیایی از دوره هخامنشی به دوره‌های دیگر نسبت داده شده باشند؛ گفته شده که علاقه محققان و کاوشگران در مورد این سده‌ها (دوره هخامنشی) به تازگی جلب شده است. از این نظر باید امیدوار بود که مطالعاتی نظری پژوهش‌های پ. دو میروشجی در مورد شوش یا مثلاً پژوهش‌های ه. هرنیک [Haerinck] (۱۹۸۰) در سپار که سهم زیادی در پی‌ریزی یک گاهشماری را داشته‌اند، افزایش یابند. نکته‌ای گویا است که کتابنامه‌ای که در پایان این فصل ارائه شده تقریباً تمام آثار منتشر شده درباره باستان‌شناسی شوش و شوشیان دوره هخامنشی، به جز بناهای سلطنتی و متون، را دربر دارد.

در مورد مسئله‌ی گاهشناصی در تأیید سخن میروشجی (۱۹۸۵، صص ۳۰۱-۳۰۰) یادآور می‌شویم که به‌نظر می‌رسد استمرار و تداومی میان دوره نهایی نوایلامی و اولین قرن چیرگی هخامنشیان یعنی در سده‌ی ششم و اوایل سده‌ی پنجم ق.م. غلبه داشته است. میروشجی متذکر می‌شود که اولین تغییرات مهم نه در زمان کوروش، بلکه در دوره داریوش پدیدار شده‌اند. این نظر البته در مورد اسناد سلطنتی صدق می‌کند، نه در مورد اسباب و اثاثیه معماری معمولی؛ همین محقق تغییرات عمیق را متعلق به میانه سده پنجم ق.م. می‌داند. این تحول دست‌کم در دو زمان (در مورد حکاکی روی جواهر بنگردید به آمیه ۱۹۷۳^a، صص ۵ و ۶ و ۱۲ به بعد و ۲۶-۲۴) دوره‌ی هخامنشی رخ می‌دهد. بنابراین احتمال این‌که تشخیص قدیمی‌ترین اسناد به علت دشواری از فهرست ما به دور مانده باشند وجود دارد.

به رغم این محدودیت‌ها می‌توان گفت که نشانه‌های باستان‌شناسی دوره هخامنشی نسبت به نشانه‌های دوره‌های بعد کمتر هستند. این نکته به ما اجازه می‌دهد نتیجه‌گیری محتاطانه ژ. پرو (۱۹۸۵) را پذیریم که می‌گوید محوطه شوش برخلاف

دوره‌های بعد با فضای بسیار وسیع ساخته نشده‌ای احاطه شده بوده است؛ و بنابراین باید نتیجه گرفت که جمعیت ساکن در شهر اندک بوده است. افزون بر این، نشانه‌هایی که در اختیار داریم به ما اجازه نمی‌دهند بگوییم که استقرار دربار در آنجا باعث رانده شدن جمعیت محلی به بیرون و حومه شهر و به "شهر پیشه‌وران" شده است. و بنابراین نباید برخلاف اظهارنظرهای گهگاهی گیرشمن‌که ظاهرآژ. پرو نیز آن‌ها را پذیرفته است (۱۹۸۵، ص ۶۷) اسکان دائمی در آنجا اندک بوده و بنابراین تأسیسات کارگاهی برای پیشه‌وری نیز وجود نداشته است.

با توجه به محوطه شکوهمند و مساحت مجتمع کاخ‌ها و این‌که شوش یک اقامتگاه سلطنتی موقت نبوده بلکه پایتخت اداری هخامنشیان بوده (چنان‌که مؤلفان یونانی اظهارنظر کرده‌اند) طبعاً چنین اظهارنظری درباره این شهر هخامنشی می‌تواند شگفت‌آور باشد. وانگهی از دیرباز فکر می‌کرده‌اند که هخامنشیان پس از به قدرت رسیدن در شوش و کل آن منطقه با شهر و منطقه‌ای متروک و ویران رو به رو شده‌اند که حاصل فجایعی بوده که آشوریانیپال در اواسط سده هفتم در آنجا انجام داده است. اما امروز ما می‌دانیم که چنین نبوده است (میروشجی ۱۹۸۱، ۱۹۸۲، ۱۹۸۵، ۱۹۸۶، ۱۹۸۷ و ۱۹۸۸). در سده‌های هفتم و هشتم شهر و منطقه مورز اشغال قرار گرفته و از لحاظ سیاسی سازمان داده شده‌اند که البته بی‌شک کمتر از سده‌های پیش بوده است، اما گستاخی که قبل از پنداشته می‌شد در آن مشاهده نشده است. این نکته در مورد اشغال شوش و نیز از نظر تغییر داده‌هایی که در اختیار داریم اهمیت دارد.

۴-۱- شوشیان: برحسب کارهایی که باستان‌شناسان انجام داده‌اند، در این‌جا چارچوب جغرافیایی محدود به پیرامون شهر شوش است. مناطق دامنه کوه‌ها و نیز بخش جنوب شرقی دشت خوزستان کنار گذاشته شده‌اند، گرچه مک‌کاون در سال ۱۹۴۸ در ناحیه اخیر به جست‌وجو پرداخته بوده است. نتایج جالب دوره‌های اخیر به طور فشرده بررسی شده‌اند (علی‌زاده، ۱۹۸۵) و اثری از مواد دوره‌ی هخامنشی مشاهده نشده است. شوشیان بارها مورد جست‌وجو قرار گرفته است. ر. مک‌آدامز (۱۹۶۲)، ر. ی. ونکه (۱۹۷۶) و پ. دومیروشجی (۱۹۸۱c) درباره دوره هخامنشی پژوهش کرده‌اند. آثار این سه پژوهنده باید مجموعاً درنظر گرفته شوند زیرا مناطق

زیر پوشن تحقیق آنان باهم تلاقی ندارند؛ به علاوه وضعیت پژوهش‌ها در سال‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۷ یکسان نبوده است و از این نظر تاریخ‌گذاری‌ها گاه باهم تفاوت دارند. و سرانجام فرضیه‌های این سه محقق برسی اصول موضوعی که هریک از ایشان پذیرفته است ممکن است باهم تفاوت داشته باشد.

آدامز وونکه مساحتی در حدود 50×70 کیلومتر از ایوان کرخه در شمال غربی تا شوستر در جنوب غربی را بررسی کرده‌اند که حدود ۸۰ لارصد دشت شوشیان را دربر می‌گیرد. اما میروشجی دو بخش محدودتر را برگزیده است، از یک سو منطقه میان دزفول در شمال، شوش در غرب و "چمامیش" در جنوب، و از سوی دیگر، خارج از نقشه ونکه، منطقه "پتک" در شمال غربی شوش و جنوب دهلران؛ احتمالاً بخشی از "راه شاهی" از این منطقه اخیر عبور می‌کرده است. بیفزاییم که ناحیه دهلران نیز یکبار در سال‌های ۱۹۶۸-۱۹۷۰ مورد جستجو قرار گرفته است (در مورد دوره‌های تاریخی بنگرید به نیلی ۱۹۷۰ و ۱۹۷۴).

در این جویش‌های متفاوت، بخشی که بیش از همه مورد بررسی قرار گرفته کرانه راست رود در واقع در شمال چمامیش است. اینجا احتمالاً غنی‌ترین کاوشگاه باستان‌شناسی است.

من بی‌آنکه بخواهم این محققان را در مقابل با یکدیگر قرار دهم، مایلم تفاوت‌های ارزیابی در مورد اسکان دادن‌های هخامنشی و علل تفاوت‌ها را روشن سازم. به‌نظر مک آدامز و ر.ی. ونکه:

الف - صفت بارز و مشخصه اشغال و اسکان شوشیان در دوره هخامنشیان بنای یک رشته تأسیسات استحکاماتی است؛ هیچ‌یک نزدیک شوش نیستند بلکه همگی در غرب رودخانه دز در فاصله ۱۵ تا ۳۵ کیلومتری شوش واقع شده‌اند (شکل ۲).
ب - به‌نظر ونکه، کل مساحت اشغالی و اسکانی در دوره هخامنشی از مساحت دوره پیش از هخامنشی کمتر است (به ترتیب $108/2$ و $225/2$ هکتار). و کمی از مساحت مسکونی دوره سلوکی - پارتی کمتر است (۳۲۵ تا ۲۵ ق.م. در گاهشماری ونکه)، و به‌خصوص بسیار کمتر از مساحت دوره پارتیان و ساسانیان می‌باشد (ونکه ۱۹۷۶ جدول ۸؛ در اینجا شکل‌های ۳ و ۴-۵ را مقایسه کنید). همین جدول ۸ ونکه نشان می‌دهد که تا چه اندازه نواحی بلافاصله پیرامون شوش (ناحیه ۲) نسبت به سایر نواحی کم

جمعیت‌تر بوده است (شکل ۳). به گمان من این نکته چنان مسلم است که ونکه برای تاریخ‌گذاری کاوشگاه‌های هخامنشی نه تنها از سفال‌های آن دوره بلکه از انواع سفال‌های پیش از آن، یعنی دوره نوایلامی، نیز استفاده کرده است.

ج- مساحت متوسط زیستگاه‌ها بسیار متغیر است و در هر ناحیه نسبت به نواحی دیگر فرق دارد؛ در این مورد نیز اطراف شوش از همچنانجا کمتر است (شکل ۳)، چیزی که ونکه را واداشته تا بگوید مرکزی در اطراف پایتخت وجود نداشته است.

د- ونکه با بررسی مجموع دوره‌های پیش از اسلام به این نتیجه می‌رسد که میزان جمعیت و اسکان (که با شمار کاوشگاه‌ها و انبار آن‌ها سنجیده شده) در دوره هخامنشی کمتر از دوره‌های پارتی و ساسانی بوده است. یادآور می‌شویم که در این‌جا طول مدت مقاطع یا برش‌های تقویمی مورد نظر نیست، چون مثلاً دو قرن سلطه هخامنشی طبعاً بیشتر از ۱۵۰ سال دوره متوسط چیرگی اشکانی (از ۲۵ ق.م. تا ۱۲۵ میلادی) است.

میروشجی بر اساس این بررسی‌ها تصویری کمی متفاوت را پیشنهاد می‌کند (میروشجی ۱۹۸۱c). او در واقع به شمارش تأسیسات یا زیستگاه‌های هخامنشی در منطقه واقع در شرق شوش (شکل ۷) می‌پردازد که کمی مهم‌تر از برآورد ونکه است و توانسته تعدادی دیگر را نیز در شمال غربی پایتخت در منطقه پتک علامت‌گذاری کند (میروشجی ۱۹۸۱c: جدول ۲ و شکل ۶). در هر دو ناحیه شمال سفال‌های بسیار زیاد است نه مستقیماً قابل مقایسه با سفال‌های شوش؛ بلکه بیشتر به سفالگری چُغامیش نزدیک است بی‌آن‌که البته همسان با آن باشد. این ملاحظات اولیه به ما اجازه می‌دهد تا به چند نکته توجه کنیم:

- سفالگری به اصطلاح هخامنشی شوش از آغاز سال ۴۵۰ به بعد تاریخ‌گذاری شده است (میروشجی ۱۹۷۸ و ۱۹۸۷). این سفالگری تفاوت‌های بارزی با سفالگری دوره‌ی نوایلامی دارد، بی‌آن‌که البته گستالت کاملی با آن داشته باشد.

- سفال‌های هخامنشی دشت شوشیان، بهخصوص در چُغامیش، اکثرأ با ظروف سفالی تفاوت دارند و در عوض دارای عناصر قابل قیاسی با سفال‌های غرب ایران در عصر آهن III و IV هستند که شامل دوره‌های ماد و هخامنشی در این منطقه می‌شود.

- سفال‌ها در سراسر دشت شوشیان همگن نیستند.

بر اساس نکات فوق دو فرضیه را می‌توان پیشنهاد کرد:

الف - تفاوت‌های میان شوش و چغامیش به خصوص با دو مرحله‌ی گاهشناصی تطابق دارند؛ یعنی سفالگری چغامیش احتمالاً از پایان سده‌ی ششم آغاز شده است، و سفال‌های شوش از میانه سده‌پنجم. با این حال احتمال همپوشی دو مجموعه وجود دارد.

ب - تفاوت‌ها نمایانگر دو سنت متمایز مربوط به دو جمیعت متفاوت‌اند. این دو فرضیه مغایرتی باهم ندارند، و می‌توانند هم برای باستان‌شناسان جذاب باشند و هم مورخانی که مایل به اثبات رخنه سریع تر و مهمتر جمیعت‌های ایرانی / پارسی در شوشیان هستند تا در شوش که یک شهر قدیمی ایلامی بوده و هنگام رسیدن آنان هنوز فعال می‌بوده است.

ونکه و میروشجی در مورد دو نکته مهم، که از نظر اسکان جالب است با یکدیگر هم عقیده‌اند: میزان اسکان در دوره هخامنشی از این میزان در آغاز هزاره یکم کمتر بوده است (شکل ۷)؛ توسعه فوق العاده شوشیان پس از هخامنشیان انجام گرفته است: به‌نظر میروشجی از دوره سلوکی آغاز شده است و به‌نظر ونکه کمی قبل از دوره پارتیان که البته از نظر او دوره سلوکی - پارتی بسیار طولانی و شامل سه قرن می‌شده است. به‌نظر ج. آ. نیلی (۱۹۷۴، صص ۲۶-۲۷ شکل ۳.۵ و ۳.۶) در جای دیگر، در اطراف دهلران، نیز این تغییرات پس از هخامنشیان محسوس بوده‌اند، هرچند مؤلف عقیده دارد که فن تأمین آب از طریق کاریز [= قنات] از دوره هخامنشیان آغاز شده است (نیلی ۱۹۷۰، ص ۲۰۳).

۲- تفسیرها

بر اساس داده‌های باستان‌شناسی، منطقه باستانی شوشیان بیشتر از شهر شوش در معرض فرضیه‌های متفاوت قرار دارد (گرچه جدا کردن کامل آن دو امکان‌پذیر نیست). اختلاف‌نظرهای میان محققان مختلف اکثراً معلول تفسیر چند داده‌ی تاریخی است. مک آدامز دلیل تأسیس استحکامات را نامنی حاکم بر منطقه ناشی از فشار کیسی‌های کوهنشین می‌داند. این فرضیه خود مبنی بر این گمان است که هنگامی که هخامنشیان به شوشیان آمده‌اند آن‌جا هنوز در پی لشکرکشی‌های آشوریانیپال آشوری

در ۶۴۶ کاملاً از هم پاشیده و ویران و تا اندازه‌ای متروک و بی‌جمعیت بوده است. و نکه نیز نظریه آدامز را پذیرفته و تکرار می‌کند و بروجود دژها تأکید می‌ورزد (شکل ۲) و عقیده دارد که در صد بالای تأسیسات بزرگ هخامنشی (شکل ۳) قابل دفاع‌تر بوده‌اند تا تأسیسات کوچک جمعیتی به خصوص در دوره اشکانیان. با این همه و نکه به درستی اظهار تعجب می‌کند که چرا شاهان هخامنشی بایستی وجود چنین ناامنی در مجاورت پایتخت خود را تحمل کرده و در صدد چاره‌جویی برای آن پرینامده باشند. عدم امکان تاریخ‌گذاری یافته‌های باستان‌شناسی در درون دوره هخامنشی مانع از اطمینان از این نکته است که این استحکامات در آغاز دوره بنا شده و تا پایان دوره هخامنشی پیوسته مسکونی بوده‌اند.

آدامز و نکه درباره لشکرکشی آشوریانیپال هیچ‌گونه تردیدی ندارد. این دو محقق بر اساس نتیجه‌گیری‌های خود درباره سازمان اقتصادی به این فرض رسیده‌اند که تولیدات کشاورزی این جا مبتنی بر کشت خشک یا دیمی بوده است و بنابراین عقیده دارند که تخریب منطقه توسط شاه آشور باعث شده که خونی در رگ‌های منطقه باقی نماند و جمعیتی ناچیز داشته باشد که از لحاظ سیاسی سامانی نداشته و قادر به سازماندهی کشاورزی آبی نبوده‌اند. ظاهراً آدامز و نکه فکر می‌کنند که این وضعیت اقتصادی در دوره هخامنشی نیز چندان تغییری نکرده است، گرچه قبول دارند که "شاهان بزرگ" اقدام به اجرای برنامه‌های - تدریجی؟ یا سریع؟ - کشاورزی و ساختن آبراهه‌ها و قنات‌ها کرده‌اند.

ونکه (۱۹۷۰، ص ۱۰۱) درباره علت کمی جمعیت در اطراف شهر شوش عقیده دارد که: وجود بازارها از سویی و کارکرد دفاعی شهر از سوی دیگر، مانع از استقرار گروه‌های جمعیتی و شکل‌گیری روستاهایی بزرگ در پیرامون شهر شده است. با این حال و نکه با اشاره به این که شوش در دوره پارتیان نیز "پایتخت بزرگی" بوده ضمن این‌که اطراف شهر نیز جمعیت‌های انبوهی داشته (شکل ۵)، پایه‌های استدلال نخستین خود را سست می‌کند. این "ضداستدلال" به نظر من درست نمی‌نماید: شهر از لحاظ سیاسی در دوره اشکانی اهمیت دوره سلوکی را از دست می‌دهد و نخست به یک پایتخت ایالتی و سپس به یکی از شهرهای منطقه تبدیل می‌شود. بی‌تردد فعالیت

اقتصادی آن شدید و حتی شاید مهم‌تر از دوره‌ی پس از هخامنشیان بوده، اما از دست دادن قدرت سیاسی شهر نمی‌توانسته بر خود شهر و زیستگاه آن بی‌تأثیر بوده باشد. چگونگی این تغییرات و شیوه‌های آن پیچیده هستند؛ در واقع به یاد داشته باشیم که جمعیت درون شهر از دوره سلوکی تا پایان دوره پارت روزبه روز افزایش یافته و تولید اشیاء نیز همین روند را طی کرده است. استدلال دوم ونکه درباره کارکردهای دفاعی شوش چندان جذاب نیست چون محوطه داخلی شهر استحکاماتی نداشته است؛ با این حال ممکن است که اردوگاه‌های ارتش سطوح گسترده‌ای را دربر می‌گرفته است.

دیدگاه میروشجی درباره اشغال و اسکان شوش و منطقه کامل‌با دیدگاه آدامز و ونکه فرق دارد. او با کارهایی که شخصاً در شوش و شوشا^نان انجام داده نخست درباره گاهشناصی مجموعه‌های سفالی دوره‌های نوایلامی و هخامنشی تأکید ورزیده است (میروشجی ۱۹۷۸، ۱۹۸۱^a و ۱۹۸۷^b). او همچنین با مطالعه مجدد داده‌های باستان‌شناسی موجود به این نتیجه رسیده است که شوش و شوشا^نان به رغم تحمل تخریب آشوریانیپال توانسته‌اند جان سالم به در ببرند. بدین ترتیب از نظر او میانه سده هفتم ق.م. نه گستاخی تاریخی داشته، نه در فرهنگ مادی دچار تغییری بنیادی شده و نه آن را باید آغاز یک خلأه باستان‌شناسی دانست. از نظر سیاسی نیز او اکنون ثابت کرده که دودمان‌های سلطنتی دوباره شکل گرفته‌اند و تابه قدرت رسیدن پارسیان به حیات خود ادامه داده‌اند؛ و پارسیان نیز سپس تا زمان کوروش بزرگ ساختارهای موجود را حفظ کرده و تداوم بخشیده‌اند (میروشجی ۱۹۸۵). به عقیده وی تاریخ افول اسکان مربوط به سال ۶۴۶ نیست بلکه پیش از این تاریخ بوده است (میروشجی ۱۹۸۱^c، ص ۱۷۲). پس اصل مسلمی که میروشجی بر آن تکیه می‌کند تداوم اشغال و اسکان شوشا^نان در اواسط هزاره یکم ق.م. و فقدان گستاخی در فرهنگ مادی است. رخنه پارسیان به آن‌جا مسئله‌ی دیگری است (میروشجی ۱۹۸۲) که در سال‌های اخیر در فارس مورد مطالعه قرار گرفته است (نک. بعد).

چنین می‌نماید که دو عامل باعث انحراف تفسیر ونکه شده باشد: از یک‌سو اهمیتی که برای پیامدهای لشکرکشی آشوریانیپال قائل شده است، از سوی دیگر ابهامات

موجود در مورد مجموعه‌های سفالی که به عنوان نشانه‌های بارز دوره‌های متفاوت مورد استفاده قرار گرفته‌اند. برای آنکه از بار مسؤولیت و نکه بکاهیم یادآور می‌شویم در سال ۱۹۷۳ که او در شوش به کاوش پرداخت، حفاری‌ها مجموعه‌های مرجع خوبی در اختیار او قرار ندادند. بنابراین، فرضیه کار او مبتنی شده بر دورنمایی از منطقه‌ای خالی از جمعیت و بدون سازمان سیاسی و اقتصادی و قرار داشتن در معرض تاراج ایلات چادرنشین. به نظر او رسید که هنگام ظهور ^{پیشکش را در اینجا www.tabarestan.info} داریوش بزرگ پوضع آن‌جا چنین بوده است.

اما یک نکته در عقیده هر سه محقق مشترک است و آن خلاصه اطراف شوش است. برای تعديل این نظر باید توجه داشت که وضع در دوره هخامنشی کمابیش همسان وضع در دوره نوایلامی بوده است (شکل‌های ۶ و ۷)، و حتی در دوره سلوکی نیز چنین بوده است (شکل‌های ۴.۳). به این نکته باید کاملاً توجه داشت و همراه با ونکه فرض کرد (نک. نیز بوشارلا ۱۹۸۵، صص ۷۲-۷۵) که فعالیت‌های شهر، اعم از اداری، نظامی یا اقتصادی، در این منطقه مانع از فعالیت‌های کشاورزی بوده‌اند. بدون شک، چنان‌که در بالا فرض کردیم، در دوره هخامنشیان **فعالیت ساختمانی** شدیدی در شهر انجام نگرفته است؛ اما این نافی حضور موقت یا دائمی جمعیتی انبوه نیست که به احتمال زیاد بخشی در فعالیت‌های مربوط به دریار و خارج از مجموعه کاخ‌ها کار می‌کرده و می‌زیسته‌اند و بخشی دیگر شاید مستقل از آنان در شهر ولی بیرون از شوش زندگی می‌کرده‌اند. البته ما نشانه‌هایی دقیق از این دو سطح زندگی در اختیار نداریم، اما این فرضیه‌ای است که ژ. پرو پیش نهاده است (۱۹۸۵) و باید مورد بررسی جدی قرار گیرد.

۳- پرسش‌ها و پیشنهادها

ونکه (۱۹۷۶، صص ۹۹-۱۰۰) در مورد هخامنشیان در شوشیان هنگامی که گزارش خود را می‌نوشت چهار پرسش به جا مطرح کرده بود که امروز به علت داده‌های تازه و پژوهش‌های جدید باید مورد تجدیدنظر قرار گیرند. آن پرسش‌های چنین بودند:

الف - تأثیر انتخاب شوش به عنوان پایتخت بر چگونگی اسکان دشت‌های مجاور

آن چه بوده است؟

ب - چه دلایلی داریم که اشغال هخامنشیان قبل از هر چیز باعث مسکونی شدن نواحی متروک بعد از حملات آشوریان شده است؟

ج - خط سیرهای شبکه کانال‌های آبیاری کدامند، چه اهمیتی داشته‌اند و چه تأثیراتی بر مسکونی شدن گذاشته‌اند؟

د - چه دلایلی داریم که فشار کیسی‌ها یا گروه‌های متخاصم دیگر باعث محدودیت اسکان شده است؟

- با مقایسه توزیع و تراکم اسکان در دوره‌های نوایلامی و هخامنشی، ونکه (۱۹۷۶، جدول ۸) به این نتیجه رسیده که فهرایی صورت گرفته است و میروشجی (شکل‌های ۶ و ۷) به این نتیجه رسیده که تداومی نسبی وجود داشته است. محل‌های جدیدی، اشغال و مسکونی شده‌اند، اما شدت تراکم در هر منطقه متفاوت بوده است؛ این پدیده‌ها بار دیگر مستقل از پایتخت شدن شوش بعدها باز هم تکرار می‌شوند (ونکه ۱۹۷۶: نقشه‌های ۲۲-۱۶)، ولی تبیینی دیگر لازم دارند. تأثیر انتخاب شوش به عنوان پایتخت در حوالی شهر محسوس نیست؛ در واقع مسکونی شدن دوره نوایلامی مهم‌تر از مسکونی شدن دوره هخامنشی نیست.

حتی در شوش داده‌هایی در اختیار نداریم تا به ارزیابی تأثیر ورود هخامنشیان پپردازیم، غیر از البته تأسیس محوطه اصلی و ساختن کاخ‌های سلطنتی. در واقع هیچ نشانه‌ای نداریم که این واقعه اهالی شوش را وادار به مهاجرت به سوی شرق کرده باشد (پرو ۱۹۸۵، ص ۶۷)، زیرا روی تل پیشه‌وران به هیچ زیستگاه تازه‌ای برخورد نکردند. به علاوه اکنون می‌دانیم که در سده‌های هفتم و ششم ق.م.، شهر متروک نشده بوده است و جمعیت آن نیز پس از داریوش بیشتر از قبل از او نشده است.

مسئله‌ی تغییرات جمعیتی و اسکان با پیامدهای مفروض لشکرکشی‌های آشوریان - پیامدهایی که البته به اثبات نرسیده‌اند - دچار انحراف شده است. گمان می‌رود واقعیت چیز دیگری بوده است؛ نتیجه‌گیری‌های میروشجی نمایانگر تداوم اسکان دست‌کم تا قرن پنجم و حتی شاید بیشتر است.

- درباره آبیاری، به رغم عنصری مانند "کanal داریوش"، هیچ پاسخ دقیقی نمی‌توان

داد (ونکه ۱۹۷۶، نقشه ۱۰). با این حال به یاد آوریم که ونکه به پیروی از آدامز فرض را بر یک اقتصاد مبتنی بر کشت دیمی گذاشته بود (ونکه ۱۹۷۶، ص ۱۰۲)؛ و در آن زمان به طور ضمنی پذیرفت که کشاورزی در دوره‌ی هخامنشی دستخوش تحول و حتی تکامل شده است. این فرضیه علناً بیان نشده راضی‌کننده است زیرا می‌پذیرد که سازمان جدید سیاسی که نزدیک به دو قرن دوام آورده است تغییری بسیاری در فنون تولید کشاورزی داده است. در اینجا این که احداث قنات در منطقه‌ای به حساب هخامنشیان بگذاریم (نیلی ۱۹۷۰، ص ۲۰۳) یا نگذاریم چندان اهمیتی ندارد؛ بلکه نکته مهم تر توجه به این نکته است که "شاهان بزرگ" به احتمال زیاد به کشاورزی آبی به جای دیمی علاقه نشان داده و باعث پیشرفت آن شده‌اند. پی‌بر بریان (RTP: 405-430) با داده‌های تاریخی نقش آنان را در این زمینه به اثبات رسانده؛ و بررسی متون بابلی هخامنشی نیز م. استالپر (۱۹۸۵^a، ص ۳۶ به بعد) را قاطعانه به همین نتیجه‌گیری رسانده است. مجموعه کارها فرضیه‌های طرح شده توسط مک آدامز در مورد بین‌النهرین (آدامز ۱۹۸۱) را تأیید می‌کنند.

یکی از نتایج ثانوی اثبات نقش مهم هخامنشیان در پیشبرد کشاورزی، سلب اعتباری است که معمولاً حتی در شویان به حساب سلوکیان گذاشته می‌شد (بوشارلا ۱۹۸۵، صص ۷۴-۷۶). در این تجدیدنظر به جا و اصلاحی نباید نقش کارهای ژ. ش. گاردن و گروه او در باکتریانا (بلغ) را فراموش کرد که ثابت کردند کارهای بزرگ آبیاری در بلخ که به‌طور سنتی به یونانیان نسبت داده می‌شد دستاورد دوره هخامنشی و حتی تا اندازه‌ای دوهزار سال پیش از ایشان بوده است نه یونانیان.

- آخرین پرسش ونکه درباره فشار مفروض کیسی‌ها نیز اگر با دقت به نقشه نگریسته شود، قابل طرح نیست. پس از کارهای اخیر و به‌ویژه پژوهش‌های پی‌بر بریان (۱۹۸۲: فصل دوم به‌خصوص در مورد منطقه مورد بحث ما) این پرسش اهمیت خود را به کلی از دست داده است. آیا اصلاً قابل تصور است که خیل چادرنشینان غارتگر توانسته باشند آزادانه به هر سو پرسه بزنند و پیوسته به تهدید جماعات اسکان یافته با استحکامات آن هم در فاصله چند ده کیلومتری شوش که پایتخت شاهنشاهی هخامنشی بوده است بپردازنند؟ این تأسیسات باید با دقت مورد بررسی مجدد قرار

گیرند تا خصلت دفاعی آن‌ها تأیید شود و به‌ویژه روشن گردد که تاریخ احداث آن‌ها پیش از استقرار قدرت هخامنشی بوده است.

تجدیدنظر بر تابلوی ترسیمی ر.ی. و نکه به برکت داده‌های تازه باستان‌شناسی و مطالعات اخیر درباره خوزستان و فارس امکان‌پذیر شده است. با این حال نتایج کماکان شکننده و نقایص فراوانند. باید بپذیریم که هنوز نمی‌توانیم مثلاً به ارزیابی میزان جمعیت شهر شوش و توصیف فعالیت‌های آن پردازیم. همچنین قادر نیستیم توضیحی درباره وضعیت کشاورزی (نسبت کشت دیمی و کشت آبی)، نظام مالکیت در شوش که در بابل شناخت بهتری از آن وجود دارد (الحالبر، ۱۹۸۵a)، و نقش دامداری در اقتصاد داشته باشیم. تحولات جمعیتی و میزان مسکونی شدن و اقتصاد دوره هخامنشی را نیز بررسی نخواهیم کرد.

به گمان من یکی از مسیرهای ممکن پژوهش بررسی دوره‌های پیش از دوره هخامنشی در شوشیان و در سایر مناطق و مقایسه میان شوشیان و مناطقی است که در دوره هخامنشی دارای یک شهر بزرگ بوده‌اند (مانند بابلیه و فارس).

از دوره نوایلامی بارها یاد شده است. پیشرفت‌های به دست آمده در شناخت دوره نوایلامی تا اندازه‌ای ریشه در پیشرفت‌های انجام گرفته در مطالعه دوره هخامنشی دارند. در واقع تصویر دوره هخامنشی با تابلوی فوجیعی که از پایان دوره ایلامی ترسیم می‌کردند مشروط شده بود. این دیدگاه احتمالاً یکی از سرچشمه‌های فرضیه‌ای است که ژ. پرو (۱۹۸۵) درباره سازمان اجتماعی در دو سطح در شوش و در منطقه پیشنهاد کرده است: در کنار گروه‌های درباری، ارتشی، اداری و نیز خدمتکاران و پیشهوران، جمعیتی بومی نیز در شوش زندگی می‌کردند که شیوه زیست آنان کشاورزی - دامداری به ارث رسیده از سده‌های پیش بود. در حال حاضر دانستن این‌که آیا کشاورزان و دامداران یک یا دو گروه را تشکیل می‌دادند دشوار است (در مورد مناطق دیگر بنگرید به بریان ۱۹۸۲، ص. ۷۵). اهمیت شاعع عمل دامداران یا شبانان روشن نیست، اما آثاری از جایه‌جایی یا کوچ منظم تا فارس مرکزی مشاهده نمی‌شود بلکه بر عکس است. تأمین نیازهای دربار و دستگاه دیوانی و اداری بسیار اهمیت داشته است و اقتصاد کشاورزی - دامداری نیز نمی‌توانسته به کلی از "شاه بزرگ" غافل باشد.

جدایی میان دو گروه متمایز با وضعیتی که در همان دوره در بابلیه غلبه داشته مطابقت ندارد و وضع بابلیه را نیز از طریق پژوهش دقیق م. استالپر (۱۹۸۵a و b) در بایگانی‌های نیبور و بابل می‌شناسیم. با این حال در این منطقه هنوز نمی‌توان این نتایج مهم را با داده‌های نسبتاً ناچیز فعلی باستان‌شناختی سنجید.

دریارهی مسکونی شدن اراضی در دوره هخامنشی فرضیه‌ای را که گیرشمن مطرح کرده بود به یاد آوریم که تقریباً فقدان مراکز جمعیتی در شوشیان را به درستی توضیح داده بود. فرض گیرشمن وجود سازمانی از املاک بزرگ بود که در آن‌ها کارگرانی فراوان می‌زیستند که فقیرتر از آن بوده‌اند که بتوانند بنایی برای خود بسازند. مالکان این املاک نجای پارسی بوده‌اند که در محل بلکه در خود شهر شوش می‌زیسته‌اند. با این همه مالکان همانند مثال بابلیه، ممکن بوده که اهالی ثروتمند شوش نیز باشند؛ به علاوه به فرمان شاه اراضی متعلق به دریار نیز اداره می‌شده‌اند. داده‌های باستان‌شناسی آن قدر نیستند که بتوانیم خانه‌های این مالکان ثروتمند، چه پارسی و چه شوشی را شناسایی کنیم؛ اینان ظاهراً می‌بایست در کنار شاه بزرگ زندگی کنند، ولی نقشه کاخ داریوش اجازه چنین فرضی را به ما نمی‌دهد.

یک منبع سنتجش احتمالی دیگر فارس است که پژوهش‌های اخیر، چه باستان‌شناختی (استروناک ۱۹۷۸، سامنر ۱۹۷۲ و ۱۹۸۶، تیلیا ۱۹۷۸) و چه تاریخی (بریان ۱۹۸۴، میروشجی ۱۹۸۵) امکان شناخت بهتر آن را فراهم ساخته‌اند. چنان‌که بریان (۱۹۸۴، ص ۷۹) و میروشجی (۱۹۸۵) متذکر شده‌اند، در منطقه فارس شناسایی پارسیان پیش از سده‌ی ششم ق.م. نیز دشوار است. بررسی مسئله مطرح شده توسط سامنر (۱۹۸۶) با داده‌های تاریخی و باستان‌شناختی مورد سنتجش و مقایسه قرار می‌گیرد. وضعیت فارس همانندی‌های فراوانی با وضعیت غالب در شوشیان دارد، گرچه خود پایتخت‌های آن‌ها به دشواری قابل مقایسه‌اند. فهرستی از چند عنصر قابل سنتجش را می‌توان ارائه کرد:

- کاهش جمعیت در پیش از هخامنشیان در پایان هزاره دوم در فارس مرکزی (سامنر ۱۹۷۲، ص ۲۲۹ جدول ۱۸ شکل‌های ۵ و ۱۵-۱۹) و در آغاز هزاره یکم در شوشیان (میروشجی ۱۹۸۱c جدول ۲ برای منطقه پنک). در دو منطقه، وجه مشخصه این افول، کاهش تعداد جاهای باستان‌شناختی و کاهش ابعاد آن‌هاست.

- بقای سنت‌های نوایلامی تا زمان داریوش (بهترین نمونه آن گوهرنگاری است).

- در نتیجه، بازشناخت یا تشخیص یک شیء پارسی قبل از داریوش دشوار است. در شوشیان [ایلام / خوزستان] و در فارس سفال‌های تاریخ‌گذاری شده برای دوره هخامنشی به طورکلی متعلق به بخش دوم این دوره هستند؛ برای پر کردن این خلاه گرایش زیادی به این فرض وجود دارد که در پایان سده ششم نیز دست‌کم در فارس همین وضع وجود داشته است. در این منطقه ^{او سده‌های پیشتر چیزی شناخته نشده است} (سامنر ۱۹۸۶، ص ۳-۴؛ میروشجی ۱۹۸۵، ص ۹۹۲-۹۶).

- حضور آشکارتر ایرانیان و سپس پارسیان در نام‌های خاص

- فرضیه‌ی اسکان دامداران کوچنده پیش از دوره‌ی هخامنشی، چیزی که به نسبتی زیاد از زمان داریوش، همانند پیش از آن، شیوه‌ی معاش بوده است (سامنر ۱۹۷۲، ص ۲۶۵-۲۶۹؛ ۱۹۸۶، ص ۳-۷؛ پرو ۱۹۸۵). این فرض در هر دو منطقه استوار است بر تعداد اندک خانه‌های ساخته شده‌ای که با تصور سنتی در مورد شاهنشاهی هخامنشی در استان‌های مرکزی آن مطابقت ندارد. درست است که بناها نادرند؛ در شوشیان [ایلام / خوزستان] تعدادی که ونکه ارائه می‌دهد از کمی کاوشگاه‌ها پیداست که سفال‌های به دست آمده در آن‌ها در واقع به دوره پیش از هخامنشی تعلق دارند؛ در فارس نیز نشانه‌هایی که سامنر به دست آورده است بقایای معماری بزرگی هستند که بی‌تردید در تمام موارد مربوط به خانه‌های متعلق به شاهزادگان بوده‌اند.

- فرض بر این است که آبیاری در دوره هخامنشی بسیار توسعه یافته است. شواهدی که در این زمینه در فارس پیدا شده‌اند (سامنر ۱۹۸۶، ص ۱۷-۲۳)، بیشتر از خوزستان هستند.

این نکات قابل سنجش نه منظم هستند و نه باید به آن‌ها پربهاد. این‌ها قبل از هر چیز نشان می‌دهند که فرضیه‌های قابل مقایسه بر اساس داده‌های جغرافیایی، باستان‌شناسی و تاریخ‌نگاری یا کتبیه‌شناسی که تفاوت‌های قابل ملاحظه‌ای دارند تنظیم شده‌اند. با این همه، پژوهش سامنر (۱۹۸۶) امکان ترسیم نقشه‌ای از فارس را فراهم می‌سازد که در روی آن تعداد شهرهای مسکونی در دوره‌ی هخامنشی بسیار بیشتر از شوشیان است.

مسیر دومی برای پژوهش می‌تواند بررسی شوشیان و شوش در دوره‌پس از فتوحات اسکندر باشد. البته این مسیر تازه‌ای نیست، بلکه به عکس قدیمی است. نمونه‌ای از این مورد در زیر ذکر می‌کنیم: وقتی گیرشمن فرض توزیع زمین‌ها به صورت املاک بزرگ را مطرح می‌کند به دوره سلوکیان نیز ارجاع می‌دهد، یعنی هنگامی که اراضی را میان کهنه سربازان ارتقش اسکندر و سپس میان مهاجرنشینان تقسیم کردند. به رغم مخاطراتی که هرگونه تعیینی دربر دارد، این عمل شاید برای شناخت اوضاع در پایان دوره هخامنشی سودمند باشد. بدین‌گونه از بسیاری اسناد متفاوت از دوره سلوکی می‌توان بهره گرفت (بوشارلار ۱۹۸۵، صص ۷۷-۷۴).

مثال دیگر را شاید بتوان از عرصه‌ای غیر از کشاورزی، یعنی از عرصه مبادلات در فواصل دور از هم، اخذ کرد: نقش ظاهرآ مهمی را که شوش در دوره‌ی سلوکیان در تجارت بزرگ بین‌المللی فقط به علت موقعیت جغرافیایی خود ایفا می‌کند چگونه می‌توان توضیح داد؟ میان خلیج فارس و بین‌النهرین، راه‌های آبی و زمینی دیگر و شهرهای مهم دیگری نیز وجود داشته است. وقتی به یاد آوریم که شوش مدت دو قرن پیش از آن پایتخت بوده است پاسخ به این پرسش آسان‌تر می‌شود. این شهر مرکز تصمیم‌گیری، دریافت خراج، مصرف فراوان فرآورده‌های کشاورزی و اشیاء ساخته شده بوده است. این وضع در سال ۳۳۰ موقوف نشد و تغییری نکرد، بلکه بر عکس سلوکیان علاقه داشتند تا این شبکه مبادلاتی و این محل بازرگانی سازمان یافته را، شاید به سود خود حفظ کنند، که البته به معنای عدم تغییر کامل نیست.

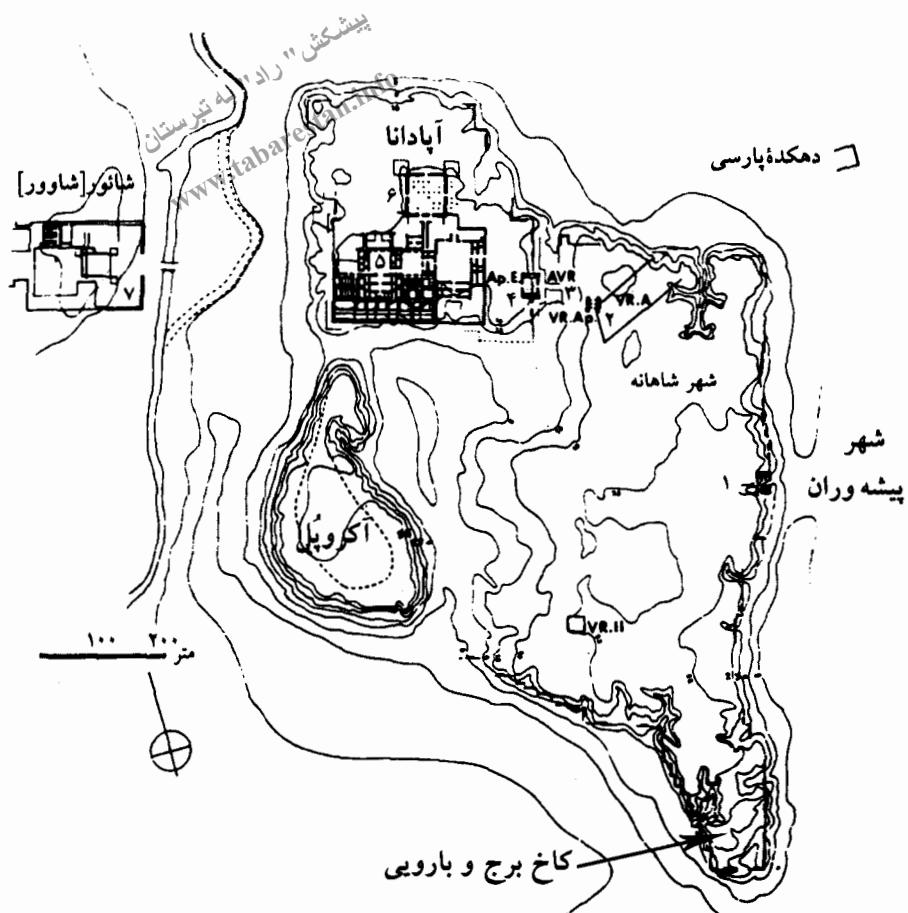
این چند نکته را فقط از آن رو یادآور شدیم تا نشان دهیم که کارهای بسیاری باقی مانده است و باید داده‌های قابل استفاده را نه تنها برای دوره هخامنشیان بلکه همچنین برای دوره‌های قبل و بعد از آن نیز مورد پژوهش قرار دهیم. اگر این روش با اختیاط مورد استفاده قرار گیرد می‌تواند نویدبخش باشد. به گمان من این روش امتیاز مهم دیگری نیز دارد و آن تشخیص تحول درونی حیات شاهنشاهی در طی دو قرن است. این ضریب تازه‌ای خواهد بود به دیدگاه ستّی ایستا و بی‌تخیل درباره شاهنشاهی هخامنشی.

كتابنامه

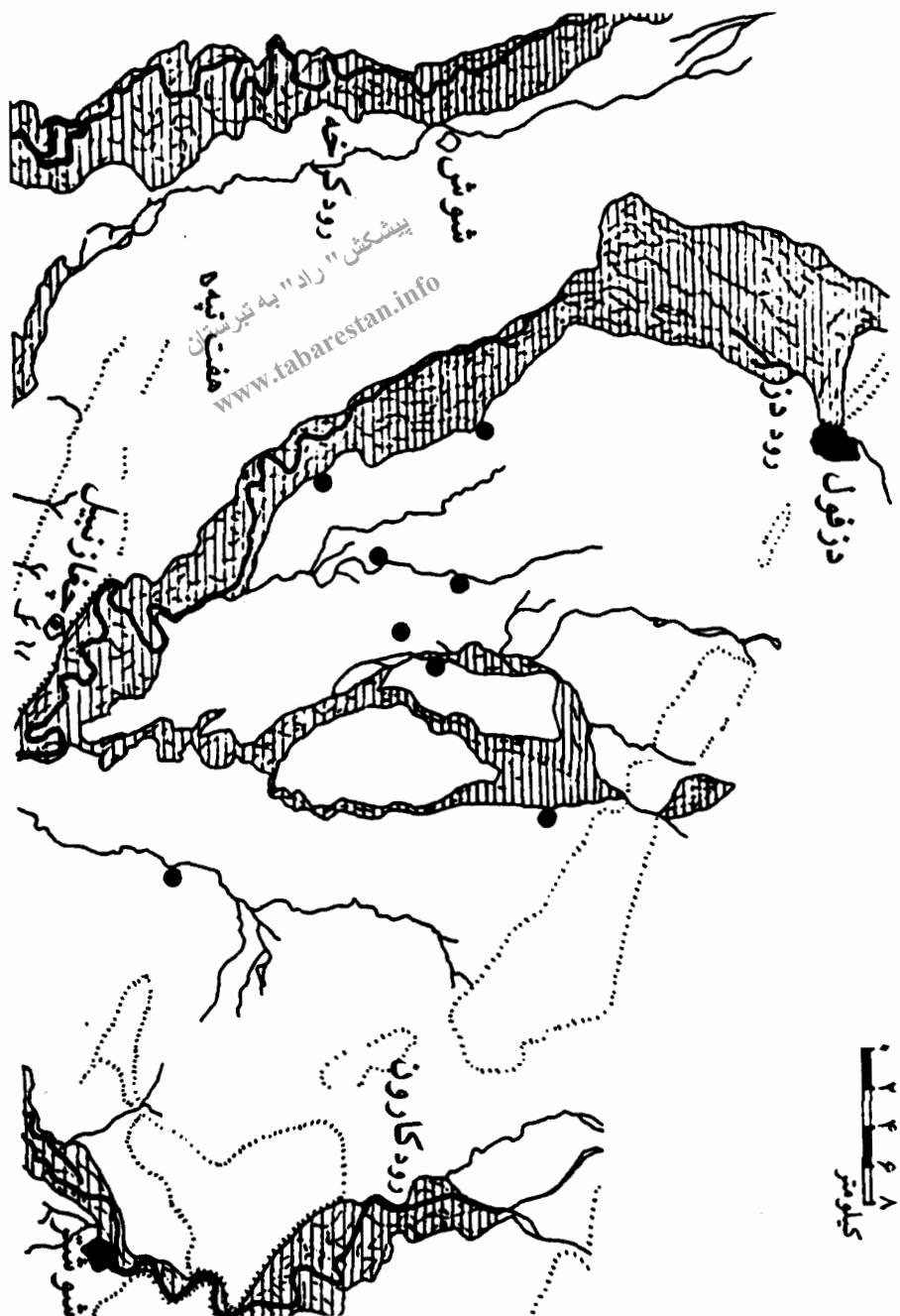
- Adams, R. McC., 1962, 'Agriculture and Urban Life in Early southwestern Iran', *Science* 136, no. 3511, 109-122
- Adams, R. McC., 1981, *Heartland of Cities*, Chicago
- Alizadeh, A., 1985, 'Elymaean Occupation of Lower Khuzestan during the Seleucid and Parthian Periods', *IrAnt* 20, 175-195
- Amiet, P., 1972, 'Les ivoires achéménides de Suse', *Syria* 49, 167-191, 319-337
- Amiet, P., 1973a, 'Glyptique élamite, à propos de documents nouveaux', *Arts Asiatiques* 26, 3-45
- Amiet, P., 1973b, 'La glyptique de la fin de l'Elam', *Arts Asiatiques* 28, 3-26
- Boucharlat, R., 1984, 'Monuments religieux de la Perse achéménide: état des questions', *Temples et sanctuaires* (Travaux de la Maison de l'Orient 7), Lyon, 119-135
- Boucharlat, R., 1985, 'Suse marché agricole ou relais du grand commerce. Suse et la Susiane à l'époque des grands empires', *Paléorient* 11, 71-81
- Boucharlat, R., 1987, 'Les niveaux post-achéménides de Suse, secteur nord', *CDAFI* 15, 145-311
- Boucharlat, R. & Labrousse, A., 1979, 'Le palais d'Artaxerxès II sur la rive droite du Chaour à Suse', *CDAFI* 10, 19-136
- Briant, P., 1982, *Etat et pasteurs au Moyen-Orient ancien*, Cambridge/Paris
- Briant, P., 1984, 'La Perse avant l'empire (un état de la question)', *IrAnt* 19, 71-118
- Clairmont, C., 1957, 'Greek Pottery from the Near East. II. Black Vases', *Berytus* 12, 1-34
- Dieulafoy, M., 1893, *L'Acropole de Suse, d'après les fouilles exécutées en 1885-1886*, Paris
- Ghirshman, R., 1948, 'Campagne de fouilles à Suse en 1947-1948', *CRAI*, 328-336
- Ghirshman, R., 1949, 'Fouilles de Suse, campagne de 1948-1949', *CRAI*, 69-74
- Ghirshman, R., 1952, 'Recherches archéologiques dans la Susiane', *CRAI*, 282-287
- Ghirshman, R., 1953, 'Travaux de la Mission archéologique française en Susiane, en hiver 1952-1953', *Syria* 30, 231-233
- Ghirshman, R., 1954, *Village perse achéménide*, (Mémoires DAFI 36), Paris
- Ghirshman, R., 1963, *Perse. Proto-iraniens. Mèdes, Achéménides* (L'Univers des Formes), Paris
- Ghirshman, R., 1976, *Terrasses sacrées de Bard-è Néchandeh et Masjid-i Solaiman* (Mémoires DAFI 45), Paris
- Haerinck, E., 1980, 'Les tombes et les objets du sondage sur l'enceinte de Abu-Habbah', in: de Meyer, L. & Gasche, H. (eds.), *Tell ed-Der III*, Louvain, 53-79

- Jéquier, G., 1900, 'Travaux de l'hiver 1898-1899', *Mémoires DAFI* 1, 111-138
- Kervran, M., Stronach, D., Vallat, F., & Yoyotte, J., 1972, 'Une statue de Darius découverte à Suse', *Journal Asiatique* 260, 235-266
- Labrousse, A. & Boucharlat, R., 1972, 'La fouille du palais du Chaour à Suse', *CDAFI* 2, 61-167
- Lampre, G., 1900, 'Tranchées 7 et 7a', *Mémoires DAFI* 1, 100-110
- Mecquenem, R. de, 1930, 'Les derniers résultats des fouilles de Suse', *Revue des Arts Asiatiques* 6, 73-88
- Mecquenem, R. de, 1934, 'Fouilles de Suse 1929-1933', *Mémoires DAFI* 25, 177-231
- Mecquenem, R. de, 1938, 'The Achaemenid and Later Remains at Susa', in: Pope, A.U. & Ackerman, Ph. (eds.), *A Survey of Persian Art* 1, 321-329
- Mecquenem, R. de, 1943, 'Fouilles de Suse 1933-1939', *Mémoires DAFI* 29, 3-161
- Mecquenem, R. de, 1947, 'Contribution à l'étude du palais achéménide de Suse', *Mémoires DAFI* 30, 1-119
- Mecquenem, R. de, 1980, 'Les fouilleurs de Suse', *IrAnt* 15, 13-48
- Miroshedji, P. de, 1978, 'Stratigraphie de la période néo-élamite à Suse (c. 1100- c.540)', *Paléorient* 4, 213-228
- Miroshedji, P. de, 1981a, 'Fouilles du chantier Ville Royale II à Suse (1975-1977). I. Les niveaux élamites', *CDAFI* 12, 9-136
- Miroshedji, P. de, 1981b, 'Observations sur les couches néo-élamites au nord-ouest du tell de la Ville Royale à Suse', *CDAFI* 12, 143-167
- Miroshedji, P. de, 1981c, 'Prospections archéologiques au Khuzistan en 1977', *CDAFI* 12, 169-192
- Miroshedji, P. de, 1982, 'Notes sur la glyptique de la fin de l'Elam', *RdA* 76, 51-64
- Miroshedji, P. de, 1985, 'La fin du royaume d'Anshan et de Suse et la naissance de l'empire perse', *ZA* 75, 265-306
- Miroshedji, P. de, 1987, 'Fouilles du chantier Ville Royale II à Suse (1975-1977). Niveaux d'époques achéménide, séleucide, parthe et islamique', *CDAFI* 15, 11-143
- Morgan, J. de, 1900, 'Travaux au tell de la Citadelle', *Mémoires DAFI* 1, 88-110
- Morgan, J. de, 1905, 'Découverte d'une sépulture achéménide à Suse', *Mémoires DAFI* 8, 29-58
- Neely, J.A., 1970, 'The Deh Luran Region. Survey of Excavations', *Iran* 8, 202-203
- Neely, J.A., 1974, 'Sassanian and Early Islamic Water Control and Irrigation Systems on the Deh Luran Plain, Iran' in: Downing, Th.E., & Gibson, McGuire (eds.), *Irrigation's Impact on Societies (Anthropological Papers of the University of Arizona* 25), Tucson, 21-42
- Perrot, J., 1981, 'L'architecture militaire et palatiale des Achéménides à Suse', in: *150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut 1824-1979*, Mainz, 79-84
- Perrot, J., 1985, 'Suse à l'époque achéménide', *Paléorient* 11, 67-69
- Perrot, J. et Ladiray, L., 1972, 'Travaux à l'Apadana (1969-1971)', *CDAFI* 4, 43-56
- Stève, M.-J., 1986, 'La fin de l'Elam: à propos d'une empreinte de sceau-cylindre', *SItR* 15, 7-21
- Stève, M.-J., Gasche, H. & De Meyer, L., 1980, 'La Susiane au IIe millénaire: à propos d'une interprétation des fouilles de Suse', *IrAnt* 15, 49-153
- Stolper, M., 1985a, *Entrepreneurs and Empire. The Murashû Archives, the Murashû Firm and Persian Rule in Babylonia*, (Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 54), Leiden
- Stolper, M., 1985b, 'Empire and province: Abstract of Remarks on Two Late Achaemenid Babylonian Archives', *Paléorient* 11, 63-66

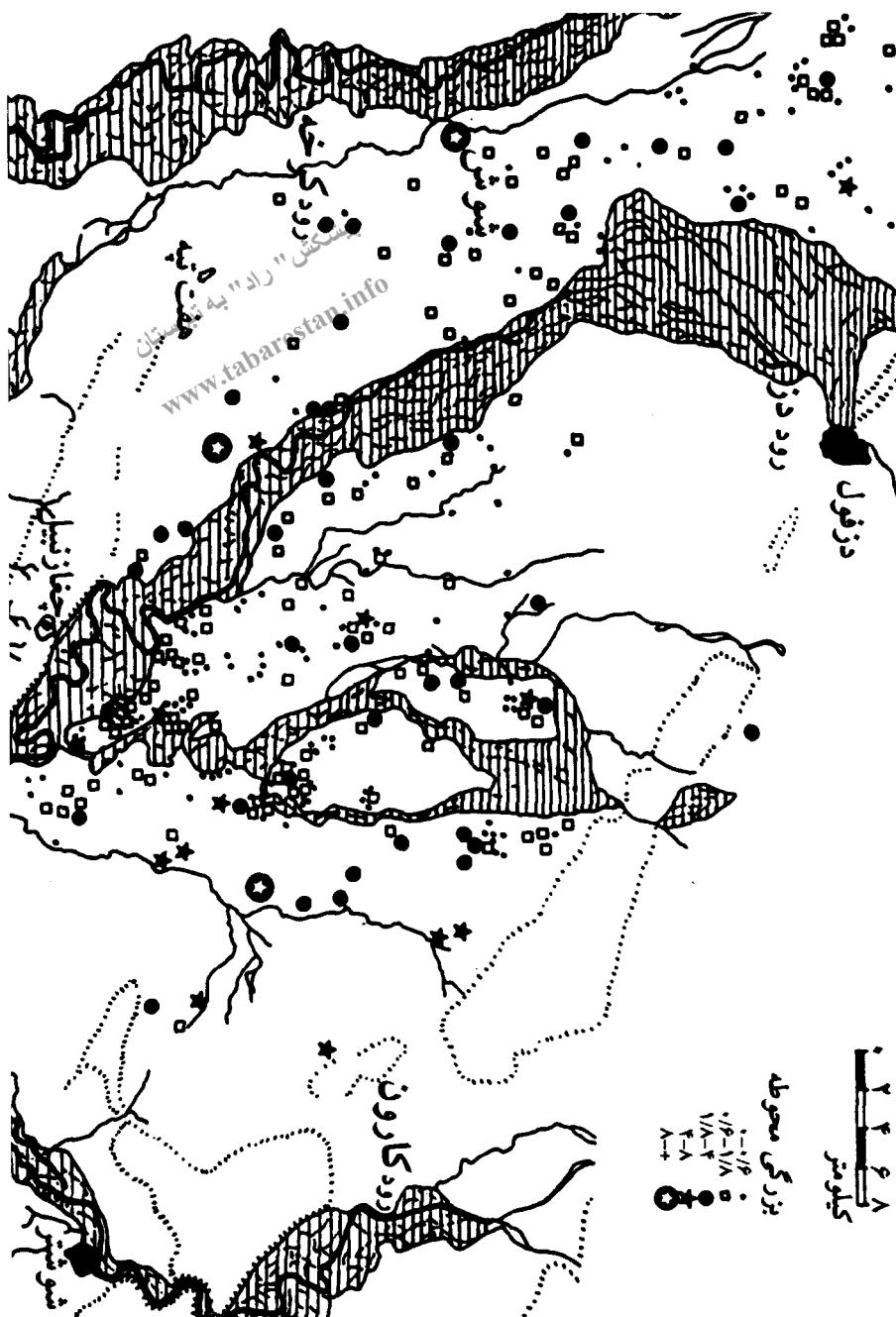
- Stronach, D., 1978, *Pasargadae. Report on the Excavations conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Oxford
- Stronach, D., 1985a, 'The Apadana: A Signature of the Line of Darius I' in: *De l'Indus aux Balkans. Recueil à la mémoire de Jean Deshayes*, Paris, 433-445
- Stronach, D., 1985b, 'On the evolution of the early Iranian fire temple'. *Acta Iranica* 24 (Papers in Honour of Mary Boyce), Leiden, 606-627
- Sumner, W.M., 1972, *Cultural Development in the Kur River Basin, Iran. An Archaeological Analysis of Settlement Patterns*. (PhD University of Pennsylvania)
- Sumner, W.M., 1986, 'Achaemenid Settlement in the Persepolis Plain', *AJA* 90, 3-31
- Vallat, F., 1970, 'Table élamite de Darius I'. *RdA* 64, 149-160
- Vallat, F., 1974a, 'La triple inscription cunéiforme de la statue de Darius I'. *RdA* 68, 157-166
- Vallat, F., 1974b, 'Les textes cunéiformes de la statue de Darius', 'L'inscription de Xerxès à la Porte de Darius', *CDAFI* 4, 161-180
- Vallat, F., 1974c, 'L'inscription trilingue de Xerxès à la Porte de Darius'. *CDAFI* 4, 171-180
- Vallat, F., 1979, 'Les inscriptions du palais d'Artaxerxès II', *CDAFI* 10, 145-154
- Vallat, F., 1983, 'Un fragment de tablette élamite et la turquoise', *Akkadica* 33, 63-68
- Wenke, R.J., 1976, 'Imperial Investments and Agricultural Developments in Parthian and Sasanian Khuzestan: 150 B.C. to A.D. 640', *Mesopotamia*, 10-11, 31-121

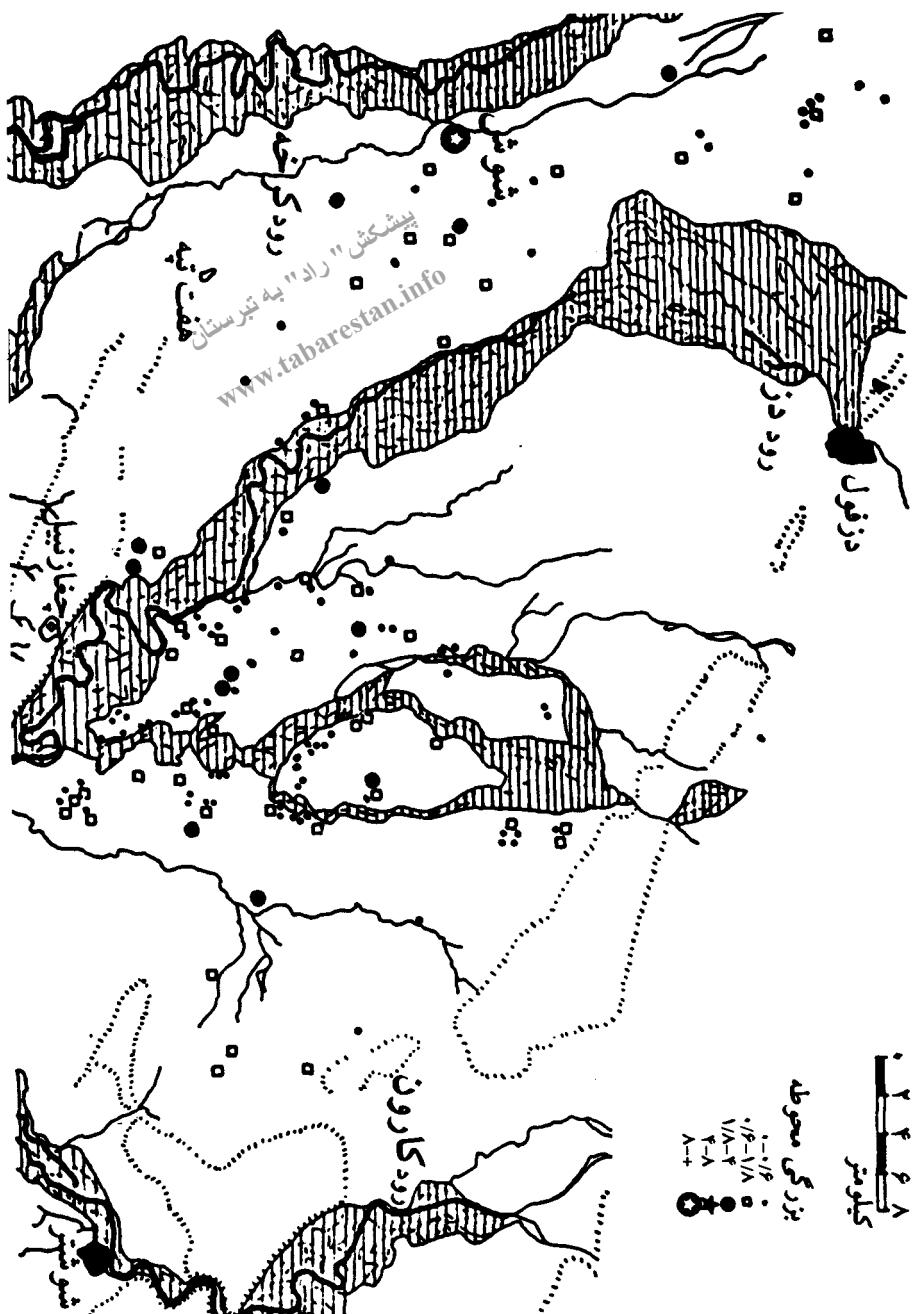
محوطه اصلی دارای سه تل در داخل خوبیش است. ۱- دروازه شرقی، ۲- دروازه‌های کاخ داریوش، ۳- راه-بُل، ۴- دروازه داریوش، ۵- اقامتگاه سلطنتی، ۶- تالار بار (آپادانا)، ۷- کاخ آردشیر دوم (برگرفته از پژوهش ۱۹۸۵، شکل ۱)

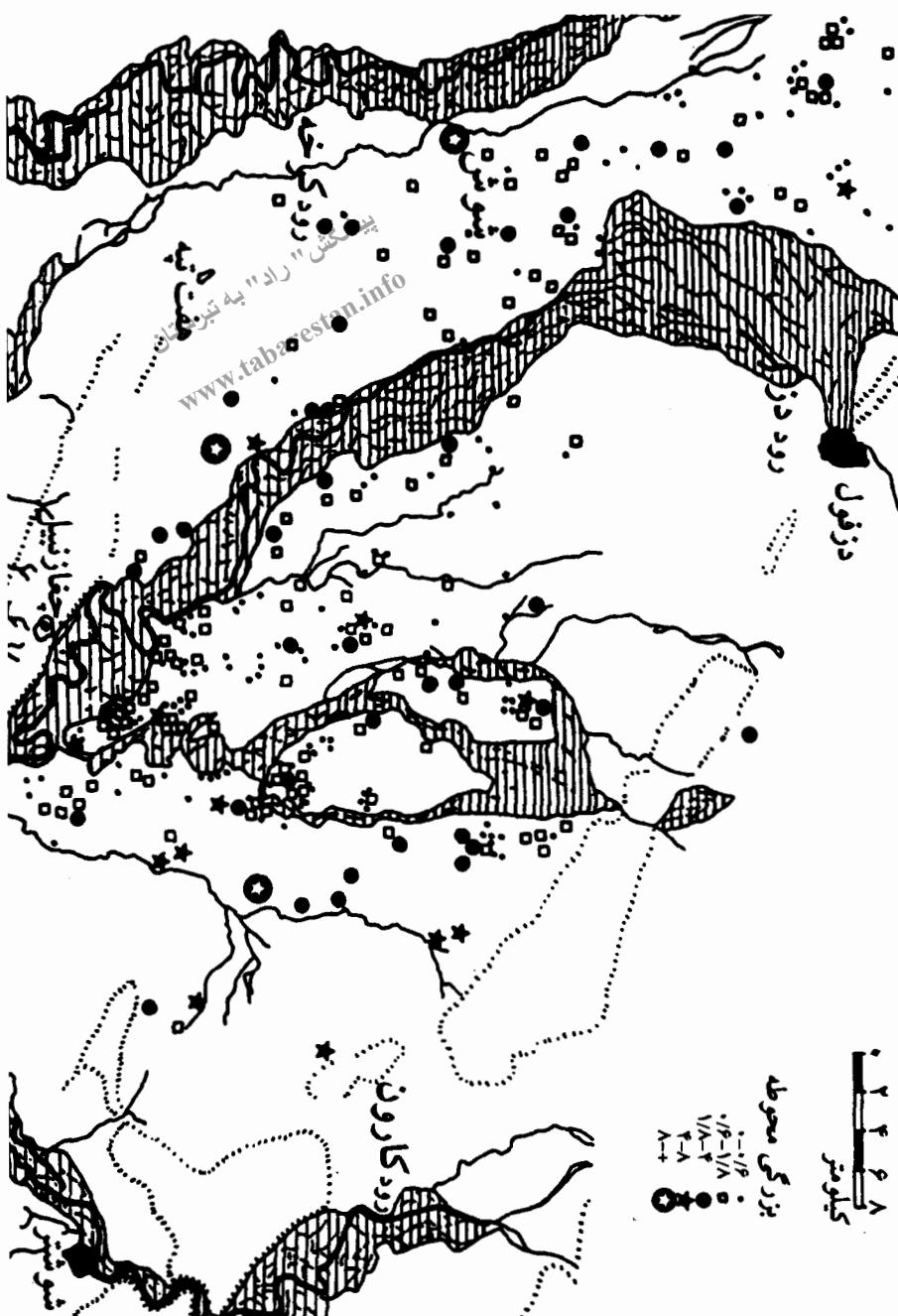
۲- محل کاوشگاه‌های استحکاماتی هخامنشیان (ونکه ۱۹۷۶، نقشه ۱۴)

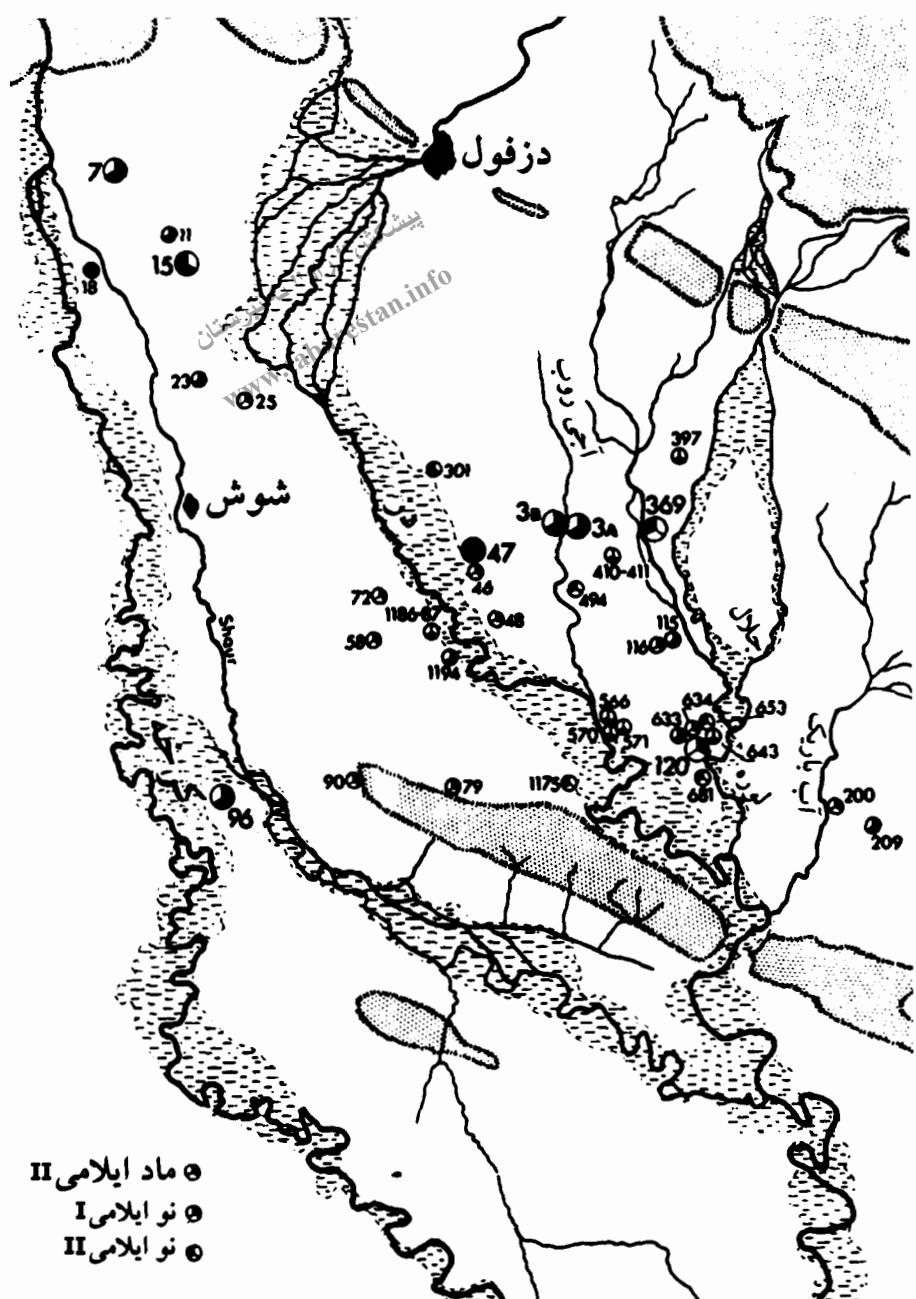
۳- کاوشگاه‌های دوره هخامنشی در شوشیان [خوزستان] (ونکه ۱۹۷۶، نقشه ۱۶)

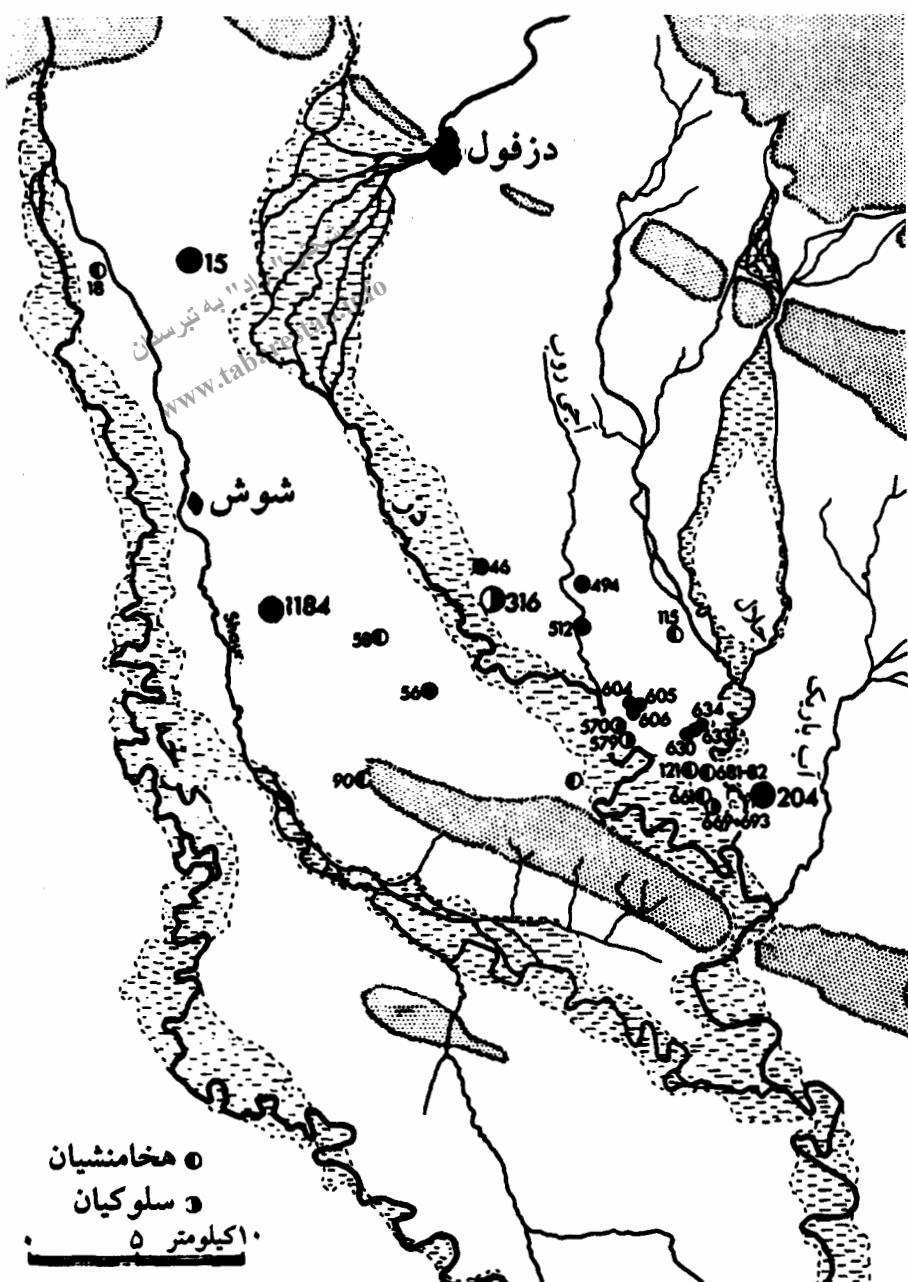
کاوشگاه‌های دوره سلوکی - پارتو شوشیان ۳۲۵ تا ۲۵ ق.م. (ونکه، ۱۹۷۶، نقشه ۱۷)

کاوشگاه‌های شوشیان از دوره میانه پارت‌ها از ۲۵ ق.م. تا ۱۲۵ میلادی (ونکه ۱۹۷۶، نقشه ۱۸)

۶- کاوشگاه‌های مادی و نوایلامی دشت مرتفع خوزستان (میروشجی ۱۹۸۱، شکل ۵۶)

۷- کاوشگاه‌های دوره‌های هخامنشی و سلوکی دشت مرتفع خوزستان (میروشجی ۱۹۸۱، شکل ۵۶)

بابلیه هخامنشی: منابع و مشکلات

آملی کورت - لندن

پژوهش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

الف - مقدمه

نخست باید به برخی از موضوعاتی و اژدهانسی اشاره کرد: معمولاً از بابلیه در دوران ایران سخن گفته می‌شود، بی‌آنکه همیشه دقیقاً معلوم باشد که منظور از این واژه چیست. بابلیه اشاره به منطقه‌ای است در عراق امروزی تقریباً میان بغداد و خلیج [فارس] و همان ناحیه‌ای است که لوحه‌های گلی بسیاری به خط میخی از آن جا کمایش پیوسته از حدود سال ۶۲۶ ق.م. تا دوره پارتی در دست است؛ در عین حال الگویی کمایش مستمر از اسکان شهرنشینی برگرد معابد سنتی را می‌توان در گزارش‌های باستان‌شناسی رد پایش را دنبال کرد. با این حال منطقه آشور بلافاصله در قسمت شمالی آن (به مرکزیت شهرهای امروزی موصل و اربیل) و شمال غربی آن در کنار رود فرات (که اکنون بخشی از کشور سوریه است) از دیرباز از لحاظ فرهنگی و سیاسی با بابلیه عجین بوده و در هم تنیده شده‌اند. به علاوه آن جا از زمان پادشاهی خشایارشا به بعد (بـ [Bö hl] ۱۹۶۲؛ گراف ۱۹۸۵) اگر نگوییم کمی زودتر (لویتسه [Leuze] ۱۹۳۵؛ کورت ۱۹۸۸a، ص ۱۳۱) بخشی از منطقه بابلیه ایران از لحاظ اداری محسوب می‌شده است. با این حال صنایع دستی، متون و محلهای حفاری شده‌ای که می‌توان آن‌ها را به دوره هخامنشی نسبت داد (یا در واقع نوبابلی - در مورد استثنایات بنگرید به گراف ۱۹۵۸، حـان؛ کرتس ۱۹۸۵، شمال آشور)، فوق العاده پراکنده و ناچیزند و در حال حاضر

حتی طرح یک تصویر کلی از این ناحیه پهناور و بسیار با اهمیت دشوار است. با این همه، یک عامل سوم را نیز باید به یاد داشت و آن این است که در سده هفتم ق.م. کل منطقه کرانه‌های شرقی دریای مدیترانه تا مرز مصر در جنوب و تا مرز لیدی [لودیه] در شمال چه مستقیماً به شکل ایالاتی دارای حاکم و چه به صورت دولت‌هایی وابسته که توسط شاهانی دست‌نشانده اداره می‌شده‌اند جزوی از امپراتوری آشور بوده‌اند. به رغم گستردگی این الگوی امپراتوری دربی فروپاششی امپراتوری آشور، محلهای پیروزمند آن به مرکزیت شهر بابل، نبوبولاسر (۶۲۶ تا ۶۰۵) و نبوکلدیصر دوم (۵۳۹ تا ۵۰۵) و جانشینان ایشان نریگلیصیر (۵۵۹ تا ۵۵۶) و نبونید (۵۵۶ تا ۵۳۹) به سرعت بر همه متصرفات و مستملکات آشور پیشین دست یافتند (نک. وايزمن ۱۹۵۶؛ گریسون ۱۹۷۵^۸) شماره‌های ۲۷؛ در مورد پنداشت نادرستی که گویا حربان در دست مادها بوده است بنگرید به بالتسر ۱۹۷۳/۴). پس درک این نکته اهمیت دارد که وقتی کوروش نبونید را در ۵۳۹ شکست داد و بر قلمرو بابلیه چیره شد، این فقط بخش جنوبی عراق نبود که به دست او افتاد بلکه سرزمینی پهناور که از لیدی و ارمنستان در شمال و مصر در جنوب از جمله آبادی‌ها یا "واحه‌های" بزرگ و راه‌های شمال شبه جزیره عربستان را دربر می‌گرفت نیز زیر سلطه اوی قرار گرفت (نیز نک. افعل ۱۹۸۲، صص ۲۰۱-۲۰۶؛ و مقاله گراف در همین مجلد؛ پار [Parr] ۱۹۸۹؛ کورت (زیر چاپ)). این سرزمین پهناور در آغاز به عنوان یک واحد و با نام "بابل و آنسوی رود" اداره می‌شد، چه در زمان سلطنت داریوش یکم یا حتی پس از آن. پس باید برایمان روشن باشد که وقتی به بررسی مدارکی برای بابلیه می‌پردازیم، بیشتر این مدارک از منطقه بسیار محدودی به دست آمده‌اند و بنابراین ما را همچنان درباره گستره پهناور شمال و غرب در تاریکی و ابهام می‌گذراند.

ب - تاریخ و گاهشماری

ب - ۱ - مواد و مصالح موجود تاریخی گاهشناختی بابلیه برای بازسازی تاریخ ناحیه
در این دوره محدود نبود، گرچه همیشه احتمال فراوانی برای کشف متون بیشتری وجود دارد (در مورد متون نسبتاً تازه بنگرید به زاکس ۱۹۷۷، صص ۱۴۷-۱۴۴؛ وايزمن ۱۹۸۵ صص ۱۲۱-۱۱۶ = زاکس - هونگر ۱۹۸۸ شماره ۳۳۰). این مواد و مصالح عبارتند از تعدادی "رویدادنامه"

ناقص و شکسته که در اصل شامل وقایع دوره ۷۴۷ به بعد بوده‌اند؛ در حال حاضر جدیدترین آن‌ها از لحاظ تاریخی قطعه‌ای است مربوط به سال ۲۲۴ ق.م. (گریسون ۱۹۷۵a شماره‌های ۱۳۶-۱). این نویدبخش‌تر از آنچه اکنون هست به نظر می‌رسد چون بیشتر این موادی که باقی مانده‌اند وضع اسفباری دارند. در مورد دوره شاهنشاهی ایران تکه‌های باقی مانده مربوطه، شامل سلطنت نبوئید، شکسته^۱ او به دست کوروش و تهمیدات اولیه برای حکومت بر سرزمین تازه فتح شده^۲ (گریسون ۱۹۷۵a، شماره ۷)؛ این قطعه برای دنبال کردن رَدْ فرایند تسلط ایران بر امپراتوری بابل و نیز تلاندازه‌ای درک وضع سیاسی پیش از آن اهمیت شایانی دارد (کورت ۱۹۸۸a، صص ۱۲۰-۱۲۸b؛ ۱۹۸۸a، ص ۱۲۶؛ زیر چاپ).

به طور گذرا گفتنی است که تاریخی که پنداشته می‌شد این رویدادنامه برای فتح لیدی به آن اشاره کرده به کلی خیالی است (گریسون ۱۹۷۵a، ص ۲۸۲؛ کارگیل ۱۹۷۷؛ کورت ۱۹۸۸a، ص ۱۲۰). گرچه متن آشکارا سال یکم فرمانروایی کوروش بر بابل را نیز دربر می‌گیرد و حتی آن را پشت سر می‌گذارد (گریسون ۱۹۷۵a، شماره ۷ ستون ۱V) اما مطالب آن نیز فاقد هرگونه معنا است. تکه‌های باقی مانده یا بسیار کوتاه‌اند یا وضع افسناکی دارند و قابل خواندن نیستند؛ یکی را (گریسون ۱۹۷۵a، شماره ۸) شاید بتوان به زمان خشایارشا نسبت داد گرچه تردید فراوانی در این‌باره وجود دارد، اما دیگری (گریسون ۱۹۷۵a، شماره ۹) استخراج کوتاهی است از یک رویدادنامه دیگر مربوط به حمله اردشیر سوم به شهر صیدون. دو متن شکسته و ناقص مربوط به فتح بابل توسط اسکندر هستند، گرچه در یک مورد مطمئن نیستیم که بتوان آن را بخشی از سلسله رویدادنامه‌ها دانست (زاکس ۱۹۷۷، صص ۱۱۶-۲۱۲، نک. کورت ۱۹۸۷b، ص ۱۴۸)، حال آنکه دیگری (وایزن ۱۹۸۵، صص ۱۱۶-۱۲۴، نک. کورت ۱۹۸۷b، ص ۱۴۸) بخشی از یک دفتر خاطرات نجومی است (نک. کورت ۱۹۸۷c، ص ۴۹ پانوشت ۷۶؛ کورت (زیر چاپ)). استمرار متون رویدادنامه‌ای را گریسون =زاکس - هونگر ۱۹۸۸ شماره ۳۳۰ بخشی از یک دفتر خاطرات نجومی است (نک. کورت ۱۹۸۷c، ص ۱۹۸۷a، ص ۱۰ شماره ۱۰) و نشان داده که بخشی از آن مربوط به دوره ۳۲۰ تا ۳۰۸ است، اما در اصل دست‌کم شامل سال مرگ اسکندر نیز بوده است (شوین - وايت ۱۹۸۷، صص ۱۴-۱۵ شماره ۱۰). مدارک بیشتر در مورد وجود استمرار در گزارش‌های تاریخی در دوره ایرانیان در کتاب تاریخ بابل [Babylonika] تألیف بروسوس آمده است که مبنی است بر گزارش‌های بابلی و تاریخ بابل تا زمان اسکندر (FIO, FGrh 680، و اشنابل ۱۹۲۳، ص ۲۷۵ شماره ۵۷؛ نک. کورت ۱۹۸۷a، ص ۱۴۸).

ب - ۲ - چنان‌که ذکر شد، یکی از متونی که به فتح بابل توسط اسکندر اشاره می‌کند یک دفتر خاطرات نجومی است: این گزارش‌های ششم‌ماهه وضع‌هوا، قیمت‌ها، بیماری‌ها و بالاتر از همه، پدیده‌های نجومی (نک. زاکس ۱۹۴۸: زاکس - هونگر ۱۹۸۸ مقدمه؛ نک. کورت ۱۹۸۷b، صص ۱۴۹-۱۵۰) که گاه شامل اشارات کامل مهمی به وقایع سیاسی معاصر در بابلیه نیز می‌شوند، به احتمال زیاد منبع پایهٔ مرجعی بودند برای مؤلفان سالنامه‌نویسان و رویدادنامه‌نگاران (گریسون ۱۹۷۵a، صص ۱۹۷۵-۱۹۷۶). همه آن‌هایی که دوره ایران را نیز دربر می‌گیرند اکنون کاملاً چاپ و منتشر شده‌اند (زاکس - هونگر ۱۹۸۸) به‌طوری که در دسترس همگان قرار دارند. با این همه شایان یادآوری است که میزان اطلاعات تاریخی موجود در دفاتر خاطرات گوناگون می‌توانند بسیار باهم متفاوت باشند و برخی نیز هیچ اطلاعی نداشته باشند. مثلاً آنچه اکنون روشن شده است آن است که دفتری که قبلًا تصور می‌شد به شورشی در سال ۴۱۹/۸ اشاره می‌کند (VAT4924 = اونگر ۱۹۳۱، ۱۹۳۱ شماره ۳، نک. کورت ۱۹۸۷b، ص ۱۴۹) در واقع مبنی بر یک قرائت غلط بوده است - به راستی این متن هیچ اشاره‌ای به یک واقعه سیاسی ندارد (استالپر ۱۹۸۸، صص ۱۹۷-۱۹۸؛ زاکس - هونگر ۱۹۸۸، شماره ۴۱۸). عامل دیگر آن است که تعداد آن‌ها تا اواخر قرن پنجم نسبتاً ناچیز و پراکنده است (گرچه قدیمی‌ترین آن‌ها به ۶۵۲ ق.م. می‌رسد) و از آن زمان به بعد بیشتر می‌شوند. رصدهای نجومی بابلی دیگر نیز ممکن است گاه مدارکی در مورد وقایع تاریخی به دست دهنده. یکی از آن‌ها تاریخ قتل خشایارشا توسط پسرش درطی یک ماه‌گرفتگی است (BM32234 = ۳۶۵ ژوئن سال ۵-۶ م.ق.م.؛ پارکر و دابرستانین ۱۹۵۶، ص ۱۷؛ استالپر ۱۹۸۸، ص ۱۹۶ شماره ۱).

ب - ۳ - جزییات دقیق مربوط به طول فرمانتروایی پادشاهان ایران نه تنها بر اساس اسناد تجاری تاریخ‌دار بابلی بلکه بنابر "قانون بطمبوسی" که در نهایت خود مبنی بر گزارش‌های بابلی است کاملاً به اثبات رسیده‌اند (در مورد منابع نک. کورت ۱۹۸۸a، ۱۱۳؛ پانوشت ۹). "جدول ساروس" معروف که احتمالاً جدولی دستی و عملی برای استفاده منجمان و اخترشناسان بوده است (کورت ۱۹۸۸a، ص ۱۱۳ و پانوشت ۱۱)، و نیز در مورد شاهان اولیه بنگرید به بروسوس (FGrH 680: F10) و هرودوت (I، III، ۲۱۴، ۶۷ و VII، ۴). یک فهرست ناقص بعدی شاهان که از اوروک به دست آمده است (وان دایک ۱۹۶۲، صص ۵۳-۶۰ نک. ANET ص ۵۶۶) فقط آخرین هجاهای اسمی کوروش، کمبوجیه و داریوش را در رو، و

در پشت این واقعیت را که داریوش سوم پنج سال سلطنت کرده حفظ کرده است. نکته پیچیده‌تر سطر پیش از نام داریوش سوم است که نوشته شده «[x] که» نام دیگر شنیدین - بـ [ل] است (پشت ۱). این گمان می‌رود اشاره‌ای باشد به اولین شورشی بابل علیه داریوش یکم (کتبیه بیستون DB بندهای ۱۸ تا ۲۰ = اواخر سال ۵۲۲) که به خط آن را به اواخر سنت هلنیستی نسبت داده‌اند (نک. کورت ۱۹۷۶، صص ۱۴۹-۱۴۸). یک واقعیت که معمولاً فهرست‌های شاهان به عنوان این‌که به کارکرد تقویمی اصلی آنان ارتباطی ندارد، نادیده‌اش گرفته‌اند، آن است که فقط سال‌های کامل سلطنت هر شاه محاسبه شده است به طوری که نام رهبران شورشی علیه شاه ایران (بیکدنه سوم / نیدین تو - بـ: سه ماه در سال ۵۲۲؛ بیکدنه چهارم / آراکا: سه ماه در سال ۵۲۱؛ بل - شیمانی: پایان سال ۴۸۴ (?))؛ شمش اربیا: حداقل سه ماه در ۱/۴۸۲) و مبارزه بر سر جانشینی در پی مرگ اردشیر یکم که دو تن از پسران شاه (خشایارشاهی دوم و سکوندیان) مدعی تاج و تخت بوده‌اند کاملاً در این گزارش‌ها نادیده گرفته شده‌اند.

ج - حضور شاهانه

کتبیه‌های سلطنتی، منعکس‌کننده رفتار مستقیم فرمانروایان ایران در منطقه و شیوه‌ای که با آن از مفاهیم سنتی پادشاهی بین‌النهرینی بهره‌برداری کرده‌اند، همگی، که شاید جای تعجبی هم نداشته‌اند، مربوط می‌شوند به کوروش چون در اثر فتح بابل توسط او بوده که بابل به یکی از استان‌های شاهنشاهی جدید تبدیل شده است. البته مهم‌ترین این کتبیه‌ها "استوانه کوروش" است که اکنون در موزه بریتانیا قرار دارد و قسمتی از آن که در بیل قرار داشت نیز اکنون ضمیمه شده است و آشکارا نشان می‌دهد که چگونه کوروش پس از فتح، نه تنها الگوی رفتار خود را ایدئولوژی سنتی سلطنتی بین‌النهرین اعلام کرده بلکه به‌ویژه زبان به ستایش آشوریانی‌پال پادشاه آشور (۶۶۹ تا حدود ۶۳۰) گشوده که تعدادی از طرح‌های ساختمنی مهم در بابلیه را تکمیل کرده است. خصلت فوق العاده سنتی "استوانه" که اولین بار هارماتا (۱۹۷۱) بر آن تأکید ورزیده است، اکنون با انتشار قطعه‌ای که قبل از بیل بوده کاملاً مورد بررسی و تأیید قرار گرفته است. بنابراین برخلاف آنچه تا همین اواخر پنداشته

می شد (مثالاً بالسر [Balcer 1984، ص ۱۱۹؛ و مخالفان او: برگر ۱۹۷۵؛ و ان در اسپک ۱۹۸۳؛ کورت ۱۹۸۳ و ۱۹۸۷c و ۱۹۸۸b؛ ویزه هوفر ۱۹۸۷)، دیگر نمی توان نوشته های این استوانه را دلیلی براین دانست که شاهان هخامنشی آغازگر یک سیاست بنیادی جدید شاهنشاهی در بابل بوده اند. اقداماتی که در استوانه کوروش گرامی داشته شده اند البته عبارتند از کارهای معبد سازی پارسایانه او در بابل، افزایش فدیه ها و هدایای او به پرستشگاه و معبد سازی های او در شهرهای دیگر. فعالیت ^{آخر} اخیر را استوانه مشابه کوتاه تری از شهر اور (UETI: 307) مورد تأیید قرار داده است که این استوانه را نیز باید به کوروش نسبت داد و نیز آجرنگاره های متعددی از این شهر (UETI: 194) و دو آجرنگاره به دست آمده از شهر اوروک (وايسباخ ۱۹۱۱، شماره ۱b no. 31 UVBI: 63) نیز رفتار مشابهی از این فاتح ایرانی در آن جا را تأیید می کنند (نیز، نک. 12). (UVBII-1).

دو قطعه کتیبه بر روی سنگ بازالت که روایت بابلی سنگبشتیه داریوش در بیستون هستند (فون فویکت لندن ۱۹۷۸، ص ۶۳-۶۶) و در نزدیکی بابل پیدا شده اند، سیاست کاملاً متفاوتی را از سوی نظام مرکزی شاهنشاهی بیان می کنند. چنانکه زایدل (1976) به نحو مستدلی گفته است این کتیبه دارای نقش بر جسته ای نیز بوده است که نشان دهنده سرکوب بی رحمانه شورش توسط داریوش بوده که تاج و تخت خود را از سوی این شورش ها - که دو تا از آن ها در بابلیه رخ داده - در خطر می دیده است. فرمانروایان بعدی ایران به طور مختصر در کتیبه ها معرفی شده اند: تکه ای از یک ظرف مرمر (مشابه ظروف دیگری که در شاهنشاهی پیدا شده) که در اوروک کشف شده است، نام خشایارشا به سه خط پارسی، ایلامی و اکدی بر خود دارد (UVB 16:60 و Pl. 33 h,i؛ نک. اشترونمنگر ۱۹۶۷ ص ۴۱ با تصاویر ۵۴، ۳، ۴) که احتمالاً هدیه ای شاهانه به یک مقام محلی بوده است. روی کتیبه یک مهر استوانه ای نیز احتمالاً نام خشایارشا حک شده است (مایرهوفر ۱۹۷۸ پانوشت ۴ و ۵۰). نام داریوش بر یک پاستون سنگی سیاه در "بنای پارسی" در بابل احتمالاً مربوط به داریوش دوم است (وتزل و دیگران ۱۹۵۷، ص ۴۹ پانوشت ۱۳ با تصویر ۲۶۵ در بالا). این "بنای پارسی" را با "آپادانا"ی کوچک آن که با ستون ها و آجرهای لعاب دار تزیین شده، می توان کمابیش قطعاً به اردشیر دوم نسبت داد (وتزل و دیگران ۱۹۷۵، ص ۲۵، نک. کورت ۱۹۸۸a، ص ۱۱۵ پانوشت ۱۶) و نیز تکه هایی از

کتیبه‌ای بر سنگ آهک به شکل هیأت مذهبی یا پشت سرهم (وتزل و دیگران ۱۹۵۷، صص ۴۸۸ تا ۴۹۶، نک. مایرهوفر ۱۹۷۸، صص ۳۱، ۳۷، ۴۲) که نمایانگر حضور شاه در قلب شهر بابل است که بی‌گمان یکی از مراکز مهم شاهنشاهی ایران بوده است (کتاب عزرا، ۱، ۶).

د - ادبیات تاریخی

ادبیات تاریخی متونی از مقوله‌ای کاملاً متفاوت را تشکیل می‌دهند. پس می‌توان دو سند عمدۀ را بدین ترتیب طبقه‌بندی کرد: اولی معروف به "گزارش سرو‌دگونه ایرانی" (اسمیت ۱۹۲۴، صص ۲۷ تا ۴۷، نک. ANET: 312-315) که متن شاعرانه غیرمتعارفی است که با یک بدگویی طولانی و مشروح از سلطنت نبونید آغاز می‌شود و با سرو‌دگونه ایرانی که متأسفانه تکه‌تکه شده) پایان می‌یابد. چه اسمیت در چاپ آن (۱۹۲۴) و چه اشواخ در قرائت مشهور خود (اسمیت ۱۹۴۴) هردو این متن را بازتاب یک نبارزه تبلیغاتی ماهرانه و نیرومند از سوی ایرانیان پیش از فتح بابل توسط کوروش می‌دانند. این برداشت را تقریباً اکثر محققان پذیرفته‌اند (اسمیت ۱۹۶۳؛ بویس ۱۹۸۲، صص ۴۴-۴۷؛ فون زودن ۱۹۸۳) گرچه با توجه به ستایش پایانی آن از کوروش باید پیش از پذیرش این نکته نهایت احتیاط را رعایت کرد (کورت ۱۹۸۷، صص ۱۲۳-۱۲۵؛ ۱۹۸۸b، ۱۹۸۸a؛ رینگرن ۱۹۸۳؛ مومیلیانو ۱۹۸۰؛ مندلس ۱۹۸۱؛ وایزن ۱۹۸۵، صص ۹۵-۹۶) لامبرت ۱۹۷۸، صص ۱۱-۱۲؛ زیر چاپ). تاریخ انتشار متن دوم تازه‌تر است (گریسون ۱۹۷۵b، صص ۲۴-۳۷ نک. که با عنوان "پیشگویی دودمانی" انتشار یافته است که در واقع تاریخچه کوتاهی است به شکل شبیه پیشگویی‌ها و داوری‌ها درباره سلطنت شاهان بابل از دوره نوبابلی تا زمانی نامعلوم و احتمالاً تا زمان استقرار حکومت سلوکیان (شروعین - وايت ۱۹۸۷، ص ۱۱). این متن گرچه قاعدتاً باید شامل همه شاهان ایران باشد، ستون‌های سوم و چهارم آن که مربوط به ایشان بوده (لامبرت ۱۹۷۸) از بین رفته و تنها قسمت ستایش از کوروش و پادشاهی‌های آرسن و داریوش سوم و جنگ او با اسکندر باقی مانده است. در این متن دو مسأله‌ی جذاب حاکم است: نخست این‌که پادشاهی کوروش با جنبه منفی‌تری معرفی شده حال آن‌که داریوش سوم پس از شکست اولیه از ارتش مقدونی با عقب‌نشینی پیروزمندانه‌ای نموده شده است. به علت مشکلاتی که این قسمت‌ها ایجاد

کرده‌اند، مفسران برای تفسیر آن‌ها ابتکارهای فراوانی به کار برده‌اند (وایزمن ۱۹۷۷؛ ماتزتی ۱۹۸۲؛ ماراسکو ۱۹۸۵) و کوشیده‌اند نشان دهند که گرچه متن می‌خواهد بگوید کوروش مسلماً با آغوش باز در بابل مورد استقبال قرار گرفته است، اما اسکندر نیز به علت آن‌که در آن زمان نظام هخامنشی مورد نفرت بوده است به عنوان یک منجی و رهایی‌بخش نگریسته شده است (هرچند ماراسکو ۱۹۸۵ عقیده دارد که این از سوی روحانیون بابلی نوعی طفره رفتن بوده است)، با این حال لین‌گونه تلاش‌های برای "اصلاح" متن موجود چندان به جا و آسان نیست - برای توصیف کوروش (ستون II، ۲۲) از فعل "ستمگری" استفاده شده و این دقیقاً همان فعلی است که برای توصیف حکومت نبونید (ستون II، ۱۴) به کار رفته است، حال آن‌که ظاهراً داریوش سوم فرمانروایی نیرومند و نیکوار معرفی شده که این شاید بازتاب آرزوی بازگشت صلح و آرامش برکشور پیش از گستاخ بزرگی است که در اثر تهاجم اسکندر و سپس مبارزات طولانی میان جانشینان او به وقوع پیوست و بابلیه از این رهگذر رنج فراوانی کشید (شروین - وايت ۱۹۸۷، ص ۱۰-۱۶؛ کورت ۱۹۸۷a، ص ۵۱). پس شاید بهتر باشد که آن را متنی تلقی کنیم که در حمایت از فرمانروای جدید (سلوکوس؟) تهیه شده که آرزو و انتظار برقراری نظم پس از مدتی طولانی بینظمی و آشوب (یعنی جنگ‌های میان جانشینان اسکندر) وجود داشته و بنابراین نسبت به تأثیر اولیه مقدونیان لحنی انتقادی دارد. اگر این برداشت درست باشد، نگرش نادر و گرانبهایی است درباره حکومت ایران که کاملاً با نگرش سنتی اختلاف دارد.

ه. اسناد تجاری

اسناد بازرگانی که تصویری فوق العاده مشروح از زندگی روزانه ساکنان جنوب عراق فراهم می‌سازند از لحاظ کمی بسیار عظیم‌اند (در مورد شمار اسناد مربوط به زمان هر شاه بنگرید به داندمایف ۱۹۸۴، ص ۱۲-۱۸؛ کورت ۱۹۸۸a، ص ۱۱۶ پانوشت ۲۳ فقط از کوروش تا خشایارشا، در مورد فهرست‌های متون منتشره بنگرید به ۹۱۴-۹۱۱ CAH IV: 818-823؛ CHI II: 911-914)، گرچه چند عامل مانع از بهره‌برداری از آن‌ها است. نخست این‌که، شمار زیادی از آن‌ها که چاپ و حتی فهرست‌بندی شده‌اند (نک. لایکتی ۱۹۸۶؛ لایکتی و گریسون ۱۹۸۷) حکایت

از کسب و کار بی رونقی دارند و بسیاری هم که رونق داشته و فقط به صورت رونوشت هایی از خط میخی منتشر شده‌اند، غالباً فاقد شاخص‌های خاص هستند (مثلًا اشتراسمایر^۱ و ۱۸۹۰^۲ و ۱۸۹۰^۳ و ۱۸۹۷^۴؛ پن‌جز - فینکل^۵، ۱۹۸۲)، گرچه کار بسیار ستودنی ویرایش و تصحیح که بعد اتوسط جوویانستو (۱۹۸۳؛ ۱۹۸۱) و گراتسیانی (۱۹۸۳؛ ۱۹۸۶) به عنوان بخشی از یک طرح به ریاست کان‌بی [Cagni، ۱۹۸۵] انجام گرفته شایان یادآوری است. ثانیاً بسیاری از اسناد از بازار عتیقه‌فروشان تهیه شده‌اند و بنابراین در مجموعه‌های خصوصی (نک. اخیراً کریستی ۱۹۸۸، شماره ۱۳) و موزه‌های باورنگردنی پراکنده هستند (مثلًا واکر ۱۹۷۳ شماره‌های ۱۶ و ۱۷؛ ماونر ۱۹۸۵ شماره‌های ۱۰ و ۸۱)، به طوری که بافت باستان‌شناختی و هرگونه انسجام بایگانی خود را از دست داده‌اند و نیاز به بازسازی بسیار پرزحمتی دارند (مثلًا وان‌دریل ۱۹۸۷؛ استوپلر در همین مجلد). ثالثاً توزیع گاه‌شناختی متون این دوره بسیار نابرابر است: تعداد متونی که از زمان کوروش تا داریوش باقی مانده‌اند به مراتب بیشتر از بقیه هستند (گرچه انتساب متون معینی به شاهانی خاص بسیار دشوار است؛ نک. کورت ۱۹۸۷b، ۱۹۸۸a؛ ۱۵۲-۴، ص ۱۱۶) حال آن‌که پس از تاریخ، اسناد میخی به استثنای بایگانی تجاری مهم موراشو از نیمه دوم قرن پنجم، افول شدیدی دارند، هرچند کار مداوم انتشار لوحه‌ها شروع به اثرگذاری بر این تصویر کرده است (کسلر ۱۹۸۴؛ مک اوان ۱۹۸۲؛ ۱۹۸۴). با این حال ماهیت بایگانی‌های باقی مانده یا قابل بازسازی محدودیت‌های زیادی را تحمیل می‌کند: از دوره اولیه شاهنشاهی ایران دو گزارش اداری مربوط به پرستشگاه‌های شهرهای اوروک و سیپار (سان نیکولو ۱۹۴۱) وجود دارد، اما فعالیت‌های دیگر اهالی شهرها را منعکس نمی‌سازد و از این‌رو درک جامعه در ارتباط با کارکرد پرستشگاه‌ها بسیار دشوار است (اولسٹر ۱۹۷۶). بایگانی موراشو معرف کسب و کار یک شرکت خانوادگی است که کار اداره املاک کشاورزی نجای ایرانی و نیز مستغلات و سربازان تیول دار را بر عهده دارد، ولی تعدادی از جنبه‌های مهم نظیر این‌که شرکت چگونه محصول کشاورزی دریافتی به عنوان اجاره از اجاره کاران را به سکه نقره برای مالکان اصلی تبدیل می‌کرده گزارش نشده است (استالپر ۱۹۸۵، ص ۲۸). از سوی دیگر، معاملات خانواده ثروتمند اگیبی (قرن ششم: اونگناد ۱۹۴۱-۴) به‌نحو بسیار متنوعی هم بازتاب امور

خانوادگی است، نظیر توافقنامه‌های مربوط به ازدواج (نک. رات Roth زیر چاپ) خرید و فروش برد (داندامایف ۱۹۸۴) و هم مربوط به فعالیت‌های تجاری در ایران (زادوی ۱۹۷۶). چیزی که اصلاً وجود ندارد استناد حکومتی یا متون مربوط به هرگونه ارتباط مستقیم با شهرب و فعالیت‌های اداری اوست؛ چنان‌که به هیچ سندی قابل قیاس با مکاتبات آرشام [شهرب ایران در مصر] از مصر برخورد نمی‌کنیم (درایبور ۱۹۵۷) هرچند استالپر (۱۹۸۷ در همین مجلد) ضمن خرده‌گیری بر فعالیت‌های فرماندار بلسونو، به پیشرفت‌های قابل توجهی در این زمینه دست یافته است.

به هر حال هنگام نتیجه‌گیری تاریخی بر اساس این استناد منتشر شده باید کاملاً احتیاط کرد چون اخیراً مثلاً روشن شده است که فرضیه انهدام معابد بابل و بابلیه در ۴۸۲ توسط خشایارشا اصلًاً صحت نداشته است. کل استدلال در مورد فرضیه تغییر سیاست ایران نسبت به آیین‌ها و پرستشگاه‌های بابلیه مبنی بر تغییر مفروضی بود که گویا خشایارشا بر اساس این استناد در لقب خود داده بود و اظهار عقیده می‌شد که چون او از سال چهارم سلطنت خود لقب "شاه بابل" را از القاب خود حذف کرده است. معلوم می‌شود که از آن سال او بر آیین مردوک در بابل به عنوان مجازاتی در مورد شورش‌های این ایالت خشم گرفته است. با این حال انتشار متونی توسط مک اوان (۱۹۸۴) و کسلر (۱۹۸۴) نشان می‌دهد که از لقب "شاه بابل" متناویاً استفاده می‌شده چنان‌که در زمان اردشیر یکم این استفاده ادامه یافته است و در واقع معلوم نیست اصلًاً چنین اتهامی صحت دارد یا نه (کورت و شروین - وايت ۱۹۸۷a؛ نک کورت ۱۹۸۸b، صص ۶۸-۶۶).

از مناطق غیر از جنوب عراق مدارک مکتوب و متنی فوق العاده اندک‌اند: متنی از "یاریم تپه" (آشور) برای زمان کوروش تاریخ‌گذاری شده است اما بسیار خراب و پوسته بسته است که غیرقابل خواندن شده است (داندامایف، مکاتبه خصوصی)، و متنی دیگر متعلق به دوره داریوش و گزارشی است از حران مربوط به خرید قوچ توسط اهالی منطقه پترا، و در همین منطقه نیز لوحه آن پیدا شده است (تل طویلان، دالی ۱۹۸۴) - و در صورت نیاز استدلالی است در تأیید تداوم اهمیت این شهر مهم. گروهی از متون (متعلق به حدود ۵۵۹ تا ۵۲۱ ق.م.) مربوط به یک خانواده آرامی در "نیرب" در نزدیکی شهر حلب کشف شده (دورم ۱۹۷۳؛ نک. فیلز ۱۹۲۸) که نشان می‌دهد کسب و کار آنان با

ناحیه بابل ارتباط داشته است، گرچه این تردید اظهار شده است که شاید این متون فقط به ناحیه حلب انتقال یافته باشند (أَفْعُل ۱۹۷۸). همین نکته در مورد لوحه به دست آمده از شهر صور نیز صدق می‌کند (ویلهلم ۱۹۷۳). تأییدهای بی‌چون و چرای دامنه دار بودن علایق تجاری بابلیان مدرکی است مبنی بر فعالیت‌های بازرگانی اعضای خاندان اگیبی در فارس (ماتذیش) میان سال‌های ۵۲۶/۵ و ۵۲۱/۴ که زادوک (۱۹۷۶) به نحو درخشنانی به اثبات رسانده است، و گزارش فروشن یک بردۀ توسيط یک بابلی به بابلی دیگر در تخت جمشید (پرسپولیس = uru Parsu) که تقریباً یک‌گمان در زمان پادشاهی داریوش یکم بوده و در میان لوحه‌های تخت جمشید (متون معروف به بارویی) به دست آمده است (استالپر ۱۹۸۴).

و - نویسندهای یونانی و رومی

منابع کلاسیک به طورکلی فقط تصادفاً در مورد این ناحیه اطلاعاتی دارند و تحلیل آن‌ها باید با احتیاط انجام گیرد. هرودوت به عنوان فرد معاصری که به بابلیه مسافرت کرده است (I، ۲۰۰-۲۷۸) توصیفی زنده و روشن از شهر بابل ارائه می‌دهد که تا اندازه زیادی با نتایج حفاری‌های انجام شده مطابقت دارد (روان ۱۹۴۲). همچنین نوشه‌های او تأییدی است بر مدارک و متون تاریخ‌گذاری شده بابلی و بررسی چگونگی ورود اسکندر به بابل (کورت و شروین - وايت ۱۹۸۷a؛ کورت ۱۹۸۸b، صص ۷۱-۶۶) یعنی این‌که خشایارشا نه معابد بابل را تخریب کرده و نه تندیس مقدس مردوک را از محل آن دور کرده است. با این حال تصویری که هرودوت از جامعه بابل ارائه می‌دهد بیشتر مسئله‌ساز و مشکل‌آفرین شده است، زیرا مثلاً مطالبی که در مورد چگونگی ازدواج‌ها و رفتار زنان نوشه است چندان مطابقی با اسناد بابلی ندارد (رات ۱۹۸۹ و ۱۹۸۷؛ کورت ۱۹۸۹) و در واقع بیشتر بازتاب آداب و رسوم یونانی است (مک‌نیل ۱۹۸۸). با این حال اشاره او به بارخیزی استثنایی محصولات کشاورزی و به خصوص غلات توسط منابع قدیمی تر بین‌النهرینی تأیید شده‌اند و دلیلی نداریم که فرض کنیم بعدها از حاصلخیزی این ناحیه کاسته شده باشد (پاول ۱۹۸۵). اشاره او به اسکان اهالی میلتوس [= میلط] در شهرک آمپه در نزدیکی خلیج [فارس] جالب است (VI، ۱۹)، هرچند آنان مسلمان اولین

یونانیانی نبوده‌اند که بابلیان با ایشان تماس می‌یافته‌اند - مدارک خوبی از حضور یونانیان در دوره نوبابلی وجود دارد (وایدن ۱۹۳۹، نک. 308؛ ANET: نیز ادموندز ۱۹۲۸: آکایوس شماره ۱۲۳). اما خراج بابلیه که هرودوت در فهرست خود اشاره کرده (آرمایو ۱۹۷۸؛ سانسیسی ۹۲، III.۹۲) نظیر کل وضعیت فهرست او مورد بحث و اختلاف نظر قرار دارد (آرمایو ۱۹۷۸؛ سانسیسی - وردنبورخ ۱۹۸۳؛ مانوئل کوک ۱۹۸۳، صص ۸۱-۸۲؛ لونیس ۱۹۸۴، صص ۵۹۰-۵۹۱؛ و سکات ۱۹۸۵). کتاب آتاباسیس [بازگشت دههزار تن] گزنفون پرتوی ارزشمند بر بخشی از این شهری در پایان سده پنجم می‌افکند، هرچند نظر او درباره این که گویا اعراب در بیشتر نواحی شرقی بین‌النهرین اقامت داشته‌اند خطأ است (دانر ۱۹۸۶). اما اشاره او به ساختن دیوار مديان توسط نبوکدنصر به عنوان یک مانع فیزیکی مؤثر اکنون با حفاری‌های باستان شناختی مورد تأیید قرار گرفته است (کیلیک ۱۹۸۴) به ویژه کاوش‌هایی که در شهر بزرگ سیتاکه در نزدیکی دجله انجام گرفته که بوستان زیبایی دورادور آن را فراگرفته بوده و آبراهه‌هایی که به دجله متصل بوده و با این نهرها شهر را از نظر آب تغذیه می‌کرده است و پل‌های شهر (یک پل دائم و یک پل قایقی شناور)، اوپیس در نزدیکی تلاقی دو رود دجله و دیاله، املاک ثروتمند و حاصلخیز پاریساتیس در قسمت شمالی‌تر، شهر مرffe دیگری در غرب دجله و تل ویرانه یکی از شهرهای آشوری - همه این‌ها کمکی است به روشن‌تر شدن ظاهر فیزیکی بخش‌های شمالی‌تر ایالت و چگونگی زندگی و تأکید بر ثروت کشاورزی آن و چنان‌که انتظار می‌رود وجود املاک پهناور آرشام، شَهْرِب ایرانی مصر، در سراسر شمال بین‌النهرین و در مصر و در سواحل شرقی مدیترانه (درایبور ۱۹۵۷، شماره VI) و در جنوب عراق (استالپر ۱۹۸۵، صص ۶۴-۶۶). اما نمی‌توان گفت که کتاب گزنفون درباره زندگی کوروش [کوروش نامه] در مورد بابلیه چندان آگاهی‌بخش است، هرچند او فضای قابل توجهی را به شرح کشمکش‌های میان آخرین فرمانروای بابل و جهانگشای ایران اختصاص می‌دهد. جنبه جالب کتاب شیوه تصور ذهنی گزنفون درباره چگونگی ایجاد یک امپراتوری است که اوچ آن فتح بابل است (VII، ۵، ۳۷). اشاره او به این که کوروش نبونید را اعدام کرده است هم توسط بروسوس و هم "پیشگویی دودمانی" رد شده است و ثابت شده که کوروش او را به جایی دیگر در شاهنشاهی خود فرستاده و اسکان داده است (بروسوس F9) می‌گوید کارمانیا [= کرمان]؛ نک. بریان ۱۹۸۵).

کتاب تاریخ ایران تألیف کتزیاس، که به عنوان پزشک در اوایل قرن چهارم در دربار ایران اقامت داشته است، متأسفانه قطعات زیادی از آن باقی نمانده است گرچه از همان تعدادی که باقی مانده معلوم می‌شود که تاریخنویس خوبی نبوده است درحالی‌که می‌توانست اطلاعات ارزشمندی به خصوص درباره سنت‌های ایرانی در اختیار ما قرار دهد (مومیلیانو ۱۹۶۹). در واقع آنچه او درباره چگونگی تولد و تاریخچه زادن و کودکی کوروش نقل می‌کند برگرفته از داستان کهن‌تری است درباره زندگی سارگون از شاهان قدیم بین‌النهرین که دروز (۱۹۷۴) به نحو مستدلی به اثبات رسانده است. قطعاتی که از کتزیاس درباره خشایارشا باقی مانده است (فوتیوس کتابخانه، ۳۹۸: ۷۲) به نحو جالبی حاکی از آن است که شاهان ایران برخی از آداب و رسوم سنتی سلطنتی بین‌النهرین را در شهر بابل رعایت می‌کرده‌اند، و عدم اشاره او به تخریب معابد توسط خشایارشا اکنون ارزش مثبتی پیدا کرده است. نکته‌ی درخور توجهی که از برخی گزارش‌های مربوط به لشکرکشی اسکندر معلوم می‌شود موقعیت مهم شهر آربلا (اربیل کنونی) در منطقه آشور پیشین بوده است. با آن‌که گاه به این شهر فقط به عنوان یک روستا اشاره شده است، عموم بر این عقیده‌اند (Q.C.V؛ دیودوروس سیسلی کتاب هفدهم، ۳: ۶۴؛ آریان آتابلیس، III، ۱۵) که این جا مرکز عده منطقه بوده که آذوقه و تجهیزات نظامی فراوان و نیز گنجینه‌ای بزرگ از پول نقد در آن نگهداری می‌شده است (به گفته کورتیوس ۴۰۰۰ تالان و به نوشته دیودوروس ۳۰۰۰ تالان)، درحالی‌که استرابو (کتاب شانزدهم، ۱، ۳) فقط آن جا را "آبادی مهم" می‌خواند. اما گفته اکثریت باید حقیقت داشته باشد و در اهمیت شهر به عنوان یک مرکز اداری مهم منطقه‌ای تردیدی نیست، و از سال ۳۲۱ [فتح اسکندر] از روی نام این شهر به کل ناحیه "آربیلیتس" اطلاق شده و هنگام تقسیم ایالات آن جا جدا از بین‌النهرین فهرست شده است (دیودوروس، کتاب هجدهم، ۶، ۳۹).

ز- بافت اجتماعی - فرهنگی

این واقعیت که اربیل هنوز امروزه شهر مهمی است طبعاً مانع از کاوش و حفاری در آن جا می‌شود، گرچه از طریق شناسایی هوایی وجود یک تل قدیمی بزرگ که بی‌گمان

بقایای محل‌های مسکونی باستانی است به روشنی پیداست. در منطقه آشور وجود چندین پایه‌ی ستون با سبک هخامنشی در کاوشگاه‌های باستان‌شناختی گزارش شده، اما بیش از این آگاهی دیگری در اختیار نداریم (هرینک ۱۹۸۷، ص ۱۴۳). تحلیل بیشتری در بقایای مابعد آشوری واقع در مراکز سلطنتی کهن آشوری مورد نیاز است تا از وسعت و طول مدت مسکونی بودن آن‌ها آگاه شویم. موادی از بعد از سال ۱۹۶۲ ق.م. پیدا شده بوده‌اند (آندرای ۱۹۳۸، ص ۱۶۴-۱۷۱؛ لاود ۱۹۳۶، ص ۶۲-۶۴ و ۱۱۸؛ مالووان ۱۹۶۶، ۱، ص ۲۳۰ و ۲۵۸-۲۸۷ و ۲۹۶-۹ و ۳۵۳؛ نک. فارکاس ۱۹۷۴، ص ۵۷؛ روت ۱۹۷۹ شماره‌های ۶۰ و ۶۴) و استوانه کوروش (۳۰) در فهرست مراکزی که توسط او احیا و بازسازی شده است از آشور (و شاید نینوا) نام می‌برد. همچنین اکنون مدارکی از وجود یک منطقه صنعتی در قسمت شمالی‌تر عراق که تا پایان سده ششم دوران آورده به دست آمده است (سد صدام ۷۳-۷۷؛ کریتس ۱۹۸۹) به‌طوری که رفته‌رفته کمابیش تصویری از زندگی در این جا دست‌کم از آغاز دوره‌ی ایرانیان درحال پدیدار شدن است. به این مدارک باید دست‌بند برنجی ظریف و زیبای تیپ هخامنشی را که در خورس‌آباد کشف شده (لاود و آلتمن ۱۹۳۸، شکل ۵۹ شماره ۱۲۷، نک. موری ۱۹۷۱، ص ۲۲۰)، مذبح عود سوزان از آشور که احتمالاً مربوط به دوره ایران است (استرن ۱۹۸۲، ص ۱۸۳ و شماره‌های ۱۰۲ و ۱۰۳) و مهم‌تر از همه، کارگاه شیشه‌سازی سرخ کیدر که در "کاخ سوخته" در نمرود کشف شده و اکنون در موزه‌ی بریتانیا قرار دارد و تاریخ آن را با روش رادیو کربن 425 ± 50 تعیین کرده‌اند که احتمالاً معاصر با اشیای شیشه‌ای سرخ کدر کشیده در تخت جمشید است که بسیار به هم شباهت دارند (بزرگ ۱۹۸۵، ص ۵۹) را باید افزود. همه این‌ها ما را وامی دارد تا درباره‌ی نقش ناحیه آشور پیشین در شاهنشاهی هخامنشی از نو بیندیشیم.

در جنوب عراق تاکنون گرایش بر آن بوده تا بر اساس مدارک بر تداوم فرهنگی منفی (یعنی "ركود") تأکید شود و درک این برداشت چندان دشوار نیست: هنگامی که مدارک باستان‌شناختی نسبتاً ناچیز آن‌جا در کنار اسناد مادی مراکز بزرگ شهری بابلیه و پرستشگاه‌های سنتی آن‌جا قرار داده می‌شوند (در مورد بابل نک. کورت و شروین - وایت ۱۹۸۷؛ در مورد بورسپیا نک. رید ۱۹۸۶، ص ۱۰۸-۱۰۷؛ در مورد اوروک نک. UVB I2/I3؛ برای مراجع بیشتر نک. کورت ۱۹۸۸، ص ۱۱۹؛ در مورد توپوگرافی نک. زادوک ۱۹۸۵) عملأ این

نتیجه به دست می‌آید که عدم تغییری مداوم وجود داشته است، اما بررسی مدارک (آdamz ۱۹۸۱، فصل ۵ و پیوست صص ۳۳۴-۳۳۶؛ و نیز انتقادهای جدی برنیکمن ۱۹۸۴ به آن) حاکی از آن است که شهر جنوی "اور" اهمیتش کاهش یافته حال آن که شهر "نیپور" قدم به دوره تازه‌ای از توسعه نهاده است (نک. وان دریل ۱۹۸۷). اما به رغم این فسیل شدگی ظاهری الگوهای اسکان و آبین‌ها و اعمال فرهنگی و اجتماعی و فعالیت‌های علمی (هونگر ۱۹۶۸)، باید به مدارکی نیز توجه کرد که دقیقاً بازتاب پژوهش‌های شادابی و سرزنش‌گری حیات فرهنگی در این دوره نظیر توسعه و تحولاتی مهم در علوم اخترشناسی و اختریبینی [طالع بینی] هستند (زاکس ۱۹۵۲؛ روچبرگ - هلتون ۱۹۸۴). درنتیجه پیدایش و ادامه شاهنشاهی ایران به وجود تأثیرات متقابل فرهنگی در درون این امپراتوری نباید کم بها داد: درست در این دوره است که هندیان با برخی از سلسله نشانه‌ها و علامات مهم بابلی آشنا می‌شوند (پینگری ۱۹۸۲)؛ در اواخر سده پنجم بابلیان از مُهرهای سبک یونانی برای اسناد قانونی خود استفاده می‌کردند (یاکوب - رrost و فرایدانک ۱۹۷۲) و در تابوتی در "اور" متعلق به اوایل سده چهارم حدود ۲۰۰ لوحه گلی که بر آن‌ها اثر سکه یونانی نقش شده بوده پیدا شده (لوگرن ۱۹۵۱، صص ۷۰۱-۸۳۲) که احتمالاً مدل‌هایی بوده‌اند برای بُرش مُهر بابلی در یک کارگاه آن‌جا (پورادا ۱۹۶۰). بروسوس بابلی در اوایل سده سوم توانست تاریخ بسیار موشکافانه کشور خود را به زبان یونانی تألیف کند که نشانه آشکار آشنازی او با سenn تاریخ‌نگاری یونانی و نیز مفاهیم فلسفی یونانی است: ضمن آن‌که بدون شک انگیزه اصلی نوشتن این کتاب استقرار سلسله جدید مقدونی بوده است، چنین انس آسانی با اندیشه‌های یونانی نشانه‌ای است از دوره‌ی قابل توجهی تماس پیشین که فرصت آن را در واقع فقط شاهنشاهی ایران فراهم ساخته بود.

به رغم کمبود مدارک از حضور ایران، واقعیت آن است که چنین حضوری وجود داشته و از وزن خاص خود برخوردار بوده است. قبلاً درباره حضور سلطنتی ایران در خود بابل سخن گفتیم (نک. قبل. ج) و پایه ستون‌های ایرانی در "ابوخولفت" [Abu khulfat] (احتمالاً در بین النهرين مرکزی: وتزل و دیگران ۱۹۵۷: ۶ و ۲۶a] بسیار معنی دار است گرچه تاکنون از این کاوشگاه چیزی دیگری به دست نیامده است (هنریک ۱۹۸۷ ص ۱۴۳).

اشیایی که بازتاب تماس نزدیک با دربار ایران هستند نیز بسیار اهمیت دارند: ظرف سنگی کتیبه داری که قبلاً به آن اشاره کردیم (بخش ج) احتمالاً یک هدیه شاهانه بوده است، اما از آن نیز مهم‌تر، کاسه بلور تراش خورده بی‌رنگی است که در نیپور کشف شده (برگ ۱۹۶۸؛ نک IV CAH [جلد چهارم تاریخ جهان پادشاهان کمبریج، ترجمه فارسی همین قلم] و مجلد ۹۴ ویژه تصاویر شماره ۹۴) و مؤید تجمل پرسنی خاص ایرانی و ظروف تجملی است (آریستوفان، آفاریان) که قابل قیاس است با ظروف مشابه ظریفی که در خزانه تخت جمشید کشف شده‌اند (برگ ۱۹۸۵، ص ۵۷). شاخص‌ها و شتلانه‌های دیگر عبارتند از کاسه‌های نقره‌ای و برنجی سبک هخامنشی که از اور، نیپور و باغاثریت بدست آمده‌اند، گوشواره‌های کشف شده در نیپور (نک. مراجع کامل در موسکارلا ۱۹۷۷، پیوست B) و دفینه اشیای نقره‌ای حاوی گوشواره‌ها، کاسه‌های نقره‌ای، مسکوکات نقره معروف به سیگلوس و یک ظرف ظریف نقره‌ای با دسته‌هایی به شکل کله گاو نر که رسام در بابل یافته است (رابینسون ۱۹۵۰؛ در مورد افزوده‌ها و تصمیمات بنگرد به رید ۱۹۸۶b). ظهر عناصر پیکرنگاری ایرانی بر روی مُهرهای بابلی متعلق به اواسط پادشاهی داریوش یکم توسط زتلر (۱۹۷۹) تحلیل شده‌اند، ضمن این‌که تعدادی از مُهرهای ایرانی با مضامین هخامنشی که سرچشمۀ اصلی شان نمونه‌های بابلی بوده تا دورdestها و حتی جنوب روسیه کشف شده‌اند (CAH همان [جلد ویژه تصاویر، تصویرهای ۴۶a، ۴۷ و ۴۸] و همه این‌ها را در کنار استفاده دائمی از زبان اکدی در کتیبه‌های سه‌زبانه سلطنتی رسمی ایرانی باید مدرک دیگری دانست از انطباق گنجینه ایدئولوژیکی و هنری بین‌النهرینی و نقش آن در آفرینش یک زبان نمادین ویژه هخامنشی و هویت امپراتوری که روت (۱۹۷۹) قبل‌به تفصیل درباره آن بحث کرده است.

ح - نتیجه‌گیری

از آنچه گفته شد، هیچ یک شگفت نیست: بابلیه از لحاظ جغرافیای سیاسی و اقتصادی یک استان کلیدی شاهنشاهی ایران بود: اعضای خاندان شاهی و نجباي ایرانی املاک پهناوری در آن‌جا داشتند و املاک کوچک‌تر از سوی شاه ایران به صورت تیول به خانواده‌هایی واگذار شده بود که می‌بایست در عوض خدمات نظامی

ارائه می دادند (لوتس ۱۹۲۸، نک. ابلینگ ۱۹۵۲)؛ چنان که گزارش شده، خراجی که بابل می پرداخت بسیار کلان بود و این بی‌گمان (دست‌کم تا اندازه‌ای) معلول حاصلخیزی این سرزمین و نیز وجود راه‌های بازرگانی آن بود که چون در قلب شاهنشاهی ایران قرار گرفته بود^{*} با شرق و غرب نیمی از شاهنشاهی در ارتباط بود و از سوی خاور راه‌های فلات ایران را به سوی باخته در امتداد رود فرات^۱ و کویر سوریه و از سوی جنوب به خلیج [فارس] پیوند می داد (نک. زان فرانسوا سال ۱۹۸۷، ص ۸۹ و نیز مقاله هشتم همین مجلد) و از شمال نیز در امتداد دجله این راه تا آربلا (اربیل کتوونی) بالا‌رفت و سپس به سوی غرب می پیچید.

- راهی که در سراسر آن فرماندهان و پادگان‌هایی مستقر شده بودند تا از سفیران و پیک‌ها و مسافران که یا به دریار رفت و آمد داشتند یا مأموریت‌های تجاری دیگر حکومت را انجام می دادند، پاسداری کنند (نک. درایور ۱۹۵۷، شماره VI). و از این رو پرسش‌های دیگر نیز باید در درون همین چارچوب از لحاظ اهمیت انکارناپذیر بابل برای شاهنشاهی مورد بررسی قرار گیرند:

- تأثیرات اجتماعی فرمانروایی ایران دقیقاً چه بوده و نظام اداری اولیه چگونه خود را با آن تطبیق داده و تغییر کرده یا بر آن اثر گذاشته است؟ (برخی از جنبه‌های این مسئله توسط استالپر (زیر چاپ) مورد بررسی قرار گرفته است).

- مقامات اجرایی اصلی حکومت ایران برای اجرای تصمیمات حکومتی در بابل چه کسانی بوده و چگونه انتخاب می شده‌اند؟

- این مقامات بابلی در قبال خدمات خود دقیقاً چه پاداشی می گرفته‌اند و چگونه توانسته بوده‌اند در ساختار قدرت مسلط ایران جوش بخورند؟

- ضمن این‌که تداوم آیین‌های مذهبی و معابد بابلی واقعیتی انکارناپذیر است، عمق حمایت فعال دریار ایران از این نهادهای مذهبی تا چه اندازه بوده است؟

- تأثیر واقعی ابتکار اردشیر دوم در برپا کردن تنديس مذهبی آناهیتا [=ناهید] چه بوده است (بروسوس FII)؟ آیا این کار فقط بر ایرانیان ساکن بابلیه اثر گذاشته است

*- در زمان ساسانیان نیز عراق کتوونی را "دل ایرانشهر" می نامیدند. (تاریخ و فرهنگ ایران، دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، جلد ۲ و ۳، دکتر محمد محمدی ملایری، انتشارات توسع) - م

(بریان ۱۹۸۴، ص ۱۰۲) یا پیامدهای گسترده‌تری داشته است؟
- آیا باید تبدیل پرسش "ایشتار" به پرسش "آنو" در اوروک در اواخر سده پنجم
(اولسترن ۱۹۷۸، ۱۹۸۱، ص ۱۰۳؛ ۱۹۸۱، ص ۴۴) را با تحولات مذهبی مشابهی در ایران ارتباط
دهیم؟ با تغییرات تدریجی کانون پژوهش ما درباره بابلیه هخامنشی، ناچار پرسش‌های
تازه و متفاوتی مطرح خواهند شد.

كتاباتمہ

- Adams, R. McC., 1981, *Heartland of Cities*, Chicago
- Andrae, W., 1938, *Das wiedererstandene Assur*, Leipzig
- Armayor, O.K., 1978, 'Herodotus' catalogues and the Persian empire in the light of the monuments and the Greek literary tradition', *TAPhA* 108, 1-9
- Balcer, J., 1984, *Sparda by the Bitter Sea: imperial interaction in west Anatolia* (Brown Judaic Studies 52), Chico, Ca.
- Baltzer, D., 1973/4, 'Harran nach 610: "medisch"? Kritische Überprüfung einer Hypothese', *WdO* 7, 86-95
- Barag, D., 1968, 'An unpublished Achaemenid glass bowl from Nippur', *JCS* 10, 17-20
- Barag, D., 1985, *Western Asiatic Glass in the British Museum I*, London/Jerusalem
- Berger, P.-R., 1975, 'Der Kyros-Zylinder mit dem Zusatzfragment BIN II Nr. 32 und die akkadischen Namen im Danielbuch', *ZA* 64, 192-234
- Böhl, F.M.T. de Liagre, 1962, 'Die babylonischen Prätendenten zur Zeit des Xerxes', *BiOr* 19, 110-114
- Boyce, M., 1982, *A History of Zoroastrianism II: Under the Achaemenians*, (HdO 1 viii.i.2.2a), Leiden
- Briant, P., 1984, *L'Asie Centrale et les royaumes proche-orientaux du premier millénaire (c. VIIIe-IVe s. av.n.è.)*, Paris.
- Briant, P., 1985, 'Dons de terre et de villes: le cas de l'Asie Mineure dans le contexte achéménide', *REA* 87, 53-72
- Brinkman, J.A., 1984, 'Settlement surveys and documentary evidence: regional variation and secular trend in Mesopotamian demography', *JNES* 43, 169-180
- Cagni, L., Giovinazzo, G., Graziani, S., 1985, 'Typology and structure of Mesopotamian documentation during the Achaemenid period', *Annali dell'Istituto Universitario Orientale* 45, 547-583
- Cargill, J., 1977, 'The Nabonidus chronicle and the fall of Lydia: consensus with feet of clay', *AJAH* 2, 97-116
- Christie's London *Ancient Near Eastern Texts from the Erlenmeyer Collection Tuesday 13 December 1988: catalogue*
- Cook, J.M., 1983, *The Persian Empire*, London
- Curtis, J., 1989, *Excavations at Qasrij Cliff and Khirbet Qasrij*, London
- Dalley, S., 1984, 'The cuneiform tablet from Tell Tawilan', *Levant* 16, 19-22
- Dandamaev, M.A., 1984, *Slavery in Babylonia from Nabopolassar to Alexander the Great (626-331 BC)* (transl. by V.A. Powell; ed. by M.A. Powell; co-ed. D.B. Weisberg), de Kalb, Ill.
- Descat, R., 1985, 'Mnésimachos, Hérodote et le système tributaire achéménide', *REA* 87, 97-112
- Dhorme, P., 1928, 'Tablettes de Nerab', *RdA* 25, 55ff.
- Donner, F., 1986, 'Xenophon's Arabia', *Iraq* 48, 1-14
- Drews, R., 1974, 'Sargon, Cyrus and Mesopotamian folk history', *JNES* 33, 387-393
- Driver, G.R., 1957, *Aramaic Documents of the Fifth Century BC* (abridged and rev. ed.), Oxford
- Ebeling, E., 1952, 'Die Rüstung eines babylonischen Panzerreiters nach einem Vertrag aus der Zeit Darius II', *ZA* 50 (N.F. 16), 203-213
- Edmonds, J.M., 1928, *Lyra Graeca* (Loeb ed.), vol. 1, London

- Eph'al, I., 1978, 'The western minorities in Babylonia in the 6th-5th centuries BC: maintenance and cohesion', *Or* 47, 74-90
- Eph'al, I., 1982, *The Ancient Arabs: nomads on the borders of the fertile crescent 9th-5th centuries BC*, Jerusalem/Leiden
- Fales, F.M., 1973, 'Observations on the Neirab texts', *OrAnt* 12, 131-142
- Farkas, A., 1974, *Achaemenid Sculpture*, Leiden
- Gadd, C.J., 1958, 'The Harran Inscriptions of Nabonidus', *AnSt* 8, 35-92
- Giovinazzo, G., 1981, 'La "ceremonia della vestizione" (*lubuštu*) nei testi achemenidi datati al regno di Ciro', *Annali dell'Istituto Universitario Orientale* 41, 527-559
- Giovinazzo, G., 1983, '28 testi economici della Mesopotamia datati al regno di Ciro', *Annali dell'Istituto Universitario Orientale* 43, 533-589
- Giovinazzo, G., 1987, *60 testi economici della Mesopotamia datati al regno di Ciro: Collezioni VS III-IV, BIN I-II, TuM II/III* (Suppl. n. 50 agli *Annali dell'Istituto Universitario Orientale*), Roma
- Graf, D.F., 1985, 'Greek Tyrants and Achaemenid Politics', in: Eadie, J.W., & Ober, J. (eds.), *The Craft of the Ancient Historian: Essays in Honor of Chester G. Starr*, Lanham, Maryland, 79-123
- Grayson, A.K., 1975a, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, (Texts from Cuneiform Sources 5), Locust Valley, N.Y.
- Grayson, A.K., 1975b, *Babylonian Historical-Literary Texts*, (Toronto Semitic Texts and Studies 3), Toronto
- Graziani, S., 1983, 'I testi mesopotamici achemenidi del regno di Ciro contenuti in BE VIII', *Annali dell'Istituto Universitario Orientale* 43, 1-31
- Graziani, S., 1986, *I testi mesopotamici datati al regno di Serse (485-465 a.C.)* (Suppl. n. 47 agli *Annali dell'Istituto Universitario Orientale - Napoli* 46/2), Roma
- Haerinck, E., 1987, 'La neuvième satrapie: archéologie confronte histoire?', *AchHist* I, 139-145
- Harmatta, J., 1971, 'The literary pattern of the Babylonian edict of Cyrus', *AAnTHung* 19, 217-231
- Hunger, H., 1968, *Babylonische und assyrische Kolophone* (AOAT 2), Neukirchen/Vluyn
- Jakob-Rost, L., Freydank, H., 1972, 'Spätbabylonische Rechtsurkunden aus Babylon mit aramäischen Beischriften', *FuB* 14, 7-35
- Kessler, K.-H., 1984, 'Duplikate und Fragmente aus Uruk', *BaM* 15, 261-274
- Killick, R.G., 1984, 'Northern Akkad project: excavations at Ḥabli aş-Şahr', *Iraq* 46, 125-129
- Kuhrt, A., 1983, 'The Cyrus Cylinder and Achaemenid Imperial Policy', *JSOT* 25, 83-97
- Kuhrt, A., 1987a, 'Berossus' *Babyloniaka* and Seleucid rule in Babylonia' in: Kuhrt & Sherwin-White 1987b, 32-56
- Kuhrt, A., 1987b, 'Survey of written sources available for the history of Babylonia under the later Achaemenids', *AchHist* I, 147-157
- Kuhrt, A., 1987c, 'Usurpation, conquest and ceremonial: from Babylon to Persia', in: Cannadine, D. and Price, S. (eds.), *Rituals of Royalty: power and ceremonial in traditional societies (Past and Present)*, Cambridge, 20-55
- Kuhrt, A., 1988a, 'Babylonia from Cyrus to Xerxes', *CAH* IV, 112-138
- Kuhrt, A., 1988b, 'The Achaemenid empire: a Babylonian perspective', *PCPhS* 214 (n.s. 34), 60-76
- Kuhrt, A., 1989, 'Non-royal women in the late Babylonian period: a survey', in: Lesko, B.S. (ed.), *Women's Earliest Records* (Brown Judaic Studies) 166, Atlanta Ga, 215-239

- Kuhrt, A., (in press), 'Nabonidus and the priesthood', in: Beard, M. & North, J. (eds.), *Pagan priests*, London
- Kuhrt, A., (forthcoming), 'Alexander and Babylon', *AchHist V*
- Kuhrt, A. & Sherwin-White, S., 1987a, 'Xerxes' destruction of Babylonian temples', in: *AchHist II*, 69-78
- Kuhrt, A. & Sherwin-White, S. (eds.), 1987b, *Hellenism in the East: the interaction of Greek and non-Greek civilizations from Syria to Central Asia after Alexander*, London
- Lambert, W.G., 1978, *The Background of Jewish Apocalypse* (The Ethel M. Wood Lecture: 22.2.1977), London
- Legrain, L., 1951, *Ur Excavations vol. X: The Seal Cylinders*, London
- Leichty, E., 1986, *Catalogue of the Babylonian Tablets in the British Museum*, vol. VI: *Tablets from Sippar I*, London
- Leichty, E. & Grayson, A.K., 1987, *Catalogue of the Babylonian Tablets in the British Museum*, vol. VII: *Tablets from Sippar 2*, London
- Leuze, O., 1935, *Die Satrapeneinteilung in Syrien und im Zweistromland von 520-320* (Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswissenschaftliche Kl. 11, 157-476), Halle/Saale
- Lewis, D., 1984, 'Postscript 1984' to A.R. Burn, *Persia and the Greeks* (2nd ed.), London, 587-609
- Loud, G., 1936, *Khorsabad I* (OIP 38), Chicago
- Loud, G. & Altman, C.B., 1938, *Khorsabad II* (OIP 40), Chicago
- Lutz, H.F., 1928, *An agreement between a Babylonian feudal lord and his retainer in the reign of Darius II* (UCP 9/iii), Berkeley, Calif.
- Mallowan, M.E.L., 1966, *Nimrud and its Remains* (2 vols), London
- Marasco, G., 1985, 'La "Profezia Dinastica" e la resistenza babilonese alla conquista di Alessandro', *ASNP* 15/2, 529-538
- Mauer, G., 1985, 'Die Tontafeln des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz', *BaM* 16, 211-220
- Mayrhofer, M., 1978, *Supplement zur Sammlung der altpersischen Inschriften* (SÖAW 338), Wien
- Mazzetti, C., 1982, 'Voina Dariya so Skifami i Vavilonskaya prorocheskaya literatura', *VDI* 3, 106-110 (in Russian)
- Mendels, D., 1981, 'The five empires: a note on a propagandistic "topos"', *AJP* 102, 330-337
- Momigliano, A.D., 1969, 'Tradizione e invenzione in Ctesia', *Quarto Contributo alla Storia degli Studi Classici e del Mondo Antico*, Roma, 181-212
- Momigliano, A.D., 1980, 'Daniele e la teoria greca della successione degli imperi', *Atti dell' Accademia Nazionale dei Lincei* 35, 157-162
- Moorey, P.R.S., 1971, *A Catalogue of the Persian bronzes in the Ashmolean Museum Oxford*, Oxford
- Muscarella, O., 1977, 'Unexcavated objects and ancient Near Eastern art' in: Levine, L.D. & Young, T.C. (eds.), *Mountains and Lowlands*, Malibu, 153ff.
- McEwan, G.J.P., 1982, *Late Babylonian Tablets in the Royal Ontario Museum Toronto* (ROM CT 2), Toronto
- McEwan, G.J.P., 1984, *Late Babylonian Texts in the Ashmolean Museum* (OECT 10), Oxford
- McNeal, R.A., 1988, 'The Brides of Babylon: Herodotus I 196', *Historia* 37, 54-71
- Oelsner, J., 1976, 'Erwägungen zum Gesellschaftsaufbau Babyloniens von der neubabylonischen bis zur achämenidischen Zeit (7.-4. Jh. v.u.Z.)', *AOF* 4, 131-149

- Oelsner, J., 1978, 'Kontinuität und Wandel in Gesellschaft und Kultur Babyloniens in hellenistischer Zeit', *Klio* 60/1, 101-115
- Oelsner, J., 1981, 'Gesellschaft und Wirtschaft des seleukidischen Babylonien: einige Beobachtungen in den Keilschrifttexten aus Uruk', *Klio* 63/1, 39-44
- Parker, R.A. & Dubberstein, W.H., 1956, *Babylonian Chronology 626 B.C. - A.D. 75*, Providence, R.I.
- Parr, P., 1989, 'Aspects of the archaeology of north-west Arabia in the first millennium B.C.' in: Fahd, T. (ed.), *L'Arabie préislamique et son environnement historique et culturel* (Actes du Colloque de Strasbourg 24-27 juin 1987, Université des Sciences Humaines de Strasbourg, Travaux du Centre de Recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques 10), Strasbourg, 39-66
- Pinches, T.G. (prepared for publication by Finkel, I.L.), 1982, *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum Parts 55-57: Neo-Babylonian and Achaemenid Economic Texts*, London
- Pingree, D., 1982, 'Mesopotamian astronomy and astral omens in other civilizations' in: Nissen, H.-G. & Renger, J. (Hrsg.), *Mesopotamien und seine Nachbarn* (25. Rencontre Assyriologique), Berlin, 613-631
- Porada, E., 1960, 'Greek coin impressions from Ur', *Iraq* 22, 228-234 and pl. 31) (= Mallowan, M.E.L. & Wiseman, D.J. (eds.), *Ur in Retrospect*, London)
- Powell, M.A., 1985, 'Salt, seed and yields in Sumerian agriculture. A critique of the Theory of Progressive Salinization', *ZA* 75, 7-38
- Ravn, O.E., 1942, *Herodotus' Description of Babylon*, Copenhagen
- Reade, J., 1986a, 'Rassam's excavations at Borsippa and Kutha, 1879-1882', *Iraq* 48, 105-116
- Reade, J., 1986b, 'A hoard of silver currency from Achaemenid Babylonia', *Iran* 24, 79-89
- Ringgren, H., 1983, 'Akkadian apocalypses', in: Hellholm, D. (ed.), *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East* (Proceedings of the International Colloquium on Apocalypticism, Uppsala, August 12-17, 1979), Tübingen, 379ff.
- Robinson, E.S.G., 1950, 'A "silversmith's hoard" from Mesopotamia', *Iraq* 12, 44-51
- Rochberg-Halton, F., 1984, 'New evidence for the history of astrology', *JNES* 43, 114-140
- Root, M.C., 1979, *The King and Kingship in Achaemenid Art* (Acta Iranica 19), Leiden.
- Roth, M.T., 1987, 'Age at marriage and the household: a study of Neo-Assyrian and Neo-Babylonian forms', *CSSH* 29/4, 186-206
- Roth, M.T., 1989, 'Marriage and matrimonial prestation in first millennium BC Babylonia', in: Lesko, B.S. (ed.), *Women's Earliest records* (Brown Judaic Studies) 166, Atlanta Ga, 245-255
- Roth, M.T., (in press), 'The dowries of the women of the Itti-Marduk-balatu family', *JAOS*
- Sachs, A.J., 1948, 'A classification of the Babylonian astronomical tablets of the Seleucid period', *JCS* 2, 271-290
- Sachs, A.J., 1952, 'Babylonian horoscopes', *JCS* 6, 49-75
- Sachs, A.J., 1977, 'Achaemenid royal names in Babylonian astronomical texts', *AJAH* 2/2, 129-147
- Sachs, A.J. & Hunger, H., 1988, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia vol. I: Diaries from 652 B.C. to 262 B.C.* (ÖAW, Phil-hist. Kl. Denkschr. 195. Band), Wien
- Saddam Dam n.d. = *Research on the Antiquities of Saddam Dam Basin Salvage and other Researches*, Baghdad

- Salles, J.-F., 1987, 'The Arab-Persian Gulf in the Seleucid period' in: Kuhrt & Sherwin-White, 1987b, 75-109
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1983, 'Territorium in het Perzische Rijk: een externe en een interne visie' in: Claessen, H.J.M. (ed.), *Stukken en Brokken: een bundel beschouwingen rond het thema Territorialiteit in Vroege Staten* (ICA publ. 59), Leiden, 78-82
- San Nicolò, M., *Beiträge zu einer Prosopographie der neubabylonischen Beamten der Zivil- und Tempelverwaltung* (SBAW II/2), München
- Schnabel, P., 1923, *Beroossos und die babylonisch-hellenistische Literatur*, Berlin
- Seidl, U., 1976, 'Ein Relief Dareios I. in Babylon', *AM* 9, 125-130
- Sherwin-White, S., 1987, 'Seleucid Babylonia: a case study for the installation and development of Greek rule' in: Kuhrt & Sherwin-White 1987b, 1-31
- Smith, M., 1963, 'II Isaiah and the Persians', *JAOS* 83, 415-421
- Smith, S., 1924, *Babylonian Historical-Literary Texts relating to the capture and downfall of Babylon*, London
- Smith, S., 1944, *Isaiah Chapters XL-LV: literary criticism and history* (The Schweich Lectures on Biblical Archaeology 1940), London
- Stern, E., 1982, *The Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period*, Warminster (Jerusalem 1973 in Hebrew).
- Stolper, M.W., 1984, 'The Neo-Babylonian Text from the Persepolis Fortification', *JNES* 43, 299-310
- Stolper, M.W., 1985, *Entrepreneurs and Empire: the Murashu archive, the Murashu firm and Persian rule in Babylonia*, Leiden
- Stolper, M.W., 1987, 'Bēlšunu the satrap', in: Rochberg-Halton, F. (ed.), *Language, Literature and History: Philological and Historical studies presented to E. Reiner* (American Oriental Society Series 67), New Haven, 389-402
- Stolper, M.W., 1988, 'Some ghost facts from Achaemenid Babylonian texts', *JHS* 108, 196-198
- Stolper, M.W., (in press), 'Interpreting Tributary Relationships in Achaemenid Babylonia', in: Herrenschmidt, Cl. (ed.), *Le Tribut dans l'Empire Achéménide*, Paris
- Strassmaier, J.N., 1890a, *Inschriften von Cyrus. König von Babylon (538-529 v. Chr.)* (Babylonische Texte 7), Leipzig
- Strassmaier, J.N., 1890b, *Inschriften von Cambyses. König von Babylon (521-485 v. Chr.)* (Babylonische Texte 8-9), Leipzig
- Strassmaier, J.N., 1897, *Inschriften von Darius. König von Babylon (521-485 v. Chr.)* (Babylonische Texte 10-12), Leipzig
- Strommenger, E., 1967, *Gefäße aus Uruk von der neubabylonischen Zeit bis zu den Sasaniden* (ADFU 7), Berlin
- Unger, E., 1931, *Babylon die heilige Stadt*, Berlin
- Ungnad, A., 1941-4, 'Das Haus Egibi', *AfO* 14, 57-64
- van der Spek, R.J., 1983, 'Cyrus de Pers in assyrisch perspectief', *TvG* 96, 1-27
- van Dijk, J., 1962, 'Die Tontafeln aus dem Reß-Heiligtum', *UVB* 18, 53ff.
- van Driel, G., 1987, 'Continuity or decay in the late Achaemenid period: evidence from southern Mesopotamia', *AchHist* 1, 159-181
- von Soden, W., 'Kyros und Nabonid: Propaganda und Gegenpropaganda' in: *AMI Erg. Bd. 10*, 61-68
- von Voigtlander, E.N., 1978, *The Bisitun Inscription of Darius the Great Babylonian Version* (CII Part I: *Inscriptions of Ancient Iran* vol. II Texts i), London
- Walker, C.B.F., 1972, 'A recently identified fragment of the Cyrus Cylinder', *Iran* 10, 158-159

- Walker, C.B.F., 1973, 'Cuneiform Tablets in the County Museum and Art Gallery, Truro, Cornwall', *AfO* 24, 122-127
- Weidner, E.F., 1939, 'Jojachin, König von Juda, in babylonischen Keilschrifttexten'. *Mélanges syriens offerts à Monsieur René Dussaud II*, Paris, 923-935
- Weissbach, F.H., 1911a, *Die Keilinschriften der Achämeniden* (Vorderasiatische Bibliothek 3), Leipzig
- Wetzel, F., Schmidt, E., Mallwitz, A., 1957, *Das Babylon der Spätzeit* (WVDOG 62). Berlin
- Wieschöfer, J., 1987, 'Kyros und die unterworfenen Völker', *Quaderni di Storia* 26, 107-126
- Wilhelm, G., 1973, 'La première tablette cunéiforme trouvée à Tyr', *Bulletin du Musée de Beyrouth* 26, 35-39
- Wiseman, D.J., 1956, *Chronicles of Chaldaean Kings (626-556 B.C.) in the British Museum*, London
- Wiseman, D.J., 1977, 'Review of Grayson 1975b', *BSOAS* 40, 373-375
- Wiseman, D.J., 1985, *Nebuchadrezzar and Babylon* (Schweich Lectures 1983), Oxford
- Zadok, R., 1976, 'On the connections between Iran and Babylonia in the sixth century BC', *Iran* 14, 67-77
- Zadok, R., 1985, *Geographical Names according to New and Late Babylonian Texts* (TAVO, Reihe B, 8), Wiesbaden
- Zettler, R.L., 1979, 'On the chronological range of Neo-Babylonian and Old Persian seals', *JNES* 38, 257-270

بایگانی گسر

ماتیو استالپر* - شبکه‌گو

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

هنگام بررسی تعدادی متن بابلی که در آن‌ها از مدیر و بازرگانی به اسم "بل شونو" نام برده شده است (استالپر ۱۹۸۷) به این نتیجه رسیدم که آن متون گرچه اکنون در دست مجموعه‌داران فراوانی پراکنده هستند اما به گروه باستانی واحدی تعلق دارند که همگی در دوران باستان در کلان شهر احتمالی تل کسر در بابل نهاده شده بوده‌اند. در اینجا به عنوان یک "پژوهش موردنی" اما با حفظ و قید احتیاط‌های لازم توصیف کوتاهی از این بایگانی گسر [kasr] و برداشت‌هایی درباره آن ارائه می‌دهم. این پژوهش ناقص است و من هنوز در کار شناسایی و آماده‌سازی سایر متون مربوطه برای انتشار هستم. پس پژوهش من هم موقتی و هم فرضی و نظریه‌پردازانه است و پیشنهادهای تفسیری درباره آن را نباید یک نتیجه‌گیری نهایی و دقیق تلقی کرد و بیشتر به این منظور مطرح می‌شوند، تا مورد نقد و ارزیابی قرار گیرند (روايات فشرده‌ای از همین پیشنهادها در استالپر ۱۹۸۵b، ص ۶۴ به بعد و استالپر ۱۹۸۷ آمده است).

بایگانی

تاریخچه و اجزای سازنده

در سال ۱۹۱۳ گروه کاوشگران آلمانی در بابل (به سرپرستی کلی روبرت کولدهوای

اما در آن زمان به مدیریت فریدریش و تزل) گروهی مرکب از چند صد تکه متن نیم سوخته و آسیب دیده در کسر کشف کردند (گزارش‌های حفاری و کاوش منقول است از یاکوب - روست و فرایانک ۱۹۷۷، ص ۷ و پانوشت^(۳)). اسمی خاص اقلام مربوط به این گروه متون به متونی که در آغاز سده نوزدهم توسط کلاودیوس ریچ و همکارانش گردآوری شده و توسط کارل بلینو نسخه‌برداری شده و بعضًا توسط گئورگ گروتفند انتشار یافته بودند پیوند یافته‌اند (گروتفند ۱۸۴۲-۱۸۳۷؛ نک. بارت ۱۹۷۴ شیرام ۱۹۷۵ و بورگر ۱۹۷۵، ص ۱۸۰). به بعد؛ اطلاعات مربوط به رونوشت‌های انتشار نیافته بلینو در "استاد باقی مالدم از گروتفند" [پس از مرگ] به لطف ر. بورگر و ک.ب.ف. والکر در اختیار من قرار گرفته‌اند. ارتباطات ظاهری از نظر شباهت‌های صوری (مثلًا انواع متن و مطالب آرامی آن‌ها)، خصوصیات فیزیکی مشترک (مانند سوختگی شدید) و یا مدارک حکاکی در نظر گرفته شده‌اند. متون دیگری که به مجموعه ریچ تعلق دارند ولی توسط بلینو نسخه‌برداری نشده و اکثراً اکنون در موزه بریتانیا قرار دارند نیز با همان معیارهای ذکر شده در فوق از نظر فیزیکی و شباهت‌های صوری باهم تلفیق شده‌اند. همین معیارها در مورد لوحه‌های گوناگونی که هنوز در مجموعه‌های مختلف هستند و نیز در مورد متون اندک چاپ شده یا نسخه‌های چاپ نشده نیز رعایت شده‌اند، گرچه معلوم نیست نسخه‌های اصلی اکنون در کجا هستند (مثلًا ۱۱۲ A 16 Rd؛ رونوشت‌های بلینو از آثار گروتفند در گوتینگن) و به هر حال با اطمینان یا با احتمال جزء بایگانی تلقی شده‌اند. این متون از بازرگانان عتیقه‌فروش و یا مجموعه‌داران به دست آمده‌اند؛ امکان تعیین اصل و منشاء آن‌ها مستقل از ارتباطشان با بایگانی کسر وجود ندارد.

اطلاعات درباره منشاء غالباً ناقص است، شباهت‌های ظاهری گاه مبهم هستند و معانی ضمنی الواحی که شرایط فیزیکی خوبی دارند به خودی خود چندان روشن نیستند و بنابراین ارزش تلفیقی معیارهای مورد استفاده برای تشخیص عناصر سازنده بایگانی در هر متن نسبت به متن دیگر فرق می‌کند. نکاتی که گفته شد مربوط به ۹۶ قطعه یا متن به دست آمده از کسر هستند که در سال ۱۹۸۶ با همین ویژگی‌هایی که بر شمردیم موقتاً شناسایی شده‌اند. تعداد ۷۱ متن را می‌توان با اطمینان به بایگانی نسبت داد؛ وضع بقیه جنبه احتمالی دارد. اکثر آن‌ها گردآوری

شده‌اند و اکنون در مکان‌های زیر قرار دارند:

- موزه‌ی آسیای پیشین، برلین: ۳۷ عدد (۲۲ منتشر شده).

- موزه بритانیا: ۲۴ عدد (۱۲ منتشر شده)

- مجموعه بابلی بیل: ۱۳ عدد (همگی منتشر شده)

- موزه لور: ۶ عدد (همگی منتشر شده)

- موزه کلسی، آن آربور: ۴ (همگی منتشر شده)

- اشمولیان: ۲ عدد (هردو منتشر شده)

- مؤسسه شرق‌شناسی، لنین‌گراد: یک عدد (منتشر شده)

- موزه دانشگاه فیلادلفیا: یک عدد (منتشر نشده)

- موزه‌ی آزاد، فیلادلفیا: یک عدد (منتشر شده)

- رایکس موزئوم وان آوده‌دن، لیدن: یک عدد (منتشر شده)

- موزه دولاکستر، کان: یک عدد (منتشر شده)

- متونی که محلشان معلوم نیست: ۵ عدد (۲ منتشر شده)

توالی رویدادهایی که به این‌گونه توزیع انجامیده، ظاهراً به شکل زیر بوده است.
 ریچ و همکارانش در سال ۱۸۱۱ تعدادی از لوحه‌ها را در کسر یافته‌اند. درمیان آن‌ها تصادفاً اولین قراردادهای بابلی که در عصر جدید انتشار یافته‌اند وجود دارد. بیشتر این لوحه‌ها در اختیار موزه بритانیا قرار داده شده‌اند. برخی از آن‌ها به غلط فهرست‌برداری شده‌اند (مثلًا به عنوان بخشی از مجموعه "کویونجیک") قطعه‌های دیگر بایگانی چه پیش از ریچ (مثلًا توسط ج.ف. یوسکو) و چه پس از او (مثلًا توسط ت.م. لوکلاما در نایهولت) توسط دیدارکنندگان اروپایی از بابل، یا توسط روستاییانی که در جست‌وجوی آجرهای قدیمی در محل بوده‌اند، یا عتیقه‌فروشان (مثلًا کسانی که لوحه‌ی لنین‌گراد را فروخته‌اند: نک. سیس ۱۹۸۰، ص ۲۷۶) و یا توسط کاوشگران دیگر اولیه در بابل (مثلًا فرنل، لایار و رسام) گردآوری شده‌اند. این قطعات درمیان مجموعه‌داران خصوصی و موزه‌ها پخش شده‌اند که برخی انفرادی یا برخی دیگر به صورت گروه‌های کوچک انتشار یافته‌اند. قطعات باقی‌مانده بایگانی اصلی را باستان‌شناسان آلمانی در سال ۱۹۱۳ کشف کرده‌اند و پس از پیشروی نیروهای برتانیایی در بین‌النهرین در سال‌های

۱۹۱۵-۱۷ این استناد را مهروموم کرده و در مراکز ستاد حفاری قرار داده‌اند (هال، ۱۹۳۰، ص ۳۸؛ نک آندرای ۱۹۵۲، ص ۲۳۸ به بعد و ۱۹۶۱، ص ۲۲۴). پس از پایان جنگ جهانی اول، بیشتر این قطعات به موزه بریتانیا فرستاده شدند که در ۱۹۲۶ به آن جا رسیدند، اما شماری از آن‌ها ریوده شده و توسط عتیقه‌فروشان به موزه‌های خصوصی و عمومی فروخته شدند.

تاریخ، حیطه، ویژگی‌ها و عناصر سازنده

متون معروف به "کسر" مربوط به دوره‌های پادشاهی اردشیر یکم، داریوش دوم و اردشیر دوم هستند. در حال حاضر، نزدیکترین تاریخ تعیین شده قطعی و مطمئن (به علت دشواری تشخیص این‌که مربوط به پادشاهی کدام اردشیر بوده) عبارت است از ۴/XII/۳ اردشیر دوم = ۲۸ فوریه سال ۴۰۰ ق.م. (TCL 12 204)؛ و دورترین تاریخ قطعی و مطمئن ۲۵/XI/۲۶ اردشیر یکم = ۲۱ فوریه سال ۴۳۸ (TSBA4) فقط یک عکس از ص ۲۵۶).

بیشتر قطعات از لوحه‌های نسبتاً بزرگ و گزارشگر فروش املاک (چه مستغلات شهری و چه اراضی قابل کشت)، و برخی از آن‌ها سه نسل از یک خانواده را ذکر می‌کنند (فرایدا نک. توسط کلنگل -برانت ۱۹۶۹، ص ۳۳۰). اگر بر اساس مهرهای مورد استفاده کاتبان بر روی این استناد قضاوت کنیم، آن‌ها مربوط به زمان اردشیر یکم یا قبل از آن هستند (اولسner ۱۹۷۸، ص ۱۷۰). اظهارنظر فالکن اشتاین که در استناد به دست آمده متونی مربوط به تاریخ‌های بسیار بعد نظیر زمان سلطنت آنتیوخوس [سلوکی] نیز وجود دارد (توسط کولدوای ۱۹۳۲، ص ۲۴)، بعید و نامحتمل و اثبات‌ناپذیر است (نظر اولسner از طریق مکاتبه شخصی با من).

این متون در شهرهای زیر تهیه شده و مربوط به علانقی در همین مناطق مسکونی هستند: بابل، بورسیپا، کوتہ، دیلپت و اقمار کوچک شهرهای بزرگ.

متون موجود درباره سه نوع معامله هستند:

- فروش‌ها (مستغلات شهری؛ اراضی زراعی؛ بردگان).

- اجاره‌های مستقیم و اجاره‌های به شخص ثالث (املاک اقطاعی یا تیول؛ مزارع دیگر؛ خانه و سایر اجاره‌ها).

- سفته‌ها (در مورد اجاره‌های ارزیابی شده و تخمینی؛ برای نقره تضمینی با وثیقه در مورد املاک اقطاعی؛ در مورد بدھی غله به یک معبد؛ و سفته‌های دیگر).

- متفرقه (قرارداد کارآموزی؛ دادخواهی؛ انصراف از دعوی؛ تضمین حمایت مالی).

قطعات مربوط به معاملاتی که نوع آن‌ها مسلم نیست (بیشتر گواهی‌ها و / یا تاریخ). تقریباً همه متون بهنحوی از آتش آسیب دیده‌اند از سیاه شدن ساده گرفته تا شیشه‌ای شدن، ذوب و تغییر شکل گل‌ها، آسیب معمولاً به یک سطح لوح وارد شده است که شاید چون الواح به صورت صاف روی رف‌هایی که از مواد قابل اشتغال ساخته شده بوده‌اند انبار شده‌اند. تعداد لوح‌هایی که از آتش آسیب ندیده‌اند بسیار ناچیز است، خسارت ناشی از حریق بر همه انواع متون و تاریخ‌ها اثر گذاشته است.

لوح‌های مربوط به گزارش‌های فروش همگی اثر مهر کاتب را دارند (کنگل - برانت ۱۹۶۹). آثار مهرها بر روی متون معمولاً از نوع بابلی و ایرانی هستند، اما چند مهر با ویژگی یونانی (و / یا ایرانی - یونانی؟) نیز وجود دارند (مثلًاً کلکسیون مور در میشیگان ۴۳،

YBC 11 562; CBS 1594; OECT 10 140; FuB 1414f. No. 4, 17f. No. 7)

اقلام بسیاری محتویات آرامی دارند که غالباً بریدگی یا تراش نوشته‌ها بسیار اندک است و در بسیاری موارد نشانه‌های جوهر هنوز باقی است. وضوح خط آن بسیار کمتر از متون معاصر بایگانی موراشو است. و خود محتویات نیز بسیار دشوارتر از محتویات متون موراشو بوده‌اند (یاکوب - رrost و فرایدانک ۱۹۷۲، جاهای مختلف؛ بورگر ۱۹۷۵، ص ۱۸۱؛ TCL 13؛ استیونسون، قراردادهای بابلی - آشوری ۴۱؛ ۱۱۲؛ ۱۶؛ ۱۱۵۳۲ RdA 16؛ ۲۰۸؛ OECT 10 140؛ YBC 11532 4f and 8 [kasr]؛ BE 10 274: 4f and 8 [kasr]؛ Dar. 15f: 114، و در لبه بالایی [موراشو]، و نام یک مرد که به عنوان فروشنده مستغلات در یک

متون "کسر" ذکر شده است در یک متن "موراشو" به عنوان گواه تکرار شده و اثر مهر

در هر دو لوحه نیز یکی است (2: 11552 YBC و روی لوحه [کسر]; 12: 984 BE و لبه بالایی = [موراشو] 202 TuM 2-3؛ نک. کروکمان ۱۹۳۳ شکل ۱۰۰ شماره IXXVIII).

اندازه اصلی و اولیه بایگانی قابل تعیین نیست، اما دست کم حاوی ۲۰۰ یا ۳۰۰ متن بوده است. شمار کمی از لوحه‌ها احتمالاً هنوز در مجموعه‌های دیگر هستند. مقدار عظیمی از محتویات بایگانی که سربه صدها قطعه کشف شده می‌زند و در "موزه آسیای پیشین برلین" قرار دارد هنوز برای مطالعه‌ای جامع از نزدیکی در دسترس نیست. به علاوه، وضعیت لایه شناختی اولیه متون کشف شده و بنابراین ارتباط فیزیکی بایگانی با "ارگ" هخامنشیان در "کسر" هنوز دقیقاً روشن نشده است (یاکوب-روست و فرایدانک ۱۹۷۲، ص ۷ با شماره ۳، از جمله ارجاعات به گزارش‌های حفاری؛ نک. واخت اسموت ۱۹۱۳، ص ۲۳). من نمی‌توانم این امکان را منتفی بدانم که متون در همان دوره باستان در جایی دیگر نوشته شده و سپس در "کسر" بایگانی شده‌اند (نک. وتزل بهنفل از آیلس ۱۹۳۵، ص ۷۶ شماره ۳). بسیاری از لوحه‌هایی که در مورد فروش مستغلات هستند از لحاظ ویژگی‌های قطع و اندازه قابل تشخیص‌اند و ظاهراً قبل از بیشتر لوحه‌های دیگر نوشته شده بوده‌اند. گرچه میان این متون فروش، پیوندهای ریخت‌شناختی وجود دارد (کلنگل - برانت ۱۹۶۹، ص ۳۳۰ و جزئیات مربوط به مقابله متون و متن‌های گوناگون منتشر نشده)، اما هنوز ارتباط ریخت‌شناختی میان آن‌ها و سایر متونی که نوع کاملاً روشن شده‌ای دارند، معلوم نشده است. از این‌رو من باز این امکان را منتفی نمی‌دانم که در "کسر" دو بایگانی باستانی (یا بیشتر) در کنار یکدیگر وجود داشته است. با این حال اگر چنین باشد این تلفیق در همان زمان و پیش از حریق انجام شده است.

حتی با وجود این اختلالات و موانع برای توصیف دقیق، پیداست که بایگانی کسر از لحاظ بزرگی دومین مقام را در میان بایگانی‌های قانونی در دوره میان خشایارشا تا اسکندر داشته است. بایگانی موراشو از لحاظ تعداد متون به دست آمده و شناخته شده مقام نخست را دارد.

بایگانی کسر از بسیاری جنبه‌ها دارای رفتارهای اقتصادی مشابهی با متون بایگانی موراشو است، به‌ویژه در مورد قراردادهای کشاورزی مربوط به اجاره دست اول و دوم زمین توسط کسانی که این املاک را از شاه هدیه گرفته‌اند، و نیز ایجاد اعتبار در

برابر وثیقه مستغلاتی که دولت تعیین می‌کند. این روش‌ها بر اساس همان روش‌های اجاره‌داری و سازماندهی موجود در متون موراشو عمل می‌شدنند. دستکم وجود تعداد قلیل افرادی که نامشان در هردو بایگانی ذکر شده حاکی از آن است که بخش نسبتاً کوچکی از جامعه، یعنی نخبگان دارای تحرّک، درگیر چین معاملاتی بوده‌اند. با این همه، فراوانی نسبی انواع معاملات گوناگون و بنابراین ویژگی کلی عملیات کاسبانه گزارش شده در آرشیو کسر، احتمالاً^{www.tafasiriran.com} عمليات گزارش شده در متون بایگانی موراشو به کلی متفاوت بوده است. مثلاً تعهدات و الزام‌های تضمین شده با گرو گذاشتن مستغلات در متون موجود بایگانی کسر نادر است. با این حال اين مقایسه را نمی‌توان بر شالوده استواری انجام داد، چون به علت کمبود نمونه‌های موجود در بایگانی کسر که معروف کل باشند قضاوت امکان ندارد. با این حال متون کسر بی‌گمان حاوی مواردی هستند که مشابه آن‌ها در بایگانی موراشو وجود ندارد مانند: اشاره‌هایی به خرید مستغلات، گزارش‌هایی درباره تقلب و حساب‌سازی در دارایی‌ها و درآمد معابد، قراردادهای کارآموزی، و فروش املاک و مستغلات شهری و روستایی.

سازمان ایالتی و سیاست شاهنشاهی

اسناد بایگانی کسر، بعضاً قابل قیاس و نیز معاصر با اسناد بایگانی موراشو هستند، اما برخی دیگر به مرکز سیاسی شهری [ساترپی] مربوط می‌شوند. چهره برجسته و مسلط در گزارش‌های معاملاتی بایگانی کسر "بل شونو" پسر "بل او صورشو" است. او یا کارگزاران او، شخصیت‌های اصلی متون مربوط به قراردادهای کشاورزی و سایر قراردادها هستند غیر از گروه فرعی متون فروش اولیه. منزلت او به عنوان یک عضو دستگاه سیاسی هخامنشی علت احتمالی حضور او در تقریباً اکثر معاملاتی است که در مجتمع عمارت دولتی کسر یا نزدیکی آن انجام می‌شده است. جایگاه و منزلت او در عین حال اساس ارتباط بایگانی با مسائل مربوط به سازمان سیاسی ایالتی و سیاست‌های شاهنشاهی است. استالپر (۱۹۸۷) درباره دلیل حضور "بل شونو" در ۱۶ متن کسر و ۲ متن مستقل بررسی کرده است. نتایج این بررسی چنین‌اند:

از سال ۴۲۱ تا حدائق ۴۱۴ ق.م.، بل شونو پسر بل او صورشو عنوان "فرماندار بابل"

او احتمالاً قبلًا در سال ۴۲۹ دارای عنوان (LÚ.NAM *Pihāt* *Bābili*) یا (ahšadrapanu) بوده است (برغم زادوک ۱۹۸۴، ص ۷۳ به بعد، بنگرید به ROMCT 2: 48). "شهرب" (shērb) او حاکم ایالتی کل بابلیه نبوده، بلکه فرماندار یک ناحیه از آن یعنی بابل و احتمالاً معاصر و زیردست فرمانداران ایالتی ایرانی تبار بوده است: گوبارو (گوبریاس) در زمان داریوش دوم، و شاید آرتارم (آرتاریوس) در زمان اردشیر یکم.

او از ۴۰۷ تا دست کم ۴۰۱ عنوان "فرماندار آن سوی رود [=ابیرنه‌ری یا آبه‌رنهر]" (LÚ-NAM *Ebir-Nāri*) را داشته است. او همان مردی است که گزنهون "بله‌گوس" حاکم پیشین سوریه می‌نامد و در متون بابلی تصریح شده است که او این مقام را فقط چند ماه پیش از آن که "کوروش کوچک" کاخش را خراب کند این مقام را یافته بوده است (آنابسیس I, 4, 10 و پیوست ویراستار VII, 8, 25).

او از ۴۲۴ تا حدائق ۴۰۰ همراه با زیرستانش شغل متفاوتی را در حوالی بابل بر عهده داشته است. کار اصلی او در این شغل انعقاد قراردادهای کشاورزی، به صورت اجاره مستقیم و یا اجاره به شخص ثالث، املاک متعلق به خود (یعنی بل‌شونو)، املاک واگذاری دربار به خود (nidintu šrri ፯ ana Bēlānu nadin YBC 11586: 2) و سایر املاک سلطنتی (makkūr šrri BM 116622: 7) و املاک متعلق به مالکین ایرانی که توسط مbasران و ناظران بابلی اداره می‌شده‌اند بوده است.

نقش او به عنوان داور یا حکم در یک دعوا بر سر اموال مفقود شده معبد در سال ۴۱۶ یا پس از آن (دوران 8ff TBER Pl.6 AO 2569: 2)، که ظاهراً جزء اسناد بایگانی کسر نیست) یکی از نشانه‌های نادر فعالیت قانونی وی به عنوان فرماندار بابل است.

بل‌شونو در بابلیه

در حالی که حکام ایالتی [ساترایپ‌ها یا شهرب‌های] بابلیه مانند ایالات مهم دیگر عموماً نجای ایرانی بوده‌اند، حکومت ناحیه‌ای یا بر شهرها غالباً به کارکنان بومی محول می‌شده است.

بل‌شونو یک نمونه بسیار مستند استثنایی از این طبقه مدیران است، اما از دیگران نیز در متون بابلی نام برده شده است ("اریبا" فرماندار بابل، YBC 11554

[انتشار نیافته‌ی بایگانی کسر]؛ "صیها" "شَهْرَب" 2/1 FBS [بایگانی موراشو]؛ نک. استالپر ۱۹۸۵b، ص ۶۴ شماره ۵). نامزدی اینان برای این مقام‌ها احتمالاً صلاحیت ایشان برای اداره، نظارت و عملیات حکمیت مرسوم در بین‌النهرین و نیز سازش سیاسی ایشان با نظام هخامنشی بوده است. اینان احتمالاً می‌باشد در محل تحت مدیریت یا حکومت خود حضور داشته باشند، حال آنکه حکام ایالتی [یعنی شهرب‌ها] غالب (و شاید معمولاً) برای حفظ موقعیت سیاسی خود در ربار می‌مانده‌اند و از محل غایب بوده‌اند. این مدیریت دو سطحی بازتاب سازماندهی املاک آهدایی شاه در بابلیه به نجای ایران و "املاک اداری یا حکومتی" تحت اداره مقامات دولتی بوده که این مقامات نیز اشراف ایرانی بوده‌اند: وظایف مرسوم آنان را معمولاً سرپرستان یا مباشران یا ناظران بومی انجام می‌داده‌اند و در زمان‌های فشار نیا بحران سیاسی مقام خود را حفظ می‌کرده‌اند. زیرا از آن‌جا که این املاک و مستغلات بخشی از بافت یا ساختار سیاسی و اداری شاهنشاهی محسوب می‌شدند، همانندی بی‌همیت نیست (استالپر ۱۹۸۵a، ص ۶۸ به بعد و ۱۰۰ به بعد؛ ۱۹۸۵b، ص ۶۴).

تاریخچه پیشین این تمهیدات احتمالاً شرایطی بوده که پس از فتح بابل نیز اعتبار خود را حفظ کرده‌اند، یعنی در مؤسسات موجود تغییر اندکی داده شده و نظام جدید مدیران قدیمی و کارآزموده را پذیرفته است. اما بعدها که شاهنشاهی هخامنشی جای پای خود را استوارتر کرد اشراف ایرانی خود نظارت و اداره مستقیم منابع مهم و تأسیسات ایالتی را بر عهده گرفتند؛ در این دوره دیگر نباید امپراتوری ایران را فقط یک سرپوش ظاهری سیاسی بر جامعه سنتی بابل دانست و تمهیدات و شیوه‌های اداری و اربابی فرآورده سیاست‌های آگاهانه و پایدار امپراتوری بودند. اعطای املاک، مقام‌های اداری و حتی حکومت بر ایالات، اشراف ایرانی را راضی می‌کرد و بدین‌گونه قدرت و منابع ایالتی میان ایشان توزیع می‌شد؛ ضمن این‌که از یک سو رقابت میان آنان را تشویق می‌کرد و از سوی دیگر پایه‌های قدرت محلی را سست می‌نمود و نیز محدودیت‌هایی بر قدرت هر شَهْرَب در ایالت خودش اعمال می‌شد (نک. استالپر ۱۹۵۸a، ص ۱۰۲f). با این حال مقام‌های سیاسی برای دریافت‌کنندگان آن ناگزیر ناپایدار بود. انتصاب کارمندان بابلی که از لحاظ اجتماعی توانایی

بلندپروازی‌های بیشتر را نداشتند به مقام‌هایی نظیر ناظر و مباشر املاک بزرگ و کوچک و نیز مقام فرمانداری نواحی اداری نه تنها این ناپایداری را تعدیل و حتی جبران می‌کرد بلکه تا اندازه‌ای به منزله عایقی برای مؤسسه‌ای بود که حکام ایالتی ایران بر آن‌ها فرمان می‌راندند اما زیر فشار سیاسی قرار داشتند. مورد بل شونو نمایانگر دوام و ثبات بالقوه مقام همین خرد فرمانداران است. چنان‌که گفتیم او با آن‌که از قدیم یعنی از سال ۴۲۹ مقام بالایی داشت^۱ ولی توانست بی‌آن‌که مقام خود را از دست بدهد از منازعات مربوط به جلوس داریوش دوم بر تخت شاهی در ۴۲۴ سپس مشابه همین منازعات در زمان جلوس اردشیر دوم جان سالم به در ببرد.

در متون بایگانی کسر گزارشی در مورد اداره سیاسی وجود ندارد بلکه همه‌ی موارد ظاهراً به عملیات و معاملات کسب و کار خصوصی مربوط می‌شوند. اما آنچه هنوز روشن نشده این است که آیا موقوفیت‌های بل شونو در این شغل غیرسیاسی باعث ورود او به خدمت سیاسی هخامنشیان شده است یا بر عکس این شغل معلول مقام سیاسی او بوده است.

شاید بل شونو عهده‌دار شغلی بوده که پیش از انتصاب وی به مقام فرمانداری ناحیه‌ای به خوبی توسعه یافته بوده است. عملیات تجارتی این شغل قبلًا شامل قراردادهای بازرگانی مربوط به املاک واگذاری سلطنتی بوده است. آنگاه حکومت هخامنشی پس از به قدرت رسیدن یک مقام ناحیه‌ای از میان طبقه مرغه و متندز بابلی را به این سمت منصوب کرده است. وظیفه این مقام حل و فصل منازعات بالقوه میان متصدی قانونی و دخل و تصرف‌های بازرگانی از طریق پذیرش برخی پیمانکاران بازرگانی در مراتب پایین‌تر طبقه حاکم بوده است - تاریخچه شرکت موراشو منازعه و تنشی در این زمینه را نشان می‌دهد (استالپر ۱۹۸۵^a، ص ۱۵۵ به بعد؛ و ۱۹۸۵^b).

در غیر این صورت شاید بل شونو شرکت یا خانواده‌ای بوده که زمانی املاک و مستغلات یا دارایی‌های دیگری تحصیل کرده بوده است (بر اساس اسناد فراوان فروش املاک و مستغلات در میان متون بایگانی کسر). آنگاه وقتی به مقام فرمانداری منصوب شده دامنه این شغل قبلی را به قراردادهای کشاورزی نیز گسترش داده است. او نه تنها درباره املاک قبلًا خریداری شده عملیات انجام

می داد، بلکه در مورد اراضی واگذاری به خویش در کنار واگذاری مقام، و در مورد املاک بزرگ و کوچک و اجاره داران و اجاره کاران سایر املاک نیز چنین می کرد؛ او از مقام خود برای مداخله در امور برخی دارایی های معبد نیز استفاده می نمود (گروند BM 47340 = تصویر برگرفته از ۱۸۳۷ = استناد هشتمین کنگره بین المللی ۲۵).

و شاید بل شونو به جای این کار، پس از انتصاب به مقام فرمانداری، هم به کسب و کار مربوط به قراردادهای کشاورزی روی آورد، هم با استفاده از مقام خود اجاره های مناسبی را از سایر مالکانی که املاک سلطنتی را هدیه گرفته بوده اند اخذ نموده، هم به نظارت بر وام ها و امانات املاک معبد پرداخته، و هم دارایی های مشاغل قبلی مربوط به استناد فروش را - که در میان سایر متون کسر وجود دارند - در اختیار گرفته است. به هر حال هریک از دو موردی که در بالا گفته بوده باشد، حکومت هخامنشی با انتصاب یک کارگزار کارآزموده در مقامی با نفوذ در واقع جایگاه خود را استوارتر کرده است.

بل شونو در سوریه

مقام بعدی بل شونو در معرض ابهاماتی قرار دارد، قابل درک است که او در سوریه نیز یک فرماندار ناحیه ای وزیر دست یک شَهْرَب یا حاکم ایالتی ایرانی بوده باشد (نک. مثلاً بیوار ۱۹۶۱، ص ۱۲۳). اما چون هم گزنفون و هم دو متن بابلی او را فقط فرماندار سوریه نامیده اند (که به زبان بابلی "ایرناری" [= آبر نهر] به معنای "آن سوی رود [فرات]" بود) و نه فرماندار "حلب" [Aleppo]، احتمال دارد که خود او فرمانروای ایالتی یا شَهْرَب بوده است. (مؤلف "پیوستی" که در دوران باستان بر کتاب آناباسیس [بازگشت ده هزار تن] گزنفون افزوده شده بی گمان همین برداشت را از متن داشته است. لویتسه ۱۹۵۳، ص ۱۵۳ به بعد نظری مخالف دارد). اگر چنین بوده پس انتقال او به سوریه ارتقای مقام بوده است. در عین حال به معنای ارتقای فوق العاده استثنایی شأن و منزلت او تلقی می شده است چون اشرف دربار ایران معمولاً این مقام را بالاترین مقام می دانسته اند. با توجه به غیرعادی بودن این انتصاب باید آن را بازتابی از ویژگی های سیاست های شاهنشاهی ایران تلقی کرد.

ممکن است این داوری درست باشد، اما درست نیست که ارتقای بل شونو را پاداش دیررس خدمات او از سوی شاه غاصب نیمه بابلی ایران یعنی داریوش دوم بینگاریم. همچنین این ارتقا را می‌توانیم واکنشی بدانیم از سوی داریوش غاصب در برابر مقاومت دائمی اعضای خاندان سلطنتی و دربار ایران در برابر خود و نیز اوضاع خاص سیاسی حاکم بر سوریه: داریوش دوم که نگران قیام قلبی مگابوز [=بگ بوخش] علیه اردشیر یکم و مخالفت خطرناک کنونی آرتوفیوس یا حکومت خویش بود، ترجیح داد ایالت آشوب زده سوریه [=آبر نهر] را از زیر سلطه یک خاندان اشرافی حاکم خارج سازد و "مرد تازه‌ای" را که به علت بابلی بودن و عدم خویشاوندی با نخبگان حاکم از لحاظ سیاسی کاملاً مورد اطمینان بود به این شغل بگمارد. (با این حال توجه کنید به استدلال بالسر ۱۹۸۴، ص ۶ که داستان کتزياس در مورد مگابوز را رد می‌کند. البته امکان این که بل شونو به علت داشتن پیوندهای خویشاوندی نسبی یا سببی با خاندان شاه - و بنابراین به نوعی خود جزء اشراف بودن - توقعاتی از او داشته متفی نیست، گرچه مدرکی در این باره وجود ندارد.)

کوروش کوچک قصر و باغ "بل سوس" [=بل شونو] در سوریه را آتش زد و ویران کرد، عملی معماًی که استدلال لویتسه (۱۹۳۵، ص ۱۵۵) در مورد وجود یک کینه خصوصی نامعلوم میان ایشان نمی‌تواند خرسندکننده باشد. همچنین کردار داریوش در این زمینه را می‌توان ژستی سیاسی تلقی کرد که می‌خواسته با برکناری یک خاندان اشرافی محترم ایرانی و برگماشتن یک مدیر کارآزموده بابلی به نجای ایران نشان دهد که تحولی سیاسی ایجاد شده و روزگار گذشته سپری شده است، تحولی که زمان داریوش دوم آغاز شد و جانشین اردشیر دوم نیز این سیاست را دنبال و تأیید کرد، و طبعاً برخی از اشراف ایرانی این سیاست را مغایر با منافع خود می‌دیدند.

برخلاف آنچه زادوک پنداشته (۱۹۸۴، ص ۷۴)، اسناد تجاری بابلی را که از بل شونو به عنوان حاکم سوریه یاد می‌کنند نمی‌توان به طور جدی مدارکی بر این تلقی کرد که ایالات سوریه و بابلیه در یک واحد اداری ادغام شده بوده‌اند. این مدارک فقط می‌توانند حاکی از آن باشند که عاملان و مأموران بل شونو در زمانی که او حاکم سوریه بوده است حافظ منافع تجاری وی در بابلیه بوده‌اند. با این‌همه، احتمالاً

منزلت سیاسی و اجتماعی بل شونو پایین تر از شَهربَهای اشرافی ایرانی بوده است و انتصاب او به مقامی که قبلاً در اختیار فرد بلندمرتبه‌ای مانند مکابوز بوده شاید به معنای تنزل مرتبه‌ی آن ایالت بوده باشد. املاک و اموال بل شونو در بابلیه در واقع گروگان خوش‌رفتاری و وفاداری او در سوریه بوده‌اند. بنابراین شاید بتوان گفت که با این کار سوریه نه از لحاظ جایگاه یا ساختار بلکه از طریق سیاستی موقعیتی به بابلیه وابستگی سیاسی پیدا کرده و بدین‌ترتیب تنزل مرتبه‌ی یافته است.

ممکن است کسی قبول خطر نکند و بار زیاده از اندازه‌ای بخواهد بر دوش مدارک بگذارد و زندگانی بل شونو را همانند تاریخ بی‌ثمر همه‌ی اپراتوری‌های باستانی و دولت‌های سده‌های میانه متأثر از فرایند عجیب این دگردیسی بینگارد که حکومت فاتح در آغاز ساختاری زورگویانه دارد که در آن اعضای ملت فاتح و حاکم ملل مغلوب را زیر سلطه‌ی خود می‌گیرند ولی سپس طبقه حاکم از درون ملل مغلوب می‌جوشد، به بزرگی و حاکمیت می‌رسد - فرایندی که در دیگر اوضاع و شرایط تاریخی از تضاد منافع میان سلطنت و اشرافیت آزمند قدرت سرچشمه گرفته است.

متون بايگاني کسر، همانند همه‌ی متون بايگاني‌های بابلی، اطلاعات بسیار ارزشمند و ویژه‌ای را در قالبی موجز و فشرده ارائه می‌کنند. متون بايگاني همانند کتیبه‌های سلطنتی و متون آشکارا تاریخی حاوی اطلاعاتی تاریخی است که اما هم ناقص است و هم رمزگونه. استنتاج شرایط کلی پس زمینه‌ی آن‌ها نه آسان است و نه می‌تواند برنامه کار تفسیری سرراستی داشته باشد، منتهی این اطلاعات را نادیده هم نمی‌توان گرفت. صفت قطعه‌قطعه بودن نمونه‌های موجود و اجزای تشکیل دهنده آن در بايگاني کسر، اجباراً هرگونه تفسیری را به شدت متکی به شناخت سایر متون و درک روابط شناخته شده اجتماعی - اقتصادی از طریق متونی دیگر که تقریباً معاصر با آن بوده‌اند (مانند متون بايگاني موراشو، متون 4 UET و غیره) می‌سازد. البته زمینه‌های متنی برای ایجاد چینی ارتباطی کاملاً استوار هستند، ولی با این حال شناخت خصوصیاتی که ویژه اوضاع اجتماعی یا محلی مربوط به متون کسر باشد بسیار دشوار است. به رغم ویژگی‌های این متون، با جنبه‌های آشکارا عجیب و غیرمتعارف آن‌ها - مثلاً اوج افتخاری که بل شونو به آن دست می‌یابد - فقط با تلقی داستانی برخورد نشده

است. بهتر است آن‌ها را نتایج خاص پدیده‌های کلی عمیق بدانیم - تعامل میان شرایط ساختاری روبرو گسترش کمایش بلندمدت سیاست‌های امپراتوری با ضرورت‌های سیاسی کمایش فوری و کوتاه مدت.

پیوست

من از سال ۱۹۸۹ تاکنون ۱۸ قطعه دیگر را که یقیناً به گروه کسر تعلق دارند به اضافه یکی که احتمالاً متعلق به آن است به ترتیب زیر شناسایی کرده‌ام (۱۴) لوح در موزه برلین که هیچ‌یک منتشر نشده است؛ دو لوح در موزه بریتانیا که آن‌ها نیز انتشار نیافته‌اند؛ همچنین یک لوح منتشر نشده از مجموعه بابلی دانشگاه ییل؛ یکی در موزه‌ی لوور که منتشر شده است؛ و نیز یکی در کتابخانه ملی [پاریس] که این نیز منتشر شده است (که بدین ترتیب جمع کل به ۱۱۵ قطعه می‌رسد. قدیمی‌ترین آن‌ها قطعات کوچکی در موزه برلین و ظاهرآً مربوط به زمان پادشاهی خشایارشا است. اکنون تردید من تا اندازه‌ای نسبت به امکان شناخت سیاست‌های کلی شاهنشاهی در مورد چگونگی و چرایی وضعیت شغلی بل شونو بیشتر شده است و محدودیت مدارک بیشتر آزم می‌دهد.

كتاباتي

- Andrae, Walter, 1952, *Babylon. Die versunkene Weltstadt und ihr Ausgräber Robert Koldewey*, Berlin
- Andrae, Walter, 1961, *Lebenserinnerungen eines Ausgräbers*, Berlin
- Balcer, Jack M., 1984, *Sparda by the Bitter Sea* (Brown Judaic Studies 52), Chico, California
- Barnett, R.D., 1974, 'Charles Bellino and the Beginnings of Assyriology,' *Iraq* 36, 5-28
- Bivar, A.H.D., 1961, 'A "Satrap" of Cyrus the Younger,' *NC* 7th Series, 1, 119-127
- Borger, Rykle, 1975, 'Anhang: Grotefends erste "Praevia": Einführung-Faksimile—Übersetzung—Kommentar,' in *Die Welt des Alten Orients: Keilschrift—Grabungen—Gelehrte*, 2nd edition, Göttingen, 155-182
- Eilers, Wilhelm, 1935, 'Keilschriftcuriosa und Entstehung neuer Schriftarten,' in *Miscellanea Orientalia dedicata Antonio Deimel ... (Analecta Orientalia 12)*, 74-81
- Grotefend, Georg, 1837-1842, 'Urkunden in babylonischer Keilschrift, erster Beitrag,' *ZKM* 1, 212ff.; 'Zweiter Beitrag,' *ZKM* 2 (1839), 177-189; 'Dritter Beitrag,' *ZKM* 3 (1840), 179ff.; 'Vierter Beitrag,' *ZKM* 4 (1842), 43-57
- Hall, H.R., 1930, *A Season's Work at Ur, Al-Ubaid, Abu Shahrain (Eridu) and Elsewhere ...*, London
- Jakob-Rost, Liane & Freydank, Heimut, 1972, 'Spätbabylonische Rechtsurkunden aus Babylon mit aramäischen Beischriften,' *FuB* 14, 7-35
- Klengel-Brandl, E., 1969, 'Siegelabrollungen aus dem Babylon der Spätzeit,' *Oriens Antiquus* 8, 329-336 + plates lx-lxiii
- Koldewey, Robert, 1932, *Die Königsburgen von Babylon. 2. Teil: Die Hauptburg und der Sommerpalast Nebukadnezars im Hügel Babil*, ed. by F. Wetzel. (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orientgesellschaft 55), Leipzig
- Krückmann, Oluf, 1933, *Neubabylonische Rechts- und Verwaltungstexte*. (TuM 2-3). Leipzig
- Leuze, Oscar, 1935, *Die Satrapeneinteilung in Syrien und im Zweistromlande von 520-320*. (Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft 11/4), Halle
- Oelsner, Joachim, 1978, 'Zur neu- und spätbabylonischen Siegelpraxis,' in Hruška, B & Komoróczy, G., *Festschrift Lubor Matouš*, vol. II (Assyriologia, 5) Budapest, 167-186.
- Rich, Claudio, 1839, *Narrative of a Journey to the Site of Babylon in 1811 ... Second Memoir on the Ruins ... with Narrative of a Journey to Persepolis ...*, ed. by Mary Rich. London
- Sayce, A.H., 1890, 'Babylonian Contract-Tablet Belonging to the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburg,' *ZA* 5, 276-280.
- Schramm, W., 1974, 'Carl Bellino an G. Fr. Grotefend, Briefe und Inschriften, I, Die Briefe Carl Bellinos an G. Fr. Grotefend,' *ZA* 64, 250-290
- Stolper, M.W., 1985a, *Entrepreneurs and Empire ... (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 54)*, Leiden
- Stolper, M.W., 1985b, 'Empire and Province: Abstract of Remarks on Two Late Babylonian Archives,' *Paleorient* 11 no. 2, 63-65
- Stolper, M.W., 1987, 'Bēlšunu the Satrap,' in: Rochberg-Halton, F., *Language, Literature, and History: Philological and Historical Studies Presented to Erle Reiner* (AOS 67), New Haven, 389-402
- Wachtsmuth, Fr., 1913, 'Bericht über die Grabungen an und auf der Prozessionsstrasse und in der Hauptburg des Kasrs,' *MDOG* 51, 22-23

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

مدارک مکتوب درباره فلسطین

پیتر اکرود^{*} - لندن

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

من در مقاله سال ۱۹۸۵ خود در این کارگاه (جلد سوم همین کتاب) برخی جنبه‌های این موضوع را بررسی کرده‌ام. در بخش مقدمه آن مقاله درباره منابع بحث شده است، و بحث اصلی مقاله نیز به سه حوزه عمدۀ گاهشماری، شخصیت‌ها و کارکردهای روایات می‌پردازد. بنابراین ناچار مقداری تداخل با مقاله کنونی وجود دارد.

۱- مدارک

الف - متون مربوط در کتاب مقدس. چهار نوع مدرک را باید از هم بازشناخت و تفکیک کرد:

۱- روایات و مطالبی که واقعاً به دوره هخامنشی مربوط می‌شوند: در درجه نخست دو کتاب (یکی به زبان عبری) عزرا و نحمیا و متن متفاوتی در ازدراس [عزرا] یکم** که مجموعاً از کتاب دوم تواریخ ایام باب ۳۵ [باب آخر] آغاز می‌شود، همه هشت باب کتاب عزرا را دربر می‌گیرد و در باب هشتم کتاب نحمیا پایان می‌یابد. کتاب استرنیز مطالبی دارد که به نظر می‌رسد در دوره هخامنشی رخ داده است، اما درباره استفاده از آن اختلاف نظر وجود دارد.

*- Peter R. Ackroyd

**- Esdras (نام یونانی عزرا): منظور یکی از دو کتاب مجموعی است که به عزرا نسبت داده شده است - م.

۲- روایات و مطالبی که تقریباً بی‌گمان در دوره‌ی هخامنشی نوشته شده‌اند و بنابراین می‌توان فرض کرد مسائل آن دوره را منعکس می‌سازند، اما ظاهراً شرح زمان‌های قدیمی‌ترند. در اینجا آشکارترین نمونه‌ها دو کتاب تواریخ ایام (یکی به عبری) است که تصور بیشتر محققان بر آن است که توسط همان مؤلفی نوشته شده‌اند که کتاب‌های عزرا و نحیمی را تألیف کرده است یا به‌نحوی با آن مربوط بوده است. کتاب‌های از سفر پیدایش تا پایان دوم پادشاهان، که با اسمی دیگری نظیر اهفار خمسه موسی و انبیاء پیشین یا سفر تئیه نیز نامیده شده‌اند، اغلب و کمابیش قطعاً، در دوره هخامنشی دستخوش تغییراتی شده‌اند. (حتی اگر تألیف این کتب به راستی در میانه سده ششم به پایان رسیده باشد - به‌ویژه بنگرید به اشاره به "آمل مردوک" Amel-Marduk]، در ترجمه فارسی آمده "آولیل مردوک" در دوم پادشاهان باب‌های ۲۵ و ۲۷-۳۰ که تاریخ ۵۶۲ ق.م. ذکر می‌شود - این نکته به خودی خود به روزگردن‌های بعدی مطالب را منتفي نمی‌سازد). اما گرچه چنین فرضی منطقی است، کشف و درک روشنی دال بر چنین دستکاری‌ها و تفسیر آن‌ها کماکان به عرصه فرضیه تعلق دارد (در مورد بحث تازه‌ای درباره تأویل و تفسیر متون در کتاب مقدس بنگرید به فیشبین [Fishbane] ۱۹۸۵). در نتیجه به دشواری می‌توان دیدگاه‌های استواری بر اساس چنین تغییرات مفروض بنا کرد: استدلال به آسانی گرفتار این دور باطل می‌شود که شاید خود این تغییرات بر اساس برخی تغییرات فرضی در اوضاع و احوال سیاسی و اجتماعی و مذهبی جامعه یهودی در این دوره انجام گرفته باشند و بنابراین متونی برای اثبات چیستی واقعی این تغییرات به راستی در دست نیست. روشن‌تر شدن وضع واقعی دوره هخامنشی به خودی خود توانست پایه استوارتری برای بحث درباره چنین تغییراتی فراهم سازد.

۳- متون نبوی یا پیشگویانه‌ای که به دوره هخامنشی تعلق دارند. حجّی و زکریا (باب‌های ۱ تا ۸) عملاً به داریوش (یکم) اشاره می‌کنند و این دو نبی قطعاً به این دوره تعلق دارند، گرچه شکل ظاهری مطالب به‌گونه‌ای است که گویا به دوره بعدتری مربوط می‌شود. به این دو می‌توانیم به احتمال ملاکی نبی را نیز بیفزاییم: زمینه‌های معمولی برای قرار دادن ایشان در نیمه نخست قرن پنجم ق.م به طور منطقی فراهم‌اند - وجود یک فرماندار یا والی، استقرار مجدد معبد اورشلیم - اما هیچ‌یک از این زمینه‌ها

مطلق نیستند چون هیچ‌گونه آشنایی به اوضاع یهودیه در دوره بابلی نداریم؛ آیا آن جا پس از مرگ جدیلا والی داشته است یا نه؟ اما معبد به اندازه کافی تعمیر و بازسازی شده بوده که بتوان از آن استفاده کرد؟ استدلال‌های مبتنی بر اشارات مفروض تاریخی مثلًا اوضاع سیاسی در ادوم و پیدایش احتمالی نبطیان کماکان سنت است. امکانات دیگر عبارتند از یوئیل (احتمالاً در اوآخر سده ششم ق.م. گرچه هیچ اشاره و دلیلی در مورد تاریخ وجود ندارد)؛ عویدیاء (که معمولاً تصور شده کمی پس از ۵۸۷ ق.م. بوده ولی شاید در واقع به زمان پسین‌تری تعلق داشته)؛ زکریاء باب‌های ۹ تا ۱۴ (در اینجا کشف اشارات تاریخی کماکان فعالیت مورد علاقه محققان است)؛ اشیعه باب‌های ۵۶ تا ۶۶ (که بخش بحث برانگیز دیگری است؛ فرض مرسوم که این بخش از باب‌های ۴۰ تا ۵۵ اشیعه دیرتر بوده به خودی خود آن را اساساً به حدود سال‌های ۵۵۵ تا ۵۴۰ ق.م. عقب می‌برد). به هر حال هیچ‌یک از این‌ها را نمی‌توان بی‌قید اختیاط مورد استفاده قرار داد.

۴- متون نبوی و پیشگویانه مربوط به شخصیت‌های دوره‌ای قدیمی‌تر که شاید بتوان فرض کرد بعداً در دوره‌ی هخامنشی دستکاری و به روز شده و مورد تفسیر مجدد قرار گرفته‌اند. این نکته را می‌توان در متون نبوی و پیشگویانه دیگر نیز صادق دانست: اطمینانی که بر اساس آن برخی مفسران عناصر خاصی را به فلان دوره در سده‌های پنجم و چهارم نسبت دادند تا حدی ستودنی است. اما نمی‌توان گفت که مدارک ایشان به راستی استوارتر از روایات قبل‌ذکر شده است (نمونه‌های خاص و روشن‌تر ارمیاء باب هفدهم ۱۹-۲۷ است که از روز "سَبَّت" سخن می‌گوید و جز این اشاره دیگری در ارمیاء نبی وجود ندارد؛ این قسمت دارای شباهت زیادی با نحیمیا باب سیزدهم ۱۵-۲۲ است). کمتر می‌توان تردید کرد که این‌ها عناصری از دوره‌ی هخامنشی هستند، اما باز در این مورد نیز بحث درباره‌ی آن‌ها به شناخت فرایند تفسیر مجدد بستگی پیدا می‌کند (باز بنگرید به فیش بین ۱۹۸۵).

استفاده از متون شاعرانه‌ای نظیر مزامیر یا (زیور داود) و متون حکیمانه‌ای مانند ایوب و امثال سلیمان، گرچه کوشش‌هایی در این زمینه انجام گرفته، به مراتب دشوارتر است. به طور بسیار کلی شاید بتوانیم احتمال بدھیم که مزامیر داود مدرکی

باشند درباره نگرش‌های یهودیان نسبت به سلطنت از دست رفته و استقرار احتمالی آن دوره پس از تبعید؛ اما تصمیم درباره این که تا چه اندازه در اینجا با بازتاب نگرش‌های سیاسی قطعی‌تری سروکار داریم که به جنبه‌هایی از سیاست هخامنشیان مربوط می‌شوند یا سروکارمان با نوعی فرافکنی و پیش‌بینی درباره آینده نامعلومی است که گرچه تا اندازه‌ای جنبه‌ی سیاسی دارد اما جنبه‌ی معادشناسی یا فراموشی آن قابل درک‌تر است بسیار دشوار می‌باشد. ربط دادن متون ^{راز}_{بیکران} بهجکمانه به تاریخ نیز بسیار دشوار است.

ب - متون ذی‌ربط ولی نامربوط به کتاب مقدس

۱- در اینجا نخست باید به متون به دست آمده از الفانین [مصر] اشاره کرد (نک. کاولی ۱۹۲۳؛ کریلینگ ۱۹۵۳؛ پورتن ۱۹۶۸) و از وادی دالیه (کراس ۱۹۶۹-۱۹۶۶) که دست‌کم از استمرار کافی به آن اندازه برخوردارند که بتوانیم تصویری از جماعات مربوطه و بهویژه یهودیان به دست آوریم. از متون وادی دالیه تاکنون استفاده بسیار محدودی شده چون هنوز ویرایش و آماده چاپ نشده‌اند (ف. م. کراس نوید می‌دهد که به‌زودی انتشار خواهد یافت): این متون سرنخی از وضعیت در سامریه را به دست می‌دهند. متون الفانین مدارکی هستند که می‌توانند برخی از جنبه‌های روابط میان پادگان نظامی یهودی آن‌جا با مقامات هر دو شهر اورشلیم و سامریه را روشن سازند، گرچه این که این روابط تا چه اندازه در ارتباط با سیاست هخامنشی می‌توانند قابل درک باشند کاملاً روشن نیست.

در این‌جا می‌توانیم از مدارک کثیبه‌ای نیز یاد کنیم که در جای دیگری از این مجلد (نک. مقاله بعدی استرن) مورد بحث قرار گرفته‌اند: و نیز اشاره می‌کنیم به مُهرها و سکه‌هایی که اطلاعاتی درباره والیان یهودیه و مقامات دیگر در کنار آنچه از کتاب مقدس می‌دانیم در اختیار ما قرار می‌دهند.

۲- یوسفوس [مورخ یهودی]. این مورخ نیز مسائل خاص خود را دارد. او گرچه در کتاب تاریخ باستان خود از مطالب کتاب مقدس پیروی می‌کند، اما نوشه‌های او درباره‌ی این دوره با تورات فرق دارد و از این‌رو این پرسش را پیش می‌آورد که آیا او

از منابع دیگری استفاده کرده است یا مطالب را به شیوه‌ای که خود مناسب‌تر می‌پنداشته سامان داده است. این واقعیت که او داستان عزرا را بی‌آنکه سخنی درباره نحمیا بگوید به پایان می‌رساند، می‌تواند معلوم آشنایی او با شکلی بوده که در ازدراس یکم مشاهده می‌کنیم و در آن مطلقاً اثری از نحمیا نیست. آیا ازدراس یکم قطعه‌ای ناقص بوده و روایت نحمیا دنباله آن بوده است؟ در ^{بیشترین راز} ^{www.tarestarz.info} صورت یوسفوس می‌بایست تصمیم بگیرد داستان عزرا را به طور کامل - ^{یعنی} تا زمان مهرگ او در سن مناسب کهن‌سالی - نقل کند و سپس به بحث درباره نحمیا پردازد؛ در این صورت شاید او اطلاعات جایگزینی نداشته، بلکه فقط بنابر یک الگوی ادبی مناسب عمل کرده است. ما همچنین باید امکان وجود پیش‌داوری و تعصّب را نیز درنظر داشته باشیم؛ مثلاً او داستان‌های مربوط به جماعت سامری را که روایات مخدوشی درباره دوره هخامنشیان هستند در کتاب خود گنجانده است (نک. اکروید ۱۹۸۴، ص ۱۶۰).

۲- مشکلات مربوط به تفسیر

تفسیر و تأویلاتی که قبل‌ا درباره منابع توراتی انجام گرفته نمایانگر مشکلات ذاتی این‌گونه تفسیرها است. اکنون نیاز بیشتری داریم تا درباره مطالب اولیه - کتاب‌های عزرا، نحمیا، حججی و زکریا ۱ تا ۸ - سخن بگوییم.

الف - مشکلات گاهشناصی

۱- کتاب عزرا از باب یکم تا ششم مطالب گوناگونی درباره سال‌های آغازین حکومت هخامنشی دارد (با قسمتی در باب چهارم بندهای ۷ تا ۲۳ درباره اردشیر به عنوان آخرین شاه). از آن‌جا که تاریخ‌گذاری مطالب این فصول یا باب‌ها آسان نیست و تفسیر نیز تا اندازه‌ای مشکل‌ساز است، نه هیچ‌گونه توالی خرسندکننده‌ای برای رویدادها می‌توان ارائه کرد و نه رابطه میان شخصیت‌های مختلف روشن است. مثلاً روشن نیست کدام وقایع به راستی مربوط به زمان پادشاهی کوروش‌اند یا آنچه به او نسبت داده شده آیا در زمان پادشاهی داریوش بوده که به او نسبت داده شده است یا نه.

- تاریخ ورود عزرا به اورشلیم - سال هفتم پادشاهی اردشیر (عزرا، باب هفتم، ۷) - نامعلوم است: آیا منظور سال ۴۵۸ (اردشیر یکم) است یا سال ۳۹۸ (اردشیر دوم) یا متن اصلاح شده که سال ۴۲۸ (نامحتمل) را ذکر می‌کند درست است؟ در مورد تاریخ نهمی نیز چنین است - سال‌های بیست و سی و دوم پادشاهی اردشیر (نهمی باب دوم ۱؛ باب سیزدهم ۶) یا به احتمال بیشتر منظور سال‌های ۴۴۵ و ۴۳۳ است یا سال‌های ۳۸۵ و ۳۷۳ (که نامحتمل است اما به کلی متفق نیست، نک. سالی ۱۹۷۸).
- تاریخ‌های ذکر شده در کتاب‌های حجتی و زکریا باب‌های یکم تا هشتم - سال‌های دوم و چهارم داریوش - به اندازه کافی روشن هستند: با این حال کاملاً روشن نیست که چه اندازه از مطالب، به خصوص در متن زکریا، را می‌توان به تاریخ‌های پراکنده نسبت داد. همچنین معنای واقعی آن‌ها و این‌که قصد از تحریرشان چه بوده معلوم نیست.
- متون الفانین تاریخ‌های سومندی از آخرین سال‌های سده پنجم دارند. متون وادی دالیه سرنخ‌هایی از اعضای دیگر خاندان سپاه لاط سامری به دست می‌دهند که تا سده چهارم ق.م. ادامه می‌یابد.

۵. یک عنصر روشن وجود گاهشناصی خود شاهان هخامنشی است که البته مطلقاً در متون کتاب مقدس که تاریخ شاهان را در هم آمیخته مشاهده نمی‌شود (و نیز بنگردید به آشتفگی بیشتر در کتاب داییان). اطلاعات خارج از کتاب مقدس چارچوبی برایمان فراهم می‌سازد که باعث حذف برخی امکانات بر اساس طول سلطنت شاهان در کتاب مقدس است. به هر حال کمبودها و نقاطیص مطالب کتاب مقدس ابهامات متعددی برای ما ایجاد می‌کنند.

ب - خلاصه گاهشناصی

با فرض صحّت تاریخ‌های ذکر شده در کتاب مقدس، هیچ آگاهی دقیقی در مورد سال‌های میان‌اتمام بازسازی معبد اورشلیم (سال ششم داریوش ← عزرا باب ششم ۱۵ یعنی سال ۵۱۵) و ظهور عزرا (۴۵۸) وجود ندارد، یا اگر عزرا مربوط به تاریخی بعدتر بوده است، در مورد ظهور نهمی (۴۴۵) در دست نیست: حتی اگر هردو را متعلق به تاریخی بعدتر - و نه تا سال ۳۹۸ - بدانیم. همچنین با فرض تاریخ‌های قدیمی‌تر برای هم عزرا و هم

نحمیا، هیچ اطلاعی درباره سال‌های میان (۴۳۳-۳۲) پادشاهی اردشیر یکم) و سال فروپاشی شاهنشاهی با ظهور اسکندر در دست نیست. دستکاری تاریخ‌ها بخش‌هایی از این شکاف‌های بزرگ را پر خواهد کرد: متون الفانین تا اندازه‌ای در این زمینه یاری دهنده‌اند و نیز متون وادی دالیه، اما بدون گاهاشمایر دقیق. حتی در این صورت بسیاری از دوره هخامنشی زیر پوشش قرار نمی‌گیرد.

ج- خلاصه مکانی

این بحث محدود به فلسطین است: در واقع وجود آوارگی قوم یهود را نمی‌توان به کلی نادیده گرفت و مدارک مربوط به وضعیت یهودیان در جاهای دیگر نیز می‌تواند به درک ما از سیاست هخامنشیان کمک کند. خود اسناد کتاب مقدس تقریباً فقط به اورشلیم و یهودا و ناحیه اداری یهود مربوط می‌شوند، اما از سه لحظه توجه به محدوده جغرافیایی لازم است: ۱- مطالب کتاب عزرا سرنخ‌هایی از سیاست هخامنشیان نسبت به یهودیان ساکن کل ایالت "آن سوی رود" [به اصطلاح ترجمه کتاب مقدس به فارسی "ماورای نهر" -م] به دست می‌دهد. در کتاب عزرا (باب هفتم ۲۵) به حکم قانونی* عزرا برای تمام "ماورای نهر" اشاره می‌شود تفسیر و معنای این قسمت درست روشن نیست (نک. بعد). بررسی این قسمت از آن رو اهمیت دارد که می‌تواند به درک ما از چگونگی برخورد با منافع جامعه یهود، جدا از منافع ملی و محلی تنگنظرانه‌تر، یاری رساند.

۲- روایات نحمیا پای مقامات برخی نواحی همسایه، بهویژه سامریه [= حَرَوْنِيَّة]، ناحیه عَموْنِيَّة و ناحیه عَرَبِستان را به میان می‌کشد (نحمیا باب دوم ۱۹ و جاهای دیگر).

۳- عزرا ای باب‌های ۴ و ۵ و ۶ از مقامات "ماورای نهر" سخن می‌گوید.

* legal writ در چهار ترجمه مختلفی که مترجم فارسی از کتاب مقدس در اختیار دارد، نوشته شده است "بنابر حکمت خدایت" به ترتیب زیر: ترجمه فرانسه سال ۱۹۱۷ پاریس: "Selon la sagesse de ton Dieu"; ترجمه انگلیسی "انجمن کتب مقدسه بریتانیا" لندن سال ۱۹۶۹: "after wisdom of thy God"; ترجمه فارسی فاضل خان همدانی در سال ۱۲۷۲ هجری، "موافق حکمت خدایت"; و در ترجمه فارسی "انجمن پخش کتب مقدسه" از زبان‌های عبرانی و کلدانی و یونانی سال ۱۹۰۴: ایضاً "موافق حکمت خدایت". و من نمی‌دانم چرا نویسنده این مقاله "حکم قانونی" ترجمه کرده است -م.

د- مقامات ایرانی و غیرایرانی

چون القاب و عناوین دقیق این مقامات غالباً ذکر نشده یا از القاب متفاوت استفاده شده یا معنای دقیق آنها روشن نیست، مسائل توصیفی فراوانی پیش آمده است. همچنین غالباً روشن نیست که این مقامات ایرانی هستند یا تبار محلی دارند.

ه- مقامات نام برده شده

در کتاب مقدس و سایر متون نام فرمانداران (یا والیان) و سایر مقامات متعددی ذکر شده است، اما این امر دوره بسیار محدودی را دربر می‌گیرد. هیچ مدرکی در مورد دوره پس از قتل چدلیا [حاکم منصوب نبوکد نصر شاه بابل در فلسطین] در دست نیست و مقام او نیز دقیقاً مشخص نشده است (در موردمقام احتمالی سلطنتی او بنگرید به میلر و هیز ۱۹۸۶، ص ۴۲۱ به بعد). برای دوره از ۵۳۹ تا ۵۱۵؛ و دوره‌های عزرا و نحمیا؛ و اواخر سده پنجم (الفانتین) و سده چهارم (وادی دالیه) مدارکی جزئی وجود دارد. ذکر نام‌های دیگر والیان و مقامات بر روی مُهرها و سکه‌ها اطلاعات بیشتری در اختیار ما می‌گذارد؛ اما هیچ‌یک تاریخ ثابت و روشنی ندارند و عقاید درباره‌شان متفاوت است.

و- استناد به اسناد

در کتاب عزرا (باب‌های یکم و چهارم آیات ۵-۶ و ۷) استنادی به شاهان هخامنشی نسبت داده شده است. از میان آنها اولی به زبان عبری است: این سند با سند آرامی ذکر شده در آیه ۶ تداخل دارد، ولی غیر از آن است، استناد ذکر شده در باب چهارم آیات ۵ و ۶ همگی به زبان آرامی هستند. شایان ذکر است که چون همه‌ی مطالب باب چهارم (آیه‌های ۵ و ۶ و ۱۸) به زبان آرامی هستند طبعاً همه‌ی استناد اشاره شده در این بخش نیز شکل آرامی دارند، درست مانند سند باب یکم که به عبری است و با عبری بودن این قسمت تناسب دارد. از سوی دیگر سند ذکر شده در باب هفتم (آیه‌های ۱۲ تا ۲۶) به زبان آرامی است حال آنکه خود متن عبری است. در روایات نحمیا از هیچ سند و

فرمانی نقل قول نشده ولی در متن اشاره ضمنی به آن‌ها وجود دارد و نیز اشاره به نامه‌های [یا "مکتوب"] شاه [اردشیر به والیان ماوراء نهر] (نمایاب باب دوم آیه‌های ۷ و ۹). متون الفانین نمونه‌های واقعی استناد هستند و ویراستاران بعدی نیز در آن‌ها دست نبرده‌اند؛ و بنابراین نسبت به استناد کتاب مقدس جایگاه جداگانه‌ای دارند.

۳- نتایج عمده

به راستی در اینجا تا اندازه‌ای تردید دارم که از "نتایج سخن بگویم، اما لازم است چند صفحه‌ای در ارتباط با مشکلات خاص بنویسم.

الف - مدارک مربوط به سیاست هخامنشی در امور حکومت.

۱- موضع دربار هخامنشی در ارتباط با حکومت یهودیه

ضمن آن‌که مسائل تفسیری متعدد درباره دو شکل فرمان کوروش در مورد بازسازی معبد اورشلیم در یهودا در کتاب عزرا (باب‌های یکم و ششم) به جای خود باقی است، اما مقایسه این فرمان با استوانه کوروش قویاً حاکی از آن است که کوروش و تلویحاً جانشینان او (و بهویژه داریوش در باب‌های پنجم و ششم) تنها صادرکنندگان مجوز بازسازی بنای معبد اورشلیم نبوده‌اند بلکه مدعی رسالتی الهی برای این کار بوده‌اند، یعنی قادری که گاه از آن با عنوان "خدا" (الوهیم, *lohim*) یا "خدای آسمان" یاد شده است. در سنجهش با استوانه کوروش در بابل و استفاده فرمائوزوایان هخامنشی از عنوان "شاه بابل"، به جا می‌نماید نتیجه بگیریم که کوروش و جانشینانش در یهودا نیز خود را "شاهان یهودا" و جانشینان تبار داود می‌پنداشته‌اند. البته درست است که در متون کتاب مقدس هیچ اشاره صریحی در اینباره وجود ندارد: در کتاب نهمیا (باب نهم^(۳۷)، این نبی به خداوند گلایه می‌کند که «محصول فراوان [زمین ما را] به پادشاهانی که به سبب گناهان ما بر ما مسلط ساخته‌ای داده‌ای». با آن‌که تاریخ این سرود / دعا را مطلقاً نمی‌توان تعیین کرد، اما اشاره چند آیه قبل (آیه ۳۲) به آشور ("از ایام پادشاهان آشور تا امروز") کمابیش کاملاً پیداست که به دوره بعد از تبعید مربوط می‌شود. بخشی تا اندازه‌ای مشابه در کتاب عزرا (باب نهم^(۳۸)) به راستی به شاهان

ایران اشاره می‌کند (آیه نهم) اما صراحتاً نمی‌گوید که آنان از سوی خداوند مأمور جامعه‌ی یهود شده‌اند.* ما باید چه در اینجا و چه در روایات این احتمال را درنظر بگیریم که تا چه اندازه روی این متون کار شده تا از گفتن سخنانی ناپذیرفتی پرهیز شود. به این نکته می‌توان روایت عجیب و دشوار عزرا^۱ (باب ۴ آیه‌های ۱ تا ۵) را به عنوان شاخصی کوچک افزود. اشاره و ماهیت این قسمت بسیار مشکل‌آفرین است، اما در یک نکته تردیدی نیست و آن این است که مشارکت^۲ در بازسازی معبد فقط می‌تواند حق کسانی باشد که شاه ایران به آنان مأموریت داده باشد. به هر حال تصور جماعت یهودی درباره تسلط شاهان ایران یا داعیه‌های آنان هرچه بوده، در این مورد خاص فقط کسی حق داشته معبد را بسازد «که کوروش پادشاه سلطان فارس به او امر فرموده باشد» و ادعای هرکس دیگر که چنین مجوزی نداشته نادیده گرفته می‌شده است.

۲- انتصابات سلطنتی

مقام شخصیت‌های گوناگونی که از آنان به عنوان رئیس و رهبر نام برده می‌شود روشن نیست. در مورد "زروبابل" دو نکته وجود دارد: او از تبار داود است، گرچه به علت اطلاعات ناقص و مشکل‌سازی که در مورد تبارشناصی او وجود دارد، این موضوع مورد تردید قرار گرفته است (جفیت ۱۹۸۲ و ۱۹۸۳؛ میلر و هیز ۱۹۸۶، ص ۴۵۶) و از او با عنوان Pehah (= والی) یاد شده است. اما در مورد "شیشبصر" مدارک تقریباً قاطعی در دست است که او از تبار داود نبوده است: در عزرا باب یکم ۸ عنوان nasi (= رئیس) یهودا را دارد و در باب پنجم ۱۴ دارای عنوان "والی" (pehah) است.* پس او چه

*- توقی بسیار عجیب است. در اینجا گفته می‌شود «خداوند ما را در حال بندگی ترک نکرده بلکه ما را مورد عنايت پادشاهان فارس گردانیده، حیات تازه به ما بخشیده است.» یک سخن را که هزاربار با یک واژه و یک زبان نمی‌گویند. مگر نه این است که در همین عزرا^۱ (باب یکم) گفته می‌شود «خداوند روح کوروش پادشاه فارس را برانگیخت» یا در کتاب اشیاء (باب ۴۵ آیه‌های ۱ تا ۱۳) آشکارا کوروش را مسیح خداوند می‌خواند، و می‌گوید از سوی خداوند برای نجات یهودیان برانگیخته شده است (نیز باب ۴۱ آیه ۲، باب ۴۲ آیه‌های ۱ و ۲) و جاهای دیگر. -م

**- چنین پیداست که نویسنده محترم نمی‌داند یا قبول ندارد که زروبابل و شیشبصر هردو یک نفر بوده‌اند و شیشبصر لقی بوده به معنای "آش پرست" که شاه ایران به زروبابل داده بوده است (مسترهاکس، قاموس کتاب مقدس، اساطیر، ص ۵۴۴): نیز نک. به عزرا باب پنجم ۱۵ و ۱۶ -م.

کسی بوده است؟ مقامی برای یهودا؟ نحتماً در مقام "والی" پیداست که تبار داوی ندارد؛ مقام او روشن‌تر است چون معلوم است که در دربار ایران مقام معینی داشته و برای مدتی معین از طرف شاه ایران مأموریت می‌گیرد (نحتماً، باب دوم^۶) که پس از ۱۲ سال بر می‌گردد (نک. نحتماً، باب سیزدهم^۷) و بازگشت او نزد اردشیر ظاهراً به منزله پایان آن مدت مأموریت است؛ چون آنگاه دوباره از شاپور خصت می‌خواهد که به اورشلیم بازگردد و این نشانه آغاز مقام و مأموریت دوم است، بی‌آنکه بدانیم البته میان پایان مأموریت نخست و آغاز مأموریت دوم چه زمان سپری شده است. از واليان دیگری که با نامشان آشنا هستیم، ظاهراً هیچ اشاره‌ای به تبار داوی آنان وجود ندارد مگر آنکه فرض کنیم (نک. تلمون^۸) که برخی از آنان با زریابیل خویشی داشته‌اند. برای اثبات این موضوع نیاز به گاهشماری و تاریخ‌گذاری معتبری داریم: تشخیص از روی نام‌های شناخته شده نیز پایگاه استواری ندارد.

تا جایی که می‌توان داوری کرد ظاهراً همه اینان یهودی بوده‌اند. وضعیت "بگوهی" (=بغوای در تورات = باگوئاس) و pht yhwol در الفانتین (30.1) چندان روشن نیست (نک. اکروید ۱۹۸۴، ص ۱۵۷) و او را به نحوی مشکل‌آفرین با همان باگوئاس که در یوسفوس به وی برخورد می‌کنیم، یکی دانسته‌اند (اکروید ۱۹۸۴، ص ۱۶۰). نام او در فهرست‌های توراتی (عزرا باب دوم ۲ / نحتماً باب هفتم ۷ و جاهای دیگر) به عنوان رئیس و سرکرده خاندان ذکر شده است. یوسفوس از او به عنوان یک سردار ایرانی نیز یاد می‌کند.

غیر از این هیچ مدرک مستقیمی درباره حضور یک مقام ایرانی در یهودا وجود ندارد و جز اشاره به والی مقیم در نحتماً باب دوم و باب پنجم ۱۴ به بعد. مأموران شاهی که می‌شناسیم به عنوان نمایندگان شاه با مسؤولیت‌های معین عمل می‌کرده‌اند. تماس‌ها با مقامات ایرانی - یا به سخن دقیق‌تر با مقامات دیگر خارج از ناحیه یهودیه در برخی موارد با مقامات بالاتر - در اشاراتی محدود در عزرا باب چهارم^۹ و نحتماً آمده است. از آنان عزرا (در باب چهارم) نام می‌برد ولی به صورتی بسیار مبهم: از سه نفر در آیه ۴ نام برده شده است (بسلام، میترادات [=مهرداد] و طبیل) اما هیچ اشاره‌ای نشده که اینان چه کسانی بوده‌اند، به چه جاهای خاصی تعلق داشته‌اند و یا مقامشان چه بوده است. در آیه ۸ به دو نام تازه برخورد می‌کنیم: «رَحُومٌ فَرْمَانَفِرْمَا وَ شِمْشَائِي

کاتب؛ در آیه ۹ فهرست کلی از افراد و مقام‌ها ذکر می‌شود که ظاهراً تصویری بسیار کلی از مخالفان بنای معبد اورشلیم است. اینان ساکنان سامریه (که به آن‌جا تبعید شده بوده‌اند) و سایر ساکنان ماورای نهر [آن سوی رود] بوده‌اند. از آن‌جا که کل گزارش قالبی تاریخی ندارد ارزیابی معنای واقعی آن دشوار است؛ و نیز از آن‌جا که قطعه‌ای است جدلی و تلویحاً هوادار بازگرداندن یهودا به مقام و منزلت باستانی آن در زمان سلطنت داود و سلیمان، باید در کشف شالوده‌های آن تردید کنیم.

باب‌های پنجم و ششم عزرا روشن‌تر هستند. در آیه ۳ از والی ماورای نهر (تئانی) و شخص دیگری (شستربوزنای) که احتمالاً یکی از فرمانداران ناحیه‌ای درون ماورای نهر بوده است، نام برده می‌شود. با این حال حتی در این‌جا نیز شاید اجازه داشته باشیم تا اندازه‌ای تردید کنیم. طبعاً والی ایالت می‌باشد در برابر عملی [=بنای معبد] که آن را خائنانه و فتنه‌انگیز می‌دانسته واکنش نشان دهد. اما مهارتی که در گردآوری عناصر گوناگون در عزرا باب‌های یکم تا ششم به کار رفته است چنان است که خواننده را فرا می‌خواند تا به داستان روایت شده در باب‌های پنجم و ششم در پرتو روایت منفی باب چهارم بنگردد: در باب چهارم امید یهودیان به تجدید سلطنت داود با واکنش فوری و قاطع و همراه با زور ایران روبه‌رو می‌شود؛ در باب‌های پنجم و ششم گروهی مأمور تحقیق درباره فعالیت معبدسازی یهودیان می‌شوند گرچه بلافضله معلوم نیست که این تحقیق دیدگاهی خصم‌مانه دارد یا نه. با این همه، این واقعیت که راوی یهودیان را تحت حمایت الهی می‌داند به او اجازه می‌دهد که بگوید طی دوره تحقیق تا زمان داریوش کار معبدسازی تعطیل نشده [اما چشم خدای ایشان بر مشایخ یهودا بود که ایشان را نتوانستند از کار بازدارند تا این امر به سمع داریوش برسد] (باب پنجم^۵)، و این نشانه آن است که داستان بر اساس این واقعیت طراحی شده که رسالت الهی شاه ایران بر تردید به این‌که صدور مجوز از سوی کوروش جعلی بوده غلبه کرده است. بنابراین تضاد شدیدی با باب چهارم مشاهده می‌شود. در عین حال نشانه تاحدی نامحتمل این‌که همه فرمانداران نواحی در این‌باره با والی ولایت هم سخن بوده‌اند نمایانگر همان نوع تعمیم در باب چهارم است. نتیجه این‌که تلاش همه مقامات در باب چهارم برای متوقف کردن کار در باب‌های پنجم و ششم به حمایت همه ایشان از

اقدام یهودیان تبدیل می‌شود. بنابراین در پس این روایت هرچه بوده باشد، ما دربی یک مخالفت همگانی والیان، اکنون به طور تصنیعی با تأیید و پذیرش همگانی ایشان روبرو هستیم.

این دو بخش، که در نگاه نخست سرنخی هستند از چگونگی رفتار مقامات هخامنشی، والی و لایت را به عنوان نماینده این رفتار نشان می‌دهد که همیشه در ارتباط با جماعت یهودی عمل می‌کرده است و این‌کمتر از آنچه ملموس است می‌نماید. این دو بخش چنان تصنیعی هستند که بسیار از لحاظ واقعی بودن پرسش برانگیز می‌شوند. با این حال برای ما خالی از سرخ نیستند. روش تربیت سرخ باب ششم^۹ تا ۱۲، به ویژه این سخن است که «به جهت عمر پادشاه و پسرانش دعا نمایند». احتمالاً هم ابتکار بازسازی معبد که به کوروش نسبت داده شده و هم تأیید آن از سوی داریوش، دست کم بدین معناست که این کردار نظر عنايت ایزدی در اورشلیم را برخواهد انگیخت: دعا برای شاه و پسرانش به عنوان جانشینان او شاید اشاره‌ای است به ادعای شاه مبنی بر پادشاه اورشلیم بودن و بنابراین تحت حمایت خدای آن قرار داشتن. از سوی دیگر، نگرش خصم‌مانه شاه در باب چهارم - حتی اگر در تاریخی بودن آن تردید داشته باشیم - القاگر این احساس به خواننده است که مخالفت با خداوندی که یهودیان می‌پرستند و هم او باعث کامیابی و قدرت شاهان هخامنشی بوده (نک. اشیاء باب ۴۴ آیه ۲۸ و باب ۴۵ آیه ۱) عملی بی‌فایده و بی‌حاصل است. این دو روایت، نظیر دو سرود / نیایش باب نهم عزرا^{۱۰} و باب نهم نحمیا، می‌توانند نمایانگر دوگانگی نگرش جماعت یهودی نسبت به شاهان باشد (نک. نگرش‌های مشابهی در دانیال که در آن‌ها تلاش‌های فرمانروایان بیگانه برای سرکوب یهودیان بی‌ثمر نشان داده شده است. در مورد مسائل مطرح شده در اینجا بنگرید به وان در اسپک ۱۹۸۳).

روایات نحمیا نیز درباره‌ی روابط یهودیان با شاهان ایران بسیار آگاهی‌دهنده است. نحمیا (در باب دوم ۷۸) از اردشیر پادشاه ایران درخواست می‌کند اجازه دهد به یهودا برگرد و نامه‌هایی خطاب به والیان ماورای نهر برای تضمین حمایت از او بنویسد و شاه نیز موافقت می‌کند: از این نامه‌ها افزون بر والیان ماورای نهر [= آن سوی رود] یکی نیز خطاب «به آسف ناظر در خستان‌های پادشاه» است. بهنظر می‌رسد که این

"آساف" نیز یهودی بوده، هرچند نمی‌توان مطمئن بود. سرپرستی او از املاک سلطنتی ایران در ماورای نهر معنی دار و مهم است. واژه به کار رفته در اینجا "پرديس" پارسی است به معنای "بوستان یا باغ شاهانه" که در اینجا به معنای "اراضی جنگلی" است. برخلاف پیشنهاد برخی مفسران، بعيد است که این اشاره شبیه به اشاره چوب‌ها یا الوار لبنان در عزرا^۱ باب سوم ۷ بوده باشد [و به آهل صیدون و صور مأكولات و مشروبات و روغن دادند تا چوب‌های سرو آزاد را برخیس امر کوشش پادشاه فارس از راه دریا به یافا بیاورند]، یعنی نباید دو روایت را که کارکرهایی متفاوت دارد باهم درآمیخت. در اینجا به احتمال زیاد با املاک سلطنتی در یهودا سروکار داریم: احتمالاً این‌ها همان املاک سلطنتی زمان پادشاهی در یهودا بوده‌اند (نک. کتاب اول سوییل باب هشتم ۱۲ و ۱۴، و کتاب اول تاریخ ایام باب بیست و هشتم^۲) که اکنون متعلق به شاهان هخامنشی دانسته می‌شده‌اند. پس این قسمت نیز سرخ دیگری در مورد جایگان شاه هخامنشی در اختیار ما می‌گذارد.

نصر دیگر نحمیا مربوط به مخالفان اوست. پرمعنا است که سخن روشنی درباره منزلت یا مقام رسمی ایشان گفته نشده است. سنبلاط "حَرَوْنَى" است؛ طوبیا برد یا "غلام عَمُونَى" است - واژه "عبد"^٣ [bed] که نشانه یک صاحب منصب سلطنتی است در این‌جا نمایانگر منزلت غلامی و بزرگی است؛ چشم (جَشْمُو) نیز عرب است (نحمیا باب دوم، ۱۰ و ۱۹). سپس اشاره‌ای به "سپاه سامریه" وجود دارد (باب سوم آیه ۳۴) [که در ترجمه رسمی تورات حذف شده است - م] 4.2 EVV. بر اساس پاپرسوس الفانتین و نیز مدرک وادی دالیه درباره سنبلاط اطلاعات بیشتری داریم: او والی سامریه بوده است. از نحمیا (باب ششم ۱۷-۱۹) معلوم می‌شود که طوبیا در میان جامعه یهود مقام والی داشته است: اظهار عقیده شده که او مقامی مأمور ناحیه عَمُونَى بوده و می‌توان ارتباط او را با خاندانی از اوآخر قرن هشتم تا دوم ق.م. دنبال کرد (مازار ۱۹۵۷): گرچه این فرضیه بیش از آنچه حقیقت داشته باشد خوب است، اما دست‌کم می‌پذیرد که طوبیا شخصیت مهمی بوده است. چشم را برابر با یک شاه عرب دانسته‌اند (نک. کراس ۱۹۷۵، ص ۷۰-۱۹۰): این شناسایی نیز گرچه مسلم نیست، اما به خوبی روشن می‌کند که او نیز شخص مهمی بوده است. این سه نفر همیشه در کنار هم عمل

نمی‌کرده‌اند؛ می‌توان اشاره کرد که به طور سنتی این سه مقام همسایه در مخالفت با نحمیا و اورشلیم متعدد هم‌دست بوده‌اند. شیوه‌ای که جاهای دیگر نیز قابل شناسایی است (مثلاً بنگرید به کتاب مزمیر باب ۸۳). اتهام آنان به نحمیا که داعیه سلطنت دارد (نحمیا باب ششم، آیه ۶) پرسش‌های بسیاری را برانگیخته است: نکه کلی جالب آن است که این اتهام حداقل با الگوی مرسوم از زمان لوحه‌های تل‌العمرنه به بعد همخوانی دارد که مقامات و فرمانروایان محلی زیردست برای جلب نظر و عنایت اربابان بزرگتر از خود از هر بهانه‌ای برای بدنام و بی‌آبرو کردن همسایگان استفاده می‌کرده‌اند. از این زاویه، روایات ظاهری واقعی دارند. درباره نتیجه‌ی کار چندان اطلاعی نداریم جز آن‌که می‌دانیم به فرض این‌که تهدید خود را عملی کرده و گزارش نحمیا را به شاه (احتمالاً از طریق والی ایالتی) داده باشند، در هرحال می‌دانیم که نحمیا فرست پاسخگویی به این اتهام را داشته چون همچنان مورد عنایت شاه ایران باقی مانده و پس از بازگشت به بابل نزد شاه در سال ۳۲ برای بار دوم از سوی او مأمور اورشلیم شده است.

۳- شاه هخامنشی و قانون محلی

فرای (۱۹۸۴) این موضوع را مورد بررسی قرار داده و استدلال می‌کند که قوانین جماعت‌های محلی نیاز به اجازه شاه داشته‌اند. او نخست به کتبیه سه زبانه‌ای که از لئون در لوکیه به دست آمده؛ سپس به اصطلاح "پاپیروس عید فصح" به دست آمده از الفانتين (که به علت از بین رفتن سطور اولیه مسئله ساز شده)؛ و در پایان به روایات عزرا و نحمیا استناد می‌کند. در اینجا متن عزرا (باب هفتم ۲۶): "قانون خدایت و قانون شاه" سرنخی است برای پذیرش این‌که قانون جماعت‌یهودی از پشتیبانی و مجوز شاه برخوردار بوده است؛ و نیز آن تکه از نحمیا (باب یازدهم ۲۳) که می‌گوید: «و درباره ایشان (یعنی آوازه خوانان) [= مُغْنِيَان]، نیز نک. آیه ۲۴) فرمانی از پادشاه بود» مؤید همین نکته است، گرچه فرای بحثی دارد در این‌باره که این قطعه کوچک (باب یازدهم ۲۱-۲۴) را شاید بتوان منبع مستقلی تلقی کرد که اشاره به گذشته و زمان پادشاهی داود در مورد سازماندهی کار دارد چنان‌که در کتاب یکم تواریخ ایام نیز می‌بینیم (به نظر من

می‌توانیم آیه ۲۴ باب دوازدهم نحتمی را نیز شاهد بباوریم که به فرمان شاه داود اشاره می‌کند). فرای همچنین از کتاب‌های دانیال و استر نیز برای نشان دادن حمایت شاه از قوانین خاص گواه می‌آورد (استر باب یکم ۱۹ و دانیال باب ششم ۱۹) که در آن‌ها گفته می‌شود «قوانين مادها و پارسیان تبدیل نپذیرد» و این نمایانگر وجود مفهومی مشابه از مجوز شاهانه در هر مورد خاص برای تصمیم‌گیری در طرز قوانین ^{را} تغییر به اجازه شاه نیاز دارد). این نگرش فرای مطالب عزرا را بیشتر روشن می‌کند و اگر پذیرفته شود به معنای تأکید بر رابطه میان قوانین هر جماعت ویژه و حمایت شاهانه از آن‌ها است. جنبه‌ی دیگری از قانون عزرا که توجه به آن اهمیت دارد، محدوده مکانی اجرای آن است. بنابر عزرا باب هفتم ۲۵، قانونی که در اینجا از پشتیبانی شاه برخوردار است، شامل حال «جمعیع اهالی ماورای نهر» می‌شود. در جمله اخیر در اصل از واژه "امت" (āmmah) استفاده شده که بنابراین منظور همه اعضای جماعت یهودی است - «همه‌ی آنانی که شرایع [= قوانین] خدایت را می‌دانند» و سپس افزوده‌می‌شود «آنانی را که نمی‌دانند تعلیم دهید» که احتمالاً منظور آموزش کودکان است (در مورد گفته‌ای مشابه بنگردید به سفرنامه باب سی و یکم ۱۳). پس بر این اساس به جماعت یهودی ساکن اورشلیم اجازه داده شده تا حاکم بر همه یهودیان ساکن ایالت باشند: بنابراین در این نقطه همه اعضای جماعت حتی ساکنان خارج از محدوده خود یهودا تابع قدرت قانونی یکسانی می‌شوند. آیا در این‌جا با کوششی برای حل مسئله اعضای منفرد یا گروه‌هایی سروکار داریم که در حوزه‌ی قضایی یا قانونی دیگری با فرماندارانی دیگر زندگی می‌کرده‌اند که با اعمال این حق موافق نبوده‌اند؟ اگر چنین باشد، با پیش‌درآمد کوشش‌های بعدی برای حل اختلاف میان وفاداری دینی یا قومی و موقعیت مسکونی سروکار داریم که افراد یا گروه‌های خاصی را زیر کنترل فرماندار ناحیه دیگری قرار می‌داده است.

در این‌جا باز مسئله‌ی دیگری برای تفسیر پیش می‌آید و آن این است که می‌توان این قطعه را کنایه‌ای از این دانست که کل ناحیه ماورای نهر یا "آن سوی رود" [ابیرناری = آبر نهر]، تحت قانون یهود بوده است. این‌که چنین داعیه‌ای تأیید تاریخی

ندارد نافی اين واقعیت نیست که چنین نگرش درباره پادشاهی داود در دو کتاب دوم سموئیل (باب هشتم - که منظور از "نهر" در آنجا رود فرات است) و اول تواریخ ایام (باب هجدهم - که آشکارا نام فرات ذکر می شود) وجود دارد؛ چنان که در کتاب مزمایر (زمور هشتادونهم ۲۵) نیز پنهان فرمانروایی شده [داود] را از "دریا به رودها" یعنی سراسر جهان می داند.

۴- مسائل برجسته

الف - یکی از فرضیات مورد قبول همهی محققان کتاب مقدس درباره دوره حخامنشی، تضاد میان این دوره با دوره های پیشین است. این نکته تا اندازه ای با این پرسش کلی ارتباط دارد که تا چه اندازه مجاز هستیم این را مدارکی دال بر مدارای ایرانی بدانیم - که بهویژه گزارش های کتب عزرا و نحمیا و نیز اشارات کتاب اشیاء نبی (باب های ۴۴ و ۴۵) به کوروش [به عنوان مسیح] در این اندیشه سهم داشته اند و بنابراین باید مراقب باشیم که در استدلال گرفتار دور باطل نشویم. تا اندازه ای نیز داوری های بیش از حد ساده انگارانه درباره فرمانروایان آشور و بابل و سیاست های آنان در این اندیشه سهیم بوده اند. از سوی دیگر مدارکی از بی رحمی های ایرانیان در دست است که هرگونه تعمیم را غیرقابل قبول می سازد. همچنین شاید به جا باشد درنظر بگیریم که این مدارای مفروض را تا چه اندازه می توانیم در واقع ناشی از یک نوع نگرش خاص سیاسی بدانیم: اجازه هی دارا بودن میزانی از خود مختاری به ملل و اقوام زیر دست، یا شاید اجازه استمرار و تداوم اجرای قانون و مذهب محلی را می توان نوعی شکیبایی و بر دباری و مدارا تلقی کرد (نک. توستی ۱۹۷۷، صص ۲۶-۳۲، وان در اسپک ۱۹۸۳).

همین گونه پرسش در مورد تغییر حکومت از ایرانیان به یونانیان مطرح است. بحث درباره دوره بعدی یونانیان تا اندازه ای متأثر از رویدادهای سده دوم ق.م. یعنی زمان آنتیوخوس چهارم ملقب به اپیفانس است. بی آن که بخواهیم در اینجا به مسائل مربوط به ماهیت این رویدادها که مشکلات تفسیری خود را دارند بپردازیم، تنها اشاره می کنیم که تصویر ارائه شده از حکومت یونانیان تا اندازه ای تحت تأثیر نگرش های خصمانه موجود در این دوره بوده است. با این حال گفتنی است که در کتاب مقدس

هیچ اشاره صریحی به فتوحات یونان نشده است*: فقط کتاب یکم مکابیون** یک گزارش دارد، و نیز اشارات تصنیعی در کتاب داینال (به خصوص باب یازدهم). درباره چگونگی واکنش جامعه یهودی در تاریکی قرار داریم: گزارش یوسفوس خود بیشتر مسئله برانگیز است تا حل‌کننده مسائل، زیرا فرصتی به دست آورده تا تضاد نامطلوب با سامریان را بنمایاند و به افسانه پردازی درباره رفتار اسکندر پردازد.

در اینجا پرسش گسترده‌تر آن است که تا چه اندازه این احساس وجود داشته که طی این قرن‌ها تغییری واقعی انجام گرفته است. ضمن آنکه تغییری در سازمان سیاسی یهودا همراه با فقدان پادشاهی مشاهده می‌کنیم، باید این را نیز درنظر داشته باشیم که استقلال برای یهودا، غیر از زمان کوتاهی در دوره سلطنت یوشع میان حدود ۶۲۵ تا ۶۰۹ ق.م. برای این شهر پس از پایان سده هشتم دیگر هیچ‌گاه واقعیت نیافت. فرمانروایان واقعی قدرت‌های امپراتوری بودند: همگی شان می‌خواستند حکمران یهودا را خود تعیین کنند - چه از طریق فشار مانند مصریان و بابلیان در واپسین سال‌های پادشاهی یهود، چه بعداً در زمان هخامنشیان که والیان یهودا را بر می‌گماشتند. البته با اشکالی در دوره بابل و وضعی کمابیش مبهم در زمان کوروش رو به رو هستیم. پس چنان‌که در مورد سامریه فرض شده، برای یهودا تا چه اندازه تداوم می‌توان فرض کرد؟

انتقال قدرت به یونانیان [منظور مقدونیان است - م] نیز ظاهراً تغییری بنیادی در این وضع ایجاد نکرد و از این‌رو این پرسش گسترده‌تر پیش می‌آید که آیا می‌توانیم برای دوره هخامنشی به همان تاییجی برسیم که برای دوره‌های پیش و پس از آن رسیده‌ایم؟

ب - در بررسی تازه‌ای درباره‌ی ایدئولوژی پادشاهی در ایران (ک. کوخ ۱۹۸۴) کوشش شده تا چگونگی ارتباط این ایدئولوژی با میزان رضایت از حکومت در تضاد با دوره‌های دیگر توضیح داده شود. این بررسی به طورکلی با سرشت مدارای ایرانی تاحدی غیرنقادانه برخورد کرده است. اما در عین حال به نظر می‌رسد که در مورد

*- زیرا کشوری بدانم یونان وجود نداشته که فتحی کرده باشد و این فتوحات مربوط به اسکندر مقدونی بوده که او و چانشینانش برای همیشه حکومت‌های سلطنتی را برقرار ساختند و دموکراسی نوع آتنی را به کلی برانداختند و این پدیده سپس با فتوحات رومیان ادامه یافت - م.

**- اسفار پنجگانه مشهور به "مجموعه" درباره تاریخ استقلال یهود - م.

گسترش شورش‌ها در طی این دو قرن به استدلال مصادره به مطلوب می‌پردازد، یعنی دلیل را مدعی قرار می‌دهد. اندازه‌گیری و بخش میزان خوشنودی از حکومت امر ظریف و پیچیده‌ای است. باید وضعیت یهودیه را در دوره آخرین شاهان یهود از یاد نبریم: طی ۲۹ سال سلطنت حزقيا (حدود ۷۱۵ تا ۶۸۶ ق.م. احتمالاً) شورش‌های مکرری به وقوع پیوست. آنگاه در مورد نیم قرن سلطنت پیسر او مَنْسَى، یگانه مدرکی که از شورش در دست داریم گزارش سراپا جانبدانه و مغرضانه کتاب دوم تواریخ ایام (باب ۳۳) بر ضد اوست. کسانی هستند که به همین راضی می‌شوند بگویند که این شورش و احصار مَنْسَى به بابل و زندانی کردن او را می‌توان ارتباط داد با گزارش‌های آشوری در مورد وقوع آشوب و ناآرامی در غرب [امپراتوری]، اما این استدلال ضعیفی برای روایتی است که می‌خواهد چیزی از نوع تبعید [يهودیان به] بابل باشد (اکروید ۱۹۷۴). حتی اگر این سخن را بپذیریم، باز بدان معناست که ظرف ۵۰ سال فقط یک شورش رخ داده است: و چون مَنْسَى به حکومت خود ادامه داده، ناچار باید فرض کرد که توانسته فرمانروایان آشور را به ادامه وفاداری خود متلاuded سازد. آیا باید انتظار داشته باشیم چند شورش در دوره ایرانیان رخ می‌داده تا این دوره را بیشتر دوره نارضایتی بدانیم تا رضایت؟ برخی معتقدند قیامی به رهبری زَرُوبَابِل به برکناری او انجامیده است؛ اما مدرک زیاده از حد سست است. مورگن استرن به شورشی بزرگ در زمان جلوس خشایارشا بر تخت در سال ۴۸۵ تأکید می‌ورزد، اما افزایش تدریجی مدارکی که فرض شده به این شورش اشاره دارند به طورکلی نمایانگر عدم احتمال آن هستند (درباره تفسیرها بنگرید به اکروید ۱۹۸۴، ص ۱۵۳ به بعد). وقوع قیامی در میانه سده چهارم هنوز هوادارانی دارد (در مورد مراجع بنگرید اکروید ۱۹۸۴، ص ۱۵۴)، اما در این‌باره نه مدرکی تاریخی در اختیار داریم و نه باستان‌شناختی که به راستی قابل ارزش و استناد باشند. تا جایی که به منطقه فلسطین مربوط می‌شود، مدرک روشنی در مورد شورش در شَهْرَبَری [ساتراپی] در میانه سده پنجم وجود دارد. و البته درگیری‌های گسترده‌تر با یونان و مستقل شدن مصر در پایان سده پنجم نشان می‌دهد که حکومت ایران در غرب با آشوب و ناآرامی مواجه بوده است.

در ارزیابی موقعیت یهودا باید این پرسش را مطرح کنیم که موقعیت بالتبه

بی اهمیت آن (فقط اهمیت خطوط ارتباطی با مصر ممکن بود آن جا را به مناطق گسترده‌تر درگیری بکشاند) تا چه اندازه در تداوم آرامش در آن جا تأثیر داشته است؟ داستان منقول در کتاب نحیما و کشمکش‌های او با همسایگانش، چه از لحاظ تلاش‌های مقامات رسمی برای به جان هم انداختن مناطق [!!] و چه از نظر مقاعده کردن والیان و فادار برای پیوستن به قیامی عمومی، می‌تواند نمایانگر الگویی مداوم باشد. آیا فرض این‌که سبلات و نظایر او شکایت از نحیما را امتیازی می‌دانسته‌اند برای سرپوش نهادن بر فعالیت‌های خود، زیاده از حد مبالغه‌آمیز نیست؟

كتابنامه

- Ackroyd, P.R., 1974, 'An Interpretation of the Babylonian Exile: A Study of 2 King 20, Isaiah 38-39', *Scottish Journal of Theology* 27, 329-52 (repr. in: *Studies in the Religious Tradition of the Old Testament*, London 1987, 152-171)
- Ackroyd, P.R., 1979, 'The History of Israel in the Exilic and Postexilic periods' in: Anderson, G.W., *Tradition and Interpretation*, Oxford, 320-50
- Ackroyd, P.R., 1984, 'The Jewish Community in Palestine in the Persian Period', *CHJ* I, 130-61
- Ackroyd, P.R., 1985, 'Problems in the Handling of Biblical and Related Sources in the Achaemenid Period', *AchHist* III, 33-54
- Cowley, A.E., 1923, *Aramaic Papyri of the Fifth Century*, Oxford
- Cross, F.M., Jr., 1966, 'Aspects of Samaritan and Jewish History in Late Persian and Hellenistic Times', *HThR* 59, 201-11
- Cross, F.M., 1969 (1971), 'Papyri of the Fourth Century B.C. from Daliyeh', in: Freedman, D.N. & Greenfield, J.C., *New Directions in Biblical Archaeology*, London, (New York 1971), 42ff.
- Cross, F.M., 1975, 'A Reconstruction of the Judean Restoration', *JBL* 94, 4-18; *Interpretation* 29, 187-203
- Fishbane, M., 1985, *Biblical Interpretation in Ancient Israel*, Oxford
- Frei, P., 1984, 'Zentralgewalt und Lokalautonomie im Achämenidenreich' in Frei, P. & Koch, K., *Reichsidee und Reichsorganisation im Perserreich*, (Orbis Biblicus et Orientalis 55) Freiburg/Göttingen, 7-43
- Japhet, S., 1982-83, 'Sheshbazzar and Zerubbabel. Against the Background of the Historical and Religious Traditions of Ezra-Nehemiah', *ZAW* 94, 66-98; 95, 218-
- Koch, K., 1984, 'Weltordnung und Reichsidee im alten Iran', *Frei & Koch* 1984, 45-119
- Kraeling, E.G., 1953, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri: New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine*, New Haven
- Mazar, B., 1957, 'The Tobiads', *IEJ* 7, 137-45, 229-38
- Miller, J.M. & Hayes, J.H., 1986, *A History of Ancient Israel and Judah*, London/Philadelphia
- Porten, B., 1968, *Archives from Elephantine: The Life of an Ancient Jewish Military Colony*, Berkeley
- Saley, R.J., 1978, 'The Date of Nehemiah Reconsidered', in: Tuttle, G.A. (ed.), *Biblical and Near Eastern Studies. Essays in Honor of William Sanford LaSor*, Grand Rapids, 151-65
- van der Spek, R.J., 1983, 'Cyrus de Pers in Assyrisch Perspectief. Een vergelijking tussen de Assyrische en Perzische politiek ten opzichte van onderworpen volken', *TvG* 96, 1-27 (cf. *Persica* 10 (1982) 278-83)
- Talmon, S., 1976, 'Ezra and Nehemiah', *Interpreters' Dictionary of the Bible Supplement*, Nashville, 317-28
- Tozzi, P., 1977, 'Per la storia religiosa degli Achemenidi: distruzioni persiane di templi greci agli inizi del V secolo', *Rivista Storica Italiana* 79, 18-32

تفسیرها

درباره اول تواریخ ایام و دوم تواریخ ایام از:

J.M. Myers, 1965 (Anchor Bible)

H.G.M. Williamson, 1982 (New Century Bible)

S. Japhet, forthcoming (Old Testament Library)

درباره کتب حجتی و ذکریا از:

W. Rudolph, 1976 (Kommentar zum Alten Testament)

A.S. van der Woude, 1982 (De Prediking van het Oude Testament)

D.L. Petersen, 1984 (Old Testament Library)

درباره کتب عزرا و نحیما از:

D.L. Clines, 1984 (New Century Bible)

F.C. Fensham, 1982 (New International Commentary)

H.G.M. Williamson, 1985 (Word Biblical Commentary)

مدارک جدید درباره تقسیمات اداری فلسطین در دوره‌ی یونانیان

افرائیم استرن* - اورشلیم

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

۱- همگان بر این عقیده‌اند که ایرانیان شکل اداری داخلی فلسطین را که در دوره حکومت بابلیان و آشوریان ایجاد شده بوده است تغییری نداده‌اند (فورر ۱۹۲۱، ص ۶). از زمان تیگلت پیلسر سوم (۷۳۳/۳۲ ق.م.) به بعد، تقسیم‌بندی اداری آشور در شمال کشور مرکب بود از ایالات مَجْدُو، دُر و سامریه، و در ماوراء اردن عبارت بود از ایالات حوران، کارنائیم (بَشَن) و جَلْعَاد. در دوره‌ی بابل که بخش جنوبی فلسطین نیز زیر سلطه‌ی ایشان درآمد و بقایای دولت‌های مستقل ریشه کن شدند، ایالات جدیدی ملحق گشتند: یهودا، اشدود و ایدومایا (تپه‌های جنوبی یهودا) در غرب عَمُون و موآب در ماوراء اردن. در بخش جنوبی‌تر اعراب قیداری بر غزه، نِقَب [Negv] و نیز ظاهرًا ادوم حکومت می‌کردند. چون مدارکی قطعی از آن زمان وجود ندارد، تأسیس این ایالات توسط بابلیان امری حدسی است، گرچه در مورد وجود ایالات شمالی در ماوراء اردن در دوره‌ی بابلیان شاید بتوان اشاراتی در کتاب حزقيال نبی (باب چهل و هفتم^۸) به حوران و جَلْعَاد پیدا کرد. احتمال دارد که برخی از ایالات نام برده در فوق فقط در آغاز دوره ایرانیان تأسیس شده باشند. در زمان عزرا و نحمیا به ایالات سامریه در شمال و آشدود در غرب و عَمُون در شرق اشاره شده؛ منطقه جنوبی نیز در تصرف چشم عرب بوده است. در مورد وجود ایالت موآب شاید بتوان اشارات کتاب مقدس به

*- Ephraim Stern

”بنی مَحَّت موَب“ [= فرزندان پَهَت - موَب] را سرنخی پنداشت (کتاب عزرا باب دوم^۶؛ هشتم^۴؛ دهم^{۳۰}؛ و کتاب نحیا باب هفتم^۱). هیچ اشاره‌ای به آدوم وجود ندارد و ممکن است در این دوره ضمیمه سرزمین اعراب شده باشد (بنگرید به بعد). مدارک بیشتر معاصر در مورد وجود ایالات سامریه و یهودا را می‌توان در پاپیروس‌های الفانین (کاولی ۱۹۲۳، شماره‌های ۳۰ تا ۳۲)، و نیز در استناد به دست آمده از وادی دالیه پیدا کرد (کراس ۱۹۷۴). نام ایالت یهودا بر سکه‌ها و مُهرهایی که در حفاری‌های مختلف کشف شده بوده‌اند نیز حک شده بوده است. علاوه بر واژه phwh (= ایالت) که تحت حکومت یک (والی) بود، واحد کوچک‌تر شهری [= ساتر اپی] نیز medinthah (= دولت) نامیده می‌شد. دلیل همسان بودن معنای این واژه‌ها، نام ایالت یهودا است که به شکل yehud [= دولت یهودا] آمده است (عزرا باب پنجم^۸) به‌نظر شلیت، این اصطلاح را دستگاه اداری ایران نیز مورد استفاده قرار می‌داد که معادل آرامی انحصاری اصطلاح پارسی - آشوری است (شلیت ۱۹۶۰، صص ۱۰۶-۱۰۲). (نیز بنگرید به کتاب لستر باب یکم که می‌گوید کل سرزمین‌های شاهنشاهی ایران به ۱۲۷ [= ولایت] تقسیم شده بود و نه چنان‌که معمولاً می‌پندازند به ”شهری‌ها“؛ و نیز بنگرید به ازدراس سوم باب سوم^۲).

در حالی‌که ظاهرآ در ماورای اردن تقسیم‌بندی اداری به ولایات (medinoth) وجود داشته و همین نیز به عنوان چارچوبی سیاسی در سامریه و یهودا، یعنی هر ناحیه‌ای که گروه ملی خاصی سکونت داشته، به کار می‌رفته است، برخی از محققان اظهار تردید کرده‌اند که این چارچوب در سایر بخش‌های فلسطین نیز وجود می‌داشته است. مثلاً سازمان فینیقیه اساساً شهری بود در حالی که اعراب به شکل قبیله‌ای و عشیرتی زندگی می‌کرده‌اند. بنابراین به‌نظر م. آوی یوناه [Avi-yonah] ساختار اداری ایران در غرب اردن کاملاً با سرشت ناهمگن جمعیت تطبیق داده شده بود و در واقع از سه گونه واحد سیاسی تشکیل می‌شد (آوی یوناه ۱۹۶۶، ص ۱۱): ۱- ولایت (medinah یا phwh)؛ ۲- شهرهای خودگردان یا بالنسبه آزاد؛ ۳- نواحی عشايری. او در دسته اول ولایات جلیل (ایالت مَجَدُو)، سامریه، یهودا، ایدومایا و اشدوود را قرار می‌دهد. دسته دوم را شهرهای ساحلی می‌داند که ایرانیان در حوزه اختیارات و قدرت شهرهای صور و صیدون (صیدای کنونی) قرار داده بودند (به استثنای مَحَكُو [= عکا] و غزه که به‌نظر

آوی یوناه تحت اداره مستقیم خود ایران بوده‌اند). نگو [Negev = نقب؟] و جنوب ماورای اردن به عشاير عرب تعلق داشت.

تاکنون اثبات نظریه آوی یوناه بر اساس منابع شناخته شده ناممکن بوده و به‌نظر مانیز در درستی آن تردید است. راست آن است که طبق فهرست اسکولاکس دروغین از شهرها می‌توان فرض کرد که همه شهرهای ساحلی در تملک یکی از شاهان فینیقی بوده‌اند، اما این سند به علت سرشت واقعی خود از هیچ‌یک از واحدهای بزرگ‌تر یعنی ایالات نامی نبرده است. از سوی دیگر در منبع معاصر دیگری، یعنی کتبیه اشمونه زر، ناحیه توصیف شده شباهت شکفتی با ایالت دُر دارد. اشاره‌ی احتمالی دیگر به وجود چارچوب ایالتی دشت ساحلی، شاید در گزارش هرودوت باشد که میان نواحی در دست فینیقیه، سوریه - فلسطین، عربستان و باز سوریه تمایز قائل شده است. این را می‌توانیم طبق ایالاتی که می‌شناسیم به دُر (فینیقیه)، آشدوود (سوریه - فلسطین)، منطقه غزه (سرزمین عربی) و ایالت ناشناخته دیگری که آن نیز به سوریه - فلسطین تعلق داشته و در آن دوره در جنوب العریش واقع شده بوده است تعبیر کنیم. وجود واحدهای اداری بزرگ در دشت ساحلی با بقایای متعدد قلعه‌ها و دژها، سیلوهای (یا انبارهای غله) سلطنتی و غیره در سراسر ساحل نیز تأیید می‌شوند. اسکولاکس همچنین از یک "کاخ سلطنتی" در اشکلون [= اشکلون = عسقلان] یاد می‌کند، که چون در نظریه آوی یوناه اشکلون نیز به ایالت آشدوود تعلق داشته، این کاخ احتمالاً مقر والی یا فرماندار بوده است. هرچند این امکان نیز وجود دارد که این رشته قلعه‌ها و دژها در دشت ساحلی بخشی از شبکه عالی جاده‌های ارتباطی و راه‌هایی بوده که ایرانیان در سراسر سرزمین‌های تحت حکومت خود ساخته بوده‌اند، نظیر طرح‌های بزرگی که آن‌ها نیز مستلزم وجود مقامات رسمی سلطنتی بوده‌اند که در مورد این‌گونه نواحی وسیع می‌توانسته صادق باشد نه منحصرًا شهرهای منزوی. بنابراین به‌نظر می‌رسد که "مالکیت" و حقوق اعطای شده به شاهان مختلف در شهرهای ساحلی توسط ایرانیان مبتنی بوده بر چیزهایی نظیر امتیازهای مالیاتی و سایر امتیازات اقتصادی و لزوماً حقوقی سیاسی نبوده‌اند. بدین‌سان به‌نظر ما هیچ دلیل ندارد فرض کنیم که دشت ساحلی انحصاراً به عنوان شبکه‌ای از شهرهای "خودمختار"

سازمان یافته بوده است.

از سوی دیگر، با این نظر موافقیم که در نواحی نقب، سینایی و منطقه ادومی سابق، یعنی نواحی دارای جمعیت پراکنده و ناچیز که مردمی یکجانشین در آنها ساکن نبوده‌اند، حکومت ایران مایل بوده حسن نیت قبایل عرب را حفظ کند و از این رو برای پاسداری از نواحی دورافتاده‌ای که در ~~دشترس~~^{حکومت} ارتقش ایران نبوده‌اند دستمزدی به ایشان پرداخت می‌کرده است. با این حال این ناحیه بنایه طبیعت و ماهیت خاص خود هرگز جزء واحدهای اداری روشنی نبوده است^۱ مع ~~ذالک~~^{حکومت} حفاری‌های این جایز به کشف مدارکی دال بر وجود استحکاماتی دائمی که پادگان‌های ایرانی در آنها مستقر بوده‌اند انجامیده است، مثلاً در برشیع، آراد [= عراد]، خ. پیتمه [Kh. Pitmah]، تل خلیفه و کادش بارنشا. بنابر تکه سفال مکتوبی که در آراد پیدا شده است، دژی در اینجا در اختیار یک واحد نظامی بوده است؛ از اسناد الفانتين نیز معلوم می‌شود که یگان ایرانی در اینجا مستقر بوده است (ناوه ۱۹۸۱، ص ۱۵۸).

روی‌هم‌رفته چنین می‌نماید که در دوره‌ی ایرانیان در فلسطین، ساختار اداری بر پایه تقسیمات به ارث رسیده از دوره آشور متهی به شکلی توسعه یافته‌تر به حیات خود ادامه داده است. این دوره همچنین شاهد از بین رفتان مختصر استقلالی بوده که ساکنان جنوب، چه در شرق و چه در غرب رود اردن در پایان دوره آشور داشته‌اند. این فرایند احتمالاً از پیش و از دوره آشور آغاز شده بوده است.

۲- کمابیش در دهه گذشته مدارک مهمی درباره وجود ایالات گوناگون در فلسطین گردآوری شده است. بیشتر آن‌ها مربوط است به دولت یهودا (رحمانی ۱۹۷۱؛ رحمانی ۱۹۷۴؛ جیل سون [Jesselsohn ۱۹۷۴]؛ آویگاد ۱۹۷۶؛ اسپایر ۱۹۷۷؛ میلدن برگ ۱۹۷۹؛ استرن ۱۹۷۹؛ مشورر ۱۹۸۲؛ مایرس ۱۹۸۵) - و برخی نیز مربوط به ایدومایا (ناوه ۱۹۷۳؛ ناوه ۱۹۷۹؛ اشدوود (مشورر ۱۹۷۶، ص ۵۶) و دُر (استرن ۱۹۸۵) بوده‌اند.

در این‌جا به مدارک تازه‌ای درباره دولت دیگری یعنی دولت سامر خواهیم پرداخت که درباره آن اخیراً مدارک تازه بسیار مهمی کشف شده که البته هنوز انتشار نیافته‌اند. تاکنون اطلاعات درباره ایالت سامریه به عنوان یک واحد اداری در دوره‌ی ایران در منابع زیر وجود داشت:

- ۱- کتاب مقدس که در آن سنبلات حاکم سامریه از جمله

دشمنان نحتماً است (نعمی، باب دوم ۱۰ و ۱۹؛ باب چهارم ۱)؛ ۲- نامه‌ای از الفانتین مربوط به سال ۴۰۸ ق.م. که در آن از «دلایاه و شلمیاه، پسران سبلات، والی سامریه» یاد شده است (کاولی ۱۹۲۲ شماره‌های ۳۰ و ۳۱)؛ ۳- گزارش یوسفوس درباره‌ی منازعه دائمی میان یهودا و سامریه (تاریخ باستان XI، ۷، ۲)؛ ۴- پاپیروس‌های وادی دالیه از سال ۳۷۵ ق.م. به بعد که حاوی اسمی حکام بعدی سلسله‌ی سبلات است (کراس ۱۹۶۶؛ ۱۹۷۴؛ ۱۹۶۷؛ ۱۹۸۳ و ۱۹۸۳). همچنین تکه سفال‌های مکتوبی به خط ^{لار}_{رام} در دو حفاری مختلف در سامریه کشف شده‌اند که اکثراً رسیده‌ای محموله‌های کشتی خامل خرما، زیتون و شراب همراه با ذکر تاریخ هستند و از این رو اهمیت تاریخی چندانی ندارند (استرن ۱۹۸۲، ص ۲۴۴ شماره ۳۶). این مدارک جدید هم از طریق کاوش‌های تازه و هم تصادفاً پیدا شده‌اند. از این کشفیات جدید هم ویژگی جمعیت سامریه و هم تا اندازه‌ای خصوصیات فرهنگی آن روشن شده است که به برکت آن اکنون می‌توانیم میان نفوذ هخامنشی (رایت ۱۹۶۵، شکل ۹۳؛ تدمور ۱۹۷۴؛ کراس ۱۹۷۴، ص ۲۸-۲۹ شکل‌های ۶۲-۶۳؛ استرن ۱۹۸۰) و نفوذ فینیقی که مبتنی بر سنت باستانی پیش از دوره تبعید بوده است تفکیک قائل شویم (هسترن و استرن ۱۹۷۳؛ استرن ۱۹۸۳) و نیز ردپای سنن محلی را دنبال کنیم (استرن ۱۹۸۳).

اما مهم‌تر از همه مدارک مکتوب هستند. قبل‌آب پاپیروس‌ها و مهرهای مربوط به آن‌ها اشاره کردیم که توسط ف.م. کراس انتشار یافته‌اند (کراس ۱۹۷۴ و ۱۹۸۳). اخیراً سکه‌های فراوانی از دولت سامریه کشف شده که همگی به نسخ معروف به "فلسطینی - عربی" تعلق دارند و به درک ما از تقسیمات اداری منطقه بسیار افزودند (نک. استرن ۱۹۸۲، ص ۲۲۱-۲۲۴).

تقریباً تا همین اواخر فقط با سکه‌های یهودا و غزه آشناشی داشتیم. با این حال سپس سکه‌ای از اشدوڈ پیدا شد (مشورر ۱۹۷۶، ص ۵۶). به تازگی گروهی سکه که در سامریه (شومرون) ضرب شده‌اند و به قرن چهارم ق.م. تعلق دارند کشف شدند و برخی از آن‌ها نیز انتشار یافتند. دو نوع از این سکه‌ها به خصوص اهمیت دارند: روی یکی به خط عبری قدیم (سامری) نوشته شده است ^{شومرون} به تلفظ "شومرون"، و روی دیگری به نام فردی به صورت ^{YRB^oM} (YRB^oM = یروبوئام) نوشته شده است. روی سکه اول نام شهر اصلی اهالی سامریه [=شومرون] است و دومی (به احتمال زیاد) نام یک رهبر

سامری (شاہزاده یا امیر یا والی) است (اسپایر ۱۹۷۹؛ مشورر ۱۹۸۲، صص ۳۱-۳۲). مشورر اخیراً اظهار کرده است که «واقع رخ داده پیش از فتح سامریه به دست اسکندر توجیه کننده ضرب سکه‌های محلی به عقیده یوسفوس بوده‌اند» (تاریخ باستان XI، صص ۳۰۹-۳۱۰). پس از مرگ یهودانان کاهن یا خاخام بزرگ اورشلیم، پسرش یادونا جانشین وی می‌شود. در آن زمان داریوش سوم، آخرین شاه هخامنشی سبلاط سامری را به مقام شهربی سامریه منصوب کرده بود. سبلاط به منظور ^{نیکا}_{را به عقد مناسبت} "مناشه" (ماناسس) خوب با جمعیت یهودی شهر یهودا، دختر خود "نیکا" سو را از "نژدیک برادر" "یهودانان" و عمومی "یادونا" کاهن بزرگ درآورد. اهالی اورشلیم این زناشویی را محکوم کردند و به مناشه توصیه نمودند یا نیکا سو را طلاق دهد یا از "نژدیک شدن به مذبح" در معبد اورشلیم خودداری ورزد. مناشه که می‌خواست هم همسر خود را نگه دارد و هم مقام ارشد روحانی خویش را حفظ کند از پدرزن خود در سامریه کمک خواست. سبلاط به او قول داد نه تنها مقام پرقدرتی در سامریه به او بدهد بلکه معبدی نیز در آن جا شبیه به معبد اورشلیم برایش بسازد و قرار بود این معبد نیز در کوه جریزیم ساخته شود. داریوش ساختن معبد جدید را تصویب کرد. مناشه همراه با گروهی از کاهنان، که سبلاط به آنان پول و زمین داده بود، از اورشلیم به سامریه ("شِچم") رفت. کمی بعد اسکندر بزرگ خاورمیانه را تسخیر کرد.

بسیاری از مورخان اظهار عقیده کرده‌اند که یوسفوس جزئیات این حادثه را با آنچه در کتاب نحیمیا باب سیزدهم آیه ۲۸ به بعد آمده مخلوط کرده است. با این همه از آن جا که پاپیروس‌های سامری کشف شده در وادی دالیه نام سبلاط را ذکر می‌کنند، ما دیگر نمی‌توانیم گزارش یوسفوس را رد کنیم. طبق مدارکی که مورد بررسی قرار گرفته‌اند، در سامریه نهیک سبلاط، بلکه سه‌نفر به این نام حکومت کرده‌اند (کلس ۱۹۶۹؛ ۱۹۷۴ و ۱۹۷۵). دفینه‌ای که در غاری کشف شده حاوی سکه‌هایی است که ظاهراً بین سال‌های ۳۷۵ تا ۳۳۵ ق.م. ضرب شده‌اند. تقریباً می‌توانیم با اطمینان بگوییم سکه‌هایی که روی آن‌ها کلمات "MRYN" [شومرون] و "YRB^cM" [یروبوئام] حک شده‌اند هنگامی ضرب شده‌اند که رویدادهای مربوط به بنای معبد سامریه رخ می‌داده است. این سکه‌ها فرسوده و ساییده شده نیستند و بنابراین پیداست که دوره‌ای طولانی جریان نداشته‌اند (مشورر ۱۹۸۲، صص ۳۱-۳۲).

مشورر همچنین اظهارنظر کرده است که این دو نوع سکه که باهم ارتباط دارند باید با سکه‌های "یهزکیاه" [yehezkiyah] اورشلیم نیز مقایسه شوند (رحمانی ۱۹۷۱؛ مشورر ۱۹۸۲، ۳۴-۳۳). یافته‌ی مشابهی در میان سکه‌های یهودا وجود دارد که در روی یک سکه نام "یوحانان" بالقب "کاهن ارشد" حک شده و اخیراً کشف شده است (baraگ ۱۹۸۴ و توجه شود به بازسازی تاریخی او).

این سکه‌ها در همان زمانی پیدا شدند که کاوش تازه‌ای در کوه جریزیم به سرپرستی مأگن از سوی اداره باستان‌شناسی اسرائیل جریان داشت و به کشف ریستگاهی سامری در آن جا انجامید (مگان ۱۹۸۵).

كتابنا مه

- Avigad, N., 1976, *Bullae and Seals from a Post-Exilic Judaean Archive*, (Qedem 4), Jerusalem
- Avi-Yonah, M., 1966, *Carta's Atlas of the Period of the Second Temple, the Mishnah and the Talmud*, Jerusalem (in Hebrew)
- Barag, D.P., 1984, 'A Silver Coin of Yohanan the High Priest', *Qadmoniot* 17, 59-61 (in Hebrew)
- Barag, D.P., 1985, 'Some notes on a silver coin of Johanan the high priest', *Biblical Archaeologist* 48, 166-168
- Bull, R., 1968, 'The Excavation of Tell er Ras on Mt. Gerizim', *Biblical Archaeologist* 31, 58-72
- Cowley, A., 1923, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford
- Cross, F.M., 1966, 'Aspects of Samaritan and Jewish History in the Late Persian and Hellenistic Times', *HThR* 59, 201-211
- Cross, F.M., 1969, 'Papyri of the Fourth Cent. B.C. from Daliyeh', in: Freedman, D.N. & Greenfield, J.C. (eds.), *New Directions in Biblical Archaeology*, New York, 41-62
- Cross, F.M., 1974, 'The Papyri and their Implications' in: Lapp, P.W. & Lapp, Nancy L., *Discoveries in the Wadi El-Daliyeh*, (AASOR 41), 17-29
- Cross, F.M., 1983, 'Samaria and Jerusalem', in: Tadmor, H. (ed.), *The Restoration — The Persian Period*, Jerusalem, 81-94 (in Hebrew)
- Forrer, E., 1921, *Die Provinzeneinteilung des assyrischen Reiches*, Leipzig
- Hestrin, Ruth & Stern, E., 1973, 'Two "Assyrian" Bowls from Israel', *IEJ* 23, 152-155
- Jesselsohn, D., 1974, 'A New Coin Type with Hebrew Inscription', *IEJ* 24, 77-78
- Magen, Y., 1985, in: *Proceedings of the Eleventh Archaeological Conference in Israel*, Jerusalem, 1-2
- Meshorer, Y., 1976, 'Means of Payment Prior to Coinage and the First Coinage', *Qadmoniot* 9, 51-60 (in Hebrew)
- Meshorer, Y., 1982, *Ancient Jewish Coinage*, vol. I: *Persian Period through Hasmoneans*, New York
- Meyers, E.M., 1985, 'The Shlomith Seal and the Judaean Restoration: Some Additional Considerations', *Eretz-Israel* 18, 33-38
- Mildenberg, L., 1979, 'Yehud, a preliminary study of the Provincial Coinage of Judaea', in: Mörkholm, O. & Waggoner, M.. (eds.) *Greek Numismatics and Archaeology. Essays in Honor of Margaret Thompson*, Wetteren, 183-196
- Naveh, J., 1973, 'The Aramaic Ostraca', in: Aharoni, Y., (ed.), *Beer Sheba I. Excavations at Tel Beer Sheba I, 1969-1971 Seasons*, Tel Aviv, 79-82
- Naveh, J., 1979, 'The Aramaic Ostraca from Tel Beer-Sheba (Seasons 1971-1976)', *Tel Aviv* 6, 182-198
- Naveh, J., 1981, 'The Aramaic Ostraca from Tel Arad', in: Aharoni, Y., *Arad Inscriptions*, Jerusalem, 153-176
- Rahmani, L.Y., 1971, 'Silver Coins of the Fourth Century B.C. from Tel Gamma', *IEJ* 21, 158-160
- Rahmani, L.Y., 1974, 'Silver Coins Bearing the Name of Judaea from the Early Hellenistic Period', *IEJ* 24, 74-76

- Schalit, A., 1960, *King Herod, Portrait of a Ruler*, Jerusalem (in Hebrew)
- Spaer, A., 1977, 'Some More 'Yehud' Coins', *IEJ* 27, 200-203
- Spaer, A., 1979, 'A Coin of Jeroboam?', *IEJ* 29, 218
- Stern, E., 1980, 'Achaemenian Tombs from Shechem', *Levant* 12, 90-111
- Stern, E., 1981, 'The Province of Yehud: The Vision and the Reality', in: Levine, L.J. (ed.), *The Jerusalem Cathedra*, Jerusalem, 9-21
- Stern, E., 1982, *The Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period 538-332 B.C.*, Warminster
- Stern, E., 1983, 'A Phoenician Centre in Post Exilic Samaria', in: *CISFP* I, 211-212
- Stern, E., 1985, 'The Excavations at Tel Dor', in: Lipiński, E. (ed.), *The Land of Israel Cross-Roads of Civilization*, Leuven, 169-192
- Stern, E., & Magen, Y., 1984, 'A Pottery Group of the Persian Period from Qadum in Samaria', *BASOR* 253, 9-27
- Tadmor, Miriam, 1974, 'Fragments of an Achaemenid Throne from Samaria', *IEJ* 24, 37-43
- Wright, G.E., 1965, *Shechem. The Biography of a Biblical City*, New York

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

شهرهای فینیقی در دوره‌ی هخامنشی: ملاحظاتی درباره وضع کنونی

تحقیق و چشم‌اندازهای آینده آن

ژوزت الای* - پاریس

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

پیش از معرفی اسناد مربوط به شهرهای فینیقیه باید بدانیم داریم از چه چیز سخن می‌گوییم: این نکته به هیچ‌رو روش‌نیست چون کارشناسان مطالعات فینیقی هنوز درباره هویت فینیقیان به توافقی نرسیده‌اند. ما درنظر داریم کار خود را با تعریف موقعی جغرافیای فینیقیه در دوره ایران که در سال ۱۹۸۲ مطرح کرده بودیم (الای ۱۹۸۲) آغاز کنیم. آنچه یونانیان در دوره شاهنشاهی ایران فینیقیه می‌نامیدند در واقع فقط دولت - شهرهای ساحلی مجاور یکدیگری بود که تقریباً میان کیشون در جنوب و نهرالصین در شمال (فینیقیه مرکزی) واقع شده بودند. در این محدوده سه شهر مهم صیدون [= صیدا]، صور و آرادوس و چند کم‌اهمیت‌تر مانند بیبلوس [جُبیل کنونی]، تریپولیس [طرابلس] و بروتوس [یا بروتوس] وجود داشت. در نواحی شمال و جنوب و فینیقیه مرکزی، شهرهای عمدۀ دست‌کم پنج محل را [که مورد حفاری باستان‌شناختی قرار گرفته] به قرار زیر، زیر سلطه خود داشتند: سوکاس، جَبَلَه، سیگون، المينا، و میریاندوس و در جنوب: قَرْطَا [تلِ مگادیم)، دُر، برج استراتون، جوپه (یافا) و اشکلون [اشقلون] و احتمالاً کاوشگاه‌های دیگری نظیر تل ابوحوم، سیکامینون (تل شیقمونا)، تل مووراج و تل میشاال (مکمیش).

الف - مدارک

کتبه‌های فینیقی، به خصوص کتبه‌های سلطنتی پیدا شده در صیدون و بیبلوسر [جُبیل]، منبع مهم اطلاعاتی ما هستند (KAI 9-11, 13-16; RÉS 287-288, 1202, 1506). سایر کتبه‌ها همگی کوتاه و متنوع‌اند (کتبه‌های نذری و اهدایی، فهرست‌های اسمی اشخاص، دیوارنگاره‌ها و جز آن)، و عمدتاً از Amerیت، صیدون، سرافند، خرایب، عکا و ااشزیب به دست آمده‌اند (مانیانی ۱۹۷۳، ص ۴۰؛ بوردوی ۱۹۸۵؛ وائل ۱۹۶۷؛ پریچارد ۱۹۷۵، ص ۹۷-۱۰۱ و ۹۷۸، ص ۱۱۰-۹۶؛ شهاب ۱۹۵۵؛ دوتن ۱۹۸۵a؛ دلاوو - لومر ۱۹۷۹، ص ۵؛ آویگاد - گرینفیلد ۱۹۸۲). نوشته‌های بسیار کوتاهی را که گاه روی سکه‌های فینیقی (بابلون ۱۸۹۳، ص ۱۲۳-۱۳۲؛ الای ۱۹۲-۱۹۶، ۲۲۸-۲۳۶، ۲۹۰-۲۹۴، ۲۲۷-۲۳۳، ۱۳۹-۱۵۴، ۹۴-۹۶؛ ۲۰۵-۲۰۳؛ الای ۱۹۸۳a، ص ۵-۱۰؛ الای - الای ۱۹۸۶a)، مهرها (بوردوی ۱۹۸۳، ص ۷۵۴-۷۵۵؛ گرینفیلد ۱۹۸۵)، تعویذها و طسمها (بوردوی ۱۹۸۶، ص ۸۲-۸۶) و وزنه‌ها (لومر ۱۹۸۰، ص ۲۰-۳۲) وجود دارند نیز نباید فراموش کرد. سایر کتبه‌های فینیقی که در خارج از فینیقیه پیدا شده‌اند اطلاعات سودمندی درباره جهان معاصر فینیقی - پونیک در اختیار ما می‌گذارند: مانند کتبه‌های به دست آمده در فلسطین (دلاوو - لومر ۱۹۷۹؛ ناوه ۱۹۶۶، ص ۲۸؛ گلوك ۱۹۷۱)، در سوریه (برون - لومر ۱۹۸۳)، در ترکیه (KAI 28)، در مصر (KAI 49-50؛ لیدزیارسکی ۱۹۱۲، ص ۴-۲۰؛ کورن فلت ۱۹۷۸، ۱۹۳-۲۰۴؛ سیگل ۱۹۸۳، ص ۱۴۵-۱۳۹)، در قبرس (ماسون - اشنیسر ۱۹۷۲؛ گوتزو آمادازی - کاراگئورگیس ۱۹۷۷)، در شهرهای یونان (CIS) در فرس (۱۹۷۶؛ KAI 53-60) و در مهاجرنشین‌های فینیقی غرب مدیترانه (گوتزو آمادازی ۱۹۷۶). اما در مورد منابع غیرفینیقی باید گفت که در زبان آرامی به‌ندرت اشاره‌ای به فینیقیان شده است (از دراس ۴۳۰؛ ANET: v, III؛ تیکسیدور ۱۹۶۴؛ ناوه ۱۹۶۸) و در منابع هخامنشی این دوره (کتبه‌ی داریوش در شوش DSz, DSf؛ نیز چنین است.* متنون اکدی مربوط به دوره هخامنشی نام‌های شخصی زیادی دارند (زادوک ۱۹۷۸). اما در منابع یونانی و لاتینی بیش از سایر منابع از فینیقیان نام برده شده است (تاد ۱۹۴۸، ص ۱۳۹؛ هرودوت، توکودیدس [توسیدید]، گزنهون، لوکورگوس، ایسوکراتس، دیودوروس، آریان، آیلیانوس،

*- منظور اشاره داریوش به چوب سدری است که می‌گوید «از کوهی به نام لبنان آوردن» - م.

لوکوفرون، آتناؤس، کوئینتوس کورتیوس، پولیبیوس، کونلیوس نپوس، جروم و غیره). داده‌های باستان‌شناختی دوره ایرانیان در این زمینه کمابیش زیاد است. در فینیقیه مرکزی، در سرزمین آرادوس کاوشگاه ماراتوس (امریت‌کنونی) توسط م. دونان مورد حفاری قرار گرفته و بقایای معماری مهمی پیدا شده است و بهویژه یک نیایشگاه پر از تکه‌های تندیس‌ها بوده است (دونان ۱۹۴۴-۱۹۴۵ و ۱۹۴۸؛ دونان - سلیی ۱۹۶۱-۱۹۶۲). دو حفاری عمده در تل کرل که آنجا را همان سیمورامی دانستند انجام شده است (دونان و دیگران ۱۹۶۴). ژرفایابی‌ها و گمانه‌زنی‌هایی در تل دروک که آنجا را اوشناتو دانسته‌اند (رس ۱۹۶۰، ص ۱۱۵-۱۱۶) و در تَبَّت‌الحمام (بریدوود ۱۹۴۰، ص ۱۹۰) انجام گرفته است. در طرابلس فقط کاوشگاه‌های شیخ زناد و عَرْقَه حفاری شده است (پوتیه ۱۹۲۶؛ تلمان ۱۹۷۸). در کاوشگاه بیبلوس [جُبیل] بقایای معماری مهمی نظری معبد بعلات گوبَل (به معنای "ایزد بانوی حامی بیبلوس") و تابوت‌های سنگی (دونان ۱۹۳۹ و ۱۹۶۹) یافت شده است. طی عملیات بازسازی در بیروت سطح ایران مورد کاوش قرار گرفته است (موترد ۱۹۶۶، ص ۳۲؛ سعیده ۱۹۶۹، ص ۱۳۹؛ فارست - فارست ۱۹۸۲). و این کار در خلده نیز انجام شده است (سعیده ۱۹۶۶). صیدون [صیدا] کاوشگاهی است که از آنجا بیشترین تعداد اشیاء و آثار متعلق به دوره ایران پیدا شده است (بقایای معماری و تابوت‌های سنگی)؛ در شهر جدید [صیدا] و حومه آن و بهویژه در بُستان اشیخ حفاری‌های متعددی شده است (دونان ۱۹۷۰ و ۱۹۷۳). سرافند (سارپتای باستانی) نیز مورد حفاری قرار گرفته است (پریچارد ۱۹۷۵ و ۱۹۷۸؛ سعیده ۱۹۶۹، ص ۱۷۰) و تنها رُدپاهایی از اشغال و صور تقریباً هنوز ناشناخته است (شهاب ۱۹۸۳، ص ۱۷۰) و دیده شده است (دونان - دورو ۱۹۶۲). اسکان دوره ایرانی در حامون (أم العوامید کنونی) دیده شده است (دونان - دورو ۱۹۶۲). محل‌های دیگری نیز در ناحیه صور و سرزمین‌هایی که در گذشته جزء آن بوده است مورد کاوش و حفاری قرار گرفته‌اند: خرایب (کانوکابانی ۱۹۷۳)، آشزیب (پروس‌نیتس ۱۹۶۵)، عَطَّا (دونن ۱۹۷۶ و ۱۹۸۵b) و تل کیسان (بریان - هومبر ۱۹۸۰). در فینیقیه جنوبي، سطوح ایرانی تل أبو، حَوَام، شیق‌مونا، تل مگادیم، دُر، تل مووراش، تل میشاال، یافا و اشکلون کاوش شده‌اند (همیلتون ۱۹۳۴؛ کراس ۱۹۶۸؛ بروشی ۱۹۶۹؛ استرن ۱۹۷۷ و ۱۹۸۳ و ۱۹۸۶؛ هرتزوگ و دیگران ۱۹۷۸؛ کاپلان ۱۹۷۲؛ آلبرايت ۱۹۲۲). در فینیقیه شمالی کاوش‌ها در سوکاس و المنیا

انجام گرفته‌اند (رس ۱۹۷۳؛ وولی ۱۹۳۸). باید به کشف خزانه‌های سکه‌ها نیز اشاره کرد (تامپسون و دیگران ۱۹۷۳، صص ۱۵۰۴-۱۴۲۸).

ب - مشکلات تفسیر این منابع و مدارک

کتبیه‌شناسی زبان‌های سامی شمال غربی در قیاس با کتبیه‌شناسی زبان‌های یونانی و لاتینی هنوز در مراحل آغازین خود قرار دارد به چند دلیل: متون ساقی الفبای صامت دارند یعنی حروف صدادار ندارند، مبهم بودن برخی واژه‌های اصطلاحات، وجود کلمات همنگاشت یعنی دارای املای همانند، مجموعه واژگانی که هنوز همه آن‌ها شناخته شده نیستند، وغیره. مثلاً تأیید شده که گنجینه واژگان فینیقی - پونیک حداقل فقط حدود ۶۶۸ کلمه دارد و در میان این‌ها ۳۲۱ واژه فقط یکبار به کار رفته‌اند یعنی کم کاربرد (hapax legomena) هستند و حدود ۱۵ لغت نیز وام گرفته از زبان‌های دیگر و خارجی هستند. (رولیک ۱۹۸۳، ص ۳۷۶؛ اشنسیر ۱۹۸۳، ص ۳۹۴). به علاوه برخی کتبیه‌ها بدون رونوشت یا با رونوشت‌های ناقص انتشار یافته‌اند. بررسی‌های مربوط به نحو یعنی ترکیب و هماهنگی اجزای کلمه، سبک‌شناسی و گویش این زبان هنوز کاملاً توسعه نیافته است. مثلاً اگر کتبیه‌های فینیقی را با کتبیه‌های معاصر آن‌ها مقایسه کنیم می‌بینیم بسیار ناچیزتر از آن هستند که به راستی امکان دهنده آن‌ها را در ردیف‌هایی مرتب سازیم - و این نقص درک آن‌ها را دشوارتر می‌سازد. چندان متنوع نیستند و از نظر تاریخی نه سودی دارند و نه علاقه برانگیزند، غیر از کتبیه‌های سلطنتی با این فرض که بتوانیم تبلیغات سیاسی را در آن‌ها باز‌شناسیم. بیشتر کتبیه‌ها فقط اسامی اشخاص‌اند که غالباً پیشتر مورد تأیید قرار گرفته‌اند. شناخت محدود نسبت به زبان همراه با کمبود کتبیه‌های مشابه، بازسازی جاهای خالی را بسیار دشوار می‌سازد. اصلی را که ل. روبر بیان کرده به خصوص در مورد کتبیه‌های فینیقی کاملاً صادق است: «هر چیزی را نباید بازسازی کرد. کتبیه‌شناس باید به هراس ناشی از جاهای خالی غلبه کند و بی‌اعتنای باشد. بازسازی‌های بی‌بنیاد نه تنها سودمند نیستند بلکه زیان‌بخش‌اند» (روبر ۱۹۶۱، ص ۴۸۷).

اولین نقطه ضعف منابع غیرفینیقی کمی آن‌هاست غیر از منابع یونانی و لاتینی.

نقشه ضعف دوم آن است که این منابع از فرهنگ‌های بیگانه سرچشمه گرفته‌اند و بنابراین از چنین منابعی باید با احتیاط استفاده کرد، به خصوص آن‌هایی که مربوط به فرهنگ‌های سامی دیگر شمال - غرب نباشند.

یافته‌های باستان‌شناسی گرچه از فراوانی کافی برخوردارند اما بسیار نابرابر و ناموزون‌اند و بستگی به نواحی کاوش شده و علاقه‌مندی باستان‌شناسان دارند. بیشتر اوقات باستان‌شناسان کلاسیک سطح ایرانی را به سود سطح‌های پیشین‌تر (هلنیستی یا رومی) نادیده گرفته‌اند، چنان‌که بسیاری از باستان‌شناسان خاورمیانه که دوران کهن را بهترین معیار می‌پنداشند بر عکس سطح ایرانی را به سود سطوح پیشین‌تر کهنه‌تر و نادیده می‌گیرند. گرفتاری اضافی دیگر آن است که ساخت‌وسازهای دوره‌های هلنیستی و رومی غالباً روی سطوح ایرانی انعام شده و به آن‌ها خسارت وارد کرده‌اند. سواحل دریایی لبنان که محل‌های اصلی فینیقی در آن‌جا قرار دارند چندان قابل حفاری و کاوش نیستند چون درواقع دشت ساحلی بسیار باریک است و ساخت‌وسازهای شهری کنونی همگی در همان مکان‌ها، یعنی در مکان‌های باستانی فینیقی و روی آن‌ها انجام گرفته‌اند. افزون بر این، از زمان آغاز جنگ داخلی لبنان در ۱۹۷۵ همه‌ی حفاری‌ها و کاوش‌ها متوقف شده‌اند. در شمال نیز سواحل دریایی سوریه به‌ندرت به قصد بررسی دوره فینیقی هخامنشی مورد کاوش قرار گرفته‌اند؛ مثلاً در اوگاریت (رأس شمرا) سطح ایرانی به سود سطوح هزاره دوم ق.م. که انتظار دارند الواح میخی تازه‌ای کشف کنند نادیده گرفته شده است. سواحل دریایی اسرائیل در مقایسه با جاهای دیگر بهتر از همه کاوش شده است. انتشار کاوش‌های قدیمی به علت روش‌هایی که باستان‌شناسان در گذشته به کار می‌بردند پر از نقص و کمبود است و باید نتیجه‌گیری‌های پیشین دوباره مورد ارزیابی قرار گیرند؛ چنان‌که مثلاً انتشار کاوش‌های تل ابوحوم توسط ر. و همیلتون در ۱۹۳۴ توسط ج. بالنسی (بالنسی ۱۹۸۵) مورد بازبینی و تجدیدنظر قرار گرفته است. مسکوکات فینیقی پیش از اسکندر هرچند غنی و اصیل‌اند اما حتی اکنون درست شناخته نشده‌اند؛ این سکه‌ها با سکه‌های یونانی طبقه‌بندی شده و عموماً توسط سکه‌شناسانی بررسی شده‌اند که کارشناس زبان‌های سامی نبوده‌اند و درباره تاریخ فینیقیه در دوره ایرانیان نیز آگاهی ناقصی داشته‌اند.

دشواری عمدۀ مطالعات فینیقی‌شناسی معلوم تنوع منابع است که دیدگاه یا رویکردی چند رشته‌ای را لازم دارد تا بررسی‌کننده بتواند کار خود را درست انجام دهد: مورخ فینیقیه باید در عین حال کارشناس زبان‌های سامی، یونان‌شناس و محقق زبان‌های ایلامی و ایرانی نیز باشد. هر کارشناس دوست دارد تنها از منابعی که در آن‌ها استاد استفاده کند و بنابراین هنگامی که می‌خواهد مسأله‌ای تاریخی را مورد بررسی قرار دهد امکان جانبداری و انحراف او از واقعیت وجود دارد. مثلاً محققان و مفسران کتاب مقدس یا علمای الهیات گاه مسأله‌ای را در تاریخ فینیقیه نه برای حل مشکلات این تاریخ بلکه به منظور روشن کردن مشکلی در عهد عیق بررسی می‌کنند (حال آن‌که بدون آشنایی با زبان و واژگان عبری و مقایسه نزدیک‌ترین زبان در ارتباط با این واژه‌ها، تفسیر کتیبه‌های فینیقی به کلی غیرممکن است). خاورشناسان دیگری هم هستند که این‌گونه مسائل فینیقی را بدون استفاده از منابع کلاسیک که با آن‌ها آشنایی ندارند بررسی می‌کنند. و بر عکس یونان‌شناسانی که این‌گونه مسائل مربوط به فینیقیه (حتی محاصره شهر صور توسط اسکندر!) را مطالعه می‌کنند، کاملاً قادر به درک مسائل نیستند.

روی هم‌رفته، استناد موجود در مورد دوره ایران بیشتر دلسردکننده‌اند زیرا عمدتاً روشنگر فرهنگ مادی هستند و بسیاری از زمینه‌ها نظیر ادبیات، فلسفه یا باورهای دینی را ناشناخته باقی می‌گذارند. با این حال مطالعات متعددی بر اساس تفسیر شمایل‌ها درباره دین فینیقی‌ها و مذهب اوگاریتی در هزاره دوم ق.م. انجام شده است، هرچند به علت کمبود استناد اجتناب‌ناپذیر برای شناخت هر مذهب، در این عرصه باید بسیار محظوظ قضاوت کرد. (شنبیر [Sznycer] ۱۹۸۳، صص ۳۹۲-۳۹۴). یگانه شهرهایی که از دوره ایرانیان استنادی از آن‌ها به دست آمده صیدون [صیدا] و بیلوس [جبیل] هستند؛ شهرهای آرادوس، صور و تریپلولیس [طرابلس] چندان شناخته شده نیستند، و شهر برتیوس نیز معلوم نیست که در آن زمان شهری مستقل بوده است یا نه. در مورد فینیقیه شمالی و جنوبی نیز باید گفت که بسیاری از کاوشگاه‌ها ناشناس مانده‌اند و جایگاه و موقعیت سیاسی محل‌هایی هم که تا اندازه‌ای شناسایی شده‌اند عملاً روشن نیست. در مورد اوضاع و احوالی که به انضمام شهرهای فینیقیه به

شاهنشاهی ایران انجامیده است به کلی بی اطلاع هستیم. نخستین کتبه‌ی فینیقی تاریخ‌گذاری شده مربوط به دوره هخامنشی (حدود سال ۵۰۰) کتبه‌ای است قطعه‌قطعه شده از "شی‌پیت‌بعل" پادشاه بیبلوس (KAI 9)، اما از آغاز سده پنجم است که منابع بسیار بیشتری و عمدتاً یونانی درباره جنگ‌های ایران و مشارکت شهرهای فینیقی در این جنگ‌ها در کنار ایران در اختیار داریم^{۱۰} از پایان جنگ‌های ایران تا آغاز سده چهارم، منابع کلاسیک به ندرت اشاره‌ای به فینیقیه دارند، اما در عوض کتبه‌های سلطنتی متعددی از شهرهای صیدون و بیبلوس در دست افغانست.^{۱۱} شورش‌های ساتراپی‌های غربی در نیمه نخست سده چهارم وفتح شهرهای فینیقیه توسط اسکندر بارها در منابع کلاسیک ذکر شده است؛ افزون بر این که از این دوره چند کتبه فینیقی نیز در دست داریم.

ج - نتایج مهم

اجازه دهید در آغاز مذکور شویم که مطالعات فینیقی‌شناسی فقط به دوره ایرانیان مربوط نمی‌شود و کل جهان فینیقی - پونیک را دربر می‌گیرد، به طوری که گاه جدا کردن نتایج فقط مربوط به شهرهای فینیقی در دوره شاهنشاهی هخامنشی دشوار است. البته مسأله‌ی ارزش ناموزون آثار نیز باید درنظر گرفته شود که جای بحث آن در اینجا نیست.

طی چند دهه گذشته آثار کتبه‌ای در زمینه فینیقی - پونیک افزایش یافته است (رولیک ۱۹۸۳؛ شنیسر ۱۹۸۳، صص ۳۸۷-۳۹۳). کشف کتبه‌های جدید به خصوص در خارج از فینیقیه پیوسته افزایش می‌یابد. در چند سال گذشته، به موازت این کشفیات مطالعات کتبه‌شناسی بسیاری درباره کتبه‌های جدید یا پیشنهادها برای قرائت مجدد کتبه‌های قدیمی انتشار یافته‌اند. مطالعه‌ی کتبه‌های بسیار کوچک نظری نوشه‌های حک شده بر مُهرها به خصوص توسعه یافته است (هر ۱۹۷۸، صص ۱۷۱-۱۸۱؛ گرین‌فیلد ۱۹۸۵). این توسعه همراه بوده است با شناخت بهتری از زبان و ابزارهای تازه‌تری که پژوهش را آسان‌تر ساخته‌اند: انتشار فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌ها (ISO: تومبک ۱۹۷۸؛ فوئنس استانول ۱۹۸۰)، دستور زبان‌ها (فردریش ۱۹۷۰؛ سگرت ۱۹۷۶) و مجموعه کتبه‌ها (KAI: گیبسون ۱۹۸۲؛ دلاوو-لومر ۱۹۷۹؛

و نیز علم خط شناسی جدید باستانی (پکم ۱۹۶۸)، سکه شناسی (بنز ۱۹۷۲)، و مطالعات گویش شناس (گابرینی ۱۹۷۷) و سبک شناسی (گرین فیلد ۱۹۷۱؛ استفان ۱۹۸۵) همگی در این زمینه نقش داشته‌اند.

بررسی‌های جغرافیای تاریخی این دوره بسیار اندک‌اند (الای ۱۹۸۲ و ۱۹۸۵^a؛ ۱۹۸۰^b؛ ۱۹۷۴؛ ۱۹۷۲؛ ری - کوکه ۱۹۷۴؛ تیکسیدور ۱۹۷۹ و ۱۹۸۰^c؛ الای ۱۹۸۰^d، ۱۹۱۳؛ Slouszch ۱۹۸۱^e) سیاسی صیدون (کاتاستینی ۱۹۸۴)، وقایع تاریخی (کاتسن اشتاین ۱۹۷۹، الای ۱۹۸۱^f) ایدئولوژی سیاسی صیدون (کاتاستینی ۱۹۸۱^g) و با ایرانیان (کلمون - گانو ۱۹۲۱) آغاز شده است. از روابط با مهاجرنشین‌ها (الای ۱۹۸۱^h) و با ایرانیان (کلمون - گانو ۱۹۲۱) آغاز شده است. از روی کتیبه‌ها و سکه‌ها آغاز کار تهیه فهرست‌های دودمانی از فرمانروایان شهرهای صیدون و بیبلوس مقدور شده است (ناستر ۱۹۶۵؛ دونان ۱۹۷۵-۷۶؛ گابرینی ۱۹۸۴؛ کوئاتچی ۱۹۸۴). در مورد دادوستدهای بازرگانی مطالعاتی درباره واردات یونان از شهرهای فینیقیه و رشد واردات قبرس (الای ۱۹۸۳ⁱ و ۱۹۸۵^j؛ ریس ۱۹۸۲) انجام گرفته است. در زمینه مذهب بیش از همه کار شده اما اکثر آن‌ها کلی هستند (شنیسر ۱۹۸۱؛ کولوک دونامور ۱۹۸۶). فقط شمار اندکی از آن‌ها به دوره‌ی ایرانیان مربوط می‌شوند (بوردوی ۱۹۸۵ و ۱۹۸۶^k؛ الای ۱۹۸۶^l؛ گوبل ۱۹۸۶).

معماری فینیقی که به علت اسکان دائمی کنونی در محل‌ها بقایای اندکی از آن‌ها در شهرها باقی مانده است هنوز خوب شناخته نیست، اما برخی جنبه‌ها نظری معبد "اشمون" [یا "عشمون"] در بیبلوس، معبد ماراتوس و نوع دیواره‌های باریک مورد بررسی قرار گرفته‌اند (دونان ۱۹۶۹ و ۱۹۷۳؛ الای ۱۹۸۰^m؛ استرن ۱۹۷۷ و ۱۹۸۲). در زمینه پیکرتراشی آثار عمده مربوط می‌شوند به تابوت‌های سنگی انسان شکل (کوکان ۱۹۵۵؛ بول ۱۹۵۹). فهرست‌ها متعددی از سکه‌های فینیقی تهیه شده است (بابلون ۱۸۹۳؛ هیل ۱۹۱۰؛ شهاب ۱۹۷۷؛ تبلیون ۱۹۸۲)، اما این فهرست نامه‌ها یا دیگر منسخه شده‌اند یا از لحاظ بافت و چارچوب تاریخی فینیقیه به اندازه کافی مستند نیستند. پژوهش‌های اندکی اخیراً تا اندازه‌ای روشنگر برخی نکات ویژه نظری وجود سکه‌های فینیقی در

دفینه‌ها، انواع مسکوکات به اصطلاح "عَكَايِي"، و مسائل گوناگون مربوط به مسکوکات بیبلوسی و آرادوسی شده‌اند (ناستر ۱۹۶۵؛ لومر ۱۹۷۶؛ الای ۱۹۸۴، ۱۹۸۳^a، ۱۹۸۶^{b-c}، الای - الای ۱۹۸۵^c).

نتیجه‌گیری

مرور معرفی‌گونه ما نشان داد که مطالعات فینیقی‌شناصی مربوط به دوره ایران اخیراً رو به پیشرفت نهاده‌اند اما هنوز راه درازی در پیش دارند. مسئله چگونگی کارکرد دولت مرکزی ایران و تعامل آن با شهرهای فینیقی پیش از حل برخی مسائل اولیه قابل بررسی نخواهد بود. نخستین مسئله مربوط می‌شود به هویت فرهنگی فینیقی‌ها در این دوره. دومین گام ضروری عبارت است از مطالعه اجتماعی - سیاسی و اقتصادی شهرهای فینیقیه. روابط میان خود شهرهای فینیقیه با یکدیگر و با سایر دولت‌ها باید تعریف و تعیین گردد، بهویژه مناسبات با مهاجرنشین‌ها با شهرهای قبرس، با مصر و با شهرهای یونانی؛ ضمن این‌که چگونگی رخته یونانی‌مآبی در فینیقیه پیش از جهانگشایی اسکندر مسئله مهمی است. به علاوه، عرصه‌های مهمی نظیر باورهای دینی هنوز پژوهش نشده باقی مانده‌اند.

هیچ‌یک از این مسائل را جز از طریق رویکردن چند رشته‌ای نمی‌توان حل کرد. مثلاً، ساختارهای اجتماعی - سیاسی اصیل شهرهای فینیقی که مرز غربی شاهنشاهی ایران را تشکیل می‌دادند، در عین حال ارتباط دارد با ساختارهای برخی دولت‌های سامی شرقی و نیز با ساختارهای برخی شهرهای یونانی. منابع مستند ما کمتر از آن هستند که بتوان هیچ‌کدام را نادیده گرفت، حتی اگر به وجود کارشناسان رشته‌های متعددی نیاز باشد. از سوی دیگر، پیشرفت مطالعات فینیقی‌شناصی مربوط به دوره هخامنشی را نمی‌توان از پیشرفت مطالعات کلی فینیقی - پونیک‌شناصی جدا کرد. در باب رخته هلنیسم یا یونانی‌مآبی در فینیقیه، باید به یاری همه‌ی داده‌هایی که در اختیار داریم، اهمیت و شیوه‌های مبادلات بازرگانی و چگونگی گسترش و محدودیت‌های تغییرات فرهنگی که جامعه فینیقی (یا دست‌کم برخی از لایه‌های آن) را برای فرهنگ‌پذیری از یونان در دوره هلنیستی آماده کرده بودند روشن و تعیین کنیم.

مطالعه این مسأله بهخصوص در مورد شهرهای فینیقی کمک خواهد کرد که درک کنیم چرا و چگونه مرزهای ساحلی غربی شاهنشاهی ایران رفته رفته دچار دگردیسی شده و زمینه مساعد برای تسلط یونان آماده شده بود. پیشرفت مطالعه اعتقادات مذهبی بدون کشف کتیبه‌های تازه به دشواری قابل تصور است. با این حال، اگر آشنایی ما با زبان فینیقی بیشتر شود احتمالاً بسیار سودمند خواهد افتخار نیزرا بسیاری از واژه‌ها که اکنون معناپیشان روشن نیست اشاره به مراسم قریانی دارند.^۱ سکه‌شناسی که هنوز پیشرفت زیادی نداشته می‌تواند اطلاعات گرانبهایی در مورد تاریخ فینیقیه لازم اختیارمان قرار دهد. بهویژه بسیار جالب و سودمند خواهد بود اگر تاریخ و علل ضرب سکه در فینیقیه روشن شود و کارکرد مسکوکات در شهرهای ضرب‌کننده مورد بررسی قرار گیرد و بدانیم آیا شهرهای فینیقی پیش از اسکندر به اقتصاد پولی دسترسی داشته‌اند یا نه (تاکنون تصور شده است که اقتصاد پولی را اسکندر وارد این ناحیه کرده است). به مجموعه سکه‌های فینیقی پیش از اسکندر (که درحال تهیه است) نیز نیاز داریم. مطالعه دفینه‌های مسکوکات فینیقی، که هیچ‌یک تاکنون تحلیل نشده‌اند، بی‌گمان اطلاعات ارزشمندی در اختیارمان قرار خواهد داد: بهویژه دفینه مسکوکات به دست آمده از بیبلوس که م. دونان (سال ۱۹۳۹ بهویژه صص ۴۰۷-۴۰۸). رشته‌های دیگر، مانند انسان‌شناسی یا باستان‌شناسی جغرافیایی گاه می‌توانند اطلاعات تکمیلی جالبی برایمان فراهم سازند: مثلاً انسان‌شناسی می‌تواند برای پژوهش در عناصر فرهنگی فینیقیه سودمند واقع شود؛ اولین عنصر فرهنگی پیدا شده در لبنان (زیر چاپ) به اصطلاح "دیوار تُویزه"^{*} (الای ۱۹۸۰). باستان‌شناسی جغرافیایی به یاری دانش مکان‌شناسی می‌تواند آگاهی‌های سودمندی درباره رشد و توسعه اشغال مکانی را در اختیار ما قرار دهد: ژ. ساپن درحال آماده کردن بررسی خود درباره "روزنہ هومس" است. سرانجام مسأله‌ی وضعیت شهرهای فینیقی در شاهنشاهی ایران بهتر درک خواهد شد اگر با وضعیت آن‌ها در دوره‌ی قبل امپراتوری‌های آشوری و نوبابلی و دوره بعد

*- دیوار تُویزه ribbed wall عضو خمیده شکل یا رگهی برجسته که بر دهانه قوس یا در محل تقاطع طاق‌های گهواره‌ای احداث می‌شود و یا طاق را به بخش‌های کوچک تقسیم می‌کند و عموماً کاربرد ساختمانی و تقویتی دارد. انواع تویزه در معماری اسلامی و گوتیک بسیار است (فرهنگ مصور هنرها تجمیعی، پرویز مرزبان و حبیب معروف) -م.

پادشاهی‌های هلنیستی مورد مقایسه قرار گیرد. مثلاً اطلاع اندک ما [از طریق کتبیه داریوش در شوش DSf] درباره بهره‌برداری از چوب سدر (یا سرو لبنانی) توسط ایرانیان در صورت مطالعه این مسئله در دوره آشوری - بابلی بیشتر و روشن‌تر خواهد شد. البته این مسائل فقط چند نمونه از مسائل مربوط به شهرهای فینیقی در دوره هخامنشی هستند، زیرا در چارچوب یک مقاله‌ی کوتاه معرفی‌گونه بیش از این نمی‌توان سخن گفت و به جزئیات پرداخت.

کتابشناسی

- Albright, W.E., 1922, 'The Excavations at Ascalon', *BASOR* 6, 11-18
- Avigad, N., & Greenfield, J.C., 1982, 'A Bronze Phialē with a Phoenician Dedicatory Inscription', *IEJ* 32, 118-128
- Babelon, E., 1893, *Catalogue des Monnaies grecques de la Bibliothèque Nationale. Les Perses achéménides*, Paris
- Balensi, J., 1985, 'Revising Tell Abu Hawam', *BASOR* 257, 65-74
- Benz, F.L., 1972, *Personal Names in the Phoenician and Punic Inscriptions*, Roma
- Bettyon, J.W., 1982, *The Coinage and Mints of Phoenicia. The Pre-Alexandrine Period*, Chico
- Bondi, S.F., 1974, 'Istituzioni e politica a Sidone dal 351 al 332 av. Chr.', *RStudFen* 2, 149-160
- Bordreuil, P., 1983, 'Nouveaux apports de l'archéologie et de la glyptique à l'onomastique phénicienne', *CISFP*, 751-755
- Bordreuil, P., 1985, 'Le dieu Echmoun dans la région d'Amrit' in: *Phoenicia and its neighbours. Studia Phoenicia III*, Leuven, 221-230
- Bordreuil, P., 1986, 'Attestations inédites de Melqart, Baal Hamon et Baal Saphon à Tyr', in: *Religio Phoenicia, Studia Phoenicia IV*, Leuven, 77-86
- Braidwood, R.J., 1940, 'Report on Two Sondages on the Coast of Syria, South of Tartous', *Syria* 21, 183-226
- Briend, J., & Humbert, J.B., 1980, *Tell Keisan (1971-1976). Une cité phénicienne en Galilée*, Paris
- Bron, F., & Lemaire, A., 1983, 'Inscriptions d'Al Mina', *CISFP*, 677-686
- Broshi, M., 1969, 'Notes and News: Tell Megadim', *IEJ* 19, 248
- Buhl, M.L., 1959, *The late Egyptian anthropoid stone sarcophagi*, København
- Catastani, A., 1984, 'Propaganda della regalità nell'iscrizione di Eshmunazar', *RStudFen* 12, 9-12
- Chéhab, M., 1955, 'Inscription phénicienne de Kharayeb', *BMB* 12, 43-52
- Chéhab, M., 1977, *Monnaies gréco-romaines et phéniciennes du Musée National, Beyrouth*
- Chéhab, M., 1983, 'Découvertes phéniciennes au Liban', *CISFP*, 165-172
- Colloque de Namur 1986, *Religio Phoenicia (Studia Phoenicia IV)*, Namur
- Clermont-Ganneau, C., 1921, 'Le paradise royal achéménide de Sidon', *RBi* 30, 107-108
- Coacci-Polselli, G., 1984, 'Nuova luce sulla datazione dei re sidonii?', *RStudFen* 12, 169-173
- Cross, F.M., 1968, 'Jar inscriptions from Shiqmona', *IEJ* 18, 226-233
- Delavault, B. and Lemaire, A., 1979, 'Les inscriptions phéniciennes de Palestine', *RStudFen* 7, 1-39
- Dothan, M., 1976, 'Akko: Interim excavation report, first season 1973/4', *BASOR* 224, 8-36
- Dothan, M., 1985a, 'A Phoenician Inscription from Akko', *IEJ* 35, 81-94
- Dothan, M., 1985b, 'Ten Seasons of Excavations at Ancient Acco', *Qadmonios* 18, 2-14
- Dunand, M., 1939, *Fouilles de Byblos 1926-1932 I*, Paris
- Dunand, M., 1944-45, 'Les sculptures de la favissa du temple d'Amrit', *BMB* 7, 99-107
- Dunand, M., 1946-48, 'La favissa du temple d'Amrit', *BMB* 8, 81-107

- Dunand, M., & Saliby, N., 1961-62, 'Le sanctuaire d'Amrit. Rapport préliminaire', *AArchSyr* 11-12, 3-12
- Dunand, M., & Duru, R., 1962, *Oumm el-'Amed*, Paris
- Dunand, M., et al., 1964, 'Fouilles de Tell Kazel. Rapport préliminaire', *AArchSyr* 14, 3-14
- Dunand, M., et al., 1965, 'Nouvelles inscriptions phéniciennes du temple d'Echmoun à Bostan ech-Cheikh, près de Sidon', *BMB* 18, 105-109
- Dunand, M., et al., 1969, 'L'architecture à Byblos au temps des Achéménides', *BMB* 22, 93-99
- Dunand, M. et al., 1970, 'La statuaire de la favissa du temple d'Echmoun à Sidon', in: Kuschke, A., & Kutsch, E.,(eds.), *Archäologie und altes Testament. Festschrift für K. Galli*. Tübingen, 61-67
- Dunand, M., et al., 1973, 'Le temple d'Echmoun à Sidon. Essai de Chronologie', *BMB* 26, 7-26
- Dunand, M., et al., 1975-76, 'Les rois de Sidon au temps des Perses', *Mélanges de l'Université Saint Joseph* 49, 491-499
- Elayi, J., 1980a, 'The Phoenician Cities in the Persian Period', *JANES* 12, 13-28
- Elayi, J., 1980b, 'Remarques sur un type de mur phénicien', *RStudFen* 8, 165-180
- Elayi, J., 1981a, 'La révolte des esclaves de Tyr relatée par Justin', *BaM* 12, 139-150
- Elayi, J., 1981b, 'The relations between Tyre and Carthage during the Persian Period', *JANES* 13, 15-29
- Elayi, J., 1982, 'Studies in Phoenician Geography during the Persian Period', *JNES* 41, 83-110
- Elayi, J., 1983a, 'Les monnaies de Byblos au sphinx et au faucon', *RStudFen* 11, 5-17
- Elayi, J., , 1983b, 'L'importation de vases attiques en Phénicie à l'époque perse', in: *Atti del I. Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*, Roma, 227-232
- Elayi, J., 1984, 'Les symboles de la puissance militaire sur les monnaies de Byblos', *RN* 26, 40-47
- Elayi, J., 1985a, 'Al Mina sur l'Oronte à l'époque perse', in: *Phoenicia and the east Mediterranean in the first Millennium B.C. Studia Phoenicia V*, Leuven, 249-266
- Elayi, J., 1985b, 'La baisse des importations chypriotes dans les cités phéniciennes au Ve siècle', *Archaeologia Cypria* 1, 65-67
- Elayi, J., 1985c, 'Une monnaie phénicienne de 0,05g', *RStudFen* 13, 1-4
- Elayi, J., 1986a, 'Le roi et la religion dans les cités phéniciennes à l'époque perse', in; *Religio Phoenicia. Studia Phoenicia IV*, Namur, 249-262
- Elayi, J., 1986b, 'Les monnaies préalexandrines de Byblos', *Bulletin de la Société Française de Numismatique* 41, 13-16
- Elayi, J., 1986c, 'Les éléments d'architecture sur les monnaies phéniciennes préalexandrines', *Numismatica e Antichità Classiche* 15, 61-75
- Elayi, J., & Elayi, A.G., 1986a, 'Abbreviations and Numbers on Phoenician pre-alexandrine Coinages: the Sidonian Example', in: *10th International Numismatic Congress* 8-12 sept., London
- Elayi, J., & Elayi, A.G., 1986b, 'The Aradian Pataecus', *ANS Museum Notes* 31, 1-5
- Forest, C., & Forest, J.D., 1982, 'Fouilles à la municipalité de Beyrouth (1977)', *Syria* 59, 1-76
- Friedrich, J. & Röllig, W., 1970, *Phönizisch-punische Grammatik*, Roma (1st ed. 1951)
- Fuentes Estañol, M.J., 1980, *Vocabolario Critica de la lengua Fenicia*, Barcelona
- Garbini, G., 1977, 'I dialetti del fenicio', *AION* 37, 283-294
- Garbini, G., 1984, 'Tetramnēstos re di Sidone', *RStudFen* 12, 3-7

- Gibson, J.C.L., 1982, *Textbook on Syrian Semitic Inscriptions. vol. III: Phoenician Inscriptions*, Oxford
- Glueck, N., 1971, 'Tell el-Kheleifeh Inscriptions' in: *Near Eastern Studies in Honor of W.F. Albright*, Baltimore/London, 225-242
- Greenfield, J.C., 1971, 'Scripture and Inscription: The Literary and Rhetorical Element in Some Early Phoenician Inscriptions', in: *Near Eastern Studies in Honor of W.F. Albright*, Baltimore/London, 253-268
- Greenfield, J.C., 1985, 'A Group of Phoenician City Seals', *IEJ* 35, 129-134
- Gubel, E., 1986, 'Une nouvelle scène de culte phénicien de l'époque perse', in: *Religio Phoenicia. Studia Phoenicia IV*, Namur, 263-276
- Guzzo Amadasi, M.G., 1967, *Le iscrizioni fenicie e puniche delle colonie in Occidente*, Roma
- Guzzo Amadasi, M.G. & Karagheorgis, V., 1977, *Fouilles de Kition. III. Inscriptions phéniciennes*, Nicosie
- Hamilton, R.W., 1934, 'Excavation at Tell Abu Hawām', *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 4, 1-69
- Herr, L.G., 1978, *The Scripts of Ancient Northwest Semitic Seals*, Missoula
- Herzog, Z. et al., 1978, 'Excavations at Tel Michal 1977', *Tel Aviv* 5, 99-130
- Hill, G.F., 1910, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Greek Coins of Phoenicia*, London
- Kaoukabani, B., 1973, 'Rapport préliminaire sur les fouilles de Kharayeb 1969-1970', *BMB* 26, 41-60
- Kaplan, J., 1972, 'The archaeology and history of Tel Aviv-Jaffa', *Biblical Archaeologist* 35, 66-95
- Katzenstein, H.J., 1979, 'Tyre in the Early Persian Period (539-486 B.C.E.)', *Biblical Archaeologist* 42, 23-34
- Kornfeld, W., 1978, *Neues über die phönizischen und aramäischen Graffiti in den Tempeln von Abydos*, Wien
- Kukahn, E., 1955, *Anthropoid Sarcophagi in Beyrouth*, Berlin
- Lemaire, A., 1976, 'Le monnayage de Tyr et celui d'Akko dans la 2e moitié du 4e siècle av. J.-C.', *RN* 18, 11-25
- Lemaire, A., 1980, 'Notes d'épigraphie nord-ouest sémitique', *Semitica* 30, 17-32
- Lidzbarski, M., 1912, *Phönizische und Aramäische Krugaufschriften aus Elephantine*, Berlin
- Magnanini, P., 1973, *Le iscrizioni fenicie dell'Oriente*, Roma
- Masson, O. & Sznycer, M., 1972, *Recherches sur les Phéniciens à Chypre*, Genève/Paris
- Mouterde, R., 1966, *Regards sur Beyrouth phénicienne, hellénistique et romaine*, Beyrouth
- Naster, P., 1965, 'L'ordre de succession des rois de Byblos d'après leurs monnaies', *Bulletin de la Société Française de Numismatique* 20, 478
- Naveh, J., 1966, 'The Scripts of 2 Ostraca from Elath', *BASOR* 183, 27-30
- Naveh, J., 1968, 'Aramaica Dubiosa', *JNES* 27, 317-325
- Peckham, J.B., 1968, *The Development of Late Phoenician Scripts*, Cambridge, Mass
- Pottier, E., 1926, 'La nécropole de Cheikh Zenad', *Syria* 7, 193-208
- Prausnitz, W., 1965, 'Chronique archéologique', *RBi* 72, 544-546
- Pritchard, J.B., 1975, *Sarepta: A Preliminary Report on the Iron Age*, Princeton
- Pritchard, J.B., 1978, *Recovering Sarepta, A Phoenician City*, Princeton
- Puech, E., 1981, 'Remarques sur quelques inscriptions de Byblos', *RStudFen* 9, 153-168

- Rey-Coquais, J., 1974, *Arados et sa pérée*, Paris
- Riis, P.J., 1960, 'L'activité de la mission archéologique danoise sur la côte phénicienne en 1959', *AArchSyr* 10, 111-132
- Riis, P.J., 1973, *Sūkās I*, København
- Riis, P.J., 1979, *Sūkās VI*, København
- Riis, P.J., 1982, 'Griechen in Phönizien', in: *Phönizier im Westen. Intern. Symposium über die phönizische Expansion im Westlichen Mittelmeerraum*, Madrid, 237-260
- Robert, L., 1961, 'Epigraphie' in: *L'Histoire et ses méthodes, Encyclopédie de la Pléiade*, Paris, 453-497
- Röllig, W., 1983, 'The Phoenician Language: Remarks on the present state of research', *CISFP*, 375-385
- Saïdah, R., 1966, 'Fouilles de Khaldé, Rapport préliminaire sur la première et deuxième campagnes (1961-1962)', *BMB* 19, 51-90
- Saïdah, R., 1969, 'Archaeology in the Lebanon 1968-1969', *Berytus* 18, 119-142
- Segal, J.B., 1983, *Aramaic Texts from North Saqqara with some fragments of Phoenician*, London
- Segert, S., 1976, *A Grammar of Phoenician and Punic*, München
- Slouszch, N., 1913-14, 'Representative government among the Hebrews and Phoenicians', *Jewish Quarterly Review* 4, 303-310
- Starcky, J., 1969, 'Une inscription phénicienne de Byblos', *Mélanges de l'Université Saint Joseph* 45, 259-273
- Stephan, F., 1985, *Les inscriptions phéniciennes et leur style*, Beyrouth
- Stern, E., 1977, 'The Excavations at Tell Mavorach and the Late Phoenician Elements in the Architecture of Palestine', *BASOR* 225, 17-27
- Stern, E., 1982, *The Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period 538-332 B.C.*, Warminster
- Stern, E., 1983, 'Notes and News: Tel Dor 1983', *IEJ* 33, 259-261
- Stern, E., 1986, 'Two favissae from Tel Dor, Israel', in: *Religio Phoenicia. Studia Phoenicia IV*, Namur, 277-287
- Sznycer, M., 1981, 'Les religions des Sémites occidentaux', in: *Dictionnaire des mythologies et des sociétés traditionnelles du monde antique I*, Paris, 55-66
- Sznycer, M., 1983, 'Rapport sur l'épigraphie phénicienne et punique', *CISFP*, 387-395
- Teixidor, J., 1964, 'Un nouveau papyrus araméen du règne de Darius II', *Syria* 41, 285-290
- Teixidor, J., 1979, 'Les fonctions de rab et de suffète en Phénicie', *Semitica* 29, 9-17
- Teixidor, J., 1980, 'L'assemblée législative en Phénicie d'après les inscriptions', *Syria* 62, 453-464
- Thalmann, J.P., 1978, 'Tell 'Arqa (Liban nord). Campagnes I-III (1972-1974) chantier I, rapport préliminaire', *Syria* 55, 1-152
- Thompson, M. et al., 1973, *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York
- Tod, M.N., 1948, *A Selection of Greek historical Inscriptions II*, Oxford
- Tombback, R.S., 1978, *A Comparative Semitic Lexicon of the Phoenician and Punic Languages*, Missoula
- Vanel, A., 1967, 'Six 'ostraca' phéniciens trouvés au temple d'Echmoun, près de Saïda', *BMB* 20, 45-95
- Woolley, C.L., 1938, 'The excavations at Al Mina, Sueidia I', *JHS* 58, 1-30; II: 133-170
- Zadok, R., 1978, 'Phoenicians, Philistines and Moabites in Mesopotamia', *BASOR* 230, 57-65

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

قبرس در دوران چیرگی ایرانیان

یوزف ویزه هوفر* - هاگن

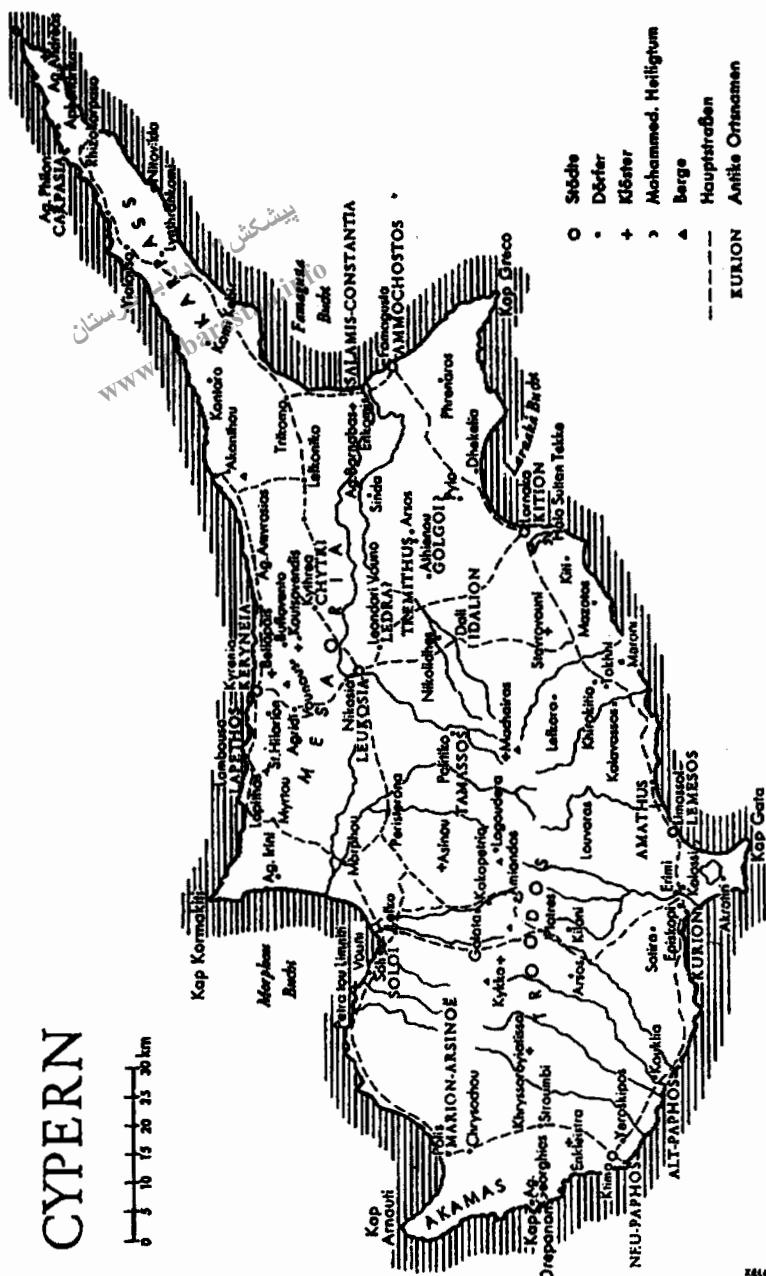
پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

یکم: طرح مسئله

از دیرباز در محافل علمی-پژوهشی این فرض همچون اصلی پذیرفته شده رواج داشته که در قبرس نیز مانند ایونیه، جزایر ایونی و سرزمین یونان، از اوآخر قرن شش ق.م. تضادی آشتبانی ناپذیر و بعضاً ملی - میهنی میان بخش یونانی مردم از سویی و فرمانداران ایرانی جزیره (و کارگزاران و "دستنشاندگان" فینیقی آنان) وجود داشته است، تضادی که هوداران این فرضیه اساس و مبنای آن را آشتبانی ناپذیری فرهنگی و سیاسی میان ملل مربوطه (یعنی قبرسی‌های یونانی به عنوان مبارزان پیشگام تمدن هلنی و ایرانیان و قبرسی‌های فینیقی به عنوان رقبا و دشمنان "وحشی" [= بربر] آنان) می‌دانستند (نک. زایبرت ۱۹۷۶، ص ۳ به بعد؛ مایر ۱۹۸۵، ص ۳۲). سخنی که یرسناد (Gjerstad [یرسناد] ۱۹۴۸، صص ۴۸۴-۵) در اینباره گفته بسیار جالب و شاخص است: «آگاهی ما درباره تاریخ قبرس در این دوره (سده‌های پنجم و چهارم ق.م.) بسیار کم است، اما می‌دانیم که کیفیت و توانایی سیاسی شهرهای یونانی نشین قبرس تاحد صفر کاهش یافته بود و ایرانیان عزم راسخ داشتند تا آخرین آثار اندیشه و فرهنگ یونان دوستی را نیز ریشه کن کنند... اتحاد ایرانیان و فینیقی‌ها علیه شهرهای یونانی قبرس... تشدید شد و به فعالیتی منظم تبدیل گشت که هدف آن تبدیل قبرس به کشوری ایرانی با سازمان

*- Josef Wiesheöfer

CYPERN

نقشه قبرس (طراحی ف. گ. مایر، مونیخ، ۱۹۸۲)

اداری فینیقی بود. «البته برخلاف مورد ایونیه و یونان، فرض وجود چنین تضاد آشتبی ناپذیری کمابیش دیر مورد ارزیابی نقادانه قرار گرفت (قبل از زایر ۱۹۷۶ و اخیراً مایر ۱۹۸۵) که یکی از علل این تأخیر در واقع فقر منابع درباره‌ی این جزیره و به خصوص در زمینه‌هایی است که مورخان ارجح می‌دانند، یعنی رشته‌هایی مانند واقعه‌نگاری تاریخی، ادبیات و کتبیه‌شناسی. در واقع آنچه بیشتر مطرح است و مورد تأکید قرار می‌گیرد مدارک سکه‌شناختی (گشته ۱۹۷۰) و به خصوص یافته‌های باستان‌شناختی است که میدان بسیار گستره‌تری برای تفسیر و قایع را در اختیار باستان‌شناسان و مورخان علاقه‌مند به واقعه‌نگاری تاریخی و تعیین تقدم و تأخیر رویدادها قرار می‌دهند، و در بسیاری موارد فقط به عنوان توضیح زمینه تاریخی رویدادهایی مورد استفاده قرار می‌گیرند که قبل از چگونگی آن‌ها را روشن و شناخته شده فرض کرده‌اند.

دوم: چند توضیح کلی

۱- ساختار جمعیتی

در دوران کلاسیک در قبرس اصولاً سه گروه جمعیتی اهمیت داشتند: گروه قبرسیان اولیه و بومی جزیره (که در دوره کلاسیک مرکز ایشان آماتوس بود)، یونانیان و فینیقی‌ها. در مورد تعیین تاریخ استعمار قبرس توسط یونانیان نظریات متفاوتی وجود دارد (هیل ۱۹۴۰، ص ۸۲؛ بین ۱۳۰۰ تا ۱۴۰۰؛ یورستاد ۱۹۴۸، ص ۴۲۸ و مایر ۱۹۸۲، ص ۴۰؛ حدود ۱۲۰۰؛ زایر ۱۹۷۶، ص ۲؛ بین قرن چهاردهم و دوازدهم؛ کاراگئورگیس ۱۹۸۲^a، ص ۵۱۶؛ بین ۱۲۰۰ و ۱۰۵۰ ق.م.) اما پژوهندگان عموماً اتفاق نظر دارند که مهاجران جدید عمدتاً از پلوپونز (و. رودوس؛ بنسون ۱۹۷۳، ص ۲۲۳-۴) آمده و در جزیره استقرار یافته‌اند. مهم‌ترین مستعمرات یا مهاجرنشین‌های آنان عبارت بودند از ماریون، سولوی و لaps در سواحل شمالی، سالامیس در کرانه شرقی، کوریون و پافوس در کرانه‌های جنوبی و گولگوی، ایدالیون، تاماوس، لدرا و کوتروی در مناطق داخلی جزیره. تاریخ استعمار قبرس توسط فینیقی‌ها را عموماً مربوط به سده‌های دهم و نهم ق.م. می‌دانند، تاریخی که یافته‌های باستان‌شناختی و کتبیه‌شناختی هردو به یک اندازه تأیید می‌کنند (مایر ۱۹۸۲، ص ۴۳؛ کاراگئورگیس ۱۹۸۲^a، ص ۵۲۶؛ ماسون-شنسیر ۱۹۷۲، ص ۱۳-۲۰؛ یورستاد ۱۹۷۹، ص ۲۲۳).

بی‌گمان مهم‌ترین مهاجرنشین فینیقی‌ها کیتیون بوده است. افزون بر این وجود مهاجرنشین‌های فینیقی در ایدالیون، تاماسوس و لپتوس نیز قابل اثبات است (ماسنون - شنیسر ۱۹۷۲ شکل ۱).

۲- زبان و خط

خط هجایی قبرسی مهم‌ترین و رایج‌ترین سیستم نوشتاری در جزیره بود. این خط هم برای ثبت کتبی متون مختلف به لهجه قبرسی (که شاخه شرقی خاتواده زبان‌های آرکادو - قبرسی است) مورد استفاده قرار می‌گرفت و هم برای نگارش متون به زبان قبرسی بومی (که هنوز برای ما نامفهوم و ناشناس مانده است). در جزیره علاوه بر این خط هجایی با الفبای فینیقی و یونانی نیز سروکار داریم، اما شمار متون شناخته شده‌ای که برای نگارش آن‌ها از این دو خط استفاده شده به مراتب کمتر از متن‌هایی است که با خط هجایی قبرسی نوشته شده‌اند (برای جمع‌بندی این مطالب بنگرید به میت‌فورد - ماسون ۱۹۸۲، صص ۷۱-۸۲؛ درباره الفبای فینیقی بنگرید به: ماسون - شنیسر ۱۹۷۲ و گوتسو آمادازی - کاراگنورگیس ۱۹۷۷).

۳- شواهد باستان‌شناسی

طبعاً ارائه چشم‌اندازی از باستان‌شناسی قبرس در اواخر دوران باستان و در دوره‌ی کلاسیک در اینجا میسر نیست (در این‌باره نک. تتون - براون ۱۹۸۲، صص ۹۲-۱۰۵؛ ورمول ۱۹۷۶؛ یون ۱۹۸۱). بنابراین می‌کوشیم در ادامه این بررسی فقط در مواردی یافته‌های باستان‌شناسی را مطرح کنیم و بررسیم که ارائه چنین داده‌هایی برای روشن شدن واقعیات تاریخی اهمیت داشته باشد.

سوم:

حال ببینیم اصولاً نظریه وجود یک تضاد بنیادی میان قبرسی‌های یونانی از یکسو و فینیقی‌ها (و ایرانیان) از سوی دیگر - نظریه‌ای که مدت‌هایی مدید مورد قبول همگان

بوده است - بر چه مبنای استوار است؟ در این مورد باید بیش از هرچیز به پیشداوری قدیمی یونانیان درباره فینیقی‌ها و ارزیابی منفی آنان در مورد ایشان اشاره کرد که قدرت آن به زمان یونان کهن برمی‌گردد (Od. XIII 271 ff. e.a)؛ اما بسنجدیدبا (Od. XIV 288ff XV 415ff.e.a) که فینیقی‌ها را مردمی فربیکار، دزد و رذل توصیف و معرفی می‌کردن (بسنجدید با هرودوت ۱، ۱ و نیز ۱، ۵). بخشی از این تصویر منفی درباره فینیقی‌ها به دوره جدید نیز راه یافت و به واسطه پدیده‌ی پر بهادار و ارزشمند دانستن هرچه هندواروپایی - یونانی است و تحکیر هرچه سامی است، موقعتاً پذیرفته و نهادینه شد. اما باید متذکر شویم که به رغم این روند عمومی، برخورد اکثر پژوهندگان با این "دشمن پنداری" یونانی بسیار واقع‌گرایانه و کاملاً علمی بود (بوتتر ۱۹۲۳، صص ۱۱-۱۲؛ زایبرت ۱۹۷۶، ص ۵؛ دوریه ۱۹۷۲، صص ۷۵-۱۴۶).

و اما در مورد مقوله‌ی تضاد میان یونانی‌ها و فینیقی‌ها در قبرس: طرفداران این نظریه همیشه به ۳ مدرک استناد کرده‌اند که به عقیده‌ی ایشان مؤید این نظریه‌است: ایسوکراتس (در همان، ۹، ۱۹، ۴۷)؛ هرمیانakanکس (در: آنتونیوس لیبرالیس، *Metamorphon Synagoge*)، اما زایبرت (۱۹۷۶، ص ۵۸) و مایر (۱۹۸۵، ص ۳۳) به درستی به این نکته اشاره کرده‌اند که هیچ‌یک از این منابع شرایط یک منبع تاریخی موجه و قابل استناد را ندارد. مثلاً در مورد ادعای "به توحش کشیده شدن" سالامیس (*πόλις εκβαρβαρωμένη*) به دست یک پناهنه فینیقی باید با اطمینان یادآور شد که الف - هیچ یافته‌ی باستان‌شناسی مؤید این ادعا وجود ندارد، ب - برخلاف ادعای مطرح شده که گویا این شخص جزیره را فرمانبردار شاهنشاه ایران کرده است باید گفت که قبرس از مدت‌ها پیش از این تاریخ به شاهنشاهی هخامنشی تعلق داشته است، ج - تصویر ارائه شده توسط ایسوکراتس را باید طبعاً در پس زمینه دیدگاه سیاست خارجی او به طورکلی و ارادت خاص او به اویاگوراس به خصوص مشاهده کرد، و این‌که د - از قرار معلوم مردم شهر سالامیس در جنگ اویاگوراس بیشتر نقش تماشاجی داشتند و نقش فعالی به عهده نگرفتند (ایسوکراتس، ۹، ۳۱) (بسنجدید با پویی ۱۹۷۵، صص ۱۱۳ و ۱۱۷؛ کوستا ۱۹۷۴، صص ۴۰-۴۱).

و بالاخره مدرک سوم فقط این نکته را مطرح می‌کند که سلطان سالامیس با ازدواج دخترش با یک مرد فینیقی موافقت نکرد، آن هم مردی که به هرحال در این شهر "یونانی" توانسته بود به ثروت و شهرت برسد.

برای دستیابی به یک ارزیابی بی‌طرفانه درباره‌ی زندگی سیاسی در قبرس در دوران تسلط ایرانیان دو روش پژوهشی متفاوت وجود دارد: الف - بررسی همه‌ی مدارک و شواهد قابل دسترس در مورد برخی شهروها و مهاجرنشین‌های خاص در قبرس (مسیری که زایبرت برگزیده است در ۱۹۷۶) و ب - مسیر بررسی رویدادها بر اساس تقدم و تأخیر تاریخ وقوع (مسیر انتخابی مایر در ۱۹۸۵) که در آن یافته‌های باستان‌شناختی، کتبه‌شناختی و سکه‌شناختی به دست آمده در پژوهش‌های مختلف در مناطق خاص مورد مطالعه و ارزیابی قرار می‌گیرند. به عقیده من این روش برای رسیدن به هدف مورد نظر در اینجا، یعنی "بازبینی رویدادها" روش روشن‌تر و موفقیت‌آمیزتری است.

چهارم: بررسی تاریخی (سده‌ی پنجم ق.م)

۱- قبرس در دوره‌ی فرمانروایی کوروش و کمبوجیه

قبرس که مدتی کوتاه زیر سلطه‌ی مصریان قرار داشت، قبل از سال ۵۲۵ ق.م. به ایرانیان پیوست و در دوره‌ی پادشاهی کمبوجیه در لشکرکشی علیه مصر شرکت کرد (هرودوت III، ۱۹). این‌که قبرس در چه سالی سلطه ایرانیان را پذیرفت دقیقاً معلوم نیست. به نوشته‌ی گزنفون (کوروشانه VII، ۴ و VIII، ۶، ۸) سپاهیان قبرسی حتی قبل از زوال امپراتوری لودیا (لیدی) و نیز در جنگ بابل زیر پرچم کوروش خدمت کرده بودند، اما همان‌گونه که مگز (۱۹۷۹ / ۱۹۷۲، ص ۴۸۰ شماره ۱) به درستی یادآور شده است، برای قبول این امر به عنوان یک واقعیت تاریخی، به منبع قابل اعتمادتری نیاز داریم.

پژوهشگران در مورد دوره‌ی پادشاهی کوروش و کمبوجیه عموماً برآئند که نفوذ ایرانیان در قبرس طی این دوره اندک بوده و بر عکس روزبه روز بر نفوذ یونانیان، به ویژه در عرصه هنر و فرهنگ افزوده شده است (مگز ۱۹۷۹ / ۱۹۷۲، ص ۴۸۰؛ کاراگنورگیس ۱۹۸۲b، ص ۶۹-۷۰). شهر برتر و مسلط در میان سلطان‌نشین‌های قبرسی از قرار معلوم سالمیس بود که ما اثولتون سلطان آن را هم به واسطه‌ی سکه‌هایش (گیشه ۱۹۷۰ در جاهای مختلف؛ کری ۱۹۷۶، ص ۳۰۱ و هم از طریق هرودوت IV، ۱۶۲) می‌شناسیم. اما مطالعه برخی توصیفات تاریخی محقق را به اندیشه وامی دارد که گویا باید سال‌های نخستین تسلط ایرانیان بر قبرس را در مقایسه با مرحله‌ی بعدی، یعنی دوره‌ی قیام ایونی و پس از

آن، کاملاً متفاوت در نظر گرفت (آگاهی و پافشاری یونانیان بر فرهنگ و اعتقادات سیاسی خود بیشتر می‌شد، و در عرض سیاست ایرانیان "سخت‌گیرانه‌تر" و "کم‌مدارانه" می‌گردد؛ مثلاً بسنجدید با یون ۱۹۸۱، ص ۵۲؛ کاراگنورگیس ۱۹۸۲، ص ۷۰).

۲- قبرس در سال‌های پادشاهی داریوش یکم و خشایارشا و یکم

الف- شورش ایونیه

مطالعه توصیف‌های جمع‌بندی شده در مورد نقش قبرسی‌ها هنگام شورش ایونیه، که طبعاً به عنوان یگانه منبع به نوشتة‌های هروdot و ابسته‌اند (۱۰۴، ۱۰۸ و ۱۱۵ تا ۱۱۵) این پندار را ایجاد می‌کند که گویا در این جا نیز (مانند رویدادهای ایونیه) با تلاشی یونانی - ضدایرانی برای دستیابی دوباره به آزادی از دست‌رفته سروکار داریم (هیل ۱۹۴۰، ص ۱۱۵ به بعد؛ مگر ۱۹۷۲ / ۱۹۷۹، صص ۴۸۰-۴۸۱؛ یرستان ۱۹۷۹، ص ۲۵۰). اما برخی رویدادها نمایانگر آن است که جاه‌طلبی‌های شخصی و تنفس میان شهرهای مختلف در این میان نقشی بسیار تعیین‌کننده داشته‌اند. درگیری میان گورگوس و اونه سیلوس و نیز جنگ‌های اونه سیلوس با آماتوس (یرستان ۱۹۷۹، ص ۲۵۰) و همچنین رفتار استاسانور کوریونی مؤید چنین برداشتی است. این واقعیت که ساکنان سالامیس بدون ابراز مقاومت، شاه قلبی خود گورگوس را دوباره به عنوان فرمانروا پذیرفتند هم نشان می‌دهد که مردم به اصطلاح "هراسی" از این‌که مبادا از سوی ایرانیان "به برگی کشیده شوند" نداشته‌اند (هیل ۱۹۴۰، ص ۱۱۹؛ هروdot ۷، ۱۱۶). اما در عرض این واقعیتی است که شهرهای سولوبی و پافوس به شدت در برابر ایرانیان ایستادگی کردند به طوری که ایرانیان تنها پس از پنج ماه محاصره توانستند سولوبی را به زانو درآورند (هروdot ۷، ۱۱۵). این امر در مورد پافوس هم صدق می‌کند، به طوری که کشف آثار بازمانده از تلاش مدافعت و نیز سکوی محاصره ایرانیان از نظر باستان‌شناسی امری اثبات شده تلقی می‌شود (اردمان ۱۹۷۷؛ مایر ۱۹۸۴، ص ۲۲؛ مایر - کاراگنورگیس ۱۹۸۴، ص ۱۹۳ به بعد). اما حتی در پافوس هم شاهان محلی در حد معینی از خود مختاری برخوردار بودند، و ضرب سکه از سوی آنان این را به اثبات می‌رسانند (مایر - کاراگنورگیس ۱۹۸۴، ص ۱۹۸-۲۰۴). ذکر این نکته نیز برای ادامه بحث اهمیت دارد که کیتیون

"فینیقی" هم از قرار معلوم در قیام علیه ایرانیان شرکت داشته است. عموماً فرض براین است که ایرانیان پس از سرکوب شورش، شاهان دست‌نشانده و هادار خود را به حکومت برگمارده‌اند (هیل ۱۹۴۰، ص ۱۱۹؛ پرستاد ۱۹۷۹، ص ۲۵۱). اما زایبرت به درستی یادآور شده که این نتیجه‌گیری هم، مانند باور به این پندر عموی که گویا فرمانروایانی که نام‌های فینیقی داشته‌اند همیشه به راستی و لزوماً فینیقی بوده‌اند، نادرست و غیرمجاز است (زایبرت ۱۹۷۶، ص ۲۵۶؛ مایر ۱۹۸۵، ص ۳۴۵). مثلاً در مورد فرمانروایان لاپتوس -که آن‌ها را از طریق سکه‌های شناختن می‌شناسیم (اشواباخر ۱۹۴۷، ص ۷۹۸۴؛ رابینسون ۱۹۴۸، ص ۴۵۷ و ۶۵؛ ماسون -شنسیر ۱۹۷۲، ص ۱۰۰) - چیزی بیش از این نمی‌توان گفت که در این جا هم نام‌های یونانی وجود دارند و هم اسمی فینیقی؛ نسبت دادن برخی کارهای بزرگ یا بعضی اعتقادات خاص سیاسی به این یا آن فرمانروایان چنان نام‌گذاری‌هایی عملی نابه‌جا و نادرست است، و بنابراین نمی‌توان چنین نام‌هایی را به عنوان مدرک جهت اثبات "دخالت" ایرانیان در امور داخلی شهرهای قبرس و یا "دشمنی با یونانیان" مورد استناد قرار داد (مایر ۱۹۸۵، ص ۳۵).

این نکته در مورد شهر ماریون هم صدق می‌کند: در آن‌جا هم «فهرست احتمالاً ناقص» شاهان (که بر اساس مسکوکات یافت شده تنظیم گشته: بسنجد با پرستاد ۱۹۴۶، ص ۲۱-۲۳؛ ماسون ۱۹۸۳، ص ۱۸۱-۱۸۲؛ ماسون -شنسیر ۱۹۷۲، ص ۷۹۸۱) به فرمانروایان "ایران‌دوست" (مدوفیل) و "یونان‌دوست" (هلنوفیل) تقسیم شده است (پرستاد ۱۹۴۶، ص ۲۲-۲۳)، کاری که بنابر ارزیابی مایر (۱۹۸۵، ص ۳۶) چیزی جز حدس و گمان نیست.

تفسیر تاریخچه کاخ "وونی" (پرستاد ۱۹۴۸) نیز برای این سال‌ها، یعنی دوره بلافصله پس از شورش ایونیه، حائز اهمیت است: بر اساس این تفسیر گویا شاه دوکساندروس که دست‌نشانده ایرانیان در ماریون بوده، بی‌درنگ پس از سال ۴۹۸ او لین کاخ را به سبک معماری شرقی بنا کرده تا بتواند شهر یونانی سولویی را، که به عنوان مجازات استقلال خود را از دست داده بود، به زیر یوغ خود بکشاند [۱۹]. درباره این تفسیر نکات زیر شایان یادآوری است: الف - همان‌طور که در بالا اشاره شد، هیچ دلیل قانع‌کننده‌ای برای "ایران‌دوست" بودن دوکساندروس وجود ندارد؛ ب - نتایج حفاری‌ها در وونی فقط نشان می‌دهد که نخستین کاخ بین سال‌های ۵۰۰ تا ۴۵۰ ق.م. ساخته

شده بوده است (برستاد ۱۹۳۷، صص ۲۸۶-۷؛ الگوبرداری از معماری هخامنشی (متسلسل ۱۹۷۹) برای یک حاکم خراج‌گزار ایران اصلاً امری غیرعادی نیست و به هیچ رو به خودی خود دلیل یا نشانه "ایران‌دوستی" او محسوب نمی‌شود؛ ج - هیچ دلیل قطعی و بی‌چون و چرازی که نمایانگر از دست رفتن استقلال سولویی در سال‌های پس از ۴۹۸ باشد وجود ندارد. فقدان مسکوکات متعلق به این شهر در قرن پنجم ق.م. (گشه ۱۹۷۰، صص ۱۶۷، ۱۷۶-۷ و ۲۰۴) و این که خوانه مسکوکات وونی عمدتاً از سکه‌های متعلق به شهر ماریون تشکیل شده بوده (اشواباخر ۱۹۴۷، ص ۴۳) را نیز می‌توان به نحو دیگری تفسیر کرد و توضیح داد (مایر ۱۹۸۵، صص ۳۶-۷).

و سرانجام: قدمت بنای موسوم به "پارسی" در پافوس که غالباً به عنوان "اقامتگاه فرماندهان پارسی" (تئون - براون ۱۹۸۲، ص ۹۶) یا "ستاد فرماندهی پادگان ایرانیان" (مگز ۱۹۷۹/۱۹۷۲، ص ۴۸۱) معروف شده را نمی‌توان دقیق‌تر از سال‌های میان ۶۰۰-۴۷۵ ق.م. تعیین کرد (شاfer ۱۹۹۶، صص ۱۷۵-۱۵۵) و بنابراین می‌توان به آسانی اقامتگاه یکی از شاهان پافوسی دانست، که می‌خواسته از الگوهای ایرانی تقلید کند (مایر ۱۹۸۵، ص ۳۳ پانوشت ۷).

ب-جنگ‌های ایران و یونان

سلطین قبرسی در لشکرکشی خشایارشا به یونان به هاداری از شاه ایران نیرو (یعنی ناوگان دریایی) فرستادند، اما در نبرد بیشتر به خاطر ناکامی هایشان جلب نظر کردند تا به دلیل خدمات درخشانشان (هرودوت VII، ۹۸؛ VIII، ۱۱، ۱۰۰، ۶۸، ۱۵۵-۱۷۵، ص ۴۸۱-۲؛ دیودوروس XI، ۱۹) در بهار سال ۴۷۸ ق.م. یک ناوگان مشترک یونانی به فرماندهی پائوسانیاس به قبرس حمله برد و بخش اعظم جزیره را تسخیر کرد (توسیدید ۱، ۹۴). اما این موفقیت نظامی حادثه‌ای گذرا و موقتی بود و سلطه‌ی ایرانیان بر جزیره همچنان ادامه یافت. به عنوان مثال کشتی‌های قبرسی در جنگ دریایی اوروپدون (هیل ۱۹۴۰، ص ۱۲۱) دوشادوش نیروهای ایران جنگیدند. به رغم شکست ایرانیان در این نبرد، جزیره قبرس باز هم زیر سلطه ایشان باقی می‌ماند. در اینجا ذکر دو واقعه دیگر در قبرس، با آنکه تاریخ و قوعشان قطعی و دقیق نیست، اهمیت دارد. این دو رویداد عبارتند از: الف - محاصره‌ی - ناموفق - ایدالیون توسط

ایرانیان و کیتیونی‌ها (ماسنون ۱۹۸۳، ص ۲۳۵) که عموماً تاریخ وقوع آن را میان سال‌های ۴۷۸ و ۴۷۰ ق.م. می‌دانند (برستاد ۱۹۴۸، صص ۴۷۹-۸۰؛ ماسون ۱۹۸۳، ص ۲۳۸)، اما برخی محققان (هیل ۱۹۴۰، صص ۱۵۳-۵؛ اسپیریداکیس ۱۹۳۵، ص ۴۲؛ مگر ۱۹۷۹ / ۱۹۷۲، ص ۴۸۵) وقوع آن را به سال‌های بین ۴۵۰ و ۴۴۵ ق.م. نسبت می‌دهند؛ ب - تسخیر ایدالیون توسط کیتیون، که تاریخ این نیز قطعی نیست (همان منابع)، کولی اکثر پژوهندگان تاریخ فرمانروای او زیعل یا آزیعل [Ozbaal/Azbaal] ("شاه کیتیون و ایدالیون") را که نامش در کتیبه‌ی شهر ایدالیون ذکر شده، به بعد از ۴۵۰ ق.م. نسبت می‌دهند (مایر ۹۸۵، ص ۳۴). به هر حال گرچه در حمله مشترک ایرانیان و کیتیونی‌ها به ایدالیون شکی نیست، اما نباید این حمله را تلاش ایرانیان برای امتیاز دادن به بخش فینیقی مردم و زیر فشار قرار دادن یونانی‌های جزیره و یا به طریق اولی به تلاش ایرانیان جهت لگذکوب کردن جوانه‌های دموکراتی در شهری تعییر کرد که خود را به "آرمان‌های یونانی" معهده می‌دانست (نیکلایو ۱۹۷۶، ص ۳۲۱)، بلکه باید آن را واکنش طبیعی ایرانیان - با استفاده از دست‌نشاندگان وفادارشان - علیه شهری دانست که سر از اطاعت بر تاخته بود (بدون هدفی "ناسیونالیستی") (زاپرت ۱۹۷۶، ص ۱۷)، اقدامی که بدون شک با جاه طلبی‌های سیاسی کیتیون، که می‌خواست حیطه‌ی قدرتش را به قیمت تضعیف همسایگانش گسترش دهد، همخوانی داشت. اما این وضعیت هیچ ارتباطی به تضاد میان فینیقی‌ها و یونانی‌ها ندارد، بلکه نشانه یا پیامدی است از تنش‌های میان شهرهای مختلف جزیره.

۳- اوضاع قبرس تا قرارداد صلح کالیاس

این واقعیت را که آتن (و متحداش)، به رغم و جدا از ماجراهی محکمه و تبعید کیمون قصد داشتند سیاست ضد ایرانی او را همچنان ادامه دهند، می‌توان با ذکر یک رویداد تاریخی به وضوح نشان داد: در همان سال‌ها (یعنی حدود ۴۶۰ ق.م.) هنگامی که ایناروس شورشی مصری از آتنی‌ها کمک خواست، آتان با ناوگانی مرکب از ۲۰۰ کشتی به فرماندهی خاری تیمیدس حمله بسیار گسترده‌ای را به قبرس سازمان داده بودند (توسیدید ۱، ۱۰۴؛ نک. مگر - لوئیس ۱۹۶۹ شماره ۳۳ = فورنارا ۱۹۷۷، شماره ۷۸). پس از ناکامی

فاجعه‌بار آتنی‌ها در مصر، که به خاطر حمایت از شورش مصر نیروهایشان را از قبرس بیرون کشیده بودند، جزیره چند سال دیگر نیز زیر سلطه بلا منازع ایرانیان باقی ماند (چنان‌که کشتی‌های ایرانی از قبرس به مقصد مصر حرکت کردند (هیل، ۱۹۴۰، ص ۱۲)). چنین می‌نماید که حتی در سال ۴۵۳/۲ نیز در آتن نقشه‌های جدیدی برای تسخیر قبرس در دست تهیه بود و کیمون، که از تبعید بازگشته بود، در نظر داشت این نقشه‌ها را در سال ۴۵۱/۵۰ به اجرا بگذارد.

عموماً نظر بر این است که کیمون در جزیره قبرس شهر ماریون را تسخیر کرد، حال آن‌که سالامیس و کیتیون در برابر حمله او ایستادگی کردند، و کیمون در جریان همین محاصره کیتیون بود که درگذشت (هیل، ۱۹۴۰، ص ۱۲۳ به بعد). بیایید رویدادها را دقیق‌تر بررسی کنیم: کیمون لشکرکشی خود را با حمله به ماریون آغاز کرد. طبق نظر عمومی وی پس از تصرف این شهر (که یکی از مهم‌ترین پایگاه‌های هوادار ایران بود) ساسماس را از سلطنت برکنار کرد و یک شاه "یونان دوست" (یعنی استاسیوکوس یکم) را به جای او برگماشت (هیل، ۱۹۴۰، ص ۱۲۳؛ یورستاد، ۱۹۷۹، ص ۲۵۲). بینیم استحکام این تفسیر تا چه اندازه است؟ - الف - نخست این‌که نسبت دادن تاریخ ضرب سکه‌های شاه ساسماس به سال‌های میان ۴۶۰ تا ۴۷۰ (یورستاد، ۱۹۴۶، ص ۲۱-۳) به دلیل معیارهای سبک‌شناختی قطعی و بی‌چون نیست (مایر، ۱۹۸۵، ص ۳۵).

ب - حمله کیمون به شهر ماریون ثابت نمی‌کند که فرمانروای این شهر فینیقی و دوستدار ایران بوده است (زاپیرت، ۱۹۷۶، ص ۲۴-۵). طرفداران نظریه مذکور در این مورد عمدأ هم نقشه‌های راهبردی کیمون در منطقه شرق مدیترانه را، که در آن‌ها ماریون به عنوان بندر اهمیت فوق العاده‌ای داشت (پارکر ۱۹۷۶) ندیده می‌گیرند و هم این واقعیت را که شاهان قبرسی طبعاً خصلت [άρχη] آتنی‌ها را به خوبی می‌شناختند (مایر، ۱۹۸۵، ص ۳۶ و بسنجد با یورستاد، ۱۹۷۹، ص ۲۵۲) که نوشته است: «شاهان قبرسی نمی‌خواستند طرد سلطه ایرانیان به قیمت پذیرش سلطه آتنی‌ها برایشان تمام شود، زیرا بیم داشتند آن امتیازات ویژه‌ای را که ایرانیان حاضر به اعطای آن‌ها به ایشان شده بودند، آتنی‌ها حاضر به اعطای آن‌ها نباشند.»

ج - نظریه مفروض تسخیر ماریون متکی به نوشته دیودوروس (XII، ۳، ۳) است حال آن‌که

از این نوشته لزوماً و قطعاً نمی‌توان چنین برداشتی کرد (به هر حال تو سیدید [توكوديدوس] *κίτιον μέν καὶ Μάριον εξπόλιορκησε* (کیمون ۱۹) جمله *Kίτιον* را در مورد کیتیون مردود دانسته‌اند).

د - قابل درک نیست که چرا استاسیوکوس یکم که گویا "دوستدار یونان" بود و ظاهراً توسط کیمون منصوب شده بود (و نیز جانشین او *τιμοχαρίς*) حتی پس از شکست آتنی‌ها و به رغم سلطه‌ی فینیقی‌ها بر جزیره‌ی *لاد*، *جبلستان*^{۳۶} باز هم چنان مقتدر باقی مانند.

ه - این فرضیه که گویا استاسیوکوس بعداً کاخ وونی را به سبک یونانی بازسازی کرده است (یرستاد ۱۹۳۳، ص ۵۹۸؛ چاپ ۱۹۳۷، ص ۲۸۸) هم به دلیل قدرت بنا (باستان شناسان تاریخ بنای کاخ یکم را بین ۵۰۰ تا ۴۴۰ ق.م. می‌دانند (بنگردید به قبل) و بنابراین ممکن است کاخ توسط خود استاسیوکوس ساخته شده باشد) و هم به دلایل معماری به هیچ‌وجه قابل اثبات نیست (مولر ۱۹۳۳، ص ۵۹۹؛ زایبرت ۱۹۷۶، ص ۱۰ پانوشت ۳۰؛ مایر ۱۹۸۵، ص ۳۷).

بنابراین مقاومت شهرهای ماریون، سالامیس و کیتیون (دیودوروس XII، ۳، ۴-۲، ۲) جدا از حدسهایی که درباره فرمانروایان آن‌ها در آن زمان زده شده است (مثلًا یرستاد ۱۹۷۹، ص ۲۵۲ ادعا کرده که شهر سلامیس در آن زمان یک حکمران یونانی اما طرفدار ایران داشته است)، بیش از هرچیز نشانه آن است که مردم این شهرها سلطه ایرانیان بر قبرس را "یوغ بردگی" تلقی نمی‌کرده‌اند؟ به عنوان مثال دیودوروس ساکنان شهر سلامیس (و نه پادگان ایران) را "متخدان" *σύμμαχοι* ایران توصیف کرده است (XII، ۴، ۲) (پارکر ۱۹۷۶، ص ۳۷ نیز اعتقاد دارد که قبرسی‌های یونانی از کیمون حمایت چندانی نکرده‌اند). پیمان موسوم به "صلح کالیاس" که اندکی پس از این تاریخ (۴۴۹ ق.م.) منعقد گردید، قبرس را با صراحة تمام به منطقه زیر سلطه هخامنشیان ضمیمه کرد (دیودوروس XII، ۴، ۶).

۴ - فرهنگ قبرس در سده پنجم ق.م.

اسپیریداکیس (۱۹۳۵، ص ۱۱۲-۱۱۳)، یرستاد (۱۹۴۸)، ۱۹۴۸ (ص ۴۷۶-۴ و ۴۸۵-۹) و دیگران ادعا کرده‌اند گویا قبرس در دوران پیش از به قدرت رسیدن اویاگوراس یکم، از نظر

فرهنگی تقریباً به طور کامل بی ارتباط و مستقل از یونان بوده است. این فرضیه به هیچ رو قابل قبول نیست - هرچند بدون شک شرایط نظامی و سیاسی در منطقه‌ی شرق مدیترانه در برخی سال‌ها (بین ۴۹۰ تا ۴۵۰ ق.م.) روابط بازرگانی را دشوار ساخته و به کاهش حجم واردات کالاهای یونانی به جزیره منجر شده بود - چون در عوض در نیمه دوم قرن پنجم واردات کالاهای یونانی (و "الگوهای فرهنگی" یونانی افزایش محسوس و چشمگیری داشت (مایر ۱۹۸۵، صص ۳۷۸).

۵- جمع‌بندی تاریخی (سده پنجم ق.م.)

با اطمینان می‌توان گفت که برای نتیجه‌گیری‌هایی چون: «کیفیت و توانایی سیاسی شهرهای یونانی قبرس تا حدّ صفر تنزل یافته بود و ایرانیان مصمم بودند آخرين آثار اندیشه و فرهنگ "یونان‌دوستی" را نیز ریشه‌کن کنند» (بعد از ۴۴۹ ق.م.) و یا «اتحاد ایرانیان و فینیقی‌ها علیه شهرهای یونانی قبرس... تشدید شد و به یک فعالیت سیستماتیک مبدل گردید که هدف آن تبدیل قبرس به کشوری ایرانی با سازمان اداری فینیقی بود» (برستاند ۱۹۷۹، ص ۲۵۳) هیچ دلیل و مدرکی وجود ندارد. اما در عوض از منابع و یافته‌های نه چندان متعدد موجود می‌توان به تضاد منافع و ستیزها و درگیری‌های میان دولت شهرهای قبرسی پی برد که وجود آن‌ها «نه امری قابل پیش‌بینی و مبتتنی بر تفاوت نژادها و زبان‌ها، بلکه پدیده‌ای ناشی از سیاست قدرت‌طلبانه‌ی هریک از فرمانروایان قبرسی بود». (زاپیرت ۱۹۷۶، ص ۲۸). هخامنشیان از این شرایط به سود خود استفاده کردند، و در این ارتباط عامل تعیین‌کننده برای آنان نه تفاوت میان شاهان یونانی و فینیقی، بلکه میزان وفاداری و سرسپردگی رعایا بود. این وفاداری و سرسپردگی شاید به دلیل رابطه‌ی ویژه یونانیان با سرزمین - مستقل - مادری شان در برخی شهرهای "یونانی" قبرس یا در بعضی سلسله‌های "یونانی" آن و در بعضی سال‌ها، در مقایسه با قبرسی‌های فینیقی کمتر بود. اما این تضاد را نمی‌توان تعمیم داد و از آن یک اصل همیشه صادق ساخت، همان‌طور که از تفاوت میان یونانی‌ها و فینیقی‌ها در عرصه‌ی زبان و فرهنگ و دین هم نمی‌توان یک تضاد غیرقابل حل میان این دو گروه استنتاج کرد. اتفاق نظر در اهداف و تصورات بین شهرهای "یونانی" و

شاهان "یونانی" قبرس کمتر از آن بود که تحقق چنین امری امکان‌پذیر باشد. بنابراین هم صدا با مایر (۱۹۸۵، ص ۳۹) می‌توان با صراحة اعلام کرد: «آنچه با اطمینان نسبی می‌توان برداشت کرد... عمدهاً عبارت است از وجود عناصری از ستیزهای سنتی میان شاهان مختلف. هدف از سیاست هریک از شاهان، بیش از هر چیز گسترش قدرت سیاسی یا اقتصادی خود صرف‌نظر از نوع گروههای قومی است».

راد به تبرستان
www.tabarestan.info

پنجم: بررسی تاریخی (سده چهارم ق.م.)

۱- دوره سلطنت اویاگوراس یکم

اما ببینیم اوضاع قبرس در قرن چهارم چگونه بوده است؟ آیا به قدرت رسیدن اویاگوراس در شهر سالامیس (هیل، ۱۹۴۰، ص ۱۲۵ با ذکر منابع)، آنگونه که بسیاری از مورخان می‌پندارند، واکنش لازم و ناگزیر یونان در برابر همکاری و همدستی ایرانیان و فینیقی‌ها بود؟ آیا اویاگوراس واقعاً می‌خواست «جزیره قبرس را به کشوری متحده، به کشوری یونانی و به دژی فرهنگی علیه آسیا تبدیل کند؟ (یون، ۱۹۸۱، ص ۵۵؛ و نیز پرستاد ۱۹۴۸، ص ۵۰۲). این فرضیه هم شدیداً مشکوک و پرسش برانگیز است. همان‌طور که در بالا اشاره شد، صحّت یا سقم تصویر یک سالامیس "به توحش کشیده شده" که بعداً به دست اویاگوراس "یونانی" شد، یکسره و صدرصد به چگونگی ارزیابی ما از تصویری بستگی دارد که ایسوکراتس از اویاگوراس ترسیم کرده است. امر مسلم آن است که دو دهه‌ی نخست فرمانروایی اویاگوراس (از ۴۱۱ تا ۳۹۱ ق.م.) در دسر چندانی برای ایرانیان نداشت: همان‌گونه که کوستا نشان داده (کوستا ۱۹۷۴، صص ۵۶-۴۰)، در این سال‌ها برنامه‌ای برای آزادسازی جزیره وجود نداشته است (همچنین بسنجید با استار ۱۹۷۵، ص ۶۶).

این واقعیت که در آن سال‌ها هنوز همه‌چیز در بستر عادی خود، یعنی در بستر جنگ و ستیزهای میان شاهان جریان داشت - امری که البته ایرانیان با دقت بر آن نظاره داشتند اما به هرحال با اغماض و مدارا تحمل می‌کردند - را می‌توان با ذکر یک نمونه روشن کرد: هنگامی که اویاگوراس شاه عبدمون فینیقی را (که بر اساس نوشته دیودوروس XIV.۸۷ فردی کاملاً هودار ایرانیان محسوب می‌شد) از سلطنت سالامیس خلع کرد (در ۴۱۱ ق.م: بلوخ ۱۹۲۳، صص ۹۹-۹۸)، ایرانیان دلیلی برای دخالت نیافتند.

برخی محققان این ادعا را مطرح کرده‌اند که گویا اویاگوراس از ابتدا قصد داشته خود را از "شاه بزرگ" به کلی مستقل سازد (برستاد ۱۹۴۸، صص ۴۸۸-۵۰۲) اما این ادعا نیز به درستی رد شده است (کوستا ۱۹۷۴). مثلاً (حتی در نوشهای ایسوکراتس) هیچ نشانه‌ای دال بر امتناع از پرداخت خراج یا اقدام مشابه دیگری در آن سال‌ها (یعنی قبل از ۳۹۴) مشاهده نمی‌شود. از این گذشته نقش میانجی‌گرانهای که اویاگوراس میان تیسافون [= شهرب ایرانی] و آتن به عهده گرفت^{۱۱۳} (اسپیریداکیس ۱۹۳۵، صص ۴۶۵۰) نیز نشانه وجود یک رابطه خوب میان اویاگوراس (که احتمالاً به عنوان "شاه" [= بازیلتوس] مورد احترام بود (کوستا ۱۹۷۴، ص ۴۳) و فرمانروای ایرانی است. برنامه سریع و زود هنگام ساختمانی و تسليحاتی اویاگوراس را نیز نمی‌توان به عنوان دلیلی برای سیاست ضدایرانی او (برستاد ۱۹۴۸، صص ۴۹۱-۱) مطرح کرد (کوستا ۱۹۷۴، ص ۴۴). کسانی که معتقدند گویا اویاگوراس را باید رزمنده‌ی "فرهنگ و تمدن هلنیستی" به حساب آورد (مگر ۷۹ / ۱۹۷۲، ص ۴۸۶)، ادعای خود را با استناد به سیاست او در قبال بیگانگان و سیاست "فرهنگی" او (ایسوکراتس ۹، ۵۱) توجیه می‌کنند (اسپیریداکیس ۱۹۳۵، در همه‌جا؛ هیل ۱۹۴۰، ص ۱۲۷ به بعد؛ مگر ۹ / ۱۹۷۲، صص ۴۸۵-۶) و به ویژه طرفداری او از منافع آتن را نشانه‌ی درستی ادعای خود می‌دانند (خوب توجه کنید به این معادله که "هلنیسم" و "آتن" برابر گرفته شده‌اند!!)، اما به "حق‌الزحمه‌ای" که آتن در قبال "طرفداری" اویاگوراس به او پرداخت اشاره نمی‌کنند. این حق‌الزحمه عبارت بود از: اعطای حقوق شهروندی (۱۱۳ I² / JG)، ساخت و بربایی تنديس او (ایسوکراتس ۹، ۵۷؛ پانوسانیاس ۱، ۲، ۳) و صدور تقدیر نامه‌های افتخاری (۲۰ IGII² = لوئیس - استرداد ۱۹۷۹). به هر حال اکنون و بهنحوی روزافزون و بسیار بیش از گذشته، پژوهندگان برخلاف نظریه یاد شده، بر محاسبات سیاسی و قدرت طلبی‌های اویاگوراس تأکید می‌ورزند (در گذشته بلوخ ۱۹۲۲، ص ۳۷ و اکنون بیش از همه کوستا ۱۹۷۴ و استار ۱۹۷۵، ص ۶۶-۷) و معتقدند که همین انگیزه‌ها در آغاز او را به طرفداری از ایرانیان (و سپس آتنی‌ها) ترغیب کرده است. شک نیست که هدف نهایی این جاهطلبی‌ها کسب رهبری و برتری سیاسی برای سالامیس و سیادت آن برکل قبرس بود، که در این ارتباط نمی‌توان و نباید قطع موقعی پرداخت خراج به "شاه بزرگ" را برابر با بریدن از ایرانیان (ktes. FGtH 688 F30)

پنداشت. سیاست اویاگوراس در آن سال‌ها به روشنی نفی‌کننده چنین تصوری از جانب اوست (چنان‌که مثلاً نقش مؤثری در فلنج کردن و از کار انداختن ناوگان اسپارت به سود ایران داشت؛ از قراین چنین برمن‌آید که گویا هدف اویاگوراس فرمانروایی بر کل قبرس به‌ نحوی قابل تحمل برای ایرانیان یعنی با جلب رضایت ضمنی آنان بود، و در پایان دخالت "شاه بزرگ" به سود شاهان کیتیون، آماتوس و سولوبی که زیر فشار سیاسی و نظامی اویاگوراس قرار داشتند (دیودوروس XIV، ۹۸-۴۶)، فرمانروای سالامیس را به بریدن از ایرانیان کشانید. اویاگوراس دست‌نیاری جویی به سوی آتن (دریاره سیاست آتن بنگردید به فونکه ۱۹۸۰، ص ۱۴۹) و مصر (دریاره سیاست مصر بنگردید به کینیتس ۱۹۵۳، ص ۸۲) دراز کرد و با حمایت آن‌ها توانست تقریباً تمام قبرس و بخش‌هایی از کیلیکیه و فینیقیه (شهر صور) را تسخیر کند. پس از صلح آنتالکیداس و فراهم آمدن شرایط برای اقدامات تسليحاتی متقابل از سوی ایرانیان، نیروهای مسلح ایران در قبرس حضور یافتند و اویاگوراس را در سالامیس محاصره کردند. با این حال او سرانجام توانست در مقابل به رسمیت شناختن حاکمیت ایران بر قبرس، پرداخت خراج به ایران و محدود شدن حیطه‌ی فرمانروایی اش به همان مناطق پیشین (با عنوان "بازیلتوس" یعنی "شاه") تاج و تخت خود را حفظ کند.

ماجرای اویاگوراس نیز به روشنی نشان می‌دهد که «سیاست در قبرس بر اساس منافع مادی فرمانروایان محلی تعیین می‌شد نه بر اساس انگیزه‌های ایدئولوژیک» (مایر ۱۹۸۵، ص ۳۹). یونان دوستی یا "فیل‌هلنیسم" اویاگوراس برخلاف آنچه ایسوکراتس قصد القای آن را دارد، به این دلیل نبود که گویا او خود را یک یونانی "ناسیونالیست" دو آتشه می‌دانست، بلکه علت آن گرایش طبیعی او به فرهنگ یونانی (گرایشی که ممکن بود در مورد بسیاری از مبادرین ایرانیان و حتی مبادرین خود شاه صدق کند) و نیاز او به حمایت یونان (آتن) بود.

ایران فقط هنگامی در قبرس مداخله کرد که رقبای داخلی اویاگوراس از ایرانیان درخواست کمک و حمایت کردند. آنچه این سیاست [ایران] را ضروری می‌ساخت به هیچ‌وجه رفتار دشمنانه اویاگوراس نبود، بلکه این ملاحظه کلی بود که یک قبرس متعدد، ولو حتی به ظاهر دوست، تهدیدی بزرگ‌تر برای سواحل غربی شاهنشاهی به شمار می‌رفت که برای ایران قابل تحمل نبود. خود مختاری جداگانه هریک از

شهرهای قبرس روشی بود که بدانوسیله ایران خیالش از وفاداری قبرس آسوده می‌شد.» (کوستا ۱۹۷۴، ص ۵۵). این رفتار با سیاست ایران در قرن پنجم مطابقت دارد و جایی برای فرض یک موضع سرکوبگرانه در قبال رعایای قبرسی ایران باقی نمی‌گذارد.

۲- دوره پس از اویاگوراس یک

در ارتباط با این دوره خواننده را به نوشه هفیل (۱۹۴۰، ص ۱۴۳ به بعد) ارجاع می‌دهیم. تا زمان لشکرکشی اسکندر تحولات قابل ذکری که تصویر عمومی و اوضاع کلی قبرس و سیاست ایرانیان در سده‌های پنجم و چهارم را تحت الشاعع قرار دهد یا دگرگون سازد، مشاهده نمی‌شود.

ششم: چشم‌اندازهایی برای پژوهش‌های بعدی

- ۱- ارزیابی مجدد مدارک مربوط به سکه شناسی با توجه خاص به یافته‌های جدید.
- ۲- برخورد عمیق و تازه با یافته‌های باستان‌شناسی، سکه شناسی و کتیبه شناسی بر اساس ارزیابی‌های جدیدی که اکنون درباره سیاست ایران در دست است.
- ۳- ارزیابی مدارکی که از نظر علوم دینی اهمیت دارند.
- ۴- ارزیابی یافته‌های باستان‌شناسی به منظور پاسخ به پرسش درباره چگونگی روابط فرهنگی و بازرگانی قبرس با غرب و شرق.
- ۵- تحقیقات نام شخصی.
- ۶- تکنگاری‌های پژوهشی (جمع آوری اسناد و مدارک) جهت ارزیابی مدارک و یافته‌های باستان‌شناسی، سکه شناسی و نیز ادبیات شهرهای مختلف قبرس.
- ۷- تدوین زندگی نامه اویاگوراس طبق الگوهای مشابه با پژوهش‌های جدید در مورد شَهْرَب‌های آسیای صغیر (Maussollos).
- ۸- تحلیل جامع اوضاع قبرس در دوره تسلط ایران در پس زمینه اوضاع کلی در منطقه شرق مدیترانه و با درنظر گرفتن دانش و شناخت جدید ما در مورد سیاست ایرانیان در برابر قراردادهای منعقده و نیز سیاست خارجی، داخلی و مذهبی آنان.

كتاباتم

- Beloch, K.J., 1922, *Griechische Geschichte*, Bd 3.1, Berlin/Leipzig (2. Aufl.)
Beloch, K.J., 1923, *Griechische Geschichte*, Bd 3.2, Berlin/Leipzig (2. Aufl.)
Benson, J.L., 1973, *The Necropolis of Kaloriziki* (Studies in Mediterranean Archaeology 36), Gothenburg
Costa, E.A. Jr., 1974, 'Evagoras I and the Persians, ca. 411 to 391 B.C.', *Historia* 23, 40-56
Dörrie, H., 1972, 'Die Wertung der Barbaren im Urteil der Griechen', in: Stiehl, R. & Lehmann, G.A., (Hsg.), *Antike und Universalgeschichte. Festschrift H.E. Stier*, Münster, 146-175
Erdmann, E., 1977, *Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern I: Nordosttor und persische Belagerungsrampe in Alt-Paphos. I: Waffen und Kleinfunde*, Konstanz
Fornara, Ch. W., 1977, *Translated Documents of Greece and Rome*, vol. 1, Baltimore
Funke, P., 1980, *Hómonoia und Arché* (Historia Einzelschr. 37), Wiesbaden
Gesche, H., 1970, 'Cypern', *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 20, 162-216
Gjerstad, E., 1933, 'Further Remarks on the Palace of Vouni' and 'Final Reply on Vouni', *AJA* 37, 589-598; 658-659
Gjerstad, E., 1937, *Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927-1931* (The Swedish Cyprus Expedition III), Stockholm
Gjerstad, E., 1946, 'Four Kings', *Opuscula Archaeologica* 4, 21-24
Gjerstad, E., 1948, *The Cypro-Geometric, Cypro-Archaic and Cypro-Classical Periods* (The Swedish Cyprus Expedition IV,2), Stockholm
Gjerstad, E., 1979, 'The Phoenician Colonization and Expansion in Cyprus', *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 230-254
Guzzo Amadasi, M.G. & Karageorghis, V., 1977, *Excavations at Kition III: Inscriptions Phéniciennes*, Nicosia
Hill, G., 1940, *A History of Cyprus*, vol. 1, Cambridge
Judeich, W., 1892, *Kleinasiatische Studien*, Marburg
Jüthner, J., 1923, *Hellenen und Barbaren*, Leipzig
Karageorghis, V., 1982a, 'Cyprus', *CAH²* vol. 3.1, 511-533
Karageorghis, V., 1982b, 'Cyprus', *CAH²* vol. 3.3, 57-70
Kienitz, F.K., 1953, *Die politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende*, Berlin
Kraay, C.M., 1976, *Archaic and Classical Greek Coins*, London
Lewis, D.M. & Stroud, R.S., 1979, 'Athens Honors King Euagoras of Salamis', *Hesperia* 48, 180-193
Maier, F.G., 1982, *Cypern*, Stuttgart (2. Aufl.)
Maier, F.G., 1984, *Alt-Paphos auf Cypern* (Trierer Winckelmannsprogramme 6), Mainz
Maier, F.G., 1985, 'Factoids in Ancient History: The Case of Fifth Century Cyprus', *JHS* 105, 32-39
Maier, F.G. & Karageorghis, V., 1984, *Paphos. History and Archaeology*, Nicosia
Masson, O., 1983, *Les inscriptions chypriotes syllabiques*, Paris (1. Aufl. 1961)
Masson, O. & Sznycer, M., 1972, *Recherches sur les Phéniciens à Chypre*, Paris
Meiggs, R., 1972, *The Athenian Empire*, Oxford (repr. 1979)
Meiggs, R. & Lewis, D.M., 1969, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the 5th Cent. B.C.*, Oxford

- Meloni, P., 1950, 'Tiribazo satrapo di Sardi', *Athenaeum* 28, 292-339
- Metzler, D., 1979, 'Zur Wirkungsgeschichte des Darius-Palastes in Susa', *Akten des VII. Int. Kong. f. Iranische Kunst und Archäologie*, München 7.-10. Sept. 1976, Berlin, 217-218
- Mitford, T.B. & Masson, O., 1982, 'The Cypriot Syllabary', *CAH²* vol. 3.3, 71-82
- Müller, V., 1933, 'A Reply', *AJA* 37, 599-601
- Nicolaou, K., 1976, *The Historical Topography of Kition*, Göteborg
- Parker, S.T., 1976, 'The Objectives and Strategy of Cimon's Expedition to Cyprus', *AJPh* 97, 30-38
- Pouilloux, J., 1975, 'Athènes et Salamine de Chypre', *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 111-121
- Robinson, E.S.G., 1948, 'Greek Coins Acquired by the British Museum 1938-1948, I', *NC* 8, 43-65
- Schäfer, J., 1960, 'Ein Perserbau in Alt-Paphos?', *Opuscula Atheniensia* 3, 155-175
- Schwabacher, W., 1947, 'The Coins of the Vouni Treasure Reconsidered', *Nordisk Numismatisk Arsskrift*, 67-84
- Seibert, J., 1976, 'Zur Bevölkerungsstruktur Zyperns', *Ancient Society* 7, 1-28
- Spyridakis, K., 1935, *Euagoras I. von Salamis*, Stuttgart
- Starr, Ch.G., 1975, 'Greeks and Persians in the Fourth Century B.C.', *IrAnt* 11, 39-99
- Tatton-Brown, V.A., 1982, 'The Classical Period (475-325 B.C.)', in: Hunt, D., (ed.), *Footprints in Cyprus*, London, 92-105
- Vermeule, C., 1976, *Greek and Roman Cyprus. Art from Classical through Late Antique Times*, Boston
- Weiskopf, M.N., 1982, *Achaemenid Systems of Governing in Anatolia*, (PhD Univ. of California, Berkeley)
- Yon, D., 1981, 'Chypre entre la Grèce et les Perses', *Ktēma* 6, 49-56

تکمله

(الف) در مورد فینیقی‌ها در قبرس که اینک صورت جمع‌بندی شده‌اند یافته است بنگرید به:

Michaelidou-Nicolaou („Repercussions of the Phoenician Presence in Cyprus” *Studia Phoenicia V*, ed. E. Lipinski (OLA 22), Leuven, 1987, 331-

البته این مقاله درباره درگیری‌های جزیره قبرس در سده پنجم مطلب جدیدی ندارد اما تذکرات جمع‌بندی شده آن درباره فعالیت‌های مذهبی فینیقی‌ها در آن‌جا سودمند است.

(ب) هج. واتکین [Watkin] اکنون به درستی و با استدلال‌های تازه در مقاله "تسليیم قبرس به ایران" در JHS, 107 (1987) 154-163 بر غیرقابل استفاده بودن سند کوروش که توسط گزنوون در مورد تاریخ پیوستن قبرس به ایرانیان ارائه شده تأکید می‌کند. او نیز مانند هست. والین خا [Wallinga] در:

Ancient („The Persian Navy and Its Predecessors”, *Achaemenid History I* Sancisi-Weerdenburg, Leiden, 1987, 67)

بر تاریخ‌گذاری اصرار می‌ورزد که به اندکی پیش از ۵۲۵ ق.م. بازمی‌گردد. (ضمناً والین خا در صفحه ۶۰ تاریخ تسعیر قبرس توسط مصری‌ها را مربوط به سال‌های پس از ۵۳۹ ق.م. می‌داند). ضمناً واتکین (همان) نادرستی اندیشه یirstاد در مورد رابطه‌ی بسیار نزدیک هنر و سیاست در قرن ششم ق.م. را اثبات می‌کند.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

تأثیرات متقابل ایرانیان و یونانیان بر یکدیگر

مایکل ویکرز* - آکسفورد

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

بی‌گمان بهتر بود عنوان این مقاله «برخی تأثیرات متقابل ایرانیان و یونانیان بر یکدیگر» می‌بود چون قصد من آن است تا بر فرهنگ مادی و ادبی آتن انگشت گذارم. همچنین این نظر را تأیید می‌کنم که روش مرتبط کردن بقایای آثار مادی به وقایع تاریخی معمولاً درست و خرسندکننده نبوده است. البته تردید کردن در مورد شیوه‌ی مرسوم گاهشماری و گاهشناصی موجود اصلاً پدیده جدیدی نیست. در سده هجدهم ی. وینکلمان از این که آ.ف. گوری به راحتی آمادگی دارد تا تاریخ دست ساخت‌های یونانی دوران کهن مربوط به صحنه‌های جنگ ترویا را به زمان خود جنگ ترویا نسبت دهد (گوری ۱۷۳۷، ص ۴۳۷) اظهار ناخشنودی می‌کرد. و در عوض خود او ترجیح می‌داد تاریخ تأسیس برخی از قدیمی‌ترین مهاجرنشین‌های غربی یونانی را معاصر با ضرب قدیمی‌ترین مسکوکات آن‌ها بداند (وینکلمان ۱۷۶۷، ص ۸۶؛ بنگرد به سن نون ۱۷۸۱-۸۲، ص ۴ و ۳۶۴-۵؛ آنکارویل ۱۷۸۵، ص ۲ و ۱۴۳). وینکلمان در روزگار خود باور داشت که سرنگونی نظام‌های استبدادی بیش از گذشته موجب شکوفایی هنرها می‌شود. او این رویداد مورد انتظار خود را برابر می‌دانست با زمان سرنگونی جباران آتنی در پایان سده ششم ق.م. (نک. متسلر ۱۹۸۳-۴) و آنگاه خود و دیگران را متقاعد می‌ساخت که کامیابی هنر یونانی کلاسیک کاملاً پیشرفت‌های (die Blüthe der Kunst) از

سال ۴۸۰ [سال پیروزی نبرد سالامیس - م] به بعد تحقق یافته است (وینکلمان ۱۷۶۷، ص ۸۶؛ پاتس ۱۹۸۲، ص ۳۹۷، ۴۰۶ و پانوشت ۴۹). این دو محور اساسی تاریخ‌گذاری وینکلمان مدت‌های طولانی است که از سوی ادبیات تحقیقی نادیده گرفته می‌شوند، گرچه محور سوم آن - اهمیتی که او برای انهدام سوباریس در ۵۱۰ قایل بود - هنوز هواداران زیادی دارد. در اوایل قرن نوزدهم بخش اعظم اروپا پیروزمندانه به مبارزه با استبداد برخاسته بود. اکنون چالش جدیدی به صورت ترکیه‌ی عثمانی در برابر فرزندان دوره روشنگری قرار داشت. یونان‌دوستان آن روزی اروپایی آماده بودند تا بی‌درنگ ترکان آن روزی را همانند ایرانیان باستان بدانند (مثلًا قهرمان زمان یونان پرست ب. دیزریلی به نام ظهور اسکندر (۱۸۳۴) در جایی می‌گوید «... ما باید کاری بیش از خواندن [نمایشنامه‌ی] ایرانیان* انجام دهیم، باید آن را عمل کنیم.»). میوه‌های هنری که وینکلمان به سرنگونی استبداد یونانی نسبت می‌داد، مقارن شد با شکست مستبدان دیگری در جنگ یعنی ایرانیان. این استدلال گرچه نامعقول و غیرمنطقی است، اما کانون استدلال بسیاری از محققان جدید را نیز تشکیل می‌دهد. این باعث شد تا محققان با رغبت این نظر را بپذیرند که کوزه شکسته‌ای که در دهه ۱۸۳۰ در آکرپولیس [آتن] پیدا شد و آثار سوختگی بر آن بود دلیل روشنی است بر این‌که ایرانیان آکرپولیس را آتش زده‌اند (راس ۱۸۵۵، ص ۱۴۰) و این موضوع تلویحی همه کسانی است که از تاریخ‌گذاری انجام شده توسط اشتوت نیتسکا (۱۸۸۷) و ا. لانگلوتس (۱۹۲۰) پشتیبانی می‌کنند. و نیز آمادگی بر این باور که مسؤول تخریب korai که در دهه ۱۸۸۰ در آکرپولیس آتن پیدا شده نیز ایرانیان بوده‌اند. بیان این‌که جریان امور شاید جز این بوده باشد، باعث شده است که برخی از محققان این را در حکم مبرا دانستن ترکان از سرزنش اخلاقی بدانند (که می‌دانیم دست‌کم در این مورد کاملاً بی‌گناه‌اند). کتاب هرودوت در زمینه روابط میان یونانیان و ایرانیان کامل‌ترین و بهترین منبع ماست، اما متأسفانه دانشجویان هرودوت‌شناسی لاقل از زمان سیس (Sayce ۱۸۸۳، ص ۳۹ تا ۴۰) بر این پرسش انگشت می‌گذارند که پس کدام یک از گفته‌های هرودوت به راستی

* Persae از نمایشنامه‌های عالی ضد ایرانی آیسخولوس (نیمه اول قرن پنجم) که خود در نبردهای سالامیس و پلاته جنگیده بود - م.

حقیقت دارند. با این حال این بگومگو بر سر [= حقایق] تا اندازه‌ای زیادی به ربط است، زیرا اگر حتی برخی از جزئیاتی که هرودوت بیان کرده است ساختگی باشند، درست و به ویژه به دلیل همین ساختگی بودنشان در بازسازی نگرش‌ها و ارزش‌های معاصر برای ما یاری‌رسان و مفید هستند. به عنوان نمونه دو داستان مهم گرچه نادیده گرفته شده‌اند، اما بسیار روشنگر و صعقت آتن در حدود سال ۵۰۰ ق.م. می‌باشند. هرودوت می‌نویسد در سال ۵۰۷ شهرب ایرانی آرتافرن پرسید: «این آتنی‌ها کیستند و در کجا دنیا زندگی می‌کنند؟ (هرودوت ۷، ۷۲). آایوش نیز وقتی در سال ۴۹۹ توریست‌های آتنی سارد را آتش می‌زنند، همین سؤال را می‌پرسید (هرودوت ۷، ۱۰۵). پیداست که هرودوت قصد داشته نشان دهد که تا چه اندازه میان قدرت و ثروت آتن در زمان خود او با وضعیت نسبتاً بی‌اهمیت آن شهر در گذشته تضاد وجود دارد. پس بی‌گمان‌ج. و. بلک اسلی حق داشت که درباره پرسش آرتافرن می‌گفت: «این پرسش نشان می‌دهد که تا چه اندازه قدرت آتن در آن زمان ناچیز و بی‌اهمیت بوده است» (۱۸۵۴، ۲، ۴۸). اما بیشتر بحث‌هایی که بعداً انجام می‌گیرد تا اندازه زیادی از دیدگاه "آتن‌مدارانه" است؛ نه چندان از سرگزینش بلکه بیشتر از آن‌رو که مطالب ادبی ذی‌ربط و مدارک باستان‌شناسی بیشتر مربوط به آتن بوده و از آن‌جا به دست آمده‌اند. در بیشتر نوشه‌های قرن بیستم از دیدگاه مشترک هرودوت و مخاطبان قرن پنجمی او سخنی در میان نیست. و دلیل این نکته روشن است: تاریخ‌گذاری اشتوت نیتکا / لانگلوتس که فرهنگ مادی دوره یونان کهن و اوایل کلاسیک در چارچوب آن انجام گرفته است ناچار آتن را در واپسین دهه‌های سده ششم ق.م. مرکز شکوفایی هنری می‌بیند. ضمن این‌که شهر در این زمان از لحاظ اقتصادی نیز رونقی به‌سزا داشت و بنابراین کانونی شده بود که مسلمًا هر شاه ایرانی از آن خبر داشت. امروز نظر رایج این است که آتن پیش از جنگ‌های با ایران نیز دولت ثروتمندی بوده است اما سپس در دهه‌های بعد کماییش دچار فقر شده تا آن‌که پریکلس دوباره شهر را به ثروت و رفاه رسانده است. با این‌حال این نظر با گواهی آن دسته از نویسنده‌گان باستانی که بنابه مناسبت به بحث درباره وضع اقتصادی یونان در آن دوره پرداخته‌اند مغایرت دارد. آریستوفان در قصیده خویش به مخاطبان آتنی قرن پنجمی خود یادآور می‌شود که

تمیستوکلس «شهر را لبالب پُر کرد، هرچند آن را خالی یافته بود» (قصیده شهسواران ۸۱۴) و ایون خیوسی می‌نویسد گرچه شاید تمیستوکلس فردی amousikos بود ولی «خوب می‌دانست چگونه شهری را بزرگ و ثروتمند سازد (به نقل از پلوتارک، کیمون، ۹، ۱، [ترجمه فارسی ۱۵، ۱، ج ۲، ص ۵۰۴]) دیودوروس سیسیلی نیز نظری همین عقیده را دارد گرچه در مورد کل یونان سخن می‌گوید: [پس از جنگ‌های با ایران] هر شهر یونانی چنان دستخوش فراوانی شد که هرکس حیرت می‌کرد مگر این بهتر ممکن است. تا ۵۰ سال بعد یونان از پیشرفت‌های زیادی در جهت رفاه برخوردار شد. طی این دوره به برکت رونق و شرót تولید صنایع دستی افزایش یافت و بزرگ‌ترین هنرمندان در این دوره شکوفا شدند...» (XII، ۱، ۳-۴؛ نیز ارسطرو اصول حکومت آتن ۲۴، ۱؛ آریستید، پان آتسایا، ۱۴۳-۴؛ یوستینوس II، ۱۴، ۶ [ثروت یونان]؛ II، ۱۵، ۱ [ثروت آتن]). در مورد آتن منابع این "وفور نعمت" عبارت بودند از معادن غنی نقره، صادرات روغن زیتون و اما به خصوص غنایم فراوان و گرانبایی که در جنگ‌های سلامیس، پلاته، موکاله و اورومدون از ایرانیان گرفته بودند (در مورد اورومدن پلوتارک [کیمون ۱۳ [ترجمه فارسی ۲۱]] می‌نویسد چادرهایی پر از اشیاء نفیس و گرانبها به دست آتنی‌ها افتاد). در این زمینه نه چندان متین داریم که به یاری باستان‌شناسی بستابد و نه این‌که باستان‌شناسی به تاریخ باستان کمک کند. اما وقتی در تاریخ‌گذاری فرهنگ مادی از بنیاد تجدیدنظر می‌کنیم نه فقط این مغایرت‌ها ناپدید می‌شوند بلکه نقش سازنده ایران هخامنشی در توسعه زندگی اقتصادی یونان و به خصوص آتن (چه از لحاظ شکل و چه محتوای هنر آتنی) به اندازه شگفت‌انگیزی افزایش می‌یابد. هنگامی که به "نقشه‌های ثابتی" که تاریخ‌گذاری اشتوت نیتسکا / لانگلوتس بر آن‌ها متکی هستند فقط با کمترین ذره‌ای تردید می‌نگریم ناگهان معلوم می‌شود یا به کلی واهی بوده‌اند یا نیاز به توضیحات دیگری دارند و آنگاه می‌بینیم "نقشه‌های ثابت" دیگری پیدا می‌شوند که از لحاظ زمانی پیوسته متأخرترند. مثلاً بنای خزانه سابق کنیدوس معروف به "خزانه سیفنوس" در معبد دلفی احتماً چنان‌که هرودوت می‌گوید در سال ۵۳۰ ق.م. توسط سیفنوسی‌ها ساخته نشده‌است، بلکه بیشتر گمان می‌رود در دهه ۴۷۰ ق.م. ساخته شده باشد (ویکرز ۱۹۸۵؛ نک. فرانسیس - ویکرز ۱۹۸۳). سکه‌های منقوش "ماگنا‌گراسیا" [= یونان بزرگ] که قبلًا تصور می‌شد در نیمه دوم

قرن ششم ق.م. رواج داشته‌اند و همین معمولاً به عنوان سنگ محکمی برای تاریخ‌گذاری‌های یونان غربی مورد استفاده قرار می‌گرفت، اکنون به نظر می‌رسد که تاریخ انتشار و رواج آن‌ها دهه ۴۷۰ ق.م. بوده است (ویکرز ۱۹۸۵b)، و از این‌رو تاریخ سکه‌های نقش چندی آغازین آتن را نیز شاید باید به همین ترتیب تغییر دهیم و اصلاح کنیم (ویکرز ۱۹۸۵b؛ ش ۱۹۸۷). «ویرانه‌ی جباران در آکرپولیس آتن به "ویرانه ایران" تبدیل می‌شود و "ویرانه‌ی پیشین ایران" به چیزی دیگر، در جبهه‌ی ایران هخامنشی نیز گمان می‌رود که نهشت‌های باقی‌مانده در پی‌های گاخ آپادانا در تخت جمشید بیشتر بازتاب واقعیت‌های سیاسی حدود سال ۴۹۰ ق.م. باشند (ویکرز ۱۹۸۵b، ش ۱۹۸۷) تا مربوط به نهشت‌های گروه‌های "گوناگون" (راینسون ۱۹۵۸، ص ۱۹۰؛ کری ۱۹۷۶، ص ۳۲) پیش از لشکرکشی داریوش علیه سکاهای هرتسفلت ۱۹۳۸؛ اشمعیت ۱۹۵۷، ص ۱۱۰ و ۱۱۲-۱۴).

ر. توله‌کاستن باین (۱۹۸۳) نیز یک تاریخ‌گذاری مجدد اساسی در مورد وضعیت "سرای نیمه‌کاره" را ترجیح می‌دهد. در سطور زیر درباره ۱-برخی پیامدهای فوری جنگ با ایران ۲- مسائل پیش از جنگ ۳- پیامدهای پسین‌تر بحث خواهیم کرد.

۱- شاهنشاهی ایران به خصوص برای یونانیان به تنها الگو و نمونه‌ای از ثروتی بسیار کلان بلکه تا اندازه‌ی زیادی تأمین‌کننده آن به صورت غنایم بود. خوراک‌های ایرانی باقی‌مانده پس از نبرد پلاته (هرودوت XI، ۸۲) احتمالاً الگویی شدند برای ضیافت‌های مجلل یونانی که بازتاب آن را در تصاویر سفال‌های سرخ نقش آتنی می‌بینیم که به تقلید از ظروف نقره‌ای نقش طلایی که طبقات شروتمندتر شهر پس از سال ۴۷۹ سفارش می‌دادند ساخته می‌شدند (ویکرز ۱۹۸۵c؛ ۱۹۸۶). تقسیم غنایم به دست آمده پس از نبرد پلاته «... طلا، نقره، اشیای گرانبهای و حیوانات بارکش» میان سربازان (هرودوت IX، ۸۱) شالوده رفاه گسترشده‌ای شد که یونان پس از جنگ از آن برخوردار گشت، تا جایی که حتی طبقه هوپلیت [=پیاده‌نظام سنگین سلاح] آتن در مهمانی‌های خود احتمالاً از این‌گونه ظروف استفاده می‌کرد. "طلای ایران" هرچند اگر به عنوان رشوه بود باعث فساد می‌شد (نک. هرودوت IX، ۴۱) اما این امر در مورد طلایی که در میدان نبرد به دست آمده بود صدق نمی‌کرد. ظاهرآ چادر خشایارشا که به مردونیه سردار ایران هدیه داده بود و پس از نبرد پلاته به دست یونانیان افتاد تا

سال‌ها به عنوان تأثیر موقت در جشنواره دیونیزوس مورد استفاده قرار می‌گرفت (برونیر ۱۹۴۴؛ تامپسون ۱۹۵۶؛ فون گال ۱۹۷۷؛ فرانسیس ۱۹۸۰^۵). به علاوه در اردوگاه ایران در پلاته «چادرهای بسیاری یافتند پر از طلا و نقره، تخت‌هایی با روکش طلا و نقره، و کاسه‌ها و جام‌ها و ساغرهای پیاله‌هایی همگی از طلا. در گاری‌ها و گردونه‌ها توبره‌هایی یافتند پر از آبخوری‌های زرین و سیمین، و دستبندها و پیازبندها و گردنبندهایی زرین بر اجسام کشته شدگان که غداره‌هایشان زرنشان بودند. حال می‌گذریم از لباس‌های گلدوزی و زردوزی شده‌ای که کسی به آن‌ها اهمیت نمی‌داد (هرودوت ۹، ۸۰). به دست آوردن این همه ثروت بعداً یونان را مقصد صنعتگران آواره ساخت که جویای کار بودند، و تأثیر غنایم مادی به دست آمده از شرق نه تنها بر یونان، بلکه بر مناطق غربی‌تر نیز فراوان بود:

الف - معمولاً عقیده بر این بوده و هست که پارچه‌ها و جامه‌های پرچین روی نقش بر جسته‌های تخت جمشید کار پیکرتراشان یونانی بوده است (مثلًا ریشرت ۱۹۴۶)، اما اکنون روشن شده است که چنین چیزی صحّت ندارد (روت ۱۹۷۹)، و حتی چه بسا مسیر این نفوذ معکوس یعنی از شاهنشاهی هخامنشی به یونان بوده است. مجسمه‌ی غول‌پیکر داریوش که در شوش پیدا شده از سنگ مصری ساخته شده و ظاهرآ کار پیکرتراشان مصری بوده است، چنان‌که همین سبک در نقش بر جسته‌های کاخ آپادانا در تخت جمشید نیز مشاهده می‌شود (ژورنال آریاتیک ۱۹۷۲) و شاید یکی از منابع الهام و حتی هنرمندان و مضامین نیز کشور مصر بوده است. ما باید وقفه‌ی احتمالی در کارهای استادانه در تخت جمشید را در پی سرکوب بی‌رحمانه شورش مصر توسط خشایارشا در سال ۴۸۶ (هرودوت، VII، ۷) از نظر دور نداریم. شاید هنرمندان و صنعتگرانی که تزئینات پرستشگاه، ظروف مقدس یا تندیسک‌های نذری را در مصر می‌ساخته‌اند در پی سرکوب شورش کار خود را از دست داده و شاید یکی از مهاجران به آتن در این زمان آماسیس نقره کار بوده است که نام فرعون یونان دوستِ مصر را بر او نهاده بودند و اربابان آتنی به نقاشان روی کوزه‌ها کپی از روی آثار مفقود شده او را سفارش می‌داده‌اند (نک. ویکرز ۱۹۸۵^۶). ویرانی شهر میلتوس در ۴۹۴ و شهر ارتريا در ۴۹۰ چه بسا به موج کوچ صنعتگران به آتن کمک کرده باشد تا برای اربابان نوکیسه

آتنی کار کنند و اینان نیز بدین وسیله پیروزی‌های خود در جنگ با ایران یا پیروزی بر یکدیگر در مسابقات را گرامی بدارند (توجه کنید به اطلاعات و معافیت‌های مالیاتی تمیستوکلس برای جذب کارگران و صنعتگران ماهر به آتن که دیودوروس در کتاب یازدهم ۴۳، ۳، به آن اشاره می‌کند).

ب - استفاده از نقش‌های خیالی توسط هنرمندان در آتن را شاید بتوان نوعی نکوداشت پیروزی‌های غیرمنتظره شهر بر ایرانیان تلقی کرد: تصویرهای جنگ‌های با آمازون‌ها، با غول‌ها، با ستور [کنتورها]، و صحنه‌های جنگ ترویا همگی یادآور پیروزی بر دشمن زن‌صفت، کافرو خشن شرقی هستند. [از خدایان] هراکلس قهرمان ماراتون پنداشته می‌شد و به همان سان نیز گرامی داشته می‌شد؛ دیونیزوس نقش مهمی در نبردهای ۴۷۹/۴۸۰ داشت؛ و حلقه‌ی تسوس که در دهه ۴۷۰ هم در هنر و هم ادبیات برای نخستین بار ظاهر شده بود، جنبه‌های بیشتری از تبلیغات ضدایرانی را منعکس می‌سازد* (ویکرز ۱۹۸۵a، فرانسیس - ویکرز ۱۹۸۴، فرانسیس (زیر چاپ)).

ج - بسیاری از ویژگی‌های مرحله "لاتن" [La Tène] تمدن سلتی همانندی‌هایی با تمدن ایرانی دارد: کلاه‌خود نوک تیز، غلاف شمشیر فلزی و تزئین شده، گردنیبد زرین و دهنۀ ممتاز و زیبا برای اسب. این جنبه‌های ایرانی که از صنایع و محل دوره "لاتن" فاصله زیادی داشتند (سندرز ۱۹۷۶) به ویژه مربوط می‌شوند به گذشته و زمان لشکرکشی داریوش علیه سکاهای، اما چون برای نخستین بار در نواحی شامپانی و مارن در گل [فرانسه] مشاهده شده‌اند که فاصله زیادی با سکائیه دارد، امکان دارد این نفوذ از طریق دره‌ی رود رُن انجام گرفته است. شاید سوداگرانی که غنایم به دست آمده از ایرانیان را از یونانیان خریده بوده‌اند آن‌ها را به سواحل جنوبی فرانسه برده و فروخته‌اند و این سلاح‌ها سلت‌ها را مجهزتر و تهدیدکننده‌تر از پیش ساخته باشد. سال‌های میان ۴۷۹ و ۴۶۲/۶۱ ق.م. برای طبقات ثروتمندتر آتن دوره رفاه بی‌همتایی بودند. از وجود معادن نقره لانوریوم نخستین بار در ۴۸۳ آگاه می‌شویم؛ این معادن بی‌گمان پس از سال ۴۷۹ به برکت وجود اسرای جنگی که برده شده بودند

*- زیرا آتنی‌ها معتقد بودند که Theseus در نبرد ماراتون به آنان کمک کرده است. درباره تسوس و حلقة او و ماجراهایش به ویژه بنگرید به: ماپکل گرانت و... فرهنگ اساطیر کلاسیک، ترجمه رضا رضایی، نشر ماهی - م.

بسیار بهتر کار می‌کرده‌اند. توانگرترین اهالی آتن از تجملی برخوردار شدند که تاکنون منحصر به محافل بالای شاهنشاهی ایران بود. شهر آتن به تنی رو به رشد نهاده بود و چنین شرایطی بر ثروت اشرف، بازرگانان و کارگاهداران صنایع دستی بسیار افزود. آثار بازمانده از آن دوره از جمله اهدایی‌های نذری به دست آمده از آکرپولیس آتن و مسکوکات اولیه‌ی بوف نقش هستند (ویکرز ۱۹۸۵، نش ۱۹۸۷؛ و نیز کمایش اشنایدر ۱۹۷۵). با این حال توزیع ثروت نابرابر بود و در پایان دهه ۴۶۰ انقلابی رخ داد. بحران احتمالاً در میان این دهه آغاز شد. با آن‌که پیروزی‌های آتنی در نبرد اورومدن ثروت بازهم بیشتری برایشان به ارمغان آورد، اما یکی از نتیجتین نتایج فوری این پیروزی "صلح کالیاس" بود (بادیان ۱۹۸۷)، که احتمالاً هنگام جلوس اردشیر یکم بر تخت در حدود سال ۴۶۴ به امضا رسید. این نشان می‌دهد تا جایی که به جرگه کیمون و یارانش مربوط می‌شود دوره تلاش برای کسب غنائم بیشتر از ایرانیان به پایان رسیده بود. ماجراجویی‌های مستعمراتی از جمله کشته شدن ۱۰ هزار سرباز در درابسکوس در تراکیه (توسیدید، IV، ۱۰۲، ۲؛ نک. فرانسیس - ویکرز ۱۹۸۱، صص ۱۰۱-۸) احتمالاً در تبعید کیمون از آتن پس از ایتممه نقش داشته است. این عوامل همراه با حرص و حسادت در وجود آدمی (نک. ارسسطو، سیاست ۱۳۰-۲a-b؛ اشاره او به علل انقلاب از جمله «نفاق بر سر این که مردم می‌بینند دیگران سهم بیشتری نصیبیشان شده است»)، باعث شد که در آتن حکومت دموکراتی جای الیگارشی را بگیرد. "انقلاب فرهنگی" افیالت‌س، راه را برای انهدام نمادهای "رژیم سابق" نظیر کورای در آکرپولیس و مقبره‌های یادمانی با شکوه اشرف در سراسر ایالت آتیک گشود (ویکرز ۱۹۸۵، ص ۲۷۸). اگر نمایشنامه آگاممنون سروده آیسخولوس در ۴۵۷ ق.م. را انتقادی از زیاده‌روی‌های دوره کیمون بدانیم، تصادفی نیست که قهرمان منفی نمایشنامه یک خودکامه ایرانی است که در وان حمام به قتل می‌رسد (ایات ۱۵۳۹ و ۱۵۴۰) و فرش زیر پایش، پارچه ارغوانی نقره‌نشان بوده است (بیت ۹۵۹). درباره آتن بنگرید به بعد.

۲- "حفره‌ای" که در سده پنجم ق.م. در واقع با صنایع دستی پر شده بود، عواقب آشکاری برای دوره پیش از جنگ داشت. فتح ایونیه توسط ایرانیان ظاهراً به تأسیس مهاجرنشین‌های متعدد میله‌طی [میلتوسی] در ناحیه دریای سیاه انجامید، و احتمالاً

به همین مناسبت بود که فینیقی‌ها پایگاه تجاری خود در مصب رود رُن را توسعه دادند و شهر ماسیلیا را بنیاد نهادند (ش ۱۹۸۵، ص ۶۱-۳). ارزیابی مجدد سکه‌های مربوط و سایر مدارک حاکی از آن است که ساخت آرتیمیزیوم در شهر افه سوس در اوایل پادشاهی داریوش آغاز شده است. مسکوکاتی که تاکنون به کرزوس [شاه پیشین لیدی] نسبت داده می‌شدند و مجسمه‌های نیم‌تنه‌ی شیر و گاو ظاهراً به دوره‌ی هخامنشیان تعلق دارند، و ضرب اولین مسکوکات دو فلزی احتمالاً مرتبط با اصلاحات اقتصادی داریوش هستند (ویکرز ۱۹۸۵b، ۱۹۸۵a؛ درباره ارتباط میان مسکوکات و خراج در شاهنشاهی هخامنشی بنگرید به متسلر ۱۹۷۷، ص ۱۲-۱۳). ساخت پرستشگاه در سراسر امپراتوری احتمالاً بخشی از فرایند افزایش خراج بود: پرستشگاه‌ها نقاط امنی برای نگاهداری شمش بودند.

بانو دافنه نَش اخیراً محتويات دفینه‌های مسکوکات کشف شده در مصر و در سواحل شرقی مدیترانه را به دقت تحلیل کرده است. نتیجه‌گیری‌های مهم او ارزش آن را دارند که کمایش به طور کامل نقل شوند: دفینه‌های موردن بحث «ظاهراً به سه گروه تقویمی متوالی تعلق دارند گروه یکم که منحصرآ از مسکوکات آغازین و از نوع سکه‌های بدون نقش پشت هستند، از قرار معلوم عمدتاً از وثیقه‌های تخت جمشیداند. بنابراین موقتاً می‌توان ضرب آن‌ها را به حدود سال‌های ۴۹۴ تا ۴۸۹ نسبت داد. این گروه آغازین همچنین مربوط به دوره اوج تسلط ایران بر ایونیه، یونان شمالی و برخی جزایر دریای اژه هستند... از میان آن‌ها مسکوکات شهر آیگینا نیز وجود دارند، اما هیچ سکه آتنی در میان آن‌ها نیست.

گروه دوم دفینه‌های از لحاظ تاریخی کمی متأخرترند اما... از نوع سکه‌هایی هستند که در پشت آن نوشته وجود دارد... در میان آن‌ها برای نخستین‌بار سکه‌های آتنی هم دیده می‌شوند. مفقود شدن این دفینه‌ها را موقتاً می‌توان به حوادث دهه ۴۷۰ که میراث کشمکش‌های طولانی میان یونانیان و ایرانیان پس از دو نبرد سلامیس و پلاته^{*} بوده‌اند نسبت داد.

*- مشروح نبرد سلامیس و پلاته را در جلد‌های ۴ و ۵ کتاب یونانیان و بربرها اثر امیرمهدي بدیع، ترجمه‌ی مرتضی ثاقب‌فر، انتشارات توی ملاحظه خواهید کرد.

گروه سوم مسکوکات متعلق به دفینه بزرگ اسیوط [مصر] است و آشکارا متأخرتر از دو گروه قبلی است. این دفینه سکه‌های اولیه بوف نقش آتنی شکل غالب را در میان سکه‌های مادر شهرهای یونانی دارند و با سکه‌های شهر آیگینا رقابت می‌کنند. این ترکیب را می‌توان اکنون بازتاب شرایط آیگینا پس از رفتن ایرانیان از جهان یونانی و اما پیش از انتقال خزانه دلوس به آتن و پیامدهای آن دانست.

بر اساس این تاریخ‌گذاری موقع و وضعیت احتمالی مسکوکات کشف نشده‌ی این گروه‌های ذکر شده شاید بتوان به نتایج تاریخی غیرمنتظره و بجالبی رسید... مصر و کرانه‌های شرقی و مدیترانه مکان‌های اصلی استخدام سرباز مزدور برای نیروهای دریایی و زمینی ایران بوده‌اند.... محقق و سوسه می‌شود که پیدا نشدن دفینه‌های مسکوکات بسیار بیشتر در این ناحیه را به تلفات نظامی سنگین ایرانیان در جنگ‌های با یونانیان از دهه ۴۹۰ به بعد و نیز سرکوب قیام مصر توسط ایران در پی شکست ماراتون مرتبط سازد.» (ئش، ۱۹۸۷، از مؤلف سپاسگزارم که اجازه این نقل قول را به من دادند).

۳. اکنون به آن بازمی‌گردیم، آتن زمان حکومت رهبران توده‌گرایی نظیر افیالتس و پریکلس. در سال ۴۶۰ آتنی‌ها با حمایت از شورش مصر علیه ایران مفاد اولین پیمان "صلح کالیاس" را نقض کردند. مصر تا سال ۴۵۴ زیر سلطه آتن قرار گرفت تا آن‌که ایران در این سال آنان را از مصر بیرون راند. این دهه شاهد گواه فعالیت نظامی فراوان آتنی‌ها در شرق مدیترانه بود؛ نظام جدید آتن سهم خود را از ثروت ایران طلب می‌کرد. با این همه ایرانیان این‌بار نشان دادند که دوباره نیرومند شده‌اند. آتنی‌ها از احیای قدرت نظامی ایران به وحشت افتادند و متحдан خود را مقاعد ساختند که خزانه "اتحادیه دلوس" از دلوس به آتن منتقل شود. پیمان دوم "صلح کالیاس" در حدود سال ۴۴۹ ق.م. به امضا رسید (نک. بادیان ۱۹۸۷).

اما اقدام آتن در انتقال خزانه دلوس در واقع یک عمل لگام گسیخته‌ی امپریالیستی بود، چنان‌که سپس از صندوق اتحادیه خود سرانه برداشت کرد و صرف برنامه ساختمان‌سازی در آکرپولیس نمود. صرف‌نظر از درست بودن یا غلط بودن عمل آتنی‌ها، یکی از پیامدهای این برنامه، بازسازی بنای پارتون در ساختمان پارتون در این محل در سال ۴۸۷ ق.م. و به یادبود و گرامی داشت نبرد ماراتون

ساخته شده بود که ایرانیان پس از دوبار فتح آتن در سال‌های ۴۸۰ و ۴۷۹ آن را ویران کردند.* بازسازی پارتنون در دهه ۴۶۰ پس از اولین صلح کالیاس توسط کیمون آغاز شد اما پس از انقلاب فرهنگی سال ۴۶۲/۱ کار متوقف ماند. در این هنگام احتمالاً پیکره‌های روی ستوری بنا که نبرد آتنا با غول‌ها را نشان می‌داد هنوز نصب نشده بوده‌اند. نقش‌ها و پیکره‌های خود پارتنون، لذت‌نديس ساخته شده از عاج و زر آتنا گرفته تا نقش حمل‌کنندگان خراج بر روی افريزها، هم یادآور پیروزی‌های نظامی آتن بودند و هم نقش جدید امپراليستی شهر. سیاست تمرکزگرایانه اقتصادی و هنری در آتن زمان پریکلس احتمالاً نوعی الگوبرداری از سیاست هخامنشیان بود (روت ۱۹۸۵؛ نش ۱۹۸۷). نقش‌ها و پیکره‌های بنای "ارختیوم" که بعداً ولی در همان سده پنجم شناخته شده نیز شاید مضمونی به‌ویژه هخامنشی داشتند (ویکرز ۱۹۸۵a).

موضوع دیگری که اکنون بیش از گذشته توجه را جلب می‌کند آگاهی نیرومند شاهنشاهی هخامنشی است که در نمایشنامه‌های آتنی تجلی کرده است. نمونه‌های آشکار این آگاهی عبارتند از نمایشنامه ایرانیان سروده‌ی آیسخولوس، و صحنه سفیر در نمایشنامه آخارنی‌ها سروده‌ی آریستوفانس است، اما بیشتر از این‌ها نیز هست. ترویایی‌های سوفوکل مثلاً (با حفظ احترام پروفسور رات [Radt] و به رغم نظر ایشان) «به زبان پارسی حرف می‌زنند، از اشیای ایرانی نام می‌برند، آداب و رسوم ایرانی را رعایت می‌کنند، یا از آنچه در سده پنجم بر ایران گذشته است و یونانیان از طریق آیسخولوس، هکاتایوس و هرودوت از آن‌ها خبر دارند سخن می‌گویند.» (بیکن ۱۹۶۱، صص ۱۰۲-۳). نکته مهم‌تر آن‌که در نمایشنامه سروده سوفوکل، رفتار او دیپوس درست مانند یک شاه مستبد ایرانی است (فرانسیس ۱۹۸۰b)، و اشاره‌های روشنی به دیدار آلکبیادس از سارد وجود دارد، مثلاً در نمایشنامه فیلوکتس سوفوکل (سال ۴۰۹) و سیکلوب‌های اورپیدس در ۴۰۸ ق.م. (ویکرز ۱۹۸۷). اگر نمایشنامه ایرانیان تمیوتلوس به راستی اولین بار در ۴۱۰ اجرا شده باشد (نک. فرانسیس ۱۹۸۰a)، دلیل بیشتری در دست داریم

*-در کتاب هرودوت که یگانه منبع اصلی در این زمینه است هیچ اشاره‌ای به این کار ایران وجود ندارد - م.

**-برای اطلاع بیشتر به کتاب یونانیا و بربرها، جلد ۸ از صلح کالیاس تا پیمان خالکدان، ترجمه قاسم صنعوای مراجعه شود - ن.

که تا چه اندازه ادبیات سده‌ی پنجم یونان به همسایه نیرومند شرقی خود اهمیت می‌داده است.

تکمله

اندیشه‌هایی درباره‌ی این واقعیت مطرح شده که نقش صف خروس‌ها بر روی کوزه‌های بزرگ دو دسته دار [آمفورا] که در جشنواره پان آتنا مورد استفاده قرار می‌گرفتند، پس از "صلح شاهانه" * نایدید شده است (فرل ۱۹۷۳، صص ۱۸-۱۹)، با توجه به این‌که خروس یک مضمون کاملاً هخامنشی بوده است ** (نک. بوکانان، ۱۹۶۶، شماره ۶۸۲)، و به هر حال نقش مرغ و ماکیان از ایران به یونان رفته است (نگاهی به توپوس ساموسی به نقل از آتنائوس ^a ۴۵۵XIV) و به خروس "پرنده ایرانی" می‌گفتند (کراتینوس به نقل از آتنائوس ^b ۳۷۴ IX... Persikos alektor: آریان، پرنده‌گان ۴۸۵ و ۷۰۷؛ Tamaspis ornis ۱۹۳۶، ص ۳۴). بدلاً وه می‌دانیم که پیش از جنگ‌های با ایران "جنگ‌های خروس" در یونان مرسوم نبوده است؛ تمیستوکلس به یاد حادثه‌ای در سال ۴۸۰ رسم سالانه جنگ خروس را در تأثیر آتن بنیان نهاد، اما در پیش از این تاریخ در این‌باره چیزی نخوانده‌ایم. در تاریخ‌گذاری‌ای که در این‌جا پذیرفته‌ایم، نقش ردیف خروس‌ها روی کوزه‌های آمفورا در جشنواره پان آتنا بالافصله پس از جنگ‌های با ایران پدیدار شده است. برخی از سکه‌های الکتروم که در فونداسیون بنای آرتمیسیوم در شهر افسوس پیدا شده‌اند نقش خروس بر آن‌ها حک شده است (مثال نک. راینسون ۱۹۵۱، ص ۱۶۷، تصویر ۳۸)؛ و این نقش مناسبی بوده برای روی سکه‌ها که از قرار معلوم در ربع اول قرن تسلط هخامنشیان بر غرب آسیا صغیر ضرب شده‌اند. روی ظروف نقره ایرانی در موزه متروپولیتن نیز نقش خروس حکاکی شده است (فون بوترم ۱۹۸۴، ص ۳۵ شماره ۴۵).

پی‌نوشت

این مقاله پیش از انتشار مقاله مارگارت روت (Numismatic Chronicle 1988) نوشته شده است. مقاله خانم رون درباره برخی مطالب مطرح شده در این‌جا نظریات متفاوتی دارد که بحث کامل در این‌باره به بررسی بیشتری در آینده نیاز دارد.

*- جلد‌های ۸ و ۹ صلح شاه از مجموعه یونانیان و بربرها اثر امیرمهدی بدیع، ترجمه قاسم صنعوا - ن.

**- گمان می‌رود علت آن مقدس بودن خروس در مذهب زرتشتی است که بی‌گمان مذهب هخامنشیان بوده است - م.

كتابنامه

- Bacon, H., 1961, *Barbarians in Greek Tragedy*, New Haven
- Badian, E., 1987, 'The Peace of Callias', *JHS* 107, 1-39
- Blakesley, J.W., 1854, *Herodotus, a Commentary*, London
- Bothmer, D. von, 1984, 'A Greek and Roman Treasury', *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art* 42/1, 1-72
- Bronner, O., 1944, *The Tent of Xerxes and the Greek Theater* (=University of California Publications in Classical Archaeology 1/12), 305-11
- Buchanan, B., 1966, *A Catalogue of the Near Eastern Seals in the Ashmolean Museum*, Oxford
- Disraeli, B., 1834, *The Rise of Iskander*, London
- Francis, E.D., 1980a, 'Greeks and Persians: the art of hazard and triumph', in Schmandt-Besserat, D. (ed.), *Ancient Persia: the Art of an Empire* Invited Lectures on the Middle East at the University of Texas at Austin, 4, Malibu
- Francis, E.D., 1980b, 'Oedipus Achaemenides [OT 380-4118' (unpublished lecture)
- Francis, E.D., forthcoming, *The Waynflete Lectures 1983: Reflections of Persia in Greek Art and Literature*
- Francis, E.D. and Vickers, M., 1981, 'Leagros kalos', *PCPS* 207, 96-136
- Francis, E.D. and Vickers, M., 1983, 'Signa priscae artis: Eretria and Siphnos', *JHS* 103, 47-67
- Francis, E.D. and Vickers, M., 1984, 'Review of F. Brommer, *Theseus, die Taten des griechischen Helden in der antiken Kunst und Literatur* Darmstadt, 1982', *JHS* 104, 267-8
- Frel, J., 1973, *Panathenaic Prize Amphorae*, Athens
- Gall, H. von, 1977, 'Das persische Königszelt und die Hallenarchitektur in Iran und Griechenland', in Höckmann, U., & Krug, A., (eds.), *Festschrift für Frank Brommer*, Mainz, 119-132
- Gori, A.F., 1737, *Museum Etruscum*, Florence
- d'Hancarville, P., 1785, *Recherches sur l'origine, l'esprit et les progrès des arts de la Grèce*, London
- Herzfeld, E., 1938, 'Notes on the Achaemenid coinage and some Sasanian mint-names' *Third International Numismatic Congress 1936*, London
- Kraay, C.M., 1976, *Archaic and Classical Greek Coins*, London
- Langlotz, E., 1920, *Zur Zeitbestimmung der strengrofigurigen Vasenmalerei und der gleichzeitigen Plastik*, Leipzig
- Metzler, D., 1977, *Ziele und Formen königlicher Innenpolitik im Vorislamischen Iran*, (Habil.-schr. Münster)
- Metzler, D., 1983-4, 'J.J. Winckelmann 1717-68', *Hephaistos* 5-6, 7-17
- Nash, D.E.M., 1985, 'Celtic territorial expansion and the Mediterranean world', in Champion, T.C. and Megaw, J.V.S., (eds.), *Settlement and Society: Aspects of West European Pre-history in the 1st Millennium B.C.*, Leicester, 45-67
- Nash, D.E.M., 1987, 'Another view of the chronology of early Athenian coinage', in Jenkins, G.K., Le Rider, G., Waggoner, N. and Westermark, U., (eds.), *Memorial Volume for C.M. Kraay and O. Morkholm*, Paris (in press)
- Pegge, S., 1775, 'Alektroonon agon, a memoir on Greek cock-fighting', *Archaeologia* 3, 132-50

- Potts, A., 1982, 'Winckelmann's construction of history', *Art History* 5, 377-409
- Richter, G.M.A., 1946, 'Greeks in Persia', *AJA* 50, 15-30
- Robinson, E.S.G., 1951, 'The coins from the Ephesian Artemision reconsidered', *JHS* 71, 156-67
- Robinson, E.S.G., 1958, 'The beginnings of Achaemenid coinage', *NC*, 188ff
- Root, M.C., 1979, *King and Kingship in Achaemenid Art. Essays on the Creation of an Iconography of an Empire* (Acta Iranica 19) Leiden
- Ross, L., 1855, *Archäologische Aufsätze*, vol. 1, Leipzig
- Saint-Non, Abbé de, 1781-86, *Voyage pittoresque ou description des Royaumes de Naples et de Sicile*, Paris
- Sandars, N.K., 1976, 'Orient and orientalizing: recent thoughts reviewed', in Duval, P.M. & Hawkes, C., (eds.), *Celtic Art in Ancient Europe: five protohistoric centuries*, London, 41-55
- Sayce, A.H., 1883, *The Ancient Empires of the East: Herodotus I-III*, London
- Schmidt, E.F., 1957, *Persepolis*, vol. 2, Chicago
- Schneider, L.A., 1975, *Zur sozialen Bedeutung der archaischen Korenstatuen*, Hamburg
- Studniczka, F., 1887, 'Zur Zeitbestimmung der Vasenmalerei mit roten Figuren', *Jdl* 2, 159-68
- Thompson, D.A.W., 1936, *A Glossary of Greek Birds*, 2nd ed., London
- Thompson, D.B., 1956, 'The Persian spoils in Athens', in: Weinberg, S. (ed.), *The Aegean and the Near East: Studies H. Goldman*, Locust Valley, N.Y
- Tolle-Kastenbein, R., 1983, 'Bemerkungen zur absoluten Chronologie spätarchaischer und frühklassischer Denkmäler Athens', *AA*, 573-84
- Vickers, M., 1985a, 'Persepolis, Vitruvius and the Erechtheum Caryatids: the iconography of mediim and servitude', *RA*, 3-28
- Vickers, M., 1985b, 'Early Greek coinage: a reassessment', *NC* 145, 1-44
- Vickers, M., 1985c, 'Artful crafts: the influence of metalwork on Athenian painted pottery', *JHS* 105, 108-28
- Vickers, M., 1986, 'Athenian symposia after the Persian Wars', in: Murray, O., (ed.), *Sympotica*, Oxford (in press)
- Vickers, M., 1987, 'Alcibiades on stage: the Philoctetes and the Cyclops', *Historia* (in press)
- Winckelmann, J.J., 1767, *Anmerkungen über die Geschichte der Kunst des Alterthums*, Dresden

کاوش در یک امپراتوری زودگذر

هلن سانسیسی و ردبورخ - خروینینگن

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

در یادداشت افتتاحیه این کارگاه از شرکت‌کنندگان خواسته شده بود به امپراتوری هخامنشی از بالا نگاه نکنند بلکه از پایین و از سطح زندگی روزمره اتباع عادی امپراتوری به آن بنگرند؛ و آنگاه پس از دو روز بحث فشرده، یک چیز روشن شد، و آن این بود که اگر بخواهیم از پایین بنگریم غالباً به دشواری می‌توانیم امپراتوری را ببینیم. به عبارت دیگر مشاهده اثری از امپراتوری بسیار دشوار است چه رسد به ساختار اداری آن. البته در مورد مناطق دوردستی که اغلب از لحاظ فرهنگی و اقتصادی توسعه‌نیافرته‌تر بودند این امر احتمالاً چندان تعجبی ندارد، اما در مورد نواحی مرکزی نظیر شوشیان (خوزستان / ایلام) یا بابلیه درک این نکته دشوارتر می‌شود. درباره حضور فعالیت‌های امپراتوری در این مناطق نمی‌توان تردید کرد، اما داده‌های موجود هنوز برای نظریه‌پردازی درباره ماهیت این فعالیت‌ها کافی و رضایت‌بخش نیستند. مدارک موجود ظاهراً به ما اجازه می‌دهند هم به وجود یک امپراتوری یکپارچه و هم به وجود ملغمه‌ای از نواحی متمايز فرهنگی و از لحاظ سیاسی نیمه مستقل اعتراف کنیم. جنبه‌ی اول از تعمیم‌های مبتنی بر اطلاعات از مناطقی که اسنادشان در دست است ادراک می‌شود و نتیجه‌گیری دوم به طورکلی از مدارک باستان‌شناسی به دست آمده است. پیداست که چنین وضعیتی خوشنودکننده نیست. اگر بخواهیم به وجود دو دیدگاه کاملاً متفاوت از امپراتوری یعنی یک دیدگاه "باستان‌شناسی" و یک دیدگاه "تاریخی"

رضایت بدھیم، در آن صورت باید بکوشیم مدارک متضاد را در درون ترکیب و همنهادی جدید باهم جوش بدھیم. این ملاحظات همراه با مرور هریک از مقالات متعدد گرد آمده در این مجلد (نک. مقدمه) پرسش‌های بیشتری پدید خواهد آورد که شاید برای پژوهشی بیشتر یاری رسان باشند.

نخست این که باید بپرسیم دقیقاً دنبال چه چیز هستیم و آنگاه به تنظیم پرسش‌های مناسب بپردازیم. می خواهیم چه نوع امپراتوری را در اشکال گوناگون آن بیابیم؟ آنچه در پی می آید، کوششی است برای ترسیم طرح‌هایی کلی برای یافتن الگویی از امپراتوری ایران. طی بحث‌های این کارگاه روشن شد که پیش شرط ضروری برای یافتن یا ساختن این الگو بیشتر کسب توانایی برای توضیع و تبیین تغییر، تبدیل و / یا رشد است نه تمرکز بر مسائلی نظیر "افول" و "انحطاط". این دو معنای اخیر همیشه در نتیجه‌گیری‌های مربوط به شاهنشاهی ایران اهمیت داشته‌اند. همه محققان به طورکلی تقریباً از زمان پادشاهی هخامنشی یا کمی پس از آن، در همه‌جا چیزی جز رکود و بی تحرکی نیافته‌اند (مثلاً مانوئل کوک ۱۹۸۳، ص ۷۶؛ ریچارد فرای ۱۹۸۴، ص ۱۲۶ فصل "خشایارشا و رکود"). معمولاً رشد و توسعه را فقط در دوره‌ی آغازین دیده‌اند که حداقلرا تا پایان پادشاهی داریوش یکم طول کشیده است. اما تأکید مقالات گوناگون این مجلد بر فرایندهای تغییر بوده است که بیشتر آن‌ها پس از سال ۴۸۶ رخ داده داده‌اند و بنابراین در دوره‌ی مفروض افول در حال انجام و تحقق بوده‌اند.

مشروعیت و ایدئولوژی

در پی یافتن ردپاهای امپراتوری ایران، جست‌وجو اکثرآ محدود به پدیده‌هایی شده که نمایانگر نفوذ ایران باشند، از مصنوعات نوعاً ایرانی یا دورگهی ایرانی تبار گرفته تا تغییرات در قالب و عناوین و نام‌هایی که ریشه در واژگان ایرانی داشته‌اند. اما صادقانه بگوییم که نتایج این جست‌وجو دلسوزکننده بوده است و از این‌گونه حضور امپراتوری اثر بسیار محدودی می‌بینیم. البته این امید هست، و به راستی احتمال می‌رود، که کاوش‌های آینده مواد تازه‌ای فراهم سازد و به نظر می‌رسد تشدید حفاری‌ها در آسیای صغیر داده‌های جدیدی در اختیار ما قرار دهد. اما این احتمال هم هست که این نوع

از گواهی‌ها در مورد حضور ایران در تمام موارد نسبت ناچیزی را تشکیل دهنده. با این همه "ردپاهای" ایران فقط از نوع مدارکی نیستند که ما را به کشف تأثیر شاهنشاهی ایران هدایت می‌کنند.

من در جای دیگری نیز گفته‌ام که پس از فتوحات اولیه در زمان کوروش و کمبوجیه، شاهنشاهی نوپای ایران ناچار بود با مشکلات و مسائل عظیمی دست و پنجه نرم کند، و یکی از وظایف بزرگ آن ایجاد هویت برای شاهنشاهی بود (سانسیسی و ردبورخ ۱۹۸۰، ص ۳۵). همان‌گونه که مارگارت روت (۱۹۷۹، ص ۳۰۹ به بعد) اظهار انتظار کرده است، می‌باشد است برنامه‌ای ایدئولوژیک تهیه می‌شود. البته این برنامه جدید می‌توانست تا اندازه‌ای مرکب از عناصر سنت‌های ستودنی و مورد احترام گوناگونی باشد که قبل از به قدرت رسیدن پارسیان وجود داشتند، اما عاملی را که نباید نادیده گرفت فقدان نسبی شمایل‌نگاری و سنت مکتوب در سنت فرهنگی ایران بود (سانسیسی و ردبورخ ۱۹۷۹) هرچند نه در خود ایران که ایلام را هم به عنوان الگو و هم به عنوان انگیزه‌های مهم در برابر خویش داشت. از این لحاظ به راستی مطرح نیست که به راستی به کنفرانسیون ماد به چشم یک امپراتوری بنگریم یا - مانند من - آن را اتحادیه سنتی از تیره‌ها و قبایل بدانیم (سانسیسی و ردبورخ ۱۹۸۸b، ص ۱۹۷ به بعد). بدیهی است که حتی اگر مادها استادانه شروع به مشروعيت بخشیدن به ساختار سیاسی خود کرده بوده‌اند (که برخی معتقدند مدارکی اندک در این زمینه وجود دارد و من مایلم بگویم تقریباً هیچ مدرکی وجود ندارد)، در این زمینه پیشرفت چندانی نکردن (جنیتو ۱۹۸۶؛ موسکارلا ۱۹۸۷). تحرک عمده در این زمینه نیم قرن بعد رخداد و آن‌هنگامی بود که برای نخستین بار کوروش عناصری از گنجینه‌ی شمایل‌نگاری سنت بین‌النهرینی را برگزید و هم‌زبان‌ها و هرمزهای فرهنگی سنت پیشین را مستقیماً مورد استفاده قرار داد (کورت، همین مجلد). چند دهه بعد در زمان داریوش و خشایارشا یک برنامه ایدئولوژیکی کامل تدوین شد. اما این برنامه، که بیشترین تجلی آن در هنر هخامنشی بود، بیشتر از خود امپراتوری نتوانست عمر کند. اسکندر با آتش زدن تخت جمشید همه نشانه‌های آن را از بین برد.

این واقعیت که مادها و پارسیان سنت شمایل‌نگاری یا سنت مکتوب نداشتند البته

بدان معنا نیست که هیچ‌گونه هویت فرهنگی یا سنتی نداشتند. با این حال جداسازی و بازشناسی این عنصر بومی بسیار دشوار است چون چندان چیزی در دست نداریم که اسناد هخامنشی را با آن مقایسه کنیم و بسنجیم. عناصر ایرانی را فقط می‌توان با تحلیل دقیق روایات گوناگون اسناد یا تغییراتی که در گنجینه شمایل‌نگاری رخ داده است شناسایی کرد. در این زمینه هنوز کار زیادی باقی‌مانده است. مثلاً کتبیه بیستون هنوز از منظر سه زبان موجود در آن و پس‌زمینه فرهنگی آن‌ها مطالعه نشده است تا چگونگی انشاهای متفاوت این سه متن و ارتباط متقابل آن مورد بررسی قرار گیرد (فون فوکت‌لاندر ۱۹۷۸؛ اشمیت ۱۹۸۰؛ گرین‌فیلد و پورتن ۱۹۸۲). مثلاً به‌نظر می‌رسد ستون پنجم که با ستون‌های پیش بسیار تفاوت دارد، بهتر است از لحاظ سبک و شیوه نگارش با سنگنبشته‌های بعدی خشایارشا (مانند xpf و xpf مکشوف در تخت جمشید) مورد مقایسه قرار گیرد (نک. سانسیسی وردنبورخ ۱۹۸۰، ص ۱۶ به بعد). چنین مقایسه‌ها و سنجش‌هایی به ما در درک فرایندهای اصلی شکل‌گیری و شکل دادن به مشروعیت شاهنشاهی و نحوه ارتباط این فرایند با سنت‌های بین‌النهرین کمک خواهد کرد.

اگر نتیجه‌گیری مارگارت روت را بپذیریم که نقش برجسته‌های تخت جمشید اساساً بیان‌کننده و جلوه‌گاه مشروعیت دودمان هخامنشی برای فرمانروایی بر این امپراتوری پهناور بوده‌اند (روت ۱۹۷۹، ص ۳۰۹ به بعد) - و گمان می‌رود برای چنین پذیرشی اتفاق نظر وجود دارد - در آن صورت باید بپرسیم این کارکرد چگونه در عمل تحقق یافته است. یک ایدئولوژی مشروعیت‌بخش عامل بسیار نیرومندی در وحدت اتباع هر دولت و ساختاری است (کلاسن ۱۹۷۸، ص ۶۲۸). کارکردش آن است که به مردم می‌گوید چرا باید و ظایفی را به‌خاطر امپراتوری و کشوری که به آن تعلق دارند انجام دهند (کورتس ۱۹۸۱، ص ۱۸۲). به آنان می‌گوید اگر از ایشان فرمانبرداری و مالیات خواسته می‌شود چرا باید فرمانبردار باشند و مالیات بپردازنند. با این‌همه این نیازها با یک برنامه ایدئولوژیکی خشک و منزوی نظیر آنچه با بی‌تحرّکی در تخت جمشید یا شاید پایتخت‌های دیگر شاهنشاهی ایران نقش می‌شد برآوردنی نبودند. برنامه می‌باشد به بخش‌هایی کما بیش "قابل هضم" تقسیم می‌شد. به صورت‌های گوناگون هنری درمی‌آمد، با نیازهای ویژه هر موقعیت خاص تطبیق داده می‌شد و به‌خصوص

در مورد یک امپراتوری چندفرهنگی مانند ایران، به صورت "گفتارها" یا "رمزاها و برنامه‌های فرهنگی" برای مردم و اقوام گوناگون به زبان‌های ایشان ترجمه می‌گشت (و به قول مارگارت روت در ۱۹۷۹، ص ۳۰۹ «به زبان‌های گوناگون هنری برای اشاعه در میان اقوام و ملل امپراتوری برگردانده می‌شد»). تأثیر هر نوع مشروعیت‌بخشی، حتی اگر ظاهراً ثابت و بی‌تغییر باشد، در واقع باید ایجاد تغییرات و تضمین کننده تحولی باشد تا بتواند آثار مطلوب کارکرد ایدئولوژی را تحقق بخشد. البته داده‌هایی وجود دارند که اطلاعات مورد نیاز را برای ردگیری دست‌کم طرح کلی گسترش ایدئولوژی شاهنشاهی در اختیار ما می‌گذارند و باید بکوشیم تا دریابیم که گنجینه‌های جمشید چگونه به رسانه‌های دیگری تبدیل و ترجمه شده است. مثلاً سکه‌ها و مهرها بدیهی‌ترین مصنوعاتی هستند که چنین تحلیلی را بر روی آن‌ها می‌توان انجام داد. تنها به ذکر یک نمونه می‌پردازم: تصویر "شاه پهلوان" به صورتی که در نقش بر جسته‌های تخت جمشید ترسیم شده است (روت ۱۹۷۹، ص ۳۰۳ به بعد) به شیوه‌ای مستقیم به روی تعداد زیادی از سکه‌ها منتقل شده است (نک. مثلاً بتلاین ۱۹۸۲، تصاویر ۲ و ۳) و شگفت‌این جاست که تاریخ اکثر این سکه‌ها مربوط به دوران پسین حکومت هخامنشی است، یعنی همان دوره‌ای که تاکنون پنداشته می‌شد الگوی مرکزی دستخوش هیچ‌گونه تغییری نشده است. این فرایند بر روی مهرها شکلی پیچیده‌تر و "برگردانهایی" متنوع‌تر دارد و نماد ذکر شده نسبت به الگوی اصلی تخت جمشید دستخوش "تغییر و تبدیلاتی" بسیار متنوع‌تر و بنابراین جالب‌تر شده است (در مورد نمونه‌گیری در این زمینه بنگرید به کولون ۱۹۸۷، ص ۹۱؛ و نیز روت ۱۹۷۹، ص ۳۰۵). آیا در پدیده‌ای نظری آنچه در پشت سکه‌های مکشوفه در شهر صیدون [صیدا] می‌بینیم که بازگوکننده کامل برنامه‌ی تخت جمشید هستند درحالی که در روی همان سکه‌ها تصویر رزمانواهای تریم که نماد هویت شهر بوده‌اند ترسیم شده‌اند، چه واقعیت‌های سیاسی نهفته بوده است؟ دریاره سکه‌های سراسر امپراتوری به خصوص در درون مجموعه‌ی سیاسی و اقتصادی که کارکرد داشته‌اند، بررسی نسبتاً ناچیزی انجام گرفته است. از منظر یک ایدئولوژی درحال گسترش، مطالعه مجدد سکه‌ها و مهرها، چون رایج‌ترین و گسترده‌ترین ابزارهای حامل "پیام‌ها" می‌توانسته‌اند باشند، شاید جالب‌ترین نتایج را در اختیار ما

قرار دهد. درباره اشیای دیگری که آن‌ها نیز به نوعی "ترجمان" برنامه کانون شاهنشاهی بوده‌اند، با همین دیدگاه می‌توان نگریست و از همین منظر به بررسی شان پرداخت. چنین تحلیلی باید به‌ نحوی انجام گیرد که دربرگیرنده مقایسه میان کتبه‌های سلطنتی و متونی که از مناطق حاشیه‌ای تر و سنت‌هایی دیگر بوده‌اند (مانند فرمان گاداتاس یا بخش‌هایی از کتاب هرودوت) نیز باشد. چه بسا در این رهگذر تصویری درباره گسترش ایدئولوژی شاهنشاهی یا مفاهیمی درباره شعبات و شبکه‌های اداری امپراتوری نیز عایدمان شود. در "سیستم‌های فرعی" شناختنگاری بی‌گمان فضایی هم برای حفظ سنت‌های بومی و نیز ابتكارهای شخصی شهربها و حکام محلی وجود داشته است. بنابراین هرگونه تحلیل باید فرهنگ محلی پیرامونی را نیز درنظر بگیرد.

شایان تأکید است که گرچه برنامه تخت جمشید سامانمندترین و گستردۀ‌ترین تجلی فرایند مشروعیت‌بخشی بوده، اما در این عرصه یکتا نبوده است. تصویرهای دیگری هم هستند که گرچه آشکارا الهام از هخامنشیان گرفته‌اند اما بر دیوارهای کاخ نقش نشده‌اند. نظیر سکه‌ای که از تارسوس به‌دست آمده است (فرانکه و هیرم ۱۹۶۴، ص ۱۴۱ و تصویر ۱۹۴) و بر روی آن تصویر شاه را درحال شخم زدن می‌بینیم. با تصویر مشابهی بر روی یک مهر که اکنون در موزه لوور است (نک. کولون ۱۹۸۷، ص ۱۴۶ شماره ۶۱۹) و چنان‌که از طریق منابع یونانی می‌دانیم (بریان ۱۹۸۲، ص ۴۴۷) این مدارک هردو نمایانگر علاقه هخامنشیان به کشاورزی هستند. از سوی دیگر فرایند اشاعه ایدئولوژی چه بسا همیشه لزوماً آرام و بی‌دردسر نبوده است تا بتواند کارکرد مؤثری داشته باشد. مثلاً نمی‌دانیم مسأله انتخاب تصاویر بر رو (یا پشت) سکه‌ها چه روندی را طی کرده است. چه بسا لزوماً هر گزینش مبتنی بر انگیزه‌های معقول و منطقی نبوده است: شاید در برخی موارد انتخاب ترکیب تصاویر بیشتر شیوه‌ای تصادفی داشته‌اند، یا به علت این‌که نمادهای دریافتی از سطوح بالاتر حکومتی را به خوبی درک نمی‌کرده‌اند، یا بینش درستی نسبت به سودمندی و اهمیت جنبه‌های ارتباطی مسکوکات نداشته‌اند. بنابراین کاملاً امکان دارد که در بعضی موارد که ترکیب تصاویر پشت و روی سکه به‌نظر ما بسیار گیج‌کننده می‌رسد، این امر نه ناشی از سیاستی عمدی بلکه بیشتر معلوم فرایندی

باشد که کارشناسان علم ارتباطات به آن "ارتباط متوقف شده" می‌گویند (مولر ۱۹۷۳ ص ۱۹). به هر صورت، با هر موردی که سروکار داشته باشیم ایدئولوژی را چه پخش آن از طریق رسانه‌ها باشد و چه در مناطق گوناگون امپراتوری پخش شده یا نشده باشد، باید به منزله یک فرایند تلقی کنیم نه یک سلسله وقایع جدا از یکدیگر.

تحول و فرایند

بنظر می‌رسد بهترین منطقه‌ای که دیدگاه "فرایندی" بر آن قابل تطبیق است آسیای صغیر باشد که نه تنها مواد و مدارکی که از آن جا به دست آمده‌اند نسبتاً فراوان‌اند، بلکه تحول را در آن جا می‌توان بر اساس تأثیر متقابل دو سنت متفاوت بر یکدیگر مطالعه کرد. با این حال اگر بخواهیم ردپای تحولی را دنبال کنیم، ارزشیابی‌های ذهنی نظیر "رشد" یا "افول" نتایج ثمربخشی برایمان نخواهد داشت. تحول را باید واژه‌ای با مفهوم خشی درنظر گرفت. طرح این پرسش که آیا وضع رویه بهبود رفته است یا رویه تباہی، ما را یک‌راست به همان دیدگاه پیشین "یونان‌مداری" بازخواهد گردانید که مدتی است می‌کوشیم از آن فاصله بگیریم. کامیابی یک تحول یا سیاست یا ایدئولوژی را با سنجیدار و معیار اخلاقی نباید سنجید و اندازه گرفت، بلکه باید بیشتر به کارایی آن توجه داشت: یعنی آیا این تحول درست و مؤثر کار کرده و به حفظ انسجام امپراتوری کمک کرده است یا نه؟ و نیز این پرسش که تحول از چه عناصری تشکیل شده و چرا در محل خاصی که با آن رویه رو شده‌ایم این عناصر مورد استفاده قرار گرفته‌اند، سازگار شده‌اند یا تغییر کرده‌اند؟

هر ایدئولوژی ناچار است توسط "میانجی‌ها" یا حاملانی، چه اشخاص باشند و چه اشیاء، انتقال یابد. اگر ایدئولوژی فقط در سطح بالای امپراتوری را که بماند نمی‌تواند کارایی داشته باشد، بلکه باید به همه لایه‌های جامعه رسوخ کند و آن‌ها را به تن دادن و تبعیت از خواسته‌های حکومت متلاuded سازد. در این مرحله است که با بیشترین مشکلات رویه رو می‌شویم زیرا: (الف) از عناصر ایدئولوژی پادشاهی در سطوحی که معمولاً باستان‌شناسان کاوش می‌کنند چندان اثر زیادی نمی‌بینیم، و (ب) تصور روشنی از ساختار نظام اداری که لایه‌های پایینی اداری را به خود حکومت

پیوند می‌داده است نداریم. برای غلبه بر این مشکل، پس از بریان (۱۹۸۸a) مفهوم جالب "قوم - طبقه حاکم" را پیشنهاد کرده است: اشرف ایرانی که در سراسر شاهنشاهی پخش شده بودند ساختاری را تشکیل می‌دادند که بافت امپراتوری را حفظ می‌کرد. این مفهوم پیشنهادی در کار امتیازهای، آشکار خود یک زیان یا نقطه ضعف نیز دارد. و آن این است که القاگر وضعیتی ایستاد است: این گروه با زایش و تبار خود تعریف می‌شدند و بنابراین ظاهراً چه از نظر ترکیب و چه رفتار، تغییرناپذیر بوده‌اند. هرچند احتمالاً قصد مؤلف چنین نبوده است، اما استفاده از مفهوم " القوم - طبقه حاکم" القاگر وجودی همگن و بی‌تحرک است که بر جامعه‌ای که در آن عمل می‌کند اثر می‌گذارد اما خود از این فرایند اثر نمی‌پذیرد. اما در نگاه نخست می‌بینیم که عملاً چنین چیزی نبوده است. با آنکه می‌توانیم عقیده به ایجاد آگاهانه و عمدی طبقه اشراف پارسی را آنچنان که گزنوون در کوروش‌نامه (IV, iii, ۸-۲۲) توصیف کرده است به عنوان خیال‌پردازی مؤلف کنار بگذاریم، اما پیدایش و گسترش ناگهانی شاهنشاهی را نمی‌توان به اشرافیتی لاتغیر و از پیش موجود نسبت داد. این گروه حداقل از لحاظ عددی می‌باشد رشد کرده باشد، واقعیتی که بی‌گمان بر لایه‌بندی اجتماعی منطقه‌ای با یک دولت هسته‌ای کوچک و بر نواحی همسایه آن نظیر بابلیه اثر می‌گذاشته است (نک. کورت همین مجلد؛ استالپر همین مجلد). سرزمین‌های بیشتر برای تسلط به معنای نیاز به انسان‌های بیشتر برای حفظ این سلطه است. برخی از آثار مراحل آغازین این فرایند شاید در خود منطقه‌ی فارس شایان توجه باشند (سامتر ۱۹۸۵) که در صورت بررسی چه‌بسا بیانش‌های نویی در اختیار ما بگذارند. اما رشد " القوم - طبقه حاکم" منطقاً بیشتر به مرحله‌ی آغازین فتوحات مربوط می‌شود. نشانه‌هایی از مراحل بعد در دست است که این " القوم - طبقه" موجودیتی رخنه‌ناپذیر نبوده (بریان ۱۹۸۵، ص ۶۹؛ و ۱۹۸۸، ص ۱۶۶ به بعد) و دست‌کم برخی از عناصر بومی به درون این گروه برگزیده راه یافته‌اند (نک. به مقالات استالپر و استرن در همین مجلد). و این دو پرسش دیگر را پیش می‌نهد: یکی این‌که چه چیزی وحدت و خلوص " القوم - طبقه حاکم" را به عنوان یک گروه حفظ می‌کرد؟ و دیگر آن‌که چه چیزی اعضای آن را وامی داشت که خوب و کارآمد وظایف خود را انجام دهند، یعنی جایگاه خود را حفظ کنند؟ پاسخ به پرسش نخست با اشاره به این‌که آنان

ایرانی بوده‌اند کافی نیست. اگر این وضعیت را با وضع حاکم بر مهاجرنشین‌های ایرانی گذشته‌ی نزدیک‌تر مقایسه کنیم، به آسانی می‌بینیم فقط گروه‌هایی که در تماس دائم با سرزمین مادری بوده‌اند موفق شده‌اند غالباً با هزینه‌ای سنگین هویت خود را حفظ کنند گرچه از لحاظ فرهنگی تغییراتی کرده‌اند. افرادی که در جمعیت بومی غرق می‌شوند جز سازش با فرهنگ محیط چاره‌ای ندارند: باید غذا بخورند، به زبان محل سخن بگویند و با دختران بومی ازدواج کنند تا بتوانند زنده بمانند. ممکن بوده طی یک نسل صفات اصلی و راستین "قوم - طبقه حاکم" را از دست بدند. منظور من آن است که ما باید به گروه‌های ایرانیان مقیم در سراسر امپراتوری توجه داشته باشیم. و این در عین حال بدان معناست که پوشش جمعیتی کل سرزمین نمی‌توانسته زیاد متراکم بوده باشد (نک. بریان ۱۹۸۸a، ص ۱۷۲).

هرچند کشف انواع گوناگون زیستگاه‌ها و قرارگاه‌های نظامی دشوار نیست (بریان ۱۹۸۸b، ص ۱۶۹ به بعد)، با این حال جمعیت ایرانیان مقیم نمی‌توانسته آنقدر زیاد باشد که بتوان کل سرزمین امپراتوری را فقط با گروه‌هایی یکدست و منسجم کنترل کرد. اگر به نمونه‌ای از عصر خود بنگریم می‌بینیم که اشغال هلند در جنگ جهانی دوم توسط آلمان را نمی‌توان به هیچ‌وجه کارآمدتر از اشغال سرزمین‌های جدید توسط ایرانیان دانست. با این حال روستاهایی در هلند بودند که در سراسر دوره اشغال پای هیچ آلمانی به آن‌ها نرسید. نیازی نیست گذرا بگوییم که همین روستاهای بودند که با موقیت به پناهندگان پناه می‌دادند. پس اگر پوشش دادن اراضی کشور کوچکی مانند هلند برای یک نیروی اشغالگر امروزی نظری آلمان ناسیونال سوسیالیست ظاهرآً مقدور نبود، در آن صورت باید از خود بپرسیم که آیا این فرض که سراسر شاهنشاهی ایران به راستی زیر سلطه مؤثر ایرانیان بوده زیاده‌روی نیست؟ اگر ایران می‌توانسته بخش‌هایی از آن را به طور مؤثر زیر سلطه خود داشته باشد لابد بیشتر مرهون شایستگی‌های ساختار اجتماعی - اقتصادی پیش از خود بوده تا تلاش‌های "قوم - طبقه حاکم". در ارتباط با آنچه گفته شد، شاید زائد باشد که بگوییم از این لحاظ وضع بخش‌های گوناگون امپراتوری چه بسا باهم تفاوت زیادی داشته‌اند و بنابراین نتایج تحلیل یک منطقه یا ایالت را نمی‌توان به طور خودکار قابل انطباق با بخش‌های دیگر دانست.

جدایی و وابستگی

چنان‌که سکوندا اثبات کرده است (۱۹۸۸ وزیر چاپ) به راستی مناطقی در شاهنشاهی ایران بوده‌اند که تمرکز گروه‌های ایرانیان از همه‌جا آشکارتر است. یکی از دلایلی که می‌توانیم این مناطق و این گروه‌ها را تشخیص دهیم عدم تمایل آنان به حفظ وحدت شاهنشاهی بوده است، و به عبارت دیگر آنان بیشتر مستعدلاً فعالیت‌های شورشی بوده‌اند. در امپراتوری نوینیاد گرایش به تجزیه و تشکیل یک پایگاه قدرت جدگانه بسیار زیاد است (کلاسن و اسکالنیک ۱۹۷۹، ص ۶۳۲). با این حال چنان‌که می‌دانیم شاهنشاهی ایران به رغم دردسرهای زیادی که با شورش‌های متعدد داشت، به طورکلی، حتی در دوره‌ای که منابع یونانی می‌کوشند به ما بقبولانند که ایران در اوج ضعف خود بوده است، توانست وحدت خود و همه‌ی سرزمین‌های فتح شده را حفظ کند. این هم بدان معناست که مردم زیر چیرگی ایران در سطوح گوناگون ساختار سیاسی، مانند در درون شاهنشاهی را به گستین از آن ترجیح می‌داده‌اند، و هم می‌تواند بدان معنا باشد که ایران چنان نیروی کارآمدی داشته که مانع از بروز یا کامیابی هر شورشی می‌شده است. پرسش این جاست که آیا عضو گروه یا طبقه‌ای ممتاز ("نظیر" قوم - طبقه حاکم") بودن به خودی خود پاداش و امتیازی کافی بوده است؟ در این مورد می‌توانیم فرض کنیم که وجود نوعی غرور ملی عامل توازنی در برابر وسوسه‌های جذاب تصاحب مالیات‌های ایالتی یا منطقه‌ای بهمنظور ایجاد یک پایگاه قدرت و کسب استقلال بوده است. وجود ایدئولوژی به تنها برای مقابله با چنین گرایش‌هایی کافی به نظر نمی‌رسد. یکی از اقدامات امپراتوری‌های بعدی برای جلوگیری از رفتار زیاده از حد خودسرانه یا مستقلانه مأموران و مقامات ارشد خود تعویض پیاپی ایشان بود. اما آنچه در اکثر موارد در شاهنشاهی هخامنشی می‌بینیم بر عکس این است: مثلاً نتها شَهْرَبَهَا [ساتراپ‌ها] دوره‌هایی بسیار طولانی در مقام خود می‌مانندند، بلکه مقام ایشان کمابیش ارثی می‌شد و از پدران به فرزندان می‌رسید. پس لابد ابزارهای دیگری برای حفظ استواری پیوند این فرمانروایان مقتدر بالقوه خطروناک با حکومت شاهنشاهی وجود داشته است. منطقی است اگر فرض کنیم یکی از این ابزارها برای حفظ وفاداری آنان پاداش‌های اساساً ماذی بوده است که فقط

حکومت مرکزی یعنی شخصی شاه می‌توانسته تأمین کند.* گمان می‌رود این موضوعی ارزشمند برای پژوهش باشد، بهخصوص از آن‌رو که تاکنون هزینه‌های بودجه حکومت ایران بسیار کمتر توجه را جلب کرده است تا مبالغ کلان و افسانه‌ای درآمدی که در خزانه‌های سلطنتی انباشته می‌شد. البته مقامات یا مأمورانی وجود داشتند که به‌نحوی بر کار نمایندگان و مأموران محلی شاه نظارت می‌کردند، نظیر همان "چشم و گوش"‌های معروف شاه (هرچند هیرش ۱۹۰۵^{۱۹} به بعد) درباره وجود مقام ثابت و منظمی با این نام به‌طور جدی تردید کرده است). اما مهار و نظارت بر سرزمینی پهناور مستلزم وجود یک ساختار دیوان سالارانه [=بوروکراتیک] بسیار عظیم است که در این زمینه مدارک چندان زیادی در اختیار نداریم. در این زمینه به رحمتش می‌ازدد که به مقایسه برنامه‌ریزی شده‌ای میان امپراتوری‌های شناخته شده‌تری با همین وسعت نظیر امپراتوری اولیه روم در مرحله جمهوری آن، یا امپراتوری بعدی روم پس از حکومت دیوکلیان و امپراتوری اینکا در اوج پیشرفت آن پردازیم تا درک بهتری نسبت به وضعیت شاهنشاهی ایران پیدا کنیم.

هزینه‌ها و پاداش‌ها

گفته شده است که همه امپراتوری‌های اولیه به یک معنا زندگی انگلی داشته‌اند (نک. بریان). گرچه این نکته در مورد پایین‌ترین سطح ساختار اجتماعی کاملاً حقیقت دارد، برای در اختیار داشتن مهار این رفتار انگل‌گونه نمی‌توان آن را به همه سطوح ساختار اداری توسعه داد. شاهنشاهی ایران بر مسافت دوردست نیز تسلط مؤثر نظامی داشت، یا حتی تهدید به استفاده از نیروی نظامی با همه غیرواقع‌بینانه بودنش کار خود را می‌کرد. یک ایدئولوژی که هدفش همه مردم و اقوام باشند و برای نخبگان محلی نیز جذابیت داشته باشد یعنی آنان امید به تحرّکی صعودی در سلسله مراتب سیاسی را داشته باشند، معمولاً چندان نیازی به استفاده از زور ندارد و جایگزین‌های مناسب و مؤثری به جای زور در اختیار دارد. یک نظریه‌پرداز شکل‌گیری دولت می‌گوید

*- چنان‌که می‌بینید، ذهن غربی با آن که پیوسته از اهمیت ایدئولوژی دم می‌زند، قادر نیست از پاداش‌های مادی فراتر رود و اهمیت ایدئولوژی / دین ایران را در شکل‌گیری و پایداری شاهنشاهی دریابد -م.

«دولت باید هم هراس‌انگیز باشد و هم محبوب» (کورتس ۱۹۸۱، ص ۱۸۳). درک کنونی ما از دستگاه و نظام شاهنشاهی تا اندازه زیادی مبتنی است بر این اندیشه که استفاده صرف از قدرت بوده که نظام‌های اقتصادی محلی را در جای خود حفظ می‌کرده است. البته گزینه‌ی استفاده از زور همیشه به عنوان یک امکان و تهدید بالقوه‌ی مداوم وجود داشت، اما شاید مفید باشد اگر بیندیشیم که این همیشه آخرین گزینه بوده و پژوهش خود را متوجه فرایندهای اقتصادی و ایدئولوژیکی می‌نماییم که استفاده از زور را ناحداکثر امکان غیرضروری می‌ساختند. باید بکوشیم تا نوعی بودجه‌بندی تقریبی برای سطوح گوناگون سازمان دیوان‌سالاری تنظیم کنیم (شایان تأکید است که این سطوح میانی از لحاظ خصلت، اندازه و وسعت اراضی با هم تفاوت داشته‌اند)، و آنگاه ببینیم در مقایسه با نظام‌های حکومتی پیش از ایرانیان، هریک از این سطوح چه سودها و چه هزینه‌هایی داشته‌اند و این سودها چگونه حاصل می‌شده است. البته این‌گونه محاسبات معمولاً بی‌دقیقی‌هایی زیادی خواهند داشت، اما نفس این فرایند درک بهتری از نوع امپراتوری به ما خواهد بخشید تا روش مرسوم‌تر که خلاء اطلاعاتی را با سرپوش نهادن بر آن پر می‌کنند (نک. دالتون ۱۹۸۱، ص ۲۹ شکل ۱/۲ در مورد الگویی از عناصری که باید چنین بودجه‌ای را تشکیل دهند و روابطی که باید درنظر گرفته شوند).

چنین ترازنامه‌ای تصویری کاملاً متفاوت از یک سرزمه‌ی که بیشتر در آن بهره‌برداری کشاورزی انجام می‌گیرد در مقیاس با منطقه‌ای که اهالی آن عمدتاً گله‌دار هستند و جوامعی ایلیاتی دارند در اختیار ما قرار می‌دهد. البته کوشش برای ارائه عدد و رقم غیرواقع‌بینانه است مگر در مواردی نادر که ارقام دقیقی در اختیار داریم (برای یک نمونه خوب بنگرید به دسکات ۱۹۸۵ زیر چاپ). به هر روی خود این کوشش قاعده‌تاً نتیجه‌اش درک بهتر سازوکارهای موجود شاهنشاهی است. مدل‌های انسان‌شناختی نیز از این لحاظ می‌توانند یاری‌رسان باشند. این مدل‌ها توجه ما را مستقیماً به پدیده‌هایی جلب می‌کنند که قبلًا از اهمیت آن‌ها خبر نداشتیم و بنابراین به آسانی نادیده گرفته می‌شدند. مثلاً تاکنون به رسم عطا‌ای شاهانه چه از نظر اقتصادی و چه از منظر ایدئولوژیکی توجه چندانی نداشتم. بدین‌ترتیب امکاناتی برای تنظیم دست‌کم تکه‌هایی از ستون‌های بدھکار و بستانکار در این ترازنامه فراهم است (نک. بریان ۱۹۸۵ در دست انتشار؛ سانسیسی وردنبورخ ۱۹۸۰ در دست انتشار).

چنان‌که همه می‌دانیم ثروت خالص شاهنشاهی بسیار کلان و افسانه‌ای بود. غارت خزانه‌های ایرانیان توسط اسکندر به اندازه کافی واقعیت این امر را اثبات کرد. اگر هزینه‌های اصلی و قابل توجهی را به شاه و حکومت مرکزی تخصیص دهیم در آن صورت درآمدهای حاصله از مالیات و خراج نمی‌توانسته کافی بوده باشد. از سویی به طور سنتی در ایران پادشاهانی که در حال ساختن شالوده‌های قدرت خود بودند بیش از هر کس دیگر می‌بایست بخشنده و گشاده دست باشند (یادبود کم این پندار را برای نشان دادن پایگاه برتر خود حفظ کنند (سانسیسی وردنبورخ ۱۹۸۰، ص ۴۸ به بعد) و از سویی دیگر می‌بایست بدھی نداشته باشند. در پایان دوره تسلط ایران معلوم شد که شاهان ایران به هیچ وجه ورشکسته نبوده‌اند. برای شاه ایرانی ضمن این‌که سرکیسه کردن اتباع خود امری خطرناک بود، اما تلنگرزدن به ثروت گروه‌هایی که در آن سوی مرز شاهنشاهی می‌زیستند مانع نداشت، پدیده‌ای که مارشال سالینس آن را "رابطه متقابل منفی" نامیده است (۱۹۷۴، ص ۱۹۵؛ دالتون ۱۹۸۱، ص ۲۹). این کار با لشکرکشی و حملاتی انجام می‌گرفت که سه هدف داشتند: الف) به دست آوردن پول و ثروت از طریق تاراج، ب) ارعاب نواحی همسایه به شیوه‌ای آرام، و ج) استوار کردن پیوندهای میان فرمانده سپاه، شاه و نجباشی همراه او در مقام سردار و تأمین‌کننده دست‌کم بخشی از سپاه در دوره نخست کشورگشایی با همین هدف سه‌گانه انجام می‌گرفت و گمان می‌رود علت اصلی آن‌که هریک از چهار پادشاه اولیه پس از آغاز سلطنت به لشکرکشی بزرگی پرداخته‌اند همین بوده باشد. با این حال پس از خشایارشا ظاهراً این‌گونه ماجراجویی‌های بزرگ متوقف شده است (البته اگر اسناد موجود ما را گمراه نکرده باشند) و گویا خطر این‌که شاه پایتخت را ترک کند، جدی‌تر شده بوده است. من در جای دیگری اظهار نظر کرده‌ام که اهدای سپاه که هرودوت به آن اشاره می‌کند، روشی بوده است برای تسلط و نظارت بر سرزمین‌های تازه فتح شده (سانسیسی وردنبورخ ۱۹۸۸، ص ۱۹۸). شاید این جایگزین سیستم قدیمی‌تر لشکرکشی بزرگ شده است.

سلطه‌ی سرزمینی

پوشش سرزمینی پدیده مهم دیگری است که باید از نو مورد بررسی قرار گیرد.

تاکنون مطالعات سرزمینی محدود می‌شد به بحث درباره تعریف و معانی ضمنی واژه "دَهیو" [dahiu] در کتبه‌های سلطنتی و مقایسه فهرست‌های اقوام و ملل بر روی این کتبه‌ها با فهرست‌هایی که هرودوت بیان کرده است. البته در اینجا نیز بسیگمان مقایسه به سیستم‌های دیگر مفید است. به نظر من فرض این که مرزها کاملاً به روشنی و مشخص ترسیم شده بوده‌اند و مردم درون این محدوده همیشه می‌دانسته‌اند به وظایف گویا تحمیل شده توسط موقعیت جغرافیایی خود چگونه عمل کنند سباده‌انگاری است. ویلم وُخل سانگ در مقاله‌ای بسیار آموزنده در مورد رفتار مردم داردستان* در قرن نوزدهم نسبت به مقامات ارشد متذکر شده است که گروه‌های محلی پیوسته از دو طرف حقوق می‌گرفته‌اند (وُخل سانگ، زیر چاپ). این بدان معناست که مقامات بلندپایه هر دو طرف مرز می‌توانسته‌اند این گروه‌ها را اتباع مشروع خود بدانند. خود گروه‌ها نیز این شیوه را ترجیح می‌داده‌اند چون در غیر این صورت همیشه این خطر وجود داشته که از یک سو یا هردو سو مورد حمله قرار گیرند. البته در مقایسه این سیستم با وضعیت هخامنشی نباید شتاب کرد و باید کاملاً محتاط بود. شاهنشاهی هخامنشی در مرزهای خود روستاهای فراوانی داشت که اهالی آن در کنار کسانی که وجودشان شناخته شده بود، با ستاره و تک‌ستون هرمی مشخص می‌شد (نک. بریان ۱۹۸۲؛ ۱۹۸۸، ص ۱۷۲).

با آنکه نوشه‌های منابع یونانی این احساس را القا می‌کنند که حکومت ایران با گذشت زمان ناتوان شده بود، اما نشانه‌هایی مبنی بر نیرومندتر شدن دستگاه اداری و دیوانی وجود دارد (نک. از جمله: گرتفون، کوروشنامه VIII، ۸، ۲۰؛ بسانسیسی و ردبورخ ۱۹۸۸a ص ۱۸۶). اکثر تلاش‌ها برای یافتن ردپایی از وجود چنین ساختاری از طریق باستان‌شناسی با ناکامی رویه رو شده‌اند، چون معمولاً باستان‌شناسان در پی پدیده‌هایی بوده‌اند که بتوانند پارسی یا هخامنشی یا حتی ایرانی بودن آن‌ها را بیابند. با این‌همه از آنجاکه اکثر ابزارهای مؤثر کنترل در دست افراد و مقامات بومی بوده است، پس ما باید در جست‌وجوی چیز دیگری باشیم. در این ارتباط بهویژه استوارت براون (۱۹۸۶، ص ۱۱۳) و ادبیات منتقل در پانوشت ۱۹) بر اساس مقایسه‌های انسان‌شناختی اظهار نظر کرده است

*- داردستان نام منطقه‌ای واقع در شمال غربی جامو و کشمیر و هم‌مرز با پاکستان که نام اهالی آن "دارد" است که قومی هندواروپایی هستند و گروه زبانی مهمی از لحاظ زبان‌شناسی دارند - م.

که افزایش کنترل ردهای خود را بر تشدید قشریندی اجتماعی و بنابراین درگزارش باستان‌شناختی باقی می‌گذارد حتی وقتی که نشانه‌های روشنی از سلطه خارجی وجود نداشته باشد. این سلطه بیرونی به منزله کاتالیزوری عمل می‌کند که تحول درونی جامعه مربوطه را به کار می‌اندازد. و من مایلم بگویم که امکانات ما برای به دست آوردن بینش‌هایی بیشتر از عملکرد شاهنشاهی ایران از این لحاظ هنوز به پایان نرسیده‌اند. باستان‌شناسان مدت زیادی درباره امکانات شناختی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه بر اساس بقایای مادی کشف شده از طریق حفاری‌ها بحث کرده‌اند. روشن شده است که این بقایای مادی می‌توانند جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی - اقتصادی جامعه یا تغییرات پدید آمده در آن را آشکار سازند. هرچند اگر نگوییم قابل تردید ولی قابل بحث است که گزارش‌های باستان‌شناختی بتوانند پیوند مستقیمی با فرایندهای سیاسی بیابند، در روابط غیرمستقیم نیز معمولاً بر اساس فرضیه‌ها توسط ایشان ساخته می‌شوند. در مورد وضعیت مورد بحث ما، وضع به کلی نومیدکننده نیست، گرچه پیداست که راهی برای پاک کردن علامت‌های سؤال وجود ندارد. یکی از پرسش‌هایی که در یادداشت افتتاحیه این کارگاه مطرح شد این بود که آیا امپراتوری هخامنشی بر زندگی در نواحی زیر سلطه‌ی خود تأثیر گذاشته و اگر آری این تأثیر چگونه بوده است. اگر بتوان در توسعه یک محل معین تغییراتی نظیر نشانه‌های افزایش قشریندی اجتماعی یا نشانه‌های تغییر در روابط بازرگانی بتوان یافت، حتی اگر این تغییرات گواه مستقیمی از نفوذ ایران نداشته باشند بسیگمان در درون چارچوب بزرگ‌تر شاهنشاهی ایران رخ داده‌اند و بنابراین باید به چشم بخشی از کارکرد این امپراتوری و از این رو شیوه عمل آن نگریسته شود. حتی وضعیت عدم تغییر مانند آنچه وان درکویی [V.d. Kooij] (۱۹۸۷) گزارش داده جالب است. همچنین تأکید بر این نکته بایسته است که چه بسا فرایندهای تغییر و تبدیل به شیوه‌های متفاوت و با سرعت‌های مختلف در نواحی گوناگون امپراتوری رخ داده‌اند.

یک الگوی پیچیده‌تر از درهم‌تنیدگی‌ها و درهم‌بافتگی‌های یک امپراتوری می‌تواند به ما کمک کند تا بهتر درک کنیم که چگونه زندگی در کل امپراتوری با حکومت و دستگاه اداری آن ارتباط متقابل برقرار می‌کرده است. پس از این آرزو، به نظر

می‌رسد پژوهش بیشتر برای طراحی محتاطانه و دقیق کلیه نشانه‌های تغییر و یا تداوم از اهمیتی بنیادی برخوردار است. اجازه دهید امیدوار باشیم که این کارگاه توانسته باشد با چنین مجموعه‌ای از داده‌ها و با چنین تأملات نظری درباره مسأله، به عنوان یک نقطه شروع تلقی شود.

کتابنامه

- Babelon, E., 1893, *Catalogue des monnaies grecques: Les Perses achéménides, les satrapes et les dynastes de leur empire: Chypre et Phénicie*, Paris
- Bettyon, J.W., 1982, *The Coinage and Mints of Phoenicia. The Pre-Alexandrine Period* (Harvard Semitic Monographs 26), Chico, Cal.
- Briant, P., 1982, *Roi, tributs et paysans*, Paris
- Briant, P., 1985, 'Dons de terres et de villes: l'Asie Mineure dans le contexte achéménide', *REA* 87, 53-72
- Briant, P., 1988, 'Ethno-classe dominante et populations soumises dans l'empire achéménide: le cas d'Egypte', *AchHist* III, 137-174
- Briant, P., 1988b, 'Guerre, tribut et forces productives dans l'empire achéménide', in: *Stato, Economia, Lavoro nel Vicino Oriente antico*, Milano, 167-182
- Briant, P., in press, 'Table du roi. Tribut et redistribution chez les Achéménides', in: Herrenschmidt, Cl. (ed.), *Le Tribut dans l'Empire Achéménide*, Paris
- Brown, St.C., 1986, 'Media and Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros', *JCS* 38, 107-119
- Claessen, H.J.M. & Skalnik, P. (eds.), 1979, *The Early State*, The Hague
- Collon, D., 1987, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*, London
- Cook, J.M., 1983, *The Persian Empire*, London
- Dalton, G., 1981, 'Anthropological models in archaeological perspective', in: Hodder, I., Isaac, G., Hammond, N., (eds.) *Patterns of the Past. Studies in Honour of David Clarke*, Cambridge, 17-48
- Descat, R., 1985, 'Mnésimachos, Hérodote et le système tributaire achéménide', *REA* 87, 97-112
- Descat, R., in press, 'Notes sur la politique tributaire de Darius Ier', in: Herrenschmidt, Cl. (ed.), *Le Tribut dans l'Empire Achéménide*, Paris
- Franke, P.R. & Hirmer, M., (1964), *Die Griechische Münze*, München
- Frye, R.N., 1984, *The History of Ancient Iran*, (HdA Abt. 3, Teil 7), München
- Genito, B., 1986, 'The Medes. A reassessment of the Archaeological Evidence', *EW* 36, 11-81
- Greenfield, J.C. & Porten, B., 1982, *The Bisitun Inscription of Darius the Great. Aramaic Version* (CII I, v, 1), London
- Hirsch, St. W., 1985, *The Friendship of the Barbarians*, Hanover/London
- Kurtz, D.V., 1981, 'The legitimation of early inchoate states', in: H.J.M. Claessen & P. Skalnik (eds.), *The Study of the State*, The Hague, 177-200
- Mueller, Cl., 1973, *The Politics of Communication*, New York/Oxford
- Muscarella, O.W., 1987, 'Median art and medizing scholarship', *JNES* 46, 109-127
- Root, M.C., 1979, *The King and Kingship in Achaemenid Art* (Acta Iranica 19), Leiden
- Sahlins, M., 1974, *Stone Age Economics*, London 1972
- Sancisi-Weerdenburg, H. 1979, 'Meden en Perzen. Op het breukvlak van archeologie en geschiedenis', *Lampas* 12, 208-222
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1980, *Yaunā en Persai. Grieken en Perzen in een ander perspectief*, diss. Leiden
- Sancisi-Weerdenburg, H., in press, 'Gifts in the Persian Empire', in: Herrenschmidt, Cl. (ed.), *Le Tribut dans l'Empire Achéménide*, Paris

- Sancisi-Weerdenburg, H., 1988a, 'The Fifth Oriental Monarchy and Hellenocentrism', in: *AchHist II*, 117-131
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1988b, 'Was there ever a Median empire?', *AchHist III*, 197-212
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1988c, 'PERSIKON DE KARTA HO STRATOS DORON. A typically Persian gift', *Hdt. IX 109*', *Historia* 37, 372-374
- Schmitt, R., 1980, 'Zur babylonischen Version der Bisutün-Inschrift', *AfO* 27, 106-126
- Sekunda, N., 'Persian settlement in Hellespontine Phrygia', in: *AchHist III*, 175-196
- Sekunda, N., forthcoming, 'Achaemenid military and civil settlement in Caria, Lycia and Greater Phrygia', *AchHist VI*.
- Sumner, W.M., 'Achaemenid settlement in the Persepolis plain', *AJA* 90, 3-31
- van der Kooy, G., 'Tell Deir 'Alla (East Jordan Valley) during the Achaemenid period', in: *AchHist I*, 97-102
- Vogelsang, W., in press, 'Gold from Dardistan. Some comparative remarks on the tribute system in the extreme Northwest of the Indian subcontinent', in: Herrenschmidt, Cl. (ed.), *Le Tribut dans l'Empire Achéménide*, Paris
- von Voigtlander, E., 1978, *The Bisitun Inscription of Darius the Great. Babylonian Version* (CII, Part I: Inscriptions of Ancient Iran II,1), London